

**Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Національна Академія педагогічних наук України
Науково-дослідний центр проблем соціальної педагогіки
та соціальної роботи Національної Академії педагогічних наук
України та Луганського національного університету
імені Тараса Шевченка**

**С. Я. Харченко,
Н. П. Краснова,
Я. І. Юрків**

**ІННОВАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ
РОБОТИ З СІМ'ЯМИ „ГРУПИ РИЗИКУ”**

*Навчальний посібник
для студентів вищих навчальних закладів*

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки,
молоді та спорту України*

**Луганськ
ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”
2013**

УДК 37.013.42:364.4-055.5.7(075.8)
ББК 74.664.6я73
Х 22

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України
(лист №1/11-5827 від 22.03.2013)

Рецензенти:

- Трубавіна І. М.** – доктор педагогічних наук, професор кафедри загальної педагогіки та педагогіки вищої школи Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.
- Богданова І. М.** – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної педагогіки, психологічних і педагогічних інновацій Державного закладу „Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського”.
- Омельченко С. О.** – доктор педагогічних наук, професор, ректор Державного вищого навчального закладу „Донбаський державний педагогічний університет”.

- Харченко С. Я.**
Х 22 Інноваційні технології соціально-педагогічної роботи з сім'ями „групи ризику” : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / С. Я. Харченко, Н. П. Краснова, Я. І. Юрків ; Держ. закл. „Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка”. – Луганськ : Вид-во ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2013. – 540 с.

ISBN 978-966-617-320-4

У книзі розкривається технологічний підхід до соціально-педагогічної роботи, представлена діяльність соціального педагога з педагогічно неспроможними сім'ями. Значне місце приділено змісту технологій соціально-педагогічної роботи з різними категоріями сімей. Посібник буде сприяти підвищенню професійного рівня соціального педагога.

Видання розраховано насамперед на студентів вищих навчальних закладів, які опановують фах соціального педагога, соціального працівника, а також на спеціалістів у галузі соціальної педагогіки. Посібник також буде цікавим та корисним для практичних працівників соціальної сфери, соціальних педагогів, учителів загальноосвітніх закладів.

УДК 37.013.42:364.4-055.5.7(075.8)
ББК 74.664.6я73

ISBN 978-966-617-320-4

© Харченко С. Я., Краснова Н. П.,
Юрків Я. І., 2012
© ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2013

	ЗМІСТ	
ВСТУП		4
РОЗДІЛ I		
ТЕХНОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД ДО СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ РОБОТИ (ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ)		
1.1. Специфіка технологій у соціально-педагогічній роботі.....		6
1.2. Технологічний процес у соціально-педагогічній діяльності.....		22
1.3. Типологія соціально-педагогічних технологій.....		49
РОЗДІЛ II		
ДІЯЛЬНІСТЬ СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА З ПЕДАГОГІЧНО НЕСПРОМОЖНИМИ СІМ'ЯМИ		
2.1. Соціально-педагогічна робота з асоціальними сім'ями.....		83
2.2. Методика роботи з сім'ями, які виховують дітей з обмеженими можливостями.....		107
2.3. Технологія роботи з молоддю сім'єю.....		136
РОЗДІЛ III		
ЗМІСТ ТЕХНОЛОГІЙ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ РОБОТИ З РІЗНИМИ КАТЕГОРІЯМИ СІМЕЙ		
3.1. Робота з сім'єю, яка є фактором дезадаптації дитини.....		164
3.2. Соціально-педагогічна діяльність з багатодітною сім'єю.....		195
3.3. Методика роботи з неблагополучною сім'єю.....		218
РОЗДІЛ IV		
ПРОФЕСІЙНА ВЗАЄМОДІЯ СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА З СІМ'ЄЮ		
4.1. Організація та технології роботи з сім'ями мігрантів та біженців.....		260
4.2. Зміст соціально-педагогічної діяльності з прийомними сім'ями.....		290
4.3. Сутність соціально-педагогічної роботи з сім'ями військовозобов'язаних.....		323
ЛІТЕРАТУРА		357
ДОДАТКИ		369

ВСТУП

Загально визнаним є положення про те, що саме сім'я є провідним соціальним інститутом суспільства, тією початковою структурою, одиницею суспільства, де закладаються основи особистості. Вона пов'язана кровними та родинними стосунками і об'єднує подружжя, дітей і батьків.

Роль сімейного виховання важко переоцінити. Сім'я як соціально-педагогічна група людей, призначена для оптимального задоволення потреб і самозбереження (продовження роду) і самоствердження (самоповага) кожного її члена.

На жаль, сучасна українська сім'я має безліч проблем, які порушують її нормальні функції. Це й загальне погіршення матеріального становища, збільшення кількості розлучень, злочинність, вплив алкоголізму та наркоманії та ін. З'явилися такі поняття, як „неблагополучна сім'я”, „сім'я соціального ризику”, „асоціальна сім'я”.

Зміст роботи соціального педагога з сім'єю окреслюється перш за все проблемами, які в неї є. А, як правило, вони численні й різноманітні. Соціальний педагог організовує взаємодію, координує зусилля усіх установ, організацій, окремих осіб, які пов'язані з сім'єю, щоб допомога і вплив були узгодженими, своєчасними та ефективними.

Пріоритетним напрямом розвитку соціально-педагогічної роботи з сім'ями „групи ризику” є переклад цієї діяльності на технологічний рівень. Однак, незважаючи на активну розробку проблеми технології роботи з сім'єю, багато принципів питань ще не вирішено, не існує єдиної класифікації педагогічних технологій, не зняті протиріччя існуючої системи застосування технологій, не розроблено критерії ефективності педагогічних технологій.

У посібнику, що пропонується організація соціально-педагогічної роботи з сім'ями „групи ризику” викладена на основі конкретних механізмів цього процесу. В якості такого механізму автори спираються на технологію проектування соціально-педагогічної діяльності, метою якої є:

- проектування цілісної методичної системи соціально-педагогічної роботи з різними групами сімей;
- вибір та створення системи діагностики, що дозволяє соціальному педагогу змістовно інтерпретувати результати;
- розробка системи профілактики ускладнень і раціональної корекційної роботи з сім'ями;
- формування соціального педагога, який здатний реалізувати спроектовану технологію.

Таким чином, автори посібника виходили з того, що проектування технології соціально-педагогічної роботи з сім'єю забезпечує не тільки вдосконалення діючих, застосовуваних у практичній діяльності соціального педагога технологій, але і створення інноваційних.

Структура навчального посібника включає в себе три основні змістовні частини.

Перша включає в себе теоретико-методологічний аспект проблеми і розкриває специфіку технологій в соціально-педагогічній роботі, обґрунтовує технологію соціально-педагогічних технологій і характеризує технологічний процес у соціально-педагогічній діяльності (Розділ 1.).

Друга частина посібника (Розділи 2 і 3) детально розкриває змістовний аспект соціально-педагогічних технологій з різними категоріями сімей „групи ризику”.

Третя частина (Розділ 4) присвячена професійній взаємодії соціального педагога з сім'ями мігрантів, біженців, військовослужбовців та іншими, тобто тими категоріями сімей, які нещодавно стали об'єктами соціально-педагогічної діяльності.

РОЗДІЛ І ТЕХНОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД ДО СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ РОБОТИ (ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ)

1.1. Специфіка технологій у соціально-педагогічній роботі

У XXI ст. перед людством з усією гостротою постали соціальні проблеми, що свідчать про тенденцію настання кризових явищ, які ставлять під загрозу саме його існування. Особливе занепокоєння викликають економічна та екологічна ситуації, нерівномірність зростання народонаселення на планеті, наростаюче збільшення злиднів, безробіття, хвороб, порушення в генофонді.

Політичні та соціально-економічні катаклізми, викликані різким переходом країни від однієї системи господарювання до іншої, створили сприятливий ґрунт для зростання злочинності, корупції, розриву між доходами багатих і бідних, зниження рівня життя населення, що сприяє збільшенню соціальної нерівності. В цих умовах система соціального захисту та соціальних послуг населенню все частіше дає збої.

Тому потрібна відповідна перебудова системи соціальної, соціально-педагогічної роботи. Це тягне за собою необхідність підготовки фахівців соціально-педагогічної роботи, підвищення їх професіоналізму, використання в практиці соціально-педагогічної діяльності сучасних ефективних технологій.

Освоєння технології в будь-якій сфері діяльності, після її послідовного застосування на практиці є найважливішою вимогою до професіонала, тому програма підготовки фахівця з вищою професійною освітою в галузі соціально-педагогічної роботи включає технологію соціально-педагогічної роботи як одну з основних навчальних дисциплін.

Технологія (від грец. *Techne* – мистецтво, майстерність, вміння + *logos* – вчення) – система знань про способи і засоби обробки і якісного перетворення об'єкту. Спочатку визначення технології було орієнтовано переважно на діяльність у виробничій сфері, коли об'єктом технології виступали природні матеріали. У сучасній мові смисловий простір поняття технології значно розширилося, і зміст поняття істотно збагатилося за рахунок включення в об'єкт технологій соціальних процесів.

Якщо в сфері матеріального виробництва поняття технології утвердилось міцно, а її багатовікові традиції не викликають ніяких сумнівів з боку теоретиків і практиків, то технологізація соціальної, соціально-педагогічної сфери, поняття „соціальна технологія”, „соціально-педагогічна технологія” утвердилось не відразу. Ще в

середині 70-х років XX ст. піддавалася сумніву сама можливість технологізації соціальної, соціально-педагогічної сфери.

Тривалий час дискусійним залишався предметний простір соціальної, соціально-педагогічної технології.

Однією з перших робіт, в якій докладно розглядалось поняття „соціальна технологія”, була монографія болгарського вченого Миколи Стефанова „Громадські науки і соціальна технологія” (1976 р.), де автор стверджував, що можливість технологізації соціальних процесів обумовлена структурою людської діяльності, а сенс соціальних технологій зводиться до перетворення знань, досвіду та навичок людини в практичні дії по перетворенню соціальних відносин і процесів.

Роздуми Н. Стефанова викликали широкий відгук у науковців з соціальної та соціально-педагогічної сфери і активізували дослідження проблем технологізації. Зокрема, приватні технології стали розроблятися фахівцями в області соціального управління. Соціальна технологія постає важливим елементом механізму управління, а її сутність розуміється як переклад вимог об’єктивних законів на мову практики соціального управління, абстрактної мови науки, що відбиває об’єктивні закономірності розвитку суспільства, на конкретну мову рішень, нормативів, розпоряджень, що регламентують, стимулюють людей, кожному конкретну людину на найкраще досягнення поставлених цілей.

Починаючи з другої половини 70-х років XX ст., і фактично по теперішній час, продовжується інтенсивна наукова розробка проблем, пов’язаних із соціальними, соціально-педагогічними технологіями. Аналіз публікацій з цих питань свідчить, що соціальні, соціально-педагогічні технології знаходяться в центрі уваги широкого кола наукової громадськості. Природно, вихідним пунктом наукового дослідження проблем соціальної, соціально-педагогічної технології є визначення її сутності.

При цьому складність і багатогранність соціальних, соціально-педагогічних технологій, різноманітність підходів до їх аналізу не могли не породити безлічі визначень сутності соціальних, соціально-педагогічних технологій. Серед них найбільш характерними є трактування даних технологій як способу управління, регулювання та планування соціальних, соціально-педагогічних процесів, як кінцевого продукту соціального проектування, необхідного для забезпечення процесів відтворення та вдосконалення діяльності, як сукупності прийомів, методів і впливу, що застосовуються для досягнення поставлених цілей, як соціологічної категорії, що позначає і характеризує спосіб цілеспрямованого вирішення суспільної проблеми у

вигляді певного набору процедур і операцій і як засобу практичного досягнення поставлених цілей.

Наведені визначення зайвий раз підтверджують, що будь-яка спроба дати точне і повне визначення сутності складного соціального феномена (а саме такою і є соціально-педагогічна технологія) буде неповним і буде носити відносний характер. Разом з тим, будь-яка претензія на абсолютну істину щодо динамічних систем, якими є соціальні процеси і відносини, неправомірно. Кожне визначення технологій відображає певний істотний аспект, маючий важливе значення для характеристики соціально-педагогічної технології та технологій соціально-педагогічної роботи.

Об'єктом і соціально-педагогічної технології, і технології соціально-педагогічної роботи є соціально-педагогічні процеси, але це процеси різних рівнів. Проте спільний об'єкт дослідження визначає й обумовлює наявність органічних глибоких внутрішніх міжпредметних взаємозв'язків соціально-педагогічних технологій та технологій соціально-педагогічної роботи.

Соціально-педагогічні технології – це система знань про оптимальні способи перетворення і регулювання соціально-педагогічних відносин і процесів в життєдіяльності людей, а також сама практика алгоритмічного застосування оптимальних способів перетворення і регулювання соціально-педагогічних відносин і процесів.

Технологія соціально-педагогічної роботи, – це одна з галузей соціальних технологій, орієнтованих на соціально-педагогічне обслуговування, допомогу і підтримку громадян, сімей, дітей, підлітків, молоді та ін., які перебувають у важкій життєвій ситуації.

Серед вчених, що займаються проблемами соціально-педагогічних технологій, часом помічається прагнення розширити її предметну галузь, включаючи в неї і питання соціально-педагогічного проектування, прогнозування та управління. Видається, що таке розширене тлумачення соціально-педагогічних технологій веде до розмивання власного предмету дослідження з усіма негативними як для науки, так і для практики наслідками.

Коли заходить мова про соціально-педагогічну роботу, нерідко можна зустріти і скептичне ставлення до можливості та необхідності її технологізації. Ці сумніви виходять насамперед від тих, хто вважає, що соціально-педагогічна робота носить виключно творчий характер, і її результати залежать від індивідуальної майстерності, мистецтва, інтуїції і особистих якостей соціальних педагогів. Без сумніву, не всякі дії фахівця навіть у досить складній соціально-педагогічній сфері піддаються технологізації. Прихильники такої позиції недооцінюють роль

теоретичних знань, теоретичної підготовки фахівців соціально-педагогічної роботи, забуваючи про те, що соціально-педагогічна робота – це синтез теорії і практики, науки і мистецтва роботи з людьми.

Фахівцями в галузі соціально-педагогічних технологій вироблені наступні необхідні умови технологізації практичної діяльності в соціально-педагогічній сфері:

- Об'єкт впливу повинен мати певний ступінь складності, тобто мати ознаки соціально-педагогічної системи;
- Повинні бути виділені елементи системи об'єкта соціально-педагогічного впливу, особливості його будови (структура) та функціонування;
- Можливість формалізації реально відбуваються і подання їх у вигляді певних операцій, процедур, показників;
- Можливість відтворення і повторюваність операцій, процедур чи показників у нових умовах.

Соціально-педагогічна робота як специфічна професійна діяльність і як самостійна система наукових знань з власним предметом дослідження по всіх параметрах відповідає зазначеним основним умовам технологізації, тому, проблема полягає не стільки в можливості технологічного підходу до соціально-педагогічної роботи, скільки у розробці та вдосконаленні її методології, технології, інструментарія, в засвоєнні досвіду їх застосування на практиці.

Технологію соціально-педагогічної роботи можна розглядати у двох аспектах. По-перше, в широкому плані – як систему теоретичні знань і практику, яка представляє собою організацію, алгоритм і всю сукупність засобів, способів і прийомів впливу на різні об'єкти соціально-педагогічної роботи. Такий підхід до технологічних проблем характерний передусім для управлінських органів і організаторів реалізації соціально-педагогічної роботи на федеральному і регіональному рівнях. По-друге, як сукупність приватних технологій, специфіка яких обумовлена конкретним суб'єктом і об'єктом соціально-педагогічної роботи. Цей підхід до проблем технології соціально-педагогічної роботи притаманний перш за все безпосередньо організаторам соціально-педагогічної роботи з клієнтами соціальних установ, з різними категоріями – батьками, дітьми, підлітками, молоддю, викладачами та ін..

Вироблення технології вирішення соціально-педагогічних проблем – процес складний, що вимагає як наукових обґрунтувань, так і практичної апробації теоретичних висновків і рекомендацій. Можна виділити три основні етапи розробки технології соціально-педагогічної

роботи: теоретичний, методичний і процедурний. Їх сукупність представляє собою систему.

Теоретичний етап пов'язаний з формулюванням цільової установки, визначенням предмета технологізації, виділенням структурних елементів і виявленням причинно-наслідкових зв'язків і відносин, в які включено об'єкт або клієнт соціально-педагогічної роботи.

Методичний етап характеризується вирішенням завдань вибору джерел, шляхів і способів отримання інформації про стан об'єкта або клієнта соціально-педагогічної роботи, визначення прийомів і засобів обробки і аналізу цієї інформації і принципів трансформації висновків у конкретні рекомендації для перетворюючої діяльності

Процедурний етап передбачає вирішення завдань, пов'язаних з організацією практичної діяльності з апробації і усунення недоліків, рекомендацій, і з складанням алгоритму дій.

Зміст технології соціально-педагогічної роботи полягає в обґрунтуванні проекту, програми діяльності, визначеного алгоритму і логічної послідовності дій у процесі вирішення поставлених завдань, стандарту або нормативу запропонованих процедурних дій, об'єктивних критеріїв оцінки організації, ходу і результатів діяльності. Технологію соціально-педагогічної роботи характеризують:

- Динамічність, що складається в постійній зміні змісту та форм роботи фахівця з клієнтом і в евристичному характері діяльності;
- Безперервність, яка обумовлена необхідністю постійно підтримувати безпосередній або опосередкований зв'язок з клієнтом і чинити на нього вплив;
- Циклічність, що виявляється в стереотипному, стійкому повторенні етапів, стадій та процедур при роботі з клієнтами;
- Дискретність технологічного процесу, яка полягає в нерівномірності впливу на клієнтів з моменту визначення мети до виконання рішення.

Таким чином, технологія соціально-педагогічної роботи відображає її прикладний, практичний аспект. Глибоке проникнення і засвоєння сутності, змісту і специфіки технологічних процесів – основа професіоналізму кадрів соціально-педагогічної сфери діяльності.

Сучасний фахівець соціально-педагогічної роботи – це професіонал, який глибоко розбирається в питаннях соціально-педагогічних відношень, тонко вловлює морально-психологічні проблеми життєдіяльності людей і здатний грамотно надати їм відповідну ситуації допомогу. Його професійна діяльність, будучи пов'язаною з регулюванням людських відносин, покликана органічно реалізовувати цілий ряд взаємопов'язаних спеціальних і досить складних функцій, а

саме: виховну, прогностичну, діагностичну, організаційну, інформаційну, комунікативну, аналітико-прогностичну, методичну, профілактичну, охоронно-захисну, корекційну та ін.

Як фахівець в галузі соціально-педагогічних відносин соціальний педагог повинен знати теоретичні та методологічні основи педагогіки, соціальної педагогіки, специфіку організації соціально-педагогічної роботи з різними категоріями населення, її історію, вітчизняні традиції і світовий досвід організації соціально-педагогічної роботи. Крім теоретичних знань, соціально-педагогічна робота вимагає і глибокої технологічної підготовки, що виражається в наявності навичок в галузі соціально-психологічного та ситуаційного аналізу, соціально-педагогічної діагностики умов життєдіяльності різних груп населення, проведення конкретно-соціологічних досліджень, прогнозування і виявлення тенденцій розвитку соціально-педагогічних процесів, оптимального вибору інструментарію, що регулює їх течію. Важливими критеріями професіоналізму соціального педагога є організаторські здібності, висока загальна і педагогічна культура, психолого-педагогічний такт.

Процес соціальної, соціально-педагогічної роботи в Україні багато в чому був циклічним, періодично виникали і активізувалися різні види добродійності (милостиня, суспільне піклування, інші організовані форми соціального захисту). У наданні допомоги населенню, що випробовує різні соціальні знегоди, в різні історичні епохи активну участь брали люди, яким були властиві жалісливість, здібність до співпереживання, прагнення розділити горе іншого, безкорисливість.

Теорія соціально-педагогічних технологій – це система наукових знань, використання яких дозволяє реалізувати конкретний людський задум, моделюючи певні соціально-педагогічні умови, засоби і способи. Важливим є те, що так звані технологічні знання, які визначають суть технології, роблять реальним їх застосування в практиці з метою зміни, вдосконалення, модернізації виховного процесу. Не випадково поширена думка, що головна відмінність технології від фундаментальної науки полягає в суті основного акценту з питання „чому?” на питання „як?”, тобто не тільки досліджується та або інша проблема, але і шукається вирішення тієї проблеми.

Від технологічної парадигми, що вже отримала якусь часто сумбурне розуміння у соціально-педагогічної громадськості, до теорії соціально-педагогічних технологій – шлях достатньо довгий.

Суть теорії можна визначити як комплекс поглядів, уявлень, ідей, направлених на глумачення і пояснення явищ; це вища, найрозвиненіша

сфера організації наукового знання, що дає цілісне уявлення про закономірності і істотні зв'язки певної області дійсності, – об'єкту теорії соціально-педагогічних технологій.

Теорія соціально-педагогічних технологій як знання, що систематично розвивається, про глибинні закономірності виховної дійсності у жодному випадку не повинна обмежуватися узагальненням практичної діяльності, основний центр тяжіння природно переноситься на творчу переробку накопиченого досвіду, в якій відкриваються нові перспективи для практики виховання і пропонуються нові необхідні зміни.

Спираючись на знання теорії соціально-педагогічних технологій, в майбутньому можна створювати те, що не існує в наявності сьогодні в даній виховній дійсності, але з погляду відкритих теорією об'єктивних законів показує необхідність його використання. У зв'язку з вищесказаним теорія соціально-педагогічних технологій вже сьогодні може, наприклад, виступити як наукова основа модернізації освіти.

Можна припустити, що виникнення теорії пов'язане з можливістю побудови багаторівневих конструкцій, які розвиваються, конкретизуються і внутрішньо диференціюються в процесі науково-дослідної діяльності, відправляючись від деякої сукупності теоретичних принципів.

Теорію соціально-педагогічних технологій, що розробляється, можна представити на мові інформатики як якусь оболонку, достатньо універсальну, в якій можна проектувати, досліджувати, удосконалювати і оптимізувати будь-які виховні процеси і системи. У цьому вже виявляється і виявлятиметься дивовижна інтегративність теорії і її відвертість для взаємодії з вже існуючими соціально-педагогічними теоріями.

Результати багаторічних теоретичних досліджень проблеми технологізації вітчизняного виховання і світовий досвід дозволяють зробити системну спробу сформулювати методологічні вимоги до теорії соціально-педагогічних технологій.

1. Теорія соціально-педагогічних технологій повинна дозволяти достатньо цілісно представляти, досліджувати, перетворювати соціально-педагогічні об'єкти.

2. Цілісність теорії соціально-педагогічних технологій необхідно розглядати через логічну взаємозалежність її розділів, яку слід інтерпретувати в наступних аспектах: взаємозв'язок етапів створення теорії соціально-педагогічних технологій; взаємо використання послідовно отримуваних результатів дослідження, виступаючих потім на наступних етапах як вихідні позиції і передумови; інтеграційна взаємозалежність розділів теорії соціально-педагогічних технологій: створювані, здавалося б, незалежно один від одного починають

взаємодіяти один з одним, демонструючи певну стабільну внутрішню залежність; збереження або зміна початкової логічної стрункості понятійно-категоріального апарату, що працює в теорії соціально-педагогічних технологій.

3. Теорія соціально-педагогічних технологій повинна виводитися з деякої сукупності тверджень.

Ще А. Ейнштейн, кажучи про відношення аксіом і практики, підкреслював, що на добре перевірені практикою положення і твердження можна спиратися як на аксіоми, надалі вибудовувавши на них нові теорії (своєрідне трактування аксіоматичного методу). Дієвість і продуктивність цих нових теорій, природно, повинні перевірятися і підтверджуватися знову практикою. Проілюструвати сказане можна на прикладі наочних методик: значна їх частина створювалася на емпіричному матеріалі практики і на професійній інтуїції. Характерна для освітнього простору невизначеність, часто штучно створювана, виражається в тому, що соціальні педагоги не бачать відмінностей між методикою і технологією, нововведення вводяться методом проб і помилок. Соціальна педагогіка переживає глибоку кризу і подолати її можна, тільки вийшовши з кола звичних понять і відносин. Сьогодні щоб якимсь чином уточнити, упорядкувати і привести в систему всі деформовані уявлення про соціально-педагогічні технології, про соціально-педагогічні стандарти, треба вийти із замкнутого кола уявлень сучасної соціально-педагогічної науки. Одним з можливих виходів може бути звернення до аксіоматичного методу.

Проектування соціально-педагогічних технологій, складається з трьох груп:

Аксіоми включення соціально-педагогічної технології в єдиний освітній простір України (Аксіома затребуваності. Аксіома адекватності. Аксіома універсальності).

Аксіоми моделювання інваріанта виховного простору (Аксіома стандартизації. Аксіома цілісності і циклічності. Аксіома технологізації проекту інваріанта).

Аксіоми нормалізації проекту інваріанта виховного простору (Аксіома технологізації професійної діяльності. Аксіома відповідальності. Аксіома забезпеченості).

4. Теорія соціально-педагогічних технологій повинна характеризуватися внутрішньою диференціацією по таких соціально-педагогічних об'єктах, як траєкторія, виховний процес, методична система виховання.

Вказані соціально-педагогічні об'єкти, які є базовими, органічно взаємодіють, демонструючи своєрідну рекурсію.

Головним методологічним результатом застосування процедур наукового пізнання реального соціально-педагогічного об'єкту з нескінченною безліччю властивостей і постійно змінним станом є його трансформація в об'єкт, що має фіксоване число властивостей, зв'язків і відносин.

5. Теорія соціально-педагогічних технологій повинна володіти своїм дослідницьким апаратом і своєю технологічною документацією (технологічна карта, інформаційна карта виховного заходу, графічне представлення результатів діагностики, процедури аналітичної роботи по поліпшенню побудованих проектів об'єктів тощо), універсальність, однозначність, інструментальність яких повинні стати новою змістовною складовою професійної діяльності сучасного соціального педагога. Основним проектувальним і дослідницьким інструментарієм теорії соціально-педагогічних технологій стають нова методична документація, стандартизовані процедури оптимізації. Функціонування соціально-педагогічних об'єктів, та і самі соціально-педагогічні технології – новий, достатньо невизначений інструментарій в руках соціального педагога.

6. Об'єктом теорії соціально-педагогічних технологій виступають учні та батьки, виховні заклади, представлені спроектованими виховними планами програмами, змістом, методичними системами виховання соціальним педагогом.

7. Предмет теорії соціально-педагогічних технологій – проектування соціально-педагогічних об'єктів, які інтеграційно можуть представляти виховну систему зі всіма її підсистемами і параметрами.

Апеляція до категорії цілісності при дослідженні соціально-педагогічних об'єктів методологічно означає принциповий перехід від опису фактів до збагнення власних законів і глибинних закономірностей, тобто перехід від „описання” (характерного для переважної більшості соціально-педагогічних теорій, багатих ілюзорними догмами) до конструктивної, продуктивної і прогностичної наукової теорії.

8. Проектувальна діяльність природно виступає інструментальною основою і апаратом теорії соціально-педагогічних технологій, що надає можливість:

- *порівняльного аналізу* основних параметрів соціально-педагогічних об'єктів (параметри проекту об'єкту і функціонуючого об'єкту). Як правило, порівняння проводиться по п'яти параметрах. Порівняльний аналіз основних параметрів соціально-педагогічних об'єктів дозволяє отримувати об'єктивну інформацію про професійну компетентність проектувальника і професійну компетентність і майстерність соціального педагога-практика, що реалізовує проект в реальному виховному процесі;

- *аналітичної роботи* по зафіксованих результатах виховання: стало реальним виявляти і досліджувати глибинні закономірності виховного процесу, де постійно виникають нові проблеми методичного і виховного характеру, що ставляться перед психологією, фізіологією, соціологією, іміджеологією;

- *побудови універсальних модельних уявлень* про основний предмет теорії соціально-педагогічних технологій (теоретична і інструментальні моделі проєктувальної діяльності по створенню соціально-педагогічних об'єктів).

9. Прикладне функціонування теорії соціально-педагогічних технологій зв'язане з використанням універсальних модельних уявлень про основні соціально-педагогічні об'єкти, що у результаті узагальнюється у вигляді теоретичної і інструментальної моделей проєктувальної діяльності по створенню соціально-педагогічних об'єктів. Перехід від теоретичного знання до практичного в педагогічних дослідженнях отримав нормальну ефективну завдяки розгляду спочатку теоретичної моделі об'єкту, потім – інструментальної моделі. Можливості такого підходу можуть серйозно перетворити сучасну соціально-педагогічну дійсність.

10. Продуктивність теорії соціально-педагогічних технологій повинна бути пов'язана з тим, що спираючись на її теоретичний фундамент, на нові результати, отримані в останні два десятиліття завдяки реалізації дослідницьких функцій теорії, пропонується новий каркас для створення чіткої будівлі сучасного виховання.

Іншими словами, теорія соціально-педагогічних технологій виступає методологічною підставою для структурного вдосконалення соціально-педагогічної науки.

11. Теорія соціально-педагогічних технологій повинна володіти мовою, що надає форму існування і функціонування цієї теорії і що описує систематичний і термінологічний зв'язок теорії соціально-педагогічних технологій з традиційною методикою як наукою, що включає: імена предметів, змінні і іменні форми; функції; вислови; відносини і мову логіки.

12. Теорія соціально-педагогічних технологій неминує формує принципи, згодом створюючи категоріальний каркас, який несе в собі прогностичні функції, а саме:

- змістовності;
- абстракційні (переклад методичних рішень на вищий рівень мови технологічної документації і графічного представлення результатів діагностики);

- вибір якнайкращого варіанту проекту соціально-педагогічних об'єктів;
- простота і однозначність визначеності (подолання традиційної методичної неоднозначності);
- самопримінення і самоконтролю (радикальна відмінність соціально-педагогічної технології від традиційної методики: професійну діяльність соціального педагога контролюють фундаментальні співвідношення основних параметрів моделі виховного процесу);
- аксіоматичність і достатні підстави (реалізація радикально нової і нестандартної моделі виховної аксіоматики);
- компактність виразу методичних підходів;
- перехід на технологічну документацію.

13. Як в будь-якій теорії, в теорії соціально-педагогічних технологій виділяються як загальні, так і спеціальні принципи. Спеціальні принципи, на відміну від вищевикладених загальних, стосуються приватних питань теорії. До них можна віднести:

- принцип діагоналізації при управлінському використанні теорії соціально-педагогічних технологій (найповніше реалізований в технології управління науково-методичним дослідженням);
- принцип аксіоматичної побудови теорії (реалізований в технології проектування виховного процесу);
- регулятивний принцип збіжності соціально-педагогічних технологій, що виконує основну роль руху до оптимального проекту;
- принцип природо-відповідності.

14. Методологія (як знання про знання) теорії соціально-педагогічних технологій повинна розглядати наступні філософські аспекти: спосіб „буття” соціально-педагогічних технологій, соціально-педагогічних об'єктів і їх „життєвий” цикл; теорія з погляду теорії пізнання; технологічні і дослідницькі особливості пізнання педагогічних об'єктів.

15. Теорія соціально-педагогічних технологій як метатеорія, що досліджує саме себе в історичному (навчання, узагальнюючий історичний досвід), прагматичному (навчання, що досліджує закономірності і методи технологічної діяльності і якість результатів), гносеологічному планах.

16. Теорія соціально-педагогічних технологій повинна досліджувати питання про причини об'єктивності соціально-педагогічних технологій і про логічні аспекти технологічних знань.

17. Щоб проектувальна діяльність, як апарат теорії соціально-педагогічних технологій, була продуктивною і її результати відрізнялися об'єктивністю і однозначністю, необхідне введення

критеріїв технологічності, які використовуються при дослідженні зв'язків методологічного ланцюжка „теорія – практика – теорія – практика”. Це критерії: константний (стабільність, інваріантність) – пропонується тільки те, що стабільно, нестабільно проектувати неможливо; відтворюваності, тиражування; спостереження основних професійних якостей суб'єкта (проектується і формується те, що можна побачити і перевірити); прогностичності.

18. Генезис як системостворююча методологічна підстава теорії соціально-педагогічних технологій, становлення і розвиток різних парадигм технологічного підходу до виховного процесу, історично оцінюючи їх з сьогоденних позицій наукового знання.

Перша парадигма – емпірична, початковий етап генезису технологічного підходу.

Етапи створення соціально-педагогічних технологій:

- визначення побажань як цілей;
- виділення вимог до нормального виховного процесу на основі переваг, що склалися і потреб;
- системи прогнозування результатів виховання, що складаються;
- накопичення досвіду виховання з використанням того або іншого технологічного підходу;
- аналіз, узагальнення і систематизація досвіду;
- наукове обґрунтування: концептуалізація проектувальної діяльності, встановлення виховної відповідальності між її технологічною процедурою і адекватною їй частиною виховного процесу або компоненту методичної системи виховання.

Друга парадигма – алгоритмічна, виступає як протипада нечіткості і невизначеності традиційного методичного підходу.

Природно, що історично вельми складно встановити межі етапів появи вказаних парадигм, не менш складно прийти і до їх однозначного опису і розуміння.

Визначаються компоненти технологій, що розробляються:

- розмитий перехід від побажань до цілей, що ще дуже далеко від технологічних цілей створення;
- спроба систематизувати багатий методичний досвід, названий перевагами, що чомусь склалися, і потребами;
- необхідність замінити „накопичення досвіду виховання” на навчання, оскільки методичний досвід соціальних педагогів, який традиційно використовується не призводить до ефективних результатів, причинами цього є: а) конференції і педагогічні читання – не кращий механізм розповсюдження методичного досвіду; б) соціально-педагогічна наука фіксує і осмислює цей досвід, але чомусь не вирішує

для себе прикладну задачу – передачу методичного досвіду в методичну науку для масового використання;

- набуття аналітичного досвіду на своєму наочному утриманні – компонент правильний і потрібний, але очевидно, що він вимагає додаткової розробки і підготовки і, звичайно, своєрідної структуризації і систематизації методичного характеру (необхідно піти від методичної атмосфери і описування);

- наукове обґрунтування було дуже наївним.

Третя парадигма – соціально-педагогічні технології.

Етапи створення соціально-педагогічних технологій:

- відкриття, створення і відробіток п'ятипараметричної моделі виховного процесу;

- використання виховного модуля – проекту виховного заходу як прообразу технологічної карти;

- технологізація моделі виховного процесу з урахуванням специфіки школи, мікрорайону тощо;

- перехід до універсальної канонізованої технологічної карти;

- комплексне проектування виховного процесу по п'яти параметрах: цілеполягання, діагностика, корекція, дозування, логічна структура;

- формування технологічного мислення соціального педагога як синтез методичної і технологічної культури;

- формування технологічної мови соціального педагога;

- дослідницькі функції соціально-педагогічної технології проектування виховного процесу;

- відкриття і дослідження глибинних закономірностей виховного процесу;

- управління вірогідністю успішної діагностики;

- можливість отримання об'єктивної інформації про об'єкти соціально-педагогічної діяльності;

- можливість управління виховним процесом з боку соціального педагога;

- моніторинг виховного процесу;

- моніторинг індивідуального виховання;

- масова експериментальна перевірка і розвиток соціально-педагогічних технологій.

Четверта парадигма – стохастична – напрям, пов'язаний з визнанням імовірного характеру виховного процесу, посиленням уваги до суб'єктивності виховання виражене в способах проектування особово-орієнтованих технологій.

Теорія соціально-педагогічних технологій – це модифікація припущень, адже вона, перш за все, жива наука, яка охоплює сучасну виховну реальність у її різноманітності. Дійсно, теорія соціально-педагогічних технологій є необхідність сучасної соціально-педагогічної науки.

При визначенні технологій в соціально-педагогічній роботі необхідно враховувати загальне трактування соціальних технологій, особливості соціально-педагогічної роботи як одного з видів людської діяльності, а також особливості об'єктів, суб'єктів, змісту, засобів і інших компонентів (елементів) соціально-педагогічної роботи як системи.

Соціально-педагогічні технології в цій області суспільного життя базуються на реальному досвіді соціально-педагогічної роботи, принципах і теоретико-методологічних закономірностях, відкритих соціальними науками – соціологією, теорією соціальної роботи, соціальною інженерією, теорією управління, правом, соціальною педагогікою, валеологією та ін.

Якщо розглядати соціально-педагогічну роботу як науку, то її технології є способи застосування теоретичних висновків у вирішенні практичних завдань соціально-педагогічної роботи. Важливо в зв'язку з цим підкреслити органічну єдність знань і умінь соціально-педагогічної роботи як науки.

Коли мова йде про соціально-педагогічну роботу як навчальну дисципліну, суттю соціально-педагогічних технологій виступає цілісне уявлення про зміст соціально-педагогічної роботи, її основні напрями, інструментарій, методи і організацію, тобто ці технології носять в основному навчальний, інформаційний характер. У зв'язку з цим важливо бачити загальне і особливе в технологіях освіти, в області соціально-педагогічної роботи, при навчанні в середньоспеціальних і вищих навчальних закладах (з урахуванням ступенів вищої освіти: неповна вища освіта, бакалаврат, спеціальна освіта, магістрат), в аспірантурі і докторантурі, системі підвищення кваліфікації і при самоосвіті.

Технології навчального процесу обумовлені стандартами, програмами, планами, специфікою учбових дисциплін (суспільних, природно-наукових, професійних, спеціальних), що вивчаються, зокрема обов'язкових, вибіркових, факультативних, а також формами навчання (очна, вечірня, заочна, очно-заочна) і видами занять (аудиторні, самостійні, з викладачем і без нього) тощо.

Як технології виступають і форми навчання (лекція, семінар, лабораторне заняття, практикум, учбова гра, екскурсія, конференція, курсове і дипломне проектування, кінолекція, комп'ютерний урок та ін.), і форми контролю (іспит, контрольна робота, залік, співбесіда, колоквиум,

різні види навчальної практики, тестова перевірка тощо). Розглядаючи соціально-педагогічну роботу як особливий вид практичної діяльності, суть соціально-педагогічних технологій можна інтерпретувати в першу чергу як сукупність прийомів, методів і дій, направлених на надання допомоги, підтримки, захисту всім людям, особливо „слабким” шарам і групам населення, на виховання підростаючого покоління. Саме у практичній соціально-педагогічній роботі соціальні технології в концентрованому вигляді виступають як узагальнення накопичених і систематизованих теоретичних знань, досвіду, умінь і практики роботи суб’єктів соціально-педагогічної діяльності.

Відповідно до такого загального підходу можна далі конкретизувати технології, вживані в соціально-педагогічній роботі (маються на увазі всі аспекти соціально-педагогічної роботи), в яких технології виступають переважно у формі знань – наука; знань і умінь – навчання; а також знань, умінь, досвіду і практики – діяльність.

Класифікація технологій в соціально-педагогічній роботі як виді практичної діяльності може бути здійснена на різних підставах, оскільки соціально-педагогічна робота включає такі компоненти (елементи), як об’єкти, суб’єкти, зміст, засоби, управління, функції і цілі. Головне тут – врахувати специфіку об’єктів і видів соціально-педагогічної роботи і їх взаємозв’язок. Як відомо, об’єкти соціально-педагогічної роботи досить різноманітні: діти, їх батьки, підлітки з девіантною поведінкою; сім’ї мігрантів, неповні, багатодітні сім’ї тощо.

Теорія і практика соціально-педагогічної роботи в Україні і за кордоном виявили цілий ряд напрямів (видів) цієї роботи виховання, консультування, соціально-педагогічний контроль і профілактика, соціально-педагогічна терапія і реабілітація, соціально-педагогічна допомога і захист, соціально-педагогічне опікування і посередництво та ін. Ці види соціально-педагогічної роботи і виступають її основними технологіями. Вони дуже тісно зв’язані між собою і в той же час відносно автономні, специфічні за цільовим призначенням і функціональному змісту.

Не дивлячись на спільність цих технологій, вони істотно розрізняються з урахуванням специфіки об’єктів соціально-педагогічної роботи, наприклад, соціальний нагляд над дітьми з девіантною поведінкою, опікування над неповнолітніми дітьми, патронаж неблагополучної сім’ї тощо. Саме тому інтеграція соціально-педагогічної діяльності з урахуванням специфіки об’єктів і особливостей видів соціально-педагогічної роботи має принципове значення.

Технології, що використовуються в соціально-педагогічній роботі, розрізняються по своєму рівню: прості, доступні неспеціалістам;

складні, такі, що вимагають кваліфікації одного фахівця; складні, такі, що вимагають кваліфікації фахівців в різних областях. Розрізняють соціально-педагогічні технології і по складності суб'єкта соціально-педагогічної роботи.

Можлива типологізація соціально-педагогічних технологій і по інших критеріях. Зокрема, можна виділити „зовнішні” по відношенню до клієнта – державне втручання, допомога суспільних і інших організацій, приватних осіб. Головний їх зміст – створити такі умови, щоб людина (група, прошарок суспільства) сама вирішувала свої проблеми.

Крім того, розрізняють технології соціально-педагогічної роботи з тими, що проживають на території країни і з населенням, що опинилося по тих або інших причинах за її межами, а також соціально-педагогічні технології вживані в Україні і за кордоном, що обумовлене різними умовами життя, рівнем економічного розвитку, культурними традиціями і іншими особливостями.

Треба відзначити, що існує найтісніший зв'язок класифікації технологій в соціально-педагогічній роботі з соціальними технологіями. Інноваційні технології базуються на інноваційних підходах до вирішення соціально-педагогічних проблем, рутинні ж технології характеризуються, як правило, набором вже застарілих методів і засобів, заснованих на буденній свідомості, практичній кмітливості, не відрізняються високою наукоємністю. Їх застосування пов'язане зазвичай з наданням елементарної допомоги, що не вимагає спеціальної підготовки, тому технології соціально-педагогічної роботи багато в чому зумовлюють її ефективність.

Ключові поняття: соціально-педагогічна технологія, історичний аспект розвитку технологій, технологічний підхід до соціально-педагогічного процесу, класифікація соціально-педагогічних технологій.

Питання та завдання:

1. Що таке соціально-педагогічні технології?
2. Покажіть становлення, формування і розвиток технологій в історичному аспекті.
3. Охарактеризувати парадигми технологічного підходу до виховного процесу.
4. Які критерії можна покласти у різновид типологій соціально-педагогічних технологій?

Проблемне завдання. У чому, на Ваш погляд, полягає специфіка технологій у соціально-педагогічній діяльності? Аргументуйте свою відповідь.

1.2. Технологічний процес у соціально-педагогічній діяльності

Сьогодні в Україні відбуваються значні політичні, економічні та соціальні зміни. Занепадають колишні системи соціального забезпечення, освіти, охорони здоров'я і культури, трансформуються всі колишні форми життєстрою, розпадається властива суспільству система цінностей. У морально-психологічному плані змістом подібних процесів є атмосфера нетерпимості і конфронтації, неповага до закону, зростання злочинності та насильства. Можливо ніколи, раніше описаний Е. Дюркгеймом стан аномії, тобто безнормативності, криза морально-етичних норм, краху колишніх цінностей, на зміну яким ще не прийшли нові, не виявлялося настільки гостро. Соціальний розвиток приймає деформовані форми, витісняючи якщо не більшість, то значну частину населення з активного економічного життя, перетворюючи мільйони людей в бідняків, маргіналів. І теоретично, і практично перетворення систем такого масштабу, що включають економіку, політику, соціальні відносини, менталітет суспільства, вимагають розкриття глибинних причин негативних явищ, наукового аналізу процесів, що відбуваються, зваженого визначення способів і засобів їх подолання.

Поверхневий підхід до можливих трансформацій, соціально-політичне реагування на рівні „здорового глузду”, коли розглядається тільки одна сторона проблеми, один аспект явища дійсності, не беручи до уваги всієї складності їх системних зв'язків, залежностей і опосередкування, не моделюючи прогнозів наслідків того чи іншого втручання, неодноразово демонстрували в кращому випадку – досягнення (поряд з поставленою метою) також і небажаних, побічних результатів, а в гіршому випадку – отримання результатів, протилежних наміченій меті.

Складні хитросплетіння різних сторін дійсності обумовлює поліказульність соціальних, соціально-педагогічних проблем суспільства. Це, в свою чергу, зумовлює множинність соціальних технологій та методик, які покликані вирішувати ці проблеми. Характер і стан різних параметрів соціальної, соціально-педагогічної сфери, рівень її розвитку залежать від багатьох обставин, і спроба редукувати все до не багатьох обраних факторів, „зручним” з тієї чи іншої причини, може призвести до серйозних прорахунків при розробці та реалізації

соціальних, соціально-педагогічних програм. Серед згаданих обставин слід відзначити:

- стан продуктивних сил, їх потенційну і актуальну наукоємність, здатність сприйняти і використовувати досягнення науково-технологічної революції;
- соціально-економічну модель суспільства;
- соціальну стратифікацію суспільства і рівень реалізації інтересів різних груп у політичній структурі;
- зрілість духовної культури суспільства.

Механізмом, при посередництві якого повинні здійснюватися в основному зміни в суспільстві, є соціальна політика держави, яка обумовлює реалізацію об'єктивних можливостей економічного, політичного і духовного потенціалу суспільства.

Досвід соціальної політики, що проводилася за часи Радянської влади, а також підсумок перших років радикальних економічних реформ змушують в даний час розробляти концепції соціальної політики, рішуче відкидаючи „валовий” підхід, надання загальної, безадресної допомоги. Причина цього – не лише економічні труднощі держави, нездатної забезпечувати „суцільну” соціальну підтримку, а й зміна підходу до людини в суспільстві, зростання ролі індивідуальної відповідальності, ініціативи. Пріоритетними об'єктами соціально-педагогічної підтримки вважаються діти, підлітки, їх батьки, сім'ї мігрантів, безробітних, багатодітні, малозабезпечені, неблагополучні, прийомні тощо, які зіткнулися з реальною загрозою економічної і соціальної деградації. Соціальні програми більш конкретно орієнтуються тепер на розвиток самопомоги і самозабезпеченості, конкретного врахування специфіки інтересів і потреб цих груп, особистісний характер допомоги. Такий підхід отримує правове забезпечення в Україні у вигляді законів, указів Президента України та інших нормативних актів.

Одна з провідних форм соціально-політичного, організаційно-управлінського реагування на кризову ситуацію, інструмент здійснення соціальної політики – професійна соціально-педагогічна робота. Змістом її можна вважати надання допомоги тим, що потрапили в складну життєву ситуацію, за допомогою визначення їх проблем, інформаційної, консультативної діяльності, прямої натуральної, фінансової, соціально-побутової допомоги, соціально-педагогічної, педагогічної та психологічної підтримки, що стимулює власні сили нужденних, орієнтує їх на активну участь у вирішенні власних проблемних ситуацій.

Виходячи з цього можна визначити наступні проблеми з якими стикається соціальний педагог у своїй професійній діяльності.

Насамперед об'єктом соціально-педагогічної роботи є не тільки окремі особи, але і їх групи – сім'ї, трудові та сусідські колективи, молодіжні або професійні групи, об'єднання осіб, що зазнають подібні труднощі. Тому кожна дія соціального педагога, кожна застосовувана їм технологія чи методика обов'язково повинні поєднувати індивідуальні та групові методи: вирішення проблем стосунків дітей і батьків або міжбатьківських відносин, комунікативних труднощів, міжособистісних або міжгрупових конфліктів неможливо без зміни особистості людей, залучених до конфлікту. Особистісні зміни тих, хто звернувся по допомогу, також неможливі без переструктурування соціальних зв'язків їх найближчого соціального оточення.

У зв'язку з цим аналіз проблем соціально-педагогічної роботи на першому етапі виявляє їх особистісні, групові, сімейні та т.п. підстави. В принципі піраміда причинно-наслідкових зв'язків і опосередкування може включати в себе всі рівні – від індивіда до загальнолюдського або планетарного масштабу (наприклад, однією з причин голоду і бідності є глобальні кліматичні причини, обмеженість природних ресурсів), проте, враховуючи це, соціальний педагог при аналізі стану клієнта, виборі конкретних технологій допомоги йому повинен розглядати в першу чергу проблеми і причини оперативного характеру, на які він в змозі впливати і які здатні стабілізувати або поліпшити соціальну ситуацію клієнта. Багато чого в соціально-педагогічній роботі залежить від типу суспільства і характеру здійснення влади. Соціально-педагогічна робота, за визначенням, властива демократичному суспільству і соціальній державі. Проте ні демократія, ні соціальність не є стабільними константами. Політична декларація або навіть юридична фіксація демократичних норм аж ніяк не завжди збігається з їх реалізацією. Чутливість влади до потреб і думок населення безпосередньо впливає на соціальну активність людей. Колиш невідлі структури влади, відповідають потребам часу, а потім безнадійно застарілі, можуть зробити неефективною соціальну політику, навіть якщо її передумови були цілком успішними. Нарешті, особистісний фактор у владі і управлінні значно впливає на зміст і форми діяльності відповідних органів та установ, на сприйняття цієї діяльності з боку населення.

Важливу роль в сучасній дійсності грають соціально-екологічні проблеми, причому їх значущість визначається не тільки негативними наслідками неконтрольованого, екстенсивного розвитку техногенних процесів – техногенними катастрофами, забрудненням природи і зниженням стандартів навколишнього середовища. Масштаби навіть повсякденного, некатастрофічного антропогенного впливу на різні

системи нашої планети сьогодні перевищують здібності Землі до самовідновлення. Будь-який акт людської діяльності, навіть якщо буде заснований на найсучаснішій технології, неминуче тягне за собою теплове забруднення атмосфери. У той же час зупинити техногенний вплив людини на природу неможливо. Соціально-екологічний зміст в тій чи іншій мірі притаманне всім соціальним технологіям та методикам, причому міра його вираженості залежить не тільки від конкретних умов їх здійснення, а й від рівня розвитку загальнолюдської та екологічної культури людей.

Серйозне значення для розгортання соціальної політики має характер соціально-економічних проблем, причому значення це багатопланове. По-перше, кількість фінансових коштів, які суспільство і держава здатні виділити для вирішення тих чи інших соціальних питань, залежить не в останню чергу від стану економіки. По-друге, чималу кількість проблем в суспільстві має природний, прикордонний характер між чисто економічними і чисто соціальними. По-третє, вирішення цілого ряду економічних проблем в суспільстві неможливо без рішення соціальних проблем. Разом з тим без зростання освіченості, фізичного та соціального здоров'я, соціальної компетентності та політичної грамотності населення неможливо розвивати нові, високотехнологічні види діяльності, реалізовувати багатообіцяючі соціальні, соціально-педагогічні технології.

Своєрідно значення в суспільстві проблем соціальної стратифікації. З одного боку, все більш парціальна система суспільства, яка враховує все більш конкретні, приватні, окремі підстави для виділення соціальних верств і груп, є атрибутом демократичного і соціального розвитку. Тільки в такій системі з'являється можливість презентації якщо не всіх, то хоча б максимального числа інтересів і переваг. Товариство знаходить можливість інституціалізації та визнання поглядів меншості в рамках субкультури, вже не прагнучи підігнати всіх індивідів під один ранжир. З іншого боку, соціальна диференціація, що наділяє одні групи суспільства багатством, владою та інформацією і відтісняє іншу частину населення від цих найважливіших джерел соціальних ресурсів не тільки на межу бідності, але іноді і за межу фізіологічного виживання (причому причини такої диференціації ні об'єктивно, ні суб'єктивно не виправдані), не може служити заставою соціальної стабільності. У сучасному суспільстві, з його переважно ненасильницькими способами соціального управління та регулювання, соціальні відмінності можуть існувати тільки на основі суспільної згоди, коли вони визнаються прийнятним більшістю населення. Різке спрощення соціальної структури, в якій маленькому прошарку (6-10 %

населення) надбагатих протистоїть інша маса – малозабезпечених, незаможних і бідних, – додає уразливість соціальної системи.

Специфічний комплекс соціальних проблем складають поведінкові проблеми. При аналізі девіантної поведінки індивідів або груп звично виділяють категорії алкоголіків, наркоманів, злочинців, повій і т.д. Але поняття девіації дещо ширше. Щоб визначити відхилення, необхідно в першу чергу конкретизувати поняття норми, того загальносоціального морально-поведінкового, ціннісно-регулюючого ядра, від якого і „відхиляються” носії девіантної поведінки. У процесі такого аналізу з'ясовується, що проблема визначення норми надзвичайно складна, історично мінлива і соціально конкретна. Девіантна поведінка (і соціальний педагог при аналізі ситуації повинен мати це на увазі) може бути або проявом асоціальної або навіть антисоціальної, або варіантом пошукової, евристичної поведінки, яка в недалекому майбутньому може стати нормою для більшості.

У міру розвитку та світі інформаційної революції все більшого значення набувають соціальні проблеми доступу до інформації, комунікаційного забезпечення життєдіяльності. Думка про те, що інформація – це влада, причому одна з найбільш ефективних, стало формуватися на початку ХХ ст. З появою технічних засобів масової інформації (ЗМІ). Теоретичний аналіз механізмів поведінки натовпу (проведений Г. Лебоном) співпав з художнім осмисленням цього процесу. В період, коли засобами масової комунікації були лише грамплатівки і вельми примітивне радіо, проникливі мислителі вже передбачали величезний вплив ЗМІ на маси і їх величезну небезпеку, обумовлену можливістю маніпулювати людьми.

У соціальній сфері інформаційні процеси також мають велике значення. Недарма масштабні (в рамках цілих країн) соціальні проекти, спрямовані на стабілізацію соціально-економічних обставин в деяких державах, відомих передусім крайньою нестабільністю, обов'язково включали в себе вирівнювання соціальної нерівності та забезпечення максимально широкого доступу до інформації (як до її отримання, так і поширенню власних думок і поглядів) максимально широких верств населення. Це той рубіж, не подолавши який, не можна сподіватися на включення в сучасні, прогресивні, інноваційні процеси, на досягнення високого статусу в суспільстві майбутнього.

Проблеми символізації та моделювання світу відносяться до області соціокультурного розвитку і на перший погляд прямо не зачіпають сферу соціальної, соціально-педагогічної роботи. Проте насправді це область осмислення світу, його ціннісного аналізу та

освоєння. Навіть словесне оформлення ідей і образів може чинити певний вплив на самопочуття і діяльність людини.

Символізація світу полягає також у створенні ідеальних конструкцій, найчастіше неписаних, але, тим не менш, активно впливають на реальні процеси.

Так, „містична сила закону” існує автономно від діючих кодексів та нормативних актів: вона може поєднуватися навіть з „звичайним правом” раннях державних утворень і може бути відсутнім при самій віртуозно розробленій системі законодавства. „Образ особистості” змінюється історично й етнічно, при цьому поряд з безліччю конкретних індивідів існує властиве кожному часу і народу ідеальне уявлення про те, що таке особистість. Нарешті, система цінностей, яка перетворює сукупність індивідів у суспільство, причому суспільство певного типу, і виділяє в цьому суспільстві окремі групи, члени яких поділяють відданість певній системі цінностей, деяким чином відрізняється від загальної, – це теж відноситься до світу символізації дійсності, однак, ця сфера діяльності характеризує розумну, інтелектуально-психічну сторону діяльності людини.

Сучасне людське суспільство, як ніколи раніше, потребує управління, причому не в стихійному, а в свідомому сенсі.

Управління – це усвідомлена, систематична, спеціально організована дія на суспільство з метою упорядкувати і удосконалити його соціально-діяльну структуру.

Дія означає способи, форми, ухвалення рішень як глобальних, так і конкретних суспільних проблем.

Мета дії – оптимізувати функціонування об’єктів, суб’єктів, явищ, соціальних, соціально-педагогічних процесів, тому існує необхідність технологізації соціальних, соціально-педагогічних процесів, яка означає:

- розподіл процесу на внутрішні взаємозв’язані етапи, фази, операції;
- координацію і поетапність дій, спрямованих на досягнення шуканого результату;
- однозначність виконання включених в технологію процедур і операцій.

Технологізація – це *процес*, тобто стійка зміна змісту діяльності, що повторюється, послідовна за часом, з єдиним задумом.

Процес розглядається також як синонім понять „зміна”, „розвиток”, „перехід об’єктів з одного стану в інший”.

Важливо підкреслити, що на відміну від економічних, політичних і інших суспільних процесів суб’єктом руху соціальних, соціально-

педагогічних процесів є соціальна якість людини і суспільства. Своєрідність їх полягає в тому, що вони пронизують всі процеси суспільного життя, оскільки зміна особи, сім'ї, класу, інших соціальних груп (з погляду їх соціального положення, реалізації потреб й інтересів) зачіпає всі сторони життєдіяльності.

Можна констатувати тісний взаємозв'язок між соціальним і технологічним процесами і в той же час – відсутність тотожності. У цьому плані важливо підкреслити, що якщо в соціальному, соціально-педагогічному процесі найважливішим показником є *зміна*, то в технологічному – *дія*.

Основу *технологічного процесу* складають три компоненти. По-перше, *алгоритм дій* (операцій), тобто точне розпорядження щодо послідовності операцій, які перетворюють об'єкт (зокрема об'єкт соціально-педагогічної роботи) і переведуть його в шуканий стан. По-друге, *операції* як прості дії, спрямовані на досягнення конкретної мети; сукупність операцій, об'єднаних загальною метою, складає *процедуру* технологічного процесу. По-третє, *інструментарій*, тобто арсенал засобів, що забезпечують досягнення мети дії впливу на соціальну групу, спільність.

У технологічному процесі доцільно виділити основні процедурні етапи: 1) формулювання мети дії на основі збору інформації і визначення проблеми; 2) вироблення і вибір способів дії; 3) організація дії; 4) оцінка і аналіз результатів дії.

Соціальна технологізація базується на соціальних, соціально-педагогічних технологіях, які можна трактувати дwoяко: по-перше, як способи застосування теоретичних висновків тієї або іншої науки у вирішенні практичних завдань; по-друге, як сукупність прийомів, методів і дій, які застосовуються для досягнення поставлених цілей в процесі соціального розвитку, вирішення тих або інших соціальних, соціально-педагогічних проблем.

Виділяються два компоненти соціальних технологій: 1) програми, що містять процедури і операції (як способи і засоби діяльності); 2) сама діяльність, побудована відповідно до цих програм.

Соціальні, соціально-педагогічні технології можна розглядати як конкретизацію, своєрідний наслідок технологізації в соціальній сфері. В цьому випадку їх можна інтерпретувати як *способи здійснення діяльності на основі її раціонального розчленовування на процедури і операції з їх подальшою координацією і синхронізацією та обирання оптимальних засобів, методів їх виконання*.

Сенс, зміст, специфіка соціально-педагогічної технології визначаються *проблемною ситуацією*, в цілях вирішення якої розробляється і упроваджується дана технологія.

У цьому плані дуже важливим представляється розуміння соціального простору як основоположної категорії соціально-педагогічної технологізації.

Слід зазначити тісний взаємозв'язок між соціально-педагогічними технологіями і соціальним управлінням, особливо з такими його компонентами, як техніка і технологія управління.

Комплексність проблем соціально-педагогічної роботи, складність об'єктів і суб'єктів соціально-педагогічних перетворень, необхідність, при обмеженому обсязі соціальних ресурсів, отримати максимально значимий і ефективний результат – все це настійно вимагає технологізації соціально-педагогічної роботи, а специфіка цього виду діяльності зумовлює характер тих технологій, якими оперує соціально-педагогічна робота. Слід припустити, що в соціально-педагогічній роботі не існує ізольованих технологій; всяка дія, спрямована на отримання бажаного результату, може проводитися тільки при наявності узгодженого ансамблю технологій, причому, з огляду на міждисциплінарний характер соціально-педагогічної роботи, в цьому єдиному ансамблі будуть використовуватися і технології суміжних наук і областей практичної соціально-педагогічної діяльності (психологічні, медичні, соціально-правові, технології здійснення зв'язків з громадськістю), і специфічні технології, що належать власне соціально-педагогічній роботі (соціальна діагностика, нагляд і контроль, адаптація та реабілітація тощо). Технологізація соціально-педагогічної роботи дозволяє раціонально розділити її види на окремі відносно однакові процедури та операції, дії та результати які скооперовані і синхронізовані. Таким чином, соціально-педагогічна проблема поділяється на кілька простіших підпроблем, кожна з яких може бути вирішена більш-менш стандартними методами.

Як уже згадувалося, соціально-педагогічні технології визначаються як сукупність засобів і методів впливу на соціально-педагогічні процеси і системи з метою їх упорядкування та оптимізації.

Технології соціально-педагогічної роботи можна умовно розділити на три групи: технології діагностики (на основі вивчення соціально-педагогічних проектів та ймовірних прогнозів їх розвитку); технології конструювання і проектування розвитку тих чи інших соціально-педагогічних об'єктів; технології реалізації соціально-педагогічних проектів, програм, запровадження соціально-педагогічних інновацій. Крім такого наскрізного розподілу можна виділити типи

технологій, мета яких – повернення індивідам здатності до соціального, соціально-педагогічного функціонування (технології соціально-педагогічної реабілітації та адаптації). Кожна з цих технологій може застосовуватися в роботі з певною категорією клієнтів (сім'ї, дезадаптовані діти і підлітки і т.д.). Нарешті, можна виділити технології діяльності в специфічних обставинах (в умовах міжнаціонального конфлікту, майбутнього розлучення подружжя і т.д.).

Неважко помітити, що єдина типологія технологій соціально-педагогічної роботи принципово неможлива, так як будь-який принцип класифікації вибирається довільно, відповідно до цілей соціального педагога. Він має значення для наукового дослідження, для навчальних цілей; в реальному житті звернення до того чи іншого виду технології залежить від суті соціально-педагогічної проблеми.

Визначаються наступні функції технологій соціально-педагогічної роботи:

- *аналітико-прогностична*, виявлення та облік на підвідомчій території груп, сімей та окремих громадян, школярів, що відносяться до категорії „соціального ризику”, визначення потреби в різних видах і формах соціально-педагогічної підтримки, моніторинг динаміки соціально-педагогічних процесів, прогноз зміни існуючих параметрів;

- *діагностична*: аналіз існуючих актуальних і потенційних соціально-педагогічних проблем, встановлення їх причин, дослідження проблемного поля соціально-педагогічної ситуації конкретних індивідуальних і групових клієнтів;

- *системно-моделююча*: визначення характеру, обсягу, форм і методів соціально-педагогічної допомоги людям і групам, які опинилися у важкій життєвій ситуації, концептуальне обґрунтування системи надання такої допомоги;

- *проектно-організаторська*: розробка, ресурсне обґрунтування, реалізація та оцінка соціально-педагогічних проектів, спрямованих на вирішення тієї чи іншої соціально-педагогічної труднощі, допомога певній категорії клієнтів;

- *активаційна*: сприяння активації потенціалу власних можливостей індивіда, сім'ї чи соціальної групи, спонукання клієнтів до самостійного вирішення своїх проблем, виходу з важкої життєвої ситуації, організація розвитку самопомоги та взаємодопомоги;

- *інструментально-практична*: надання різних видів допомоги в ситуаціях життєвих труднощів, консультації та тренінги для поліпшення взаємин між людьми, надання сприяння в оформленні документів та інших необхідних дій для здійснення клієнтами своїх соціальних прав, опіка та піклування по відношенню до дітей, що

втратили батьківське піклування, або до потребуючих в цьому повнолітнім особам і т.д.;

- *розпорядчо-управлінська*: менеджмент органів соціального управління, координація діяльності державних і недержавних організацій та установ з надання допомоги нужденним у соціальній, соціально-педагогічній підтримці громадянам, участь в роботі по формуванню соціальної політики, підбір та виховання кадрів;

- *евристична*: приріст соціального, соціально-педагогічного знання, поглиблення розуміння соціальних, соціально-педагогічних проблем, поліпшення освітньої і загальнокультурної підготовки самих соціальних педагогів, підвищення їх кваліфікації.

Зрозуміло, ці функції реалізуються повністю тільки в сукупності, у всій системі технологій соціально-педагогічної роботи; в кожному ж конкретному випадку може використовуватися той чи інший їх набір.

Технологія у соціально-педагогічній роботі – це алгоритм діяльності, в результаті якої досягається певна соціальна мета. Ця діяльність не зводиться до одноразового акту впливу, а являє собою процес, який характеризується зміною змісту, форм, методів, які циклічно повторюються при вирішенні кожної нової завдання в соціальній роботі. У сукупності зміст такого циклу від виникнення завдання до її повного рішення становить технологічний процес.

1. Сутність і структура технологічного процесу

Процес – це зміна (динаміка) стану предмета під впливом зовнішніх або внутрішніх факторів. У соціально-педагогічній роботі в якості зовнішніх факторів розглядаються соціальні умови і обставини життєдіяльності клієнта, а внутрішніми факторами виступають морально-психологічні, фізіологічні та фізичні ресурси людини або групи людей.

Цілеспрямований вплив фахівця соціально-педагогічної роботи на зовнішні і внутрішні чинники, їх активізація в інтересах клієнта – основна функція технології соціально-педагогічної роботи. Соціальний педагог приймає безпосередньо участь в аналізі інформації, у підготовці варіантів вирішення тієї чи іншої особистісної (або груповий) проблеми і в практичному здійсненні наміченого плану дій, тобто є активним учасником і творцем технології впливу на життєдіяльність клієнта.

Технології соціально-педагогічної роботи як процесу властива протяжність у часі, яка охоплює проміжок часу від формулювання мети або завдання до її практичного рішення, що становить завершений цикл взаємодії організаторів соціально-педагогічної роботи та їх клієнтів. Стійка, повторювана, послідовна у часі зміна змісту діяльності з єдиним задумом – сутнісна характеристика технологічного процесу.

По-перше, основу технологічного процесу становить алгоритм дій (операцій).

Алгоритм – це програма вирішення завдань, в якій послідовність операцій прогнозує результат, визначений вихідними даними. Цей термін походить від латинського слова „algorithm”. Так звучало латинською мовою ім'я хорезмського математика IX століття аль-Хорезмі, трактат якого в середні віки був поширений в Європі. Тоді алгоритмом називали десяткове числення та мистецтво рахунку в цій системі. У даний час цей термін не тільки широко застосовується в електронно-обчислювальній техніці, але і все частіше використовуються в соціальних дослідженнях.

Сучасний зміст поняття „алгоритм” не обмежується послідовністю операцій з числами, але включає і логічні операції, у тому числі при виробленні управлінських рішень, при формулюванні цілей і завдань, при обробленні інформації і т.д. У застосуванні до соціально-педагогічної роботи цей термін розуміється як послідовність дій, спрямованих на перетворення об'єкта соціально-педагогічної роботи та переведення його в шуканий стан.

По-друге, істотним компонентом технологічного процесу є операції.

Операція – це найпростіша дія, спрямована на досягнення конкретної мети, яка не розкладається на більш прості підцілі. Сукупність операцій, об'єднаних спільною метою (підцілі), становить процедуру технологічного процесу.

Важливою характеристикою операції є ступінь відповідно її результату поставленої мети (або підцілі). На результат дій, як відомо, можуть впливати неконтрольовані фактори, пов'язані зі специфікою соціального середовища. Серед них можна виділити економічне положення, панівні соціально-психологічні уявлення, а також суб'єктивні фактори, обумовлені особливостями особистості або соціальної групи. Тому результат кожної операції, а отже, всього технологічного циклу залежить від професійно грамотних дій спеціалістів соціально-педагогічної сфери, від їхнього вміння впливати на умови і стани, в яких знаходяться клієнти.

По-третє, важливим компонентом змісту технологічного процесу є застосовуваний інструментарій.

Інструментарій – це арсенал засобів, що забезпечує досягнення мети впливу на особистість або соціальну спільноту.

Людина існує, розвивається і формується як особистість завдяки взаємодії із середовищем, яке здійснюється за допомогою його діяльності. Тому залучення клієнта соціально-педагогічної роботи в різні види діяльності – перетворювальну, пізнавальну, ціннісно-орієнтаційну,

комунікативну, виховну – значить використовувати головне, основний засіб впливу на особистість. Для вирішення цього завдання фахівець використовує цілий комплекс допоміжних засобів і способів інформаційного, організаційно-методичного та процедурного характеру.

Процедури та операції, що входять у технологічний процес, виступають в ролі його структурних елементів, якщо вони носять загальнозначимий, методологічний характер для конкретної технології. У конкретних же технологіях окремі процедури можуть трансформуватися в самостійні технології або розчленовуються на технології, що мають приватне значення. Так, наприклад, в найбільш повному і узагальненому соціальному технологічному процесі в процедурі цілепокладання однієї з операцій є діагностика, яка в конкретних умовах соціально-педагогічної роботи з клієнтом набуває самостійного значення.

Послідовність процедур і операцій, пропонується алгоритмом, відображає структуру і зміст технологічного процесу.

В узагальненому вигляді в технологічному процесі можна виділити чотири основних процедурних етапи:

1. Формулювання мети впливу.
2. Вироблення і вибір способів впливу.
3. Організація впливу.
4. Оцінка і аналіз результатів впливу.

Етап формулювання мети передбачає виконання таких операцій, як збір і аналіз інформації, здійснення соціально-педагогічної діагностики, соціально-психологічне прогнозування розвитку проблеми, вироблення програми дій і визначення конкретних завдань.

Вироблення і вибір способів впливу припускає виявлення і аналіз проблемної ситуації, вивчення, обґрунтування й оцінювання варіантів і способів дій, вибір оптимального варіанту вирішення проблеми.

Етап організації впливу включає операції по реалізації обраного варіанту, включаючи розподіл і доведення в рамках генеральної мети конкретних завдань до виконання, координацію зусиль і корекцію застосовуваних способів впливу на клієнтів соціального педагога.

Аналіз та оцінка результатів соціально-педагогічної роботи супроводжується виконанням таких операцій, як зіставлення прогнозованих і досягнутих результатів, виявлення позитивних і негативних моментів в організації, забезпечення та здійснення намічених заходів, формулювання висновків для подальшої діяльності.

У практиці соціально-педагогічної роботи ті чи інші операції можуть не фіксуватися, якщо управлінські взаємини достатньо налагоджені, оскільки багато проблем, які повсякденно покликані

вирішувати соціальний педагог, зазвичай однотипні. Однак це говорить лише про попереднє і завчасне їх вирішення, про наявність у організатора соціально-педагогічної роботи готових результатів по цій операції, але не про ігнорування будь-якої операції в структурі технологічного процесу.

2. Зміст технологічного процесу

Технологічне завдання соціально-педагогічної роботи полягає у виявленні соціально-педагогічної проблеми і за допомогою наявного в розпорядженні соціального педагога інструментарію і засобів своєчасному корегуванні дій соціального педагога і поведінки об'єкта соціально-педагогічної роботи для надання йому соціально-педагогічної допомоги. Характер соціальної проблеми є найважливішим фактором, від якого залежать визначення змісту, інструментарію, форм і методів соціально-педагогічної роботи з клієнтом.

Соціально-педагогічна проблема – це складна пізнавальна задача, вирішення якої призводить до суттєвих теоретичних або практичних результатів. Для її вирішення необхідна відповідна інформація про об'єкт соціально-педагогічного впливу, про умови, обставини та інші фактори, що впливають на його життєдіяльність, стан і поведінку.

Соціальні проблеми можуть носити глобальний характер, зачіпаючи інтереси значної частини людства. Так, демографічні, екологічні, техногенні, продовольчі, енергетичні та інші проблеми в даний час набувають глобального характеру, і їх вирішення вимагає участі більшості держав нашої планети. Соціальні проблеми можуть стосуватися інтересів окремих або декількох соціальних систем. Наприклад, соціальні кризи, що поширюються на окремі країни, національно-етнічні спільноти, асоціації, блоки або групи. Проблеми можуть поширюватися на ті чи інші сфери життєдіяльності групи людей або особистостей. Це можуть бути проблеми, що охоплюють соціально-економічну, соціально-політичну, духовну або власне соціальну сфери життєдіяльності людей.

Для соціально-педагогічної роботи особливу значущість набувають особистісні проблеми, що виникають в процесі взаємодії особистості і соціального середовища. До соціального середовища відносять всі фактори, які активізують (або блокують) захист соціальних інтересів особистості, реалізацію її потреб.

Одним з найважливіших умов рішення соціальної, соціально-педагогічної проблеми є точне її формулювання. Якщо проблема правильно сформульована, то це, по-перше, дозволяє здійснювати пошук відсутньої інформації в потрібному напрямку, по-друге, забезпечує вибір оптимального інструментарія соціального впливу, а

отже, і ефективності соціально-педагогічної роботи. Одним з найважливіших вимог до формулювання соціально-педагогічної проблеми є її обґрунтування. Вона повинна витікати з реальних потреб і передумов. Відсутність зв'язку з реальними практичними або теоретичними потребами робить проблему надуманою.

Точно сформульована проблема виступає вихідною, первинною ланкою в складній пізнавально-аналітичній діяльності соціальних педагогів і організаторів соціально-педагогічної роботи.

Практична потреба і значущість соціально-педагогічної проблеми не тільки активізують діяльність фахівців, мобілізують їх інтелектуальний, організаційний і фізичний потенціал, але й надають пошуку технологічних рішень творчий, інноваційний характер.

Вирішення будь-якої проблеми зводиться в кінцевому підсумку до розв'язання наявних внутрішніх або зовнішніх суперечень.

Соціальне протиріччя – це взаємодія взаємовиключності сторін або тенденцій в явищах соціального життя, взаємодія протилежностей. Воно є передусім результатом неспівпадіння інтересів людей або соціальних груп у їх спільної життєдіяльності. Характер прояви соціальних протиріч залежить від специфіки взаємодії протиборчих сторін (тенденцій), від умов, обставин, в яких воно відбувається, а також від ступеня загостреності.

При відсутності нейтралізуючих факторів соціальне протиріччя розвивається, досягаючи крайніх ступенів загострень. У своєму розвитку протиріччя проходить декілька стадій.

1. Стадія тотожності. Вона характеризується можливістю виникнення суперечності через наявність нехай навіть несуттєвих відмінностей.

2. Стадія істотних відмінностей. Вона характеризується переростанням несуттєвих відмінностей в суттєві і їх періодичним проявом.

3. Стадія протилежностей. Ця стадія характеризується поляризацією антагонізму у відносинах, переростанням істотних відмінностей у взаємозаперечень протилежності.

4. Стадія конфлікту. На цій стадії взаємини сторін досягають крайнього ступеня загострення і досягають ступеня відкритого протиборства.

Зрозуміло, що будь-яка особистість в процесі життєдіяльності вступає в подружні та сімейні відносини, у взаємовідносини з батьками, родичами, з дітьми, друзями і товаришами, з колективом і різними об'єднаннями, громадськими організаціями, і нарешті, суспільством в цілому. В процесі цих взаємовідносин в силу об'єктивно наявних особистісних відмінностей у потребах, інтересах, ступеню їх реалізації

можуть виникати проблеми. Особиста проблема – це по суті зіткнення між домаганнями людини і ступенем їх задоволення. Таке зіткнення може носити матеріальний чи духовний характер, фізіологічний або моральний, соціальний чи психологічний, виробничий чи побутовий характер, а інколи й їх поєднання.

Як показує досвід, розпізнання, формулювання і рішення особистісних проблем становлять зміст основної функції фахівця в галузі соціально-педагогічної роботи. Вирішення особистісних проблем – справа не тільки складна, але й делікатна, яка безпосередньо зачіпає питання психології, права, моралі, такту і вміння проникати в світ особистого життя і чинити на неї вплив. Тому творче пристосування технологічних прийомів, недопущення в роботі з людьми штампів і шаблону, казенщини і бездушності, вміння своєчасно вносити корективи в технологічний процес – найважливіший показник професіоналізму фахівців соціально-педагогічної роботи.

З технологічних позицій, у соціально-педагогічній роботі при вирішенні особистісних проблем слід дотримуватися наступних принципів:

- Системний підхід при аналізі та вирішенні особистісних проблем;
- Відповідність інструментарію конкретно вирішуваних проблем;
- Опора на фізичні і духовні ресурси клієнта;
- Контроль дієвості застосовуваного інструментарію;
- Корекція змісту, форм і методів у процесі роботи.

У сукупності ці принципи забезпечують ефективність вирішення соціально-педагогічних проблем, проте їх реалізація вимагає постійної перевірки дієвості обраних засобів впливу на клієнтів. Разом з тим технологічна послідовність вирішення проблем не лише корисна, а й необхідна. І чим жорсткіше їй слідують на практиці, тим виразніше проявляється її добродійна значимість.

Замкнутий цикл технологічного процесу включає наступні етапи та операції:

1. Попередній етап. На цьому етапі здійснюються операції виявлення, оцінки та ранжування проблеми, з'ясування сукупності факторів, що обумовили її виникнення. У психологічному плані соціальний педагог налаштовується на її рішення, мобілізуючи свій інтелектуальний, морально-психологічний і професійний потенціал. Одночасно уточнюються критерії дієвості та ефективності діяльності соціального-педагога при вирішенні означеної конкретної соціально-педагогічної проблеми. При цьому критерії оцінки успіху дій фахівця

можуть відображатися в постановці та формулюванні мети і конкретних завдань соціально-педагогічної роботи.

2. Етап визначення мети. На цьому етапі здійснюється первинне формулювання цільової установки діяльності фахівця соціально-педагогічної роботи. Мета обумовлює вибір можливих засобів і способів її досягнення, визначає напрями пошуку додаткових джерел інформації про умови і соціальне середовище життєдіяльності клієнтів.

У цільовій установці знаходить вираз задум і сподівання соціального педагога з урахуванням реально наявного інструментарію та умов його використання. Мета повинна бути сформульована ясно і конкретно, вона повинна бути зрозуміла для конкретних виконавців. З отриманням додаткової інформації вона може корегуватися, уточнюватися, модифікуватися і навіть повністю змінюватися.

3. Етап обробки інформації. На цьому етапі технологічного процесу йде пошук додаткових джерел інформації, збір та систематизація інформації, її аналіз та узагальнення. Висновки, що випливають з результатів аналітичної роботи, складають змістовну базу для уточнення мети і задач, для вироблення програми дій, визначення змісту, організаційних форм і методів соціально-педагогічної роботи.

4. Етап процедурно-організаційної роботи. На цьому етапі здійснюється послідовна реалізація намічених програмою заходів соціально-педагогічного впливу конкретними виконавцями в означений час і строки, зіставлення і порівняння результатів з критеріями успішності соціально-педагогічної роботи.

5. Контрольно-аналітичний етап роботи. Це завершальний етап технологічного циклу, на якому соціальний педагог аналізує підсумки своєї діяльності, виявляє фактори, які сприяли позитивному вирішенню соціально-педагогічні проблеми, з'ясовують причини, які заважали успішному вирішенню завдань роботи, і намічають шляхи усунення цих причин в подальшому.

Такі основні етапи технологічного процесу соціально-педагогічної роботи.

Як і будь-який вид діяльності, технологічний процес соціально-педагогічної роботи вимагає постійного вдосконалення. Шляхи удосконалення технологічного процесу в соціально-педагогічній роботі, по-перше, лежать у площині розробки нових методик виконання операцій на всіх етапах технологічного процесу, по-друге, стосуються вдосконалення засобів використання всіх компонентів інструментарію соціально-педагогічної роботи, по-третє, полягають у забезпеченні правильного поєднання загальних методів соціально-педагогічної роботи зі специфікою конкретних умов життєдіяльності клієнтів, по-

четверте, полягають в умінні постійно враховувати соціально-психологічні фактори при виборі методів впливу на об'єкти впливу та вмінні органічно використовувати досягнення соціальних наук для вироблення нових технологій.

У кожній конкретній ситуації соціально-педагогічної діяльності перед фахівцем стоїть проблема – як забезпечити її оптимальність і ефективність. Треба вміти вибрати саме ту соціально-педагогічну технологію, яка в даній ситуації найбільш доцільна, і, головне, забезпечити високу дієвість се реалізації в роботі з клієнтом, групою.

Будь-яка діяльність може бути або технологією, або мистецтвом. Мистецтво засноване на інтуїції, технологія – на науці. З мистецтва все починається, технологією – закінчується, щоб потім все почалося спочатку. Технологія – це те, що вже склалося, прийнято. Однак жодна соціально-педагогічна технологія не дасть гарантії успіху: потрібно мистецтво, майстерність виконавця – соціального педагога, щоб добитися необхідного результату.

Реалізація соціально-педагогічної технології являє собою певний процес діяльності. Слово процес (від лат. Processus) означає „проходження, просування”. У науковому плані під процесом розуміється послідовна зміна станів, тісний зв'язок закономірно наступних один за одним стадій розвитку, що представляють безперервний єдиний рух. Вибір соціально-педагогічної технології являє собою послідовний процес діяльності соціального педагога, спрямований на відбір однієї з них, що дозволяє забезпечити досягнення найбільш оптимального варіанта рішення.

За своєю сутністю процес реалізації соціально-педагогічної технології – це цілеспрямована послідовність дій соціального педагога (суб'єкта), що забезпечує найбільш оптимальне досягнення певної соціально-педагогічної мети у соціальному розвитку (корекції розвитку), вихованні (перевиховання, виправлення), оволодінні вміннями і навичками в самообслуговуванні, навчанні, професійній підготовці об'єкта.

За змістом процес реалізації соціально-педагогічної технології проявляється в його структурних компонентах, кожен з яких виконує певне функціональне призначення і якісно-кількісне рішення.

Суб'єкт – це або підготовлений фахівець (соціальний педагог), або батько, або будь-яка третя особа (група), або людина по відношенню до саморозвитку, самовиховання. Позиція суб'єкта в соціально-педагогічній роботі багато в чому визначається його підготовкою, соціальним досвідом, мотивацією. У суспільному плані ця позиція значною мірою характеризується як би соціальним замовленням даного суспільства.

Іншими словами, орієнтиром для соціального педагога виступає той соціальний досвід, який він придбав, засвоєні ним і визнані в суспільстві соціальні цінності, національна культура. Суспільство, нація, держава, в якому він ріс і виховувався, орієнтують суб'єкта в спрямованості його майбутньої соціально-педагогічної діяльності.

Для соціально-педагогічної установи соціальним замовленням виступає її основне призначення. На виконання цього замовлення держава виділяє матеріальні кошти і здійснює контроль за діяльністю щодо його виконання. Для соціального педагога установи з соціальним замовленням є його посадові (функціональні) обов'язки. Вони визначають його призначення як посадової особи по відношенню до клієнта: що, як і в якому обсязі він повинен вміти забезпечити своєю професійною діяльністю. У посадових обов'язках відбиваються основні цілі, завдання і зміст професійної діяльності фахівця (соціального педагога).

Однак слід підкреслити, що реалізація соціального замовлення здійснюється не просто спеціалістом, а людиною, наділеною індивідуальною самобутністю, своєрідністю сприйняття і розуміння явищ навколишнього життя і своєї ролі в ній, накопиченим життєвим досвідом і досвідом професійної діяльності. Цим обумовлений суб'єктивізм у розумінні сутності та змісту соціального замовлення, свого місця, ролі і змісту самої професійної діяльності. Соціальний педагог не тільки суб'єктивно усвідомлює вимоги соціального замовлення, а й своєрідно реалізує їх в соціально-педагогічній роботі. Не випадково на практиці можна спостерігати, що вимоги до фахівців однієї й тієї ж установи бувають одні, а результати їхньої діяльності – різні.

Другим основним, провідним компонентом, що визначає зміст і спрямованість соціально-педагогічного процесу реалізації технології, виступає її об'єкт. А оскільки об'єктом також є людина, її теж притаманні індивідуальні особливості, можливості, соціальні проблеми, ставлення до суб'єкта цього процесу, самостійного вирішення своїх соціальних проблем, своїм соціальним самовдосконаленням.

Соціально-педагогічна технологія, вибрана для реалізації в конкретній ситуації, орієнтована на досягнення визначеної (прогнозованої) цілі. Кожна мета потребує вирішення певного кола завдань і передбачає конкретний зміст соціально-педагогічної діяльності з її досягнення.

Найбільш важливою і відповідальною є діяльність соціального педагога (суб'єкта) на етапах вибору цільової технології та її практичної реалізації.

Вивчення досвіду діяльності соціальних педагогів за вибором цільової технології дозволяє виділити в ній основні функціональні етапи. Особливості діяльності соціального педагога на кожному з цих етапів визначаються багатьма факторами. Серед них найбільш суттєвими є:

- рівень професіоналізму фахівця – соціального педагога. Зокрема, свої особливості діяльності у початківця – соціального педагога; і у педагога, що має певний досвід соціально-педагогічної роботи; і у фахівця – висококваліфікованого професіонала. Подібне можна спостерігати і в сім'ях, аналізуючи діяльність батьків, які мають одного, двох і більше дітей;
- особливості об'єкту та його соціально-педагогічні проблеми, які потребують вирішення за допомогою фахівців;
- специфіка самої соціально-педагогічної технології та умов практичної реалізації;
- професійна компетенція на кожному етапу діяльності соціального педагога, його особистий досвід соціально-педагогічної роботи з певною категорією людей за рішенням відповідних соціально-педагогічних проблем;
- мотивація діяльності соціального педагога;
- стиль його професійної діяльності.

Викладене свідчить про те, що всяке розкриття особливостей буде тільки індивідуальним проявом конкретного фахівця у професійній діяльності при використанні певної соціально-педагогічної технології. Тому можна визначити найбільш загальні особливості, характерні для основних етапів професійної діяльності соціального педагога.

Соціально-педагогічна діагностика. Для соціального педагога на цьому етапі характерно:

1) прагнення як можна краще і повніше пізнати індивідуальність об'єкта соціально-педагогічної роботи. Його цікавить, зокрема, інформація:

- про патології, характерні для об'єкта роботи: характер патології та її причини; динаміка розвитку та прояви патології на період роботи з ним (прогресуюча, стабільна, мінлива та ін.); перспективи розвитку патології, можливості подолання, зниження рівня негативного прояву або стабілізації; показання та попередження, та ін;
- про індивідуальний потенціал клієнта, на який можна спиратися в соціально-педагогічній роботі з ним: потенційні можливості у подоланні або зниженні рівня патології; компенсаційні, корекційні та інші можливості клієнта; індивідуальний позитивний потенціал особистості об'єкта в цілому, та ін;

- про індивідуальні можливості об'єкта в самовдосконаленні, подоланні своїх соціально-педагогічних проблем: мотивація ставлення до подолання своїх соціальних проблем;

- позитивний досвід самостійного вирішення тих чи інших проблем; активність і наполегливість у роботі над собою тощо;

- про характер і результативності попередньої соціально-педагогічної роботи з клієнтом інших фахівців;

- про особливості розвитку та виховання в цілому.

2) прагнення визначити соціально-педагогічні проблеми, їх ієрархію і особливості впливу на клієнта;

3) прагнення визначити соціально-педагогічні можливості середовища життєдіяльності клієнта:

- усвідомлювана і (або) неусвідомлювана позитивна і (або) негативна роль середовища у вирішенні соціально-педагогічних проблем клієнта;

- можливості підвищення позитивної соціально-педагогічної ролі середовища в роботі з клієнтом;

- участь у соціально-педагогічній роботі з клієнтом осіб з його безпосереднього оточення.

4) прагнення зібрати необхідну первинну інформацію для діагностичної роботи з клієнтом і виявити її джерела. Спираючись на джерела, соціальний педагог збирає в кожному конкретному випадку необхідну первинну інформацію, на основі якої приймається рішення про діагностичну діяльність. Головні завдання її:

- отримати найбільш повну інформацію, необхідну для постановки діагнозу і забезпечення кваліфікованої реалізації наступних етапів (підетапів) загальної соціально-педагогічної технології роботи з клієнтом;

- уточнити соціально-педагогічні проблеми клієнта;

- підготувати необхідну інформацію для прогностичної діяльності. У кожній ситуації така інформація може бути різною.

Соціально-педагогічне прогнозування. Така діяльність в кожному соціально-педагогічному закладі своя і в роботі соціального педагога індивідуальна. Її призначення – виявити, що реально в даній ситуації можна вирішувати (намагатися вирішувати) на початковому етапі соціально-педагогічної роботи з клієнтом, тобто визначити прогнозовану мету зони найближчого розвитку, виховання, корекції розвитку, педагогічної реабілітації тощо.

Прогнозування можливого соціально-педагогічного розвитку, виховання людини – один з найбільш складних етапів діяльності соціального педагога. Особливості його визначаються характером

соціально-педагогічної проблеми, які є матеріалом для прогнозування (вихідним і контрольним), досвідом фахівця в прогностичній діяльності. Результат прогнозування в значній мірі заснований, з одного боку, на наявності повної інформації про особу об'єкта, необхідної соціальному педагогу, з іншого – на особистому досвіді і інтуїції суб'єкта соціально-педагогічної діяльності.

На початку своєї професійної діяльності спеціаліст (соціальний педагог) переважно користується напрацюваннями установи, в якому він працює, досвідом старших колег, а також даними навчальних посібників, спеціальних досліджень про можливості соціально-педагогічного рішення проблем людини в залежності від його індивідуальних відхилень; рекомендаціями, в якій ситуації які можуть бути варіанти соціально-педагогічних технологій, їх можливості та методики практичного застосування. З часом, накопичуючи досвід в роботі з різними категоріями (або з однією з категорій) людей, апробуючи різні технології, він набуває власний соціально-педагогічний досвід, розвиває педагогічну інтуїцію і отримує можливість більш впевненого педагогічного прогнозування перспектив свого об'єкта і своєї соціально-педагогічної діяльності.

Одночасно досвідчений фахівець з окремих проявів об'єкта, спираючись на типові дані діагностики, досить точно може спрогнозувати перспективи його індивідуального, індивідуально-корекційного, корекційно-компенсаторного розвитку та виховання. Такий досвід прогностичної діяльності мав А.Макаренко. У роботі з кожним вихованцем він намагався прогнозувати його розвиток і виховання і, спираючись на нього, спрямовував зусилля своєї виховної роботи з формування конкретної особистості – інженера, педагога, артиста і т.д. Цей його метод паралельного педагогічного впливу безпосередньо заснований на даних прогностичної діяльності.

У процесі накопичення досвіду, даних спеціальних досліджень у соціально-педагогічних установах створюються табличні, графічні або більш сучасні комп'ютерні моделі прогностичної діяльності. За результатами прогностичної діяльності соціальний педагог робить висновки, які включають: опис перспектив можливого індивідуального, індивідуально-корекційного розвитку, виховання; формулювання соціально-педагогічної проблеми (соціально-педагогічних проблем) клієнта. Відповідно до даних прогнозу виникає наступна проблема – визначення реальної мети соціально-педагогічної роботи та способу ее реалізації допомогою цільової технології.

Вибір цільової соціально-педагогічної технології. Аналіз діяльності фахівців дозволяє визначити ті відомості, які необхідні йому

для вибору найбільш оптимальної технології для конкретної ситуації. До них слід віднести:

- прогнозний матеріал соціально-педагогічної роботи з клієнтом;
- індивідуальні особливості клієнта – дані діагностичної роботи з ним (недоліки, застереження, позитивний потенціал, активність в роботі над собою та ін.) У кожній ситуації ці особливості визначаються конкретними факторами;
- варіанти соціально-педагогічних технологій вирішення подібних соціально-педагогічних проблем (банк технологій);
- професійні особливості і можливості суб'єкта (суб'єктів) реалізації технології;
- особливості умов реалізації технології.

У кожній ситуації ці відомості можуть доповнюватися в залежності від реальних потреб фахівця, що здійснює вибір найбільш оптимальної технології. Соціальний педагог на основі діагностично-прогнозованого матеріалу та відповідно до особистісним розумінням соціального замовлення (своєї ролі в соціально-педагогічній роботі з клієнтом), знанням індивідуальності об'єкта, своїх педагогічних можливостей, умов майбутньої діяльності визначає цілі та завдання цільової технології.

Цілі соціально-педагогічної технології та процесу її реалізації показують, до чого може прагнути соціальний педагог у даній ситуації.

Завдання – це те, що йому необхідно вирішити для її досягнення.

Мета підрозділяється на найближчу і подальшу. Найближча мета – це можлива зона найближчого розвитку та виховання. Вона дозволяє підготуватися для досягнення малого, але реального і створити умови для доцільної побудови подальшої діяльності з розробки засобів досягнення прогнозованої мети соціально-педагогічної роботи з клієнтом. Кожна наступна мета передбачає можливість більш повного вирішення соціально-педагогічних проблем клієнта. Поділ цілей на найближчу і наступні дозволяє спеціалісту більшою мірою індивідуалізувати всю свою соціально-педагогічну роботу з конкретною людиною. Для цього фахівець вдається до соціально-педагогічного моделювання. Знання способів вирішення соціально-педагогічних проблем (різних цільових технологій діяльності) дозволяє соціальному педагогу забезпечувати емпіричне побудову моделі по необхідному варіанту. Далі слід порівняння моделі з варіантом цільової технології, що дозволяє соціальному педагогу вибрати найбільш оптимальний варіант.

У випадку, якщо соціальний педагог не може обрати відповідні ситуації варіант цільової технології, йому належить або коригувати наявну у нього технологію, або розробляти нову. Для початківця

фахівця, як правило, такої проблеми не виникає. Він починає реалізовувати наявну цільову технологію і по ходу її реалізації уточнює і допрацьовує, якщо у нього вистачає сміливості і творчості в роботі. У іншому випадку робота носить характер спроб і помилок. З набуттям досвіду формується і творче ставлення до вибору цільової технології.

Далі слід *безпосередня підготовка* до реалізації вибраної цільової технології практичної роботи. Така підготовка включає:

- аналіз вибраної цільової технології (спосіб практичної діяльності по досягненню мети);
- виділення матеріальних, технічних, методичних та організаційних аспектів цільової технології;
- рішення виділених проблем підготовки цільової технології;
- узгодження елементів цільової технології щодо забезпечення їх найбільш повного взаємодоповнення;
- апробацію деяких методик або всієї методики (вибраної цільової технології);
- при необхідності внесення коректив у методику (технологію) практичної діяльності;
- планування виконавської діяльності за часом, місцем;
- підготовку клієнта до роботи з ним;
- постановку задач практичної роботи перед виконавцями.

Для реалізації даної технології спеціалісту необхідно мати певну інформацію. До неї належать: сама технологія з описом її матеріального, технологічного, організаційного та методичного забезпечення; професійні та методичні можливості суб'єктів реалізації цільової технології; підготовка об'єкта до реалізації цільової технології; потенціал середовища реалізації цільової технології.

Особливості безпосередньої підготовки до реалізації цільової технології багато в чому визначаються тим, де і хто це здійснює. При організації такої роботи в спеціалізованій установі цим займаються спеціально підготовлені люди. Як правило, проводиться диференціація діяльності, і кожен фахівець виконує свій блок роботи: одні налагоджують апаратуру, інші готують приміщення, треті готують дидактичні матеріали тощо. Такий підхід свідчить про високий рівень спеціалізації закладу.

Найчастіше соціальному педагогу, який в одній особі виступає і організатором і виконавцем, всю безпосередню роботу з підготовки до практичної діяльності доводиться брати на себе. Спираючись на особистий досвід, знання об'єкта, цільову технологію майбутньої соціально-педагогічної роботи з ним, він готує все необхідне для її

практичної реалізації, перевіряє готовність, апробує і приступає до практичної діяльності.

Реалізація цільової технології багато в чому визначається індивідуальним стилем професійної діяльності фахівця (фахівців). Саме в індивідуальному стилі проявляється те особливе, що характерно для кожної особистості професіонала, – мистецтво соціально-педагогічної роботи. Це мистецтво проявляється в усьому: у ставленні до клієнта, до своєї професійної діяльності, до самого себе, своєї поведінки, дій і вчинків, у педагогічній діяльності та її результатах.

Кожен підетап реалізаційної діяльності соціального педагога передбачає досягнення певних результатів, які відрізняються змістом, обсягом і якісно-кількісними показниками. Саме заради цих результатів проводилася вся попередня соціально-педагогічна діяльність (вибір технології та безпосередня підготовка до практичної роботи по її реалізації).

Однак соціально-педагогічна робота здійснюється зі складними, проблемними людьми. У процесі такої діяльності від практичного працівника потрібна велика гнучкість, вміння бачити свої прорахунки, недоліки і шукати нові, незвичайні методи і методичні прийоми. Тому при переході від однієї методики (методичного комплексу, прийому та ін.) до іншої соціальний педагог попередньо намагається її апробувати, перевірити доцільність і тільки потім активно впроваджувати в свою діяльність. Такий підхід дозволяє забезпечувати індивідуалізацію соціально-педагогічної діяльності при реалізації цільової соціально-педагогічної технології. Практика соціально-педагогічної діяльності, особливо в сфері педагогічної корекції, педагогічної реабілітації, індивідуального розвитку, навчання та виховання – переконливе тому підтвердження.

Апробація елементів соціально-педагогічної технології, використання окремих методів, засобів допомагає соціальному педагогу здійснити індивідуальне коригування для забезпечення високої дієвості обраної соціально-педагогічної технології. За даними апробації проводиться її подальше уточнення, доопрацювання, вдосконалення стосовно даної соціально-педагогічної ситуації.

Як уже зазначалося, реалізаційна діяльність соціального педагога включає ряд етапів, кожен з яких має свою приватну мету і вирішує відповідні завдання: послідовне виконання завдань, заходів, оцінка їх дієвості, уточнення подальшої мети і завдань, методики їх реалізації.

На початковому етапі практичної діяльності спостерігається активний процес адаптації суб'єкта до умов середовища, до об'єкта і самої діяльності. Від її успішності багато в чому залежить дієвість всієї соціально-педагогічної роботи. Соціальний педагог, адаптуючись до умов,

клієнта і самої діяльності, знаходить почуття впевненості в роботі, стверджується у своїй позиційній ролі. Така впевненість виступає найважливішим фактором дієвості його соціально-педагогічної роботи. Він більш впевнено виконує необхідні дії, операції, від чого і якість роботи тільки поліпшується. Одночасно його впевненість передається клієнту, формуючи у нього розташування до фахівця, віру в нього. Дії клієнта в роботі над собою також стають більш впевненими та активними. Він швидше стає союзником соціального педагога у вирішенні соціально-педагогічних проблем.

Навпаки, невпевненість соціального педагога обов'язково позначиться на його роботі і передається клієнту. У цій ситуації важко домогтися позитивного результату. Невпевненість клієнта також негативно позначається на дієвості роботи з ним: він або байдуже, або негативно, а часом і агресивно ставиться до роботи з ним, переносячи всі ці емоції на особистість соціального педагога (або, навпаки, негативне ставлення до особистості соціального педагога переносить на його діяльність).

Найважливішим завданням соціально-педагогічної роботи фахівця виступає поступове *залучення клієнта в активну самостійну роботу* над собою. Адже саме сам клієнт є тією силою, спрямована активність якої виступає основним джерелом успішного вирішення його соціально-педагогічних проблем. Тільки сама людина, втягуючись у ту чи іншу доцільну діяльність, активізує свій спрямований, індивідуальний, індивідуально-корекційний, корекційно-компенсаторний розвиток і виховання. Тому основне зусилля соціально-педагогічної діяльності соціальний педагог спрямовує на те, щоб перетворити клієнта в суб'єкта самовдосконалення. Клієнт стає самотворцем. Соціальний педагог лише допомагає йому досягти цього стану. З цією метою соціальний педагог, починаючи роботу з клієнтом, допомагає йому оволодіти навичками самостійного виконання та в подальшому підтримує його, підказує і коригує його роботу над собою. Така діяльність соціального педагога називається соціально-педагогічним патронуванням.

Патронаж (від франц. Patronage – заступництво) – це система обслуговування людини в певних умовах в профілактичних цілях. Соціально-педагогічне патронування – це система соціально-педагогічної допомоги і підтримки людини, яка спрямована на попередження ускладнень, рецидивних проявів у процесі активної роботи людини над собою по самовдосконаленню, подоланню соціально-педагогічних проблем, а також на зміцнення та подальший розвиток у неї навичок соціально-педагогічної роботи над собою.

Дієвість (ефективність) соціально-педагогічного процесу багато в чому залежить від діяльності соціального педагога з оцінки, аналізу та

своєчасної корекції педагогічної діяльності на всьому її протязі. Кожен компонент діяльності вимагає оцінки результативності та при необхідності корекції з урахуванням можливостей досягнення прогнозованого результату. Діючи і одночасно аналізуючи, що і як зроблено, який отримується результат, фахівець визначає спрямованість подальшої діяльності, при необхідності коригує її та інтенсивність своїх зусиль, від чогось відмовляється, щось повторює, обирає нове і т.д. Такий підхід робить процес більш динамічним і результативним, а також дозволяє домагатися більшої індивідуалізації технології соціально-педагогічної роботи з людиною.

Для оцінки кожного етапу (підетапу) реалізації обраної соціально-педагогічної технології, як правило, соціальний педагог визначає (або вони бувають раніше визначені) основні критерії та їх показники. Відповідно до цього підбираються відповідні технології (технології оцінки), або, як їх найчастіше називають, методи та методики оцінки, оціночні тести та ін.

Технологія оцінки попередньої соціально-педагогічної діяльності соціального педагога орієнтована на конкретний прояв її результату. Оцінка результату, отриманого за підсумками етапу (підетапу), дозволяє одночасно виявити ефективність і всієї соціально-педагогічної діяльності фахівця у роботі з клієнтом. Соціальний педагог використовує можливості оцінки проміжних результатів і відповідно до них проводить коригування подальшої педагогічної діяльності, орієнтуючись на кінцевий результат. У цьому проявляється не тільки активна реалізація соціально-педагогічної технології, але й її подальша індивідуалізація.

Технологія оцінки включає наступні компоненти:

- хто оцінює (суб'єкт оцінки);
- кого оцінює (об'єкт оцінки);
- що саме оцінюється (предмет оцінки);
- критерії та їх показники;
- методика оцінки кожного показника (інструментарій оцінки).

Відсутність оцінки або недбале ставлення до неї часто веде до неадекватності результату соціально-педагогічної діяльності. Соціальний педагог в цьому випадку не може ні спрогнозувати результат, ні передбачити його негативні наслідки. Нерідко в подібних ситуаціях (при появі негативного результату) вихователь звинувачує кого завгодно, але тільки не себе. Наприклад, в сім'ях, де є важкі у виховному відношенні діти, рідко замислюються над тим, що і як роблять батьки в інтересах виховання. Оціночна діяльність в них зводиться до мінімуму або проводиться за спотвореними критеріями і

показниками, що і визначає їх позитивне ставлення до педагогічно виправної роботи зі своїми дітьми.

Оцінка здійснюється в певних умовах середовища. Для кожної технології виявляються свої, найбільш оптимальні умови, які забезпечують досягнення необхідного рівня якісно-кількісної оцінки.

Реалізація цільової соціально-педагогічної технології має велике значення і для об'єкта, і для суб'єкта. Для об'єкта – це рішення його соціально-педагогічної проблеми (проблем), для соціального педагога – це допомога йому в досягненні мети. Одночасно з цим соціальний педагог набуває досвіду соціально-педагогічної діяльності в роботі з даним об'єктом, що дозволяє йому поступово досягати більш високого результату.

Набутий досвід дозволяє йому також переходити до більш складних цільових технологій, домагатися досконалості в соціально-педагогічній роботі з різними типами клієнтів. Слід також підкреслити, що поступово, в процесі позитивної реалізації цільової технології, вирішення проблеми клієнта від одного етапу до іншого, соціальний педагог затверджується в правильності обраного способу її розв'язання, більш впевнено будує свою діяльність і йому вдається з більшою результативністю вирішувати соціально-педагогічні проблеми даної людини.

У іншому випадку (при недостатньому вирішенні задач, що стоять перед соціальним педагогом у процесі соціально-педагогічної роботи з клієнтом) можливі кілька варіантів продовження діяльності з боку соціального педагога:

а) намагатися будь-що домогтися результату, не рахуючись з інтересами та індивідуальними можливостями особистості (об'єкта соціальної педагогіки), що може призвести до різко негативних наслідків, до її подальшої деформації;

б) звалювати провину на об'єкт, намагатися переконати себе та інших, що в даному випадку все марно і клієнтові потрібні інші заходи впливу. По суті, він формує в об'єкті та його безпосередньому оточенні почуття безвиході, що є особливо небезпечним в роботі фахівця.

Ключові поняття: технологізація соціально-педагогічних технологій, функції соціально-педагогічних технологій, зміст технологічного процесу.

Питання та завдання:

1. Який зміст поняття „технологізація соціально-педагогічної роботи”?
2. Розкрити функції соціально-педагогічних технологій.

3. Що становить основу технологічного процесу?
4. Охарактеризувати зміст технологічного процесу.
5. Визначити загальні особливості етапів професійної діяльності соціального педагога.

Проблемне завдання. На конкретному прикладі розкрити технологію практичного вирішення соціально-педагогічної проблеми.

1.3. Типологія соціально-педагогічних технологій

Сучасні умови розвитку соціальної педагогіки зумовлюють необхідність пошуку нових підходів до визначення сутності соціально-педагогічних технологій та їх класифікації. Систематизація різноманітних підходів до розуміння сутності технології взагалі, а також соціально-педагогічної технології зокрема.

Класифікація (від лат. classis – розряд, клас + facio – роблю) – система супідрядних понять (класів, об'єктів) певної галузі знання або діяльності людини, що використовується як засіб для встановлення зв'язків між цими поняттями або класами об'єктів.

Роль класифікації в пізнанні надзвичайно велика, адже вона дає змогу систематизувати досліджувані об'єкти за певними ознаками з урахуванням якісних характеристик кожного з них. Відомо безліч соціально-педагогічних технологій, проте їхня класифікація поки не розроблена. Водночас вона необхідна з багатьох причин, оскільки класифікація дає змогу впорядкувати соціально-педагогічні технології за певними критеріями, що спрощує їх вибір і практичне використання; показує характеристику, категорії об'єктів і умови практичного застосування соціально-педагогічних технологій; сприяє створенню банку соціально-педагогічних технологій з урахуванням їхніх специфічних особливостей.

Формування такого банку даних дуже актуальне. Він має об'єднувати і систематизувати сформовані і перевірені на практиці соціально-педагогічні технології, що дасть можливість спеціалісту оперативно вибрати найоптимальніший варіант технології для практичного застосування і, за необхідності, внести в неї певні корективи, а також запропонувати нову технологію розв'язання проблеми.

Підставами класифікації є ті якісні характеристики, що дають змогу систематизувати технології розв'язання основних проблем об'єкта з урахуванням цілей технологій і особливостей їх практичного застосування. Найсуттєвішими підставами для класифікації соціально-

педагогічних технологій: є тип соціально-педагогічної технології, призначення соціально-педагогічної технології, суб'єкт застосування, об'єкт застосування, місце застосування, засіб реалізації. Відповідно до цих підстав визначаються критерії, за якими здійснюється систематизація і класифікація соціально-педагогічних технологій.

Критерій (від грец. *kriterion* – засіб для судження) – ознака, на підставі якої відбувається оцінювання, визначення або класифікація чогонебудь; мірило оцінювання. За однією підставою може бути виділено декілька критеріїв. Вони дають змогу більше індивідуалізувати технології.

Можна визначити загальні для кожної підстави критерії, що дозволять розробити загальну класифікацію соціально-педагогічних технологій.

Тип технології – спрямований на виявлення типу соціально-педагогічної технології, який визначається її характером, що в свою чергу дає можливість розрізнити загальні (орієнтовані на загальний цикл соціально-педагогічної роботи з клієнтом по виявленню його соціально-педагогічної проблеми та її вирішення) і часткові технології (спрямовані на розв'язання певної часткової мети, завдання).

Призначення технології – це виокремлення соціально-педагогічної технології залежно від основної мети діяльності соціального педагога стосовно конкретного об'єкта. Відповідно до цього технології мають: цільове призначення (технології розвитку, виховання, педагогічної корекції, педагогічної реабілітації, виправлення (перевиховання), інформаційно-пропагандистської діяльності, профорієнтаційної роботи, діяльності на дозвіллі та ін.) та комплексне призначення (технології, що припускають досягнення одночасно декількох цілей).

Суб'єкт застосування дає змогу виокремити соціально-педагогічну технологію залежно від індивідуальних можливостей спеціаліста, тобто соціальний педагог може обрати найбільш прийнятну для нього в конкретній ситуації технологію, у процесі реалізації якої він зможе отримати найбільш ефективної результативності. До них можна віднести: рівень професіоналізму (початковий; такий, що має досвід роботи; висококваліфікований спеціаліст), спеціалізація соціального педагога (за напрямом діяльності, за роботою з певною віковою групою тощо).

Об'єкт застосування дозволяє відокремити соціально-педагогічну технологію залежно від характеристики об'єкта діяльності: соціальний (учень, студент, військовослужбовець, член сім'ї, батько тощо); віковий (дитина, підліток, юнак та ін.); *особистісний* (характер соціального відхилення, психологічний або емоційний стан, динамічність особистості, компенсаційні можливості та ін.); *кількісний* (окрема особистість, група, колектив; інші критерії).

Місце застосування дає змогу класифікувати соціально-педагогічні технології залежно від того, в яких умовах найбільш доцільне, оптимальне їхнє застосування.

Умови застосування розрізняють як місце застосування (освітню установу, спеціалізований центр, місце проживання тощо).

Засіб реалізації спрямований на виокремлення соціально-педагогічних технологій залежно від засобу досягнення мети тобто використовувани основні методи, засоби практичного застосування, а саме: гра, діяльність, психодрама, консультація, авторські методики.

Викладені підстави і критерії класифікації дають змогу визначити основні соціально-педагогічні технології, що поділяються на два типи – технології загальні і технології часткові.

Соціально-педагогічні технології загального типу (загальні соціально-педагогічні технології) – це технології, що охоплюють повний цикл соціально-педагогічної роботи з клієнтом, групою. Ці технології можуть мати як спрямоване цільове, так і комплексне призначення. Формування комплексних технологій загального типу зумовлено тим, що досить часто соціальним педагогам доводиться вирішувати комплекс завдань, які виникли з різних причин і, насамперед, внаслідок відхилень у розвитку і вихованні людини. У цьому випадку і виникає потреба в комплексній соціально-педагогічній допомозі.

Кожна з технологій має свій зміст і потребує врахування особливостей її реалізації.

За суб'єктивним застосуванням такі технології орієнтуються на спеціально підготовленого спеціаліста, найчастіше – на групу спеціалістів і на його (їх) спеціалізацію і професійну підготовку.

Кожна технологія загального типу орієнтована також на певну категорію об'єкта застосування з урахуванням його соціально-педагогічних проблем і індивідуальних можливостей їхнього вирішення. До таких технологій соціально-педагогічної роботи зараховують технології: *соціально орієнтовані* – технології, призначені для соціально-педагогічної роботи з різноманітними соціальними групами людей (школярами, студентами, військовослужбовцями, сім'ями та ін.); *вікові* – технології, що найбільш доцільні в соціально-педагогічній діяльності з людьми певного віку (дітьми, підлітками, молоддю); *групові* – технології, призначені для використання роботи в групах; *індивідуально орієнтовані* – технології індивідуального розвитку, виховання дитини з певної патологією, певного віку (надомне виховання дитини, індивідуально-корекційний, корекційно-компенсаторний розвиток і виховання дітей з відхиленнями в розвитку тощо). За місцем реалізації загальні технології часто передбачають

певні умови, що забезпечують розв'язання конкретних функціональних завдань, а тому вони можуть застосовуватися тільки в спеціально підготовлених центрах, аудиторіях, лабораторіях тощо. Деякі з них орієнтовані на використання можливостей певних умов (спеціального центру, медичної установи, освітньої установи, місця проживання й тощо). Кожна технологія, як правило, передбачає оптимальні умови, за яких вона найбільш ефективна.

За засобом реалізації технології загального типу, залежно від завдань, які вирішуються, поділяються за провідним методом, засобом, що визначають особливість діяльності для досягнення прогнозованої мети. З цього погляду можуть можна виокремити наступні: соціально-педагогічні технології, які ґрунтуються на провідному методі практичної діяльності (грі, театралізованій діяльності, тренінгах, туристичних походах тощо), ті, що побудовані на певній послідовності, взаємозв'язку групи методів, які вони визначаються проблемами об'єкта, досвідом діяльності установи і її можливостями; авторські методики – спеціальні методики, розроблені конкретним спеціалістом, а також ті, які були дуже ефективними на практиці (виховання в колективі А. Макаренка, комунарська методика І. Іванова, методика корекції бродяжництва П. Бельського; технологія саморозвитку М. Монтесорі; технологія вільної праці С. Френе тощо).

Соціально-педагогічні технології часткового типу – це технології, які виокремлюються зі структурних компонентів загальної технології або з часткових виглядів функціональної діяльності соціальних педагогів. До таких технологій належать: діагностичні, виховні, профілактичні, реабілітації та корекції, консультування, посередництва, дозвілля, прогнозування, зв'язку з громадськістю, експертизи та ін.

Кожна з функціональних соціально-педагогічних технологій підлягає класифікації за такими ж підставами і критеріям, які використовуються для загальних технологій. Розглянемо окремі види часткових технологій.

І. Діагностичні соціально-педагогічні технології призначені для виконання конкретної функції – постановки діагнозу. Вони застосовуються для оцінювання явища, рівня соціально-педагогічної занедбаності об'єкта, ступеня відхилення, соціально-педагогічних особливостей його розвитку тощо.

Такі технології поділяються залежно від завдань діагностики та від цільової спрямованості.

На рівні безпосередньої соціально-педагогічної роботи з клієнтом функції соціально-педагогічної діагностики декілька змінюються.

Головною її метою стає визначення проблеми клієнта і знаходження правильних засобів для її вирішення. Забезпечення соціальної політики на місцевому, регіональному.

Особливістю соціально-педагогічної діагностики є обмежене використання кількісних співвідношень і математичних методів, оскільки ситуація клієнта завжди унікальна, неповторювана, тому найбільш поширені технології емпіричного спостереження, аналіз одиничних даних. Поки що не дуже розвинені інструментальні технології, що пояснюється лише недавнім виникненням соціально-педагогічних технологій (і діагностичних, зокрема) і тим, що соціальний педагог розглядає самого себе як інструмент вивчення і перетворення соціально-педагогічної ситуації.

Незалежно від вживаних методів будь-який технологічний процес в соціально-педагогічній діагностиці має схожу структуру, окрім елементи якої міняються залежно від конкретних умов. Початковим етапом його завжди є *поява соціально-педагогічної проблеми*. Сам індивід, що є центром уваги такої проблеми, може не усвідомлювати її наявності (дитина, підліток, батьки, вчитель тощо, що не розглядає свій стан як життєве утруднення або що не знає, що може звернутися по допомогу).

Якщо наявність важкої життєвої ситуації констатувати досить просто, то, як правило, зовсім не просто визначити її суть, причину і шляхи виходу з неї. Практика показує, що далеко не всі клієнти мають навички серйозного соціально-педагогічного аналізу, більшість з них привчені до пошуку простих, однозначних відповідей на важкі питання або віддають перевагу зручним формам ілюзій, самообману для пояснення своїх труднощів. Тому наступний етап діагностичного процесу – *збір і аналіз даних про ситуацію*. На цьому етапі соціальний педагог використовує два типи методів: історико-генетичний та структурно-функціональний.

Історико-генетичні методи покликані визначити час, витoki і причини зародження проблеми, прослідкувати ступінь її прояву на різних стадіях життя клієнта. Цілий ряд соціально-педагогічних патологій має спадкову природу або, принаймні, соціально успадковується. Якщо в даний час не можна однозначно сказати, чи є зв'язок пияцтва і алкоголізму підлітка з пияцтвом його батьків або прародителів результатом природжених біологічних передумов, успадкованих від попередніх поколінь, або це вплив сімейного способу життя, те спадкоємство особових рис, які сприяють алкоголізму (інфантильність, конформність тощо), не підлягає сумніву. Успадковуються багато

захворювань, зокрема психічні. Природжені передумови обумовлюють темперамент, багато рис вдачі, інтелектуальний статус.

Можливо, ще більш значуще питання соціальної спадковості. Мимоволі, можливо навіть не бажаючи того, діти сприймають мову і способи мислення свого етносу, моральні норми і типи емоційних реакцій свого суспільства, переваги і забобони своєї сім'ї. Підлітковий бунт і властиве дорослим людям звільнення від сприйнятих установок, раціональне відношення до них і самовиховання здатні провести в індивідові величезні зміни, зовні настільки значні, що люди недооцінюють значення тих психічних установок, які вони ввібрали в ранньому дитинстві в сім'ї і найближчому соціальному оточенні. Проте досвід показує, що кінець кінцем консервативні елементи свідомості запанують, і відношення до світу у людини, яка переходить в категорію літніх людей, на 80 % визначається тим, що було сприйняте ним в дитинстві.

Слід також пам'ятати, що навіть сама шокуюча поведінка родичів, предків, близьких, – це не привід для того, щоб ухвалювати вирок самому опитуваному: син або внук алкоголіка зовсім не приречений сам стати алкоголіком, а родич злочинця – людиною, що порушує закон. Кожен індивід може відповідати (юридично і морально) тільки за свою поведінку, і те лише в тому випадку, якщо він володіє достатнім інтелектом і самосвідомістю, щоб оцінити свою поведінку і управляти їм. *Структурно-функціональні методи діагностики* припускають отримання даних про поточний стан проблеми, про будову об'єкту і зв'язки, що сполучають різні його елементи, його функціональність або дисфункціональність, тобто про те, чи відповідає його діяльність своєму призначенню чи ні. Неправильно було б думати, що структурно-функціональні методи застосовуються переважно при аналізі групових клієнтів – сім'ї, класу, трудового або студентського колективу. Навіть проводячи соціально-педагогічну діагностику особи, необхідно вивчити її соціальну мережу, функціонування в соціальному оточенні, нарешті, внутрішній стан, структуру самої особи, гармонійність або дисгармонійність її внутрішніх елементів, узгодження або розузгодження соціальних ролей тощо.

З арсеналу засобів соціальний педагог використовує в першу чергу спостереження, яке дозволяє, по-перше, дізнатися оцінку ситуації клієнтом (клієнтами), познайомитися з його (їх) трактуванням наявної проблеми. У процесі спостереження фахівець сприймає як вербальну (словесну), так і невербальну інформацію (міміка і інтонація клієнта, його жести). Ці два потоки інформації, як правило, не співпадають, оскільки вербальне спілкування – це самопрезентація клієнта, що

підкоряється деяким соціальним правилам навіть в тому випадку, якщо клієнт не зацікавлений в свідомому обмані. Кожна людина при комунікативній взаємодії приховує риси своєї вдачі, які вона вважає своїми недоліками; кожен хоче виглядати найпривабливішим і проявляти свої кращі якості (проте в конкретних умовах привабливими для клієнта можуть вважатися саме його недоліки). Клієнт з великим артистизмом, видимою щирістю і переконливістю може створювати бажаний образ, щоб маніпулювати фахівцем, що надає йому допомогу.

Зібрані відомості піддаються аналізу: зіставлення ряду даних, їх сортування на важливих і малозначних, диференціація ознак.

Наприклад, такі явища, як депривація, ескапізм, розлади спілкування, можуть бути наслідком різних соціальних процесів, тому в ході аналізу даних всесторонньо розглядаються причини і наслідки. Як правило, зібрані дані рідко бувають несуперечливими і однозначно вказують на одну соціально-педагогічну проблему. У кожному конкретному випадку є набір декількох типів проблем. Тому в ході найбільш важливого етапу – *постановки діагнозу* – соціальний педагог не просто робить висновок про суть і причини життєвого утруднення клієнта, а ранжирує наявні проблеми, виділяючи головну, від якої залежить рішення всіх інших або яка може бути вирішена на даному рівні можливостей або при даному рівні знань.

Соціально-педагогічний діагноз не може вважатися остаточним, поки фахівець працює з клієнтом. Можливо, в процесі їх взаємодії виявляться факти, які змусять якщо не переглянути, то скоректувати зроблений висновок. Вирішення будь-якої проблеми може актуалізувати інші проблеми, які були замасковані або відсунуті на задній план при вирішенні проблеми, яка спочатку здавалася найбільш актуальною. Тому соціально-педагогічна діагностика як контроль за станом ситуації клієнта і відстежування змін в ній здійснюється впродовж всієї діяльності по наданню допомоги даному клієнтові. Подібні методики використовуються і після закінчення процесу трансформації особи або розрешення ситуації клієнта.

Соціально-педагогічна діагностика відноситься до найбільш загальних комплексних соціальних технологій, що використовуються на всіх етапах соціально-педагогічної роботи.

II. Соціально-виховні технології.

У сучасному суспільствознавстві існує безліч філософських напрямів, шкіл, течій, які в тій чи іншій мірі знаходять відображення в технологічному процесі. Будь-яка соціальна технологія має філософський фундамент, особливо ті технології, в яких його формування входить в систему цілей (наприклад, релігійне виховання, гуманістичне виховання).

Однак часто в рамках одних і тих же технологій можуть застосовуватися методи і засоби, абсолютно протилежні за ідеологією, багато позицій залежать від суб'єкта діяльності. Крім того, одна і та ж технологія може бути гнучкою, яка пристосовується до тієї чи іншої філософської основи (наприклад, ігрові технології).

Виділимо кілька філософських напрямів, відображених в концепціях соціально-виховних технологій: матеріалізм та ідеалізм, діалектика і метафізика, сцієнтизм і природовідповідність, гуманізм і антигуманізм, релігійна філософія, антропософія, прагматизм, екзистенціалізм.

В українському банку соціально-виховної інформації у навчально-методичній літературі відображено насамперед діалектико-матеріалістичний філософський напрям: у світі немає нічого, крім рухомої матерії; матерія – об'єктивна реальність, дана нам у відчутті; діалектика – вчення про розвиток як єдність і боротьба протилежностей. Інша основа тлумачення і розуміння проблем соціального виховання в радянський період вважалася абсурдною.

Альтернативними діалектичного матеріалізму філософськими напрямками є ідеалізм і метафізика.

Ідеалізм виходить з первинності духовного, нематеріального і вторинності речового, фізичного світу. Об'єктивний ідеалізм приймає за першооснову суцього універсальний дух. Суб'єктивний ідеалізм представляє світ як продукт духовної творчості індивіда.

Метафізика, на протигагу діалектиці, розглядає речі і явища поза зв'язку один з одним як щось закінчене і незмінне, це філософське вчення про надчуттєві принципи буття.

У світовій педагогічній науці і практиці існує ще ряд альтернативних підходів до проблем світобудови, на основі яких ефективно вирішуються завдання всебічного (морального, духовного, інтелектуального, естетичного, фізичного) розвитку дітей та молоді.

Гуманізм являє собою систему поглядів, що визнає цінність людини як особистості, його право на свободу, щастя, розвиток і прояв всіх здібностей. Це система, яка вважає благо людини критерієм оцінки соціальних явищ, а принципи рівності, справедливості, людяності – бажаною нормою відносин у суспільстві.

До філософії гуманізму примикають такі течії, як неомарксизм, неопозитивізм, позитивний екзистенціалізм і педагогічні напрями педології, вільного виховання, педагогіки співробітництва, природовідповідності. Ідеї гуманізму лежать і в основі всіх релігійних систем.

Релігійна філософія є змістовним фундаментом шкіл релігійного спрямування. Релігійна парадигма (її гуманістичний зміст) має глибокі

корені в народній педагогіці, досить правильно формує у молоді уявлення про добро і зло, моральну поведінку.

Антропософія – релігійно-містичні вчення, засноване Р. Штейнером. У центрі антропософської системи – людина, людська сутність (відчуває на шляху до Бога ряд перевтілень). Завдання антропософії – розвиток духовних сил, прихованих в людині, очищення та зміцнення духовності людини.

Філософська концепція екзистенціалізму виходить з того, що людина сама є своєю єдиною метою, „людина є те, що вона сама з себе робить”. Представники класичного екзистенціалізму зводили суть екзистенції, її моральний аспект до почуттів і настроїв, які мають негативний характер (страх, вина, відчай, ворожість до соціуму). Неоекзистенціалісти активно використовують деякі гуманістичні ідеї, наділяючи екзистенцію такими чеснотами, як почуття піднесеності, довіра, надія і віра в краще майбутнє. Завдяки цим добродіям, вважають вони, моральний вибір людини стає свідомим і ясним, будучи важливою умовою його активного ставлення до світу.

Концепція прагматизму (до якої приєднуються і філософські течії неопозитивізму, неофрейдизму) виходить з того, що інтелектуальні та моральні якості особистості закладені в її унікальній природі та їх прояв пов'язано насамперед з індивідуальним досвідом людини. Задачу освіти та виховання представники прагматизму бачать лише в кількісному зростанні даних їй від природи здібностей, якостей і її індивідуального досвіду як головної умови самореалізації.

Ставлячи досягнення індивідуального успіху головною метою життя людини, прихильники прагматичної концепції виховання обмежують успіх лише індивідуальними рамками життя людини, звільняючи її від необхідності ставити перед собою високі цілі, прагнути до суспільного ідеалу. Сучасна неопрагматична філософія примирює протиріччя індивідуалістичної позиції особистості і гуманістичної її орієнтації.

Альтернативою гуманістичного напрямку є сцієнтистсько-технократичні концепції, раціоналізм, відверто антигуманні теорії (расові, націоналістичні та ін.) Сцієнтизм як світоглядна орієнтація проявляє себе в абсолютизації ролі науки і техніки в системі культури людського суспільства. Абсолютизуються стиль і загальні методи побудови знання, властиві природничим і точним наукам, які розглядаються в якості парадигми, зразка наукового знання взагалі. Сцієнтистського установки виражаються у зовнішньому наслідуванні методів точних і технічних наук: в штучному застосуванні математичної символіки, схематизації, теоретизування, технологізації і технізації.

Альтернативою сциентизму є природовідповідність. Концепція природовідповідності виходить з того, що слід враховувати природні задатки людини, спиратися на них, що існує єдність людини з природою, узгодженість і гармонія їх взаємодії.

Найважливішою якістю будь-якої технології є системність як єдність безлічі визначених організованих компонентів. Технологічний процес включає мету, зміст, методи і форми взаємодії учасників, за якими досягаються при цьому результати. Між ними існують різноманітні причинно-наслідкові генетичні, історичні та інші змістовні і функціональні зв'язки. Комплексність Багатофакторність і змістова різноманітність процесу соціалізації робить соціально-виховні технології комплексними, вимагають координації взаємодії всіх елементів.

Цілісність соціально-виховної технології – це наявність загальної інтегративної якості і збереження специфічних якостей елементів. Єдність компонентів технології на основі спільної мети, концептуальна основа і структурна підпорядкованість входять до неї відокремленими підсистемами й утворюють цілісність.

Будь-яка соціально-виховна технологія охоплює певну частину всієї системи суспільного виробництва (соціальної діяльності). Вона може включати в себе певні підсистеми (технології нижчого рівня), але в той же час вона входить як складова частина в технологію (діяльність) більш високого рівня системності.

Можна виділити чотири ієрархічно супідрядних класу (рівня) соціально-виховних технологій, адекватних організаційним рівням системи соціальної діяльності держави.

1. Метатехнології (соціально-політичний рівень), цілісно охоплюють соціально-виховну систему великої території (держава, регіон), які реалізують державну соціальну політику і вирішальні загальноуправлінські соціально-виховні проблеми в комплексі (освітні, медичні, правові, економічні, екологічні). Приклади: технологія безперервної освіти, технологія планування сім'ї, технологія боротьби зі злочинністю.

2. Галузеві макротехнології (соціально-педагогічний рівень), що представляють педагогічно доцільну діяльність з реалізації соціально-виховної політики в рамках відомств, соціальних інститутів, окремої області або виду соціально-виховної діяльності, визначених категорій установ, контингентів людей. Приклади: технологія професійної освіти, технології реалізації муніципальних програм соціальної реабілітації.

3. Модульно-локальні технології (методичний рівень), що охоплюють окремі частини (модулі) соціально-виховного процесу даної установи, організації, вирішальні приватні методичні завдання соціального виховання. Приклади: технології навчання певним

професійним умінням і навичкам; технології виховання окремих якостей людини; технології організації деяких виховних заходів.

4. Мікротехнології (контактно-особистісний рівень), що представляють індивідуальну взаємодію з конкретною людиною. Приклади: технології діагностики особистості, технології соціально-психологічних тренінгів, технології корекції особистісних якостей. Часто мікротехнології пов'язують з практичним досвідом, ритуалами, звичаями, соціально-психологічними явищами.

Існують ще технологічні мікроструктури: технологічні прийоми, ланки, елементи та ін. Шикуючись в логічний технологічний ланцюжок, вони утворюють – мікротехнології, які є частиною якоїсь модульно-локальної, що входить відповідно в галузеву технологію, яка також є частиною великої метатехнології. Приклад: прийом самонавіювання мікротехнологія релаксації; модульна технологія корекції важковиховуваності – галузева технологія корекційної установи; метатехнологія реалізації урядової програми допомоги дітям.

Будь-яка з нижче розташованих в ієрархії технологій є частиною вище розташованої, тобто пов'язана з нею узамі наступності: приймає ідеологію, вирішує певну частину спільного завдання, координується з утримання, часу та іншими параметрам.

Системні якості соціально-виховних технологій виступають також в єдності наукового, процесуально-дієвого і формально-описового аспектів.

Соціально-виховна технологія, як науково-обґрунтоване вирішення соціальної проблеми, включає аналіз та використання досвіду, концептуальність, прогностичність та інші якості, являє собою синтез досягнення науки і практики, поєднання традиційних елементів минулого досвіду і того, що народжене громадським прогресом гуманізації та демократизації суспільства.

Соціально-виховний процес завжди відбувається в ім'я якихось глобальних суспільних цілей на основі:

- уявлень про процес і його закономірності;
- вибору методологічних, ідейно-філософських позицій;
- висунення гіпотези про механізм освоєння соціального досвіду та ін.

Це і складає концепцію технології – систему поглядів на соціально-виховний процес, ідей, принципів, на основі яких організується діяльність.

Розвиваючий характер сучасних соціально-виховних технологій передбачає:

- виділення і використання психогенних чинників розвитку індивіда;
- вибір і використання особистісного підходу до особи і особистісну орієнтацію виховного процесу;
- розробку напрямів розвитку (модернізації) процесу.

Формально-описовий аспект технології виражається в логіці і чіткості, зафіксованих у різних документах (проект, програма, положення, статут, керівництво, технологічна схема, карта), і представлені в навчально-методичному оснащенні (навчально-методичний посібник, розробки, плани, діагностичні та тренінгові методики). Алгоритмічність просторової структури передбачає виділення окремих змістовних ділянок (ступені, кроки, кадри, порції і т.п.), які відбуваються в певному порядку, за алгоритмом.

Алгоритм тимчасової технології складають наступні цикли:

- цикл впливу на об'єкт (цілепокладання – планування – організація – реалізація цілей – аналіз результату);
- цикл розвитку технології (розробка технології – експериментальна перевірка – впровадження – стаціонарний режим – модернізація (розвиток);
- управлінський цикл (цілепокладання – стратегічного планування – тактичне планування – організація керуючих впливів – моніторинг – зворотний зв'язок – корекція – рефлексія).

У процесі повторення цих циклів окремі операції, дії, мікротехнології, модульні і локальні технології можуть запозичуватися із суміжних областей, автоматизуватися, йти з-під свідомого контролю.

Соціально-виховна технологія розглядається як процес – розвивається в часі взаємодії його учасників, спрямований на досягнення поставлених цілей і призводить до заздалегідь запланованого зміни стану, перетворення властивостей і якостей об'єктів. Розвиток цілеспрямованого і керованого технологічного процесу включає етапи визначення мети, планування, організації, реалізації цілей і аналітичний етап.

Приступаючи до розробки мети задуманої справи, соціальний педагог, перш за все, визначає стан колективу та окремих особистостей, тому що майбутня справа повинна допомогти вдосконаленню як колективу, так і окремих осіб. Він продумує мету і завдання справи, пристосовуючи їх до цієї групи і ситуації, визначаючи місце серед інших справ, забезпечуючи різноманітність і новизну; конкретні завдання проведення; виділяє головне, вирішальну ланку в її проведенні. Потім доводить завдання до кожного так, щоб кожен сприйняв їх як власне

рішення. Він не забуває спертися на потреби та інтереси особистостей, домагаючись їх максимальної захопленості та активності.

Цілепокладання передбачає орієнтацію на сфери розвитку клієнта, побудова дерева цілей і завдань. На етапі планування визначається характер змісту, розробляється структура технології, вибираються види соціально-виховної діяльності.

Виходячи з розробленої мети і висунутих завдань, проводиться планування справи. До планування соціальний педагог привертає клієнтів. Від ретельності продумування всіх деталей залежать організаційна чіткість і успіх справи.

На етапі організації готуються використовувані засоби і організаційні форми, діагностичний інструментарій.

Слово „організація” підкреслює живу єдність і взаємозв'язок прийнятих заходів, щоб перетворити їх сукупність як би в єдиний злагоджений „організм”. Організація виховної справи передбачає ясний і чіткий розподіл прав, обов'язків, відповідальності та звітності всіх його учасників, підготовку всього необхідного (в тому числі потрібного обладнання і матеріалів), встановлення норм виробітку (виконання) і детальне інструктування кожного учасника.

Реалізація передбачає використання якогось алгоритму, організаційних форм, визначаються вживані тип і методи управління, моніторинг процесу.

Соціальний педагог контролює і коригує хід виховної справи. При необхідності він вирішує виниклі труднощі і проблеми. Однак уникає втручати в самостійну діяльність школярів навіть при наявності не дуже значних помилок. У центрі його уваги вплив справи на формування якостей особистості. Він фіксує всі значущі деталі проведеної справи для подальшого аналізу.

При аналізі визначаються результати і показники ефективності технології.

Аналіз може проводитися соціальним педагогом одноосібно або разом з іншими учасниками справи. При цьому доцільно звернути увагу на наступні питання. Чи все заплановане вдалося виконати і як? Що виявилось більше, а що менш вдалим? Наскільки витримані заплановані терміни і які причини їх порушення? Чи був ефект різноманітності та новизни? Як вплинула справа на кожного учасника? Оцінка кожного члена групи: як він показав себе в ході справи? Що не вийшло і чому? Загальна оцінка якості справи: що треба змінити в майбутніх виховних справах?

У діяльнісному аспекті технології виступають також якості суб'єкта (професіоналізм) і якості об'єкта (здібності, потреби).

Варіативність технології ґрунтується на зміні послідовності, порядку, циклічності елементів алгоритму в залежності від умов здійснення технології.

Управління припускає можливість діагностичного визначення мети, планування, проектування соціально-виховного процесу, варіювання засобами і методами з метою корекції, адаптації і т.д. Діагностичність – можливість отримання інформації про хід процесу і контролю його окремих етапів, можливість моніторингу результатів.

Прогнозованість результатів є узагальненим якістю будь-якої технології і виражається, зокрема, в гарантованому досягненні певних цілей. Однак соціально-виховні процеси відрізняються імовірнісним характером і підкоряються статистичним законам. Тому прогнозований результат характеризується ще ступенем його вірогідності, є вірогідність відтворюваності увазі можливості застосування (повторення відтворення) соціально-виховної технології в інших умовах та іншими суб'єктами.

Під ефективністю технології розуміється відношення результату до кількості витрачених ресурсів. Сучасні соціально-виховні технології існують в конкурентних умовах і повинні бути ефективними за результатами і оптимальними за витратами.

Усі вище перелічені чисельні якості: системність, науковість, концептуальність, ієрархічність, наступність, процесуальність, логічність, структурованість, алгоритмічність, розвивають характер, варіативність, керованість, прогнозованість, ефективність, відтворюваність є одночасно і методологічними вимогами до технології (критерії технологічності).

III. Технології профілактичної соціально-педагогічної діяльності

Соціальна профілактика (превенція) – діяльність по попередженню соціальної проблеми, соціального відхилення або утриманню їх на соціально терпимому рівні за допомогою усунення або нейтралізації причин, що породжують їх.

Одним з напрямів діяльності соціального педагога є профілактика дезадаптованої поведінки.

Дезадаптація – відносний короточасний ситуативний стан, що є наслідком дії нових, незвичних подразників середовища, що змінилося, і що сигналізує про порушення рівноваги між психічною діяльністю і вимогами середовища.

Виділяють два види дезадаптованої поведінки: поведінка агресивного типу і втеча від ситуації.

У своїй професійній діяльності соціальний педагог здійснює профілактику як шкільної дезадаптації, так і соціальної.

Шкільна дезадаптація – невідповідність соціопсихологічного і психофізіологічного статусу дитини вимогам шкільного навчання, оволодіння якими стає скрутним або в крайніх випадках неможливим.

Соціальна дезадаптація – стійкий прояв особою асоціальних форм поведінки, деформація системи цінностей, саморегуляції, відчуження від основних інститутів соціалізації – сім'ї, освітніх установ.

Основні напрями роботи соціального педагога по профілактики дезадаптованої поведінки можуть полягати в наступному:

- раннє виявлення дітей „групи ризику”;
- консультативно-роз'яснювальна робота з батьками, педагогами;
- мобілізація виховного потенціалу середовища;
- робота з референтною групою;
- соціально-педагогічний патронаж дезадаптованого неповнолітнього;
- залучення необхідних фахівців.

Соціально-педагогічна *антинаркогенна* профілактика включає наступні структурні блоки:

- первинна профілактика (направлена на попередження залучення дітей і підлітків до одурманення);
- вторинна профілактика (запобігає розвитку залежності наркогену у неповнолітніх, таких, що мають досвід використання одурманюючих речовин);
- третинна профілактика (педагогічна реабілітація дітей і підлітків з сформованою залежністю).

Усі представлені напрями реалізуються за рахунок спеціальних розроблених технологій, які припускають вирішення наступних *основних завдань*:

1) розвиток у неповнолітніх соціальної і особистої компетенції (навчання навичкам ефективного спілкування, критичного мислення, вироблення адекватної самооцінки);

2) становлення навичок самозахисту (стійкості до негативної дії соціального середовища, у тому числі і тиску наркогену);

3) попередження виникнення проблеми при взаємодії з тими, що оточують (розвиток навичок самоконтролю).

Зміст технологій профілактики базується на уявленні про *чинники ризику*, що визначають наркотизацію неповнолітніх. Їх прийнято ділити на *індивідуальні* (низька самооцінка, недостатній самоконтроль, нездатність правильно виражати свої відчуття); *сімейні* (відсутність

контролю з боку дорослих, зловживання речовинами наркогену батьками тощо); *мікросоціальні* (нездатність нормально адаптуватися в школі, групі ровесників і так далі). Вважається, що ризик використання одурманюючих речовин виявляється реальним практично для будь-якої дитини або підлітка. Тому технології профілактики орієнтовані на всі групи дітей незалежно від віку і приналежності до певної соціальної групи. *Загальні принципи* профілактичних програм:

- формування у неповнолітніх навичок протистояння тиску наркогену розглядається як частина загального виховного процесу, що забезпечує формування особової стійкості відносно всієї суми чинників ризику девіантної поведінки;

- антинаркогенна підготовка носить випереджаючий характер, по термінах вона передреє виникненню реальної можливості зараження наркогену неповнолітнього;

- при організації профілактики повинні бути витримані умови безпеки навчання: спокійна, емоційно сприятлива атмосфера навчання, в якій успішно формуються соціально прийнятні моделі поведінки, вони відпрацьовуються у взаємодії з однолітками і іншими значущими особами.

Основні компоненти профілактичної роботи:

- спеціальне навчання і виховання дітей і підлітків;
- взаємодія з правоохоронними органами, що забезпечують неповнолітнім антинаркогенну безпеку;

- створення позитивних життєвих альтернатив використанню неповнолітніми речовин наркогену (багато в чому визначається молодіжною політикою держави).

IV. Технології реабілітації, корекції

У професійній діяльності соціального педагога особливе місце займає реабілітаційна і коректувальна робота з підопічними.

Реабілітація (від латів. *rehabilitatio* – відновлення) – комплекс медичних, соціально-економічних, педагогічних, юридичних заходів, направлених на відновлення (або компенсацію) порушених функцій, дефекту, соціального відхилення.

Процес реабілітації націлений не тільки на відновлення здатності людини до життєдіяльності в соціальному середовищі, але і на певні зміни самого середовища, умов життєдіяльності, порушених або обмежених по яких-небудь причинах.

Основні принципи здійснення реабілітації: диференційованість, комплексність, послідовність, спадкоємність, доступність і переважно безкоштовність для що для тих, хто мають потребу (біженців, безробітних, інвалідів та ін.).

У рамках реабілітаційної діяльності учені виділяють різні рівні: медичний, соціально-побутовий, соціально-психологічний, соціально-правовий, соціально-рольовий, професійно-трудоий.

Основні *етапи* індивідуальної *реабілітаційної* роботи з вихованцем.

1. *Визначення початкового реабілітаційного потенціалу:*

- *соціально-побутовий аспект* – оцінка можливостей розвитку соціально-побутових навичок;
- *медико-фізіологічний аспект* – первинне медичне обстеження, збір анамнестичних даних;
- *медико-психологічний аспект* – виявлення гострих психологічних проблем, збір психологічного анамнезу, надання психологічної підтримки за наявності кризового стану, патопсихологічне дослідження порушень психічного розвитку;
- *педагогічний аспект* – визначення рівня освітньої підготовки, складання рекомендацій по навчанню, виявлення педагогічних проблем;
- *соціально-трудоий аспект* – виявлення відносин до трудової діяльності, визначення професійних інтересів.

2. *Складання індивідуальної комплексної програми реабілітації:*

- *соціально-побутовий аспект* – розвиток навичок соціально-побутового самообслуговування;
- *медико-фізіологічний аспект* – складання комплексу медичних реабілітаційних заходів;
- *психологічний аспект* – підбір комплексу індивідуально-орієнтованих методик психокорекції, психотерапії;
- *педагогічний аспект* – розробка індивідуального плану навчання, виховання (зокрема, фізичного, етичного, інтелектуального, естетичного, трудового, правового виховання);
- *соціально-трудоий аспект* – розробка плану трудового навчання.

3. *Реалізація розробленої програми і її періодичне корегування:*

- *соціально-побутовий аспект* – адаптація дитини до умов життя установи, соціально-побутове навчання і виховання;
- *медико-фізіологічний аспект* – періодичне медичне обстеження, призначення курсів медикаментозного і фізіотерапевтичного лікування, напрям на санаторно-курортне лікування;
- *психологічний аспект* – періодична психологічна діагностика, психокорекція і психотерапія виявлених порушень адаптації, індивідуальне психологічне консультування, включення в групу психологічного тренінгу;
- *педагогічний аспект* – реалізація індивідуального плану

навчання і виховання;

- *соціально-трудоий аспект* – професійна орієнтація, виховання позитивного відношення до праці, трудове навчання.

У системі засобів соціально-педагогічної реабілітації провідна роль відводиться створенню ситуації успіху, зменшенню емоційної значущості проблемної (конфліктної, кризової) ситуації. Разом з тим важливо навчити вихованця певній поведінці і в ситуації невдачі. Для зняття „комплексу неспішності” можна використовувати наступні способи: створити міні-групу вихованців, що мають схожі проблеми; сформувати відношення до ситуації неспіху як до стимулу для роботи над собою з метою досягнення успіху; вселити упевненість в позитивні зміни в проблемній ситуації; співвіднести самооцінку вихованця з оцінкою його особового потенціалу експертами; організувати взаємодію із значущим іншим і „усередині себе” (поради самому собі по виходу з ситуації невдачі, обговорення способів подолання труднощів із значущим ровесником). Перевірку цих способів проводять на основі спеціальної змодельованої або реальної ситуації: у разі успіху – поповнення банку індивідуальних способів дії в складній ситуації, у разі невдачі – повторний пошук системи дій з виходу з проблемної ситуації.

Соціально-педагогічна корекція – діяльність соціального педагога по виправленню тих особливостей психологічного, педагогічного, соціального плану, які не відповідають прийнятним в суспільстві моделям, нормам.

Основними функціями корекції є:

- *відновна* – відновлення тих позитивних якостей, які переважали у вихованця до появи дезадаптації, звернення до попереднього позитивного соціального досвіду;

- *компенсаторна* – формування у підопічного прагнення компенсувати ситуації неспіху в одній сфері життя успіхом в діяльності, що захоплює його;

- *стимулююча* – активізація позитивною соціально-корисною діяльністю вихованця, надання емоційної підтримки, небадуже відношення соціального педагога до особи підопічного, його вчинків;

- *виправна* – виправлення негативних якостей, використання методів корекції поведінки (переконання, приклад, тренінги, психотерапевтичні методики, включення в групу підтримки).

V. Технології соціально-педагогічного консультування

Консультування (від латів. *consultare* – радитися, піклуватися) як особливий вид професійної діяльності міцно увійшов до культури сучасного індустріального суспільства. Його розповсюдження почалося з 60-х рр. XX сторіччя із створення перших асоціацій професійних

консультантів. Консультативною роботою в тому або іншому ступені займаються представники різних професій (психологи, лікарі, юристи, соціальні педагоги і працівники, вчителі, бізнес-консультанти, менеджери та ін.).

За визначенням Британської асоціації консультування, під цим терміном мається на увазі робота з індивідуумами і їх взаєминами, вона спрямована на розвиток, підтримку під час кризи, наставництво або вирішення проблем. Завдання консультування – надати клієнтові можливість проаналізувати, виявити і прояснити способи більш задовільного і повноцінного життя.

У різних джерелах консультування розглядається як:

- будь-яка форма надання допомоги відносно змісту і рішення проблемної задачі, при якій консультант сам не відповідає за виконання завдання, але допомагає в її вирішенні;
- спільна діяльність консультанта і клієнта з метою розрішення певної проблеми і здійснення бажаних змін у клієнта;
- надання послуг з виявлення проблеми, її аналізу, вироблення рекомендацій по вирішенню проблеми, при необхідності сприяння у виконанні певних дій;
- практика надання дієвої допомоги людям, що склалася, заснована на переконаності в тому, що кожна фізично і психічно здорова людина в змозі справитися майже зі всіма проблемами, що виникають в її житті;
- кваліфікована допомога особам, що випробовують різні проблеми, з метою відновлення і оптимізації їх соціальних функцій, умов життєдіяльності.

Усі існуючі визначення включають декілька *загальних основних положень*:

- консультування сприяє розвитку особи;
- консультування допомагає навчатися новій поведінці;
- у консультуванні акцентується відповідальність клієнта, тобто признається, що незалежна, відповідальна людина здатна у відповідних обставинах ухвалювати самостійні рішення, а консультант створює умови, які заохочують вольову поведінку клієнта;
- консультування допомагає людині вибирати і діяти за власним розсудом;
- консультування допомагає розвитку здатності людини адекватно і повноцінно сприймати себе та інших людей, змінювати і робити гнучкою систему внутрі- і міжособистісних відносин;
- серцевиною консультування є „консультативна взаємодія” між клієнтом і консультантом.

Питання визначення *цілей консультування* не є простим, оскільки багато в чому залежить і від різноманітних потреб клієнтів, і від позиції самого консультанта. Проте можна виділити декілька основоположних цілей:

- сприяти зміні поведінки, щоб клієнт міг жити продуктивно, випробувати задоволеність життям, не дивлячись на деякі неминучі соціальні обмеження;
- розвивати навички подолання труднощів при зіткненні з новими життєвими обставинами і труднощами;
- забезпечити оптимальне ухвалення життєво важливих рішень (навчити клієнта розподіляти свій час і енергію, оцінювати наслідки ризику, адекватно оцінювати властивості своєї особи, долати емоційні стреси);
- розвивати уміння встановлювати і підтримувати міжособистісні відносини.

Перераховані цілі багато в чому співпадають з переліком типових *запитів клієнтів* і їх очікувань від результатів консультативної допомоги: краще зрозуміти самого себе або ситуацію; зуміти змінити ситуацію; пристосуватися до ситуації, яка, швидше за все, не зміниться; отримати підтримку при ухваленні рішення; зуміти ухвалити рішення.

Досить часто клієнтів цікавлять результати, не пов'язані безпосередньо з консультуванням: отримання інформації з конкретного питання; формування нових умінь; згода консультанта на посередництво; отримання практичної допомоги.

Існує багато *класифікацій форм консультативної допомоги*.

По об'єкту консультування розрізняють індивідуальне, групове, сімейне.

По критерію віку розглядають консультування дітей і дорослих.

По критерію контакту з клієнтом виділяють очне (контактне) і заочне (дистантне: телефонне, письмове, через друкарські науково-популярні видання, керівництво по самопомозі).

За змістом запиту клієнта розрізняють сімейне, інтимно-особове, психологічне, юридичне, медичне, ділове, соціально-педагогічне, соціально-педагогічне.

Предметом соціально-педагогічного консультування можуть бути:

- вирішення проблем шкільної дезадаптації;
- діагностика і корекція поведінки, що відхиляється;
- організація спеціалізованої допомоги (психологічної, логопедичної, психотерапевтичної, юридичної та ін.);
- сприяння в розрішенні сімейних конфліктів, гармонізації дитячо-батьківських і подружніх відносин;

- сприяння в працевлаштуванні, оформленні пільг, субсидій, інвалідностей, матеріальної допомоги в кризовій ситуації;
- сприяння в наркологічній допомозі дітям, іншим членам сім'ї тощо.

Важлива проблема теорії і практики консультування полягає у визначенні професійно значущих ефективних якостей консультанта.

На основі аналізу вітчизняної і зарубіжної наукової літератури, нормативних документів можна виділити наступні професійно бажані особові характеристики соціального педагога-консультанта:

- вияв щирої цікавості до людей і терпіння в спілкуванні з ними;
- емоційна стабільність;
- здатність викликати довіру у інших людей;
- пошана цінностей і прав інших людей;
- проникливість;
- відсутність упереджень;
- свідомість професійного обов'язку;
- емпатія і чуйність (але не висока сензитивність);
- вміння вислухати, теплота і щирість (але не сентиментальність);
- об'єктивність (неототожнення себе з клієнтом);
- високий соціальний інтелект;
- довіра клієнтові, віра в його здатність і можливість самостійно справитися зі своєю проблемою;
- вміння тримати оптимальну психологічну дистанцію між собою і клієнтом;
- гнучкість, пластичність поведінки;
- відсутність власних серйозних проблем.

VI. Технології соціально-педагогічного посередництва

Сенс технології посередництва полягає в сприянні досягненню згоди між суб'єктами (окрема особа, сім'я, колектив та ін.) для вирішення соціальних, соціально-педагогічних проблем одного з них.

Завдання соціального педагога, виступаючого в ролі посередника: пояснювати інтереси і погляди однієї сторони іншій; встановлювати зв'язки з суб'єктами, здатними надати необхідну підтримку підопічному; переконати відповідні структури, організації в необхідності надання конкретної допомоги.

Можна виділити наступні *види посередництва* в професійній соціально-педагогічній діяльності:

- у пошуку відповідних служб (організацій, установ), здатних надати підопічному необхідну допомогу і підтримку;
- у вирішенні міжособистісних, сімейних конфліктів;
- у вирішенні правових проблем – наприклад, участь в оформленні опіки (опікування), взаємодія з інстанціями при вирішенні питань про захист майнових прав неповнолітнього, участь в дізнанні і судочинстві по правопорушеннях неповнолітніх;
- у вирішенні медико-реабілітаційних проблем.

Основні етапи діяльності соціального педагога, що реалізовує посередницьку функцію:

- діагностика причин і стану проблеми підопічного, оцінка можливостей її рішення, аналіз інформації про установи, що надають різні послуги у сфері правового, соціального захисту, медико-психолого-педагогічної реабілітації тощо;
- вибір установи, здатної надати підопічному найбільш ефективну допомогу;
- інформування підопічного про характер діяльності установи, що рекомендується;
- допомога у встановленні контакту підопічного з відповідним фахівцем;
- перевірка результативності контакту (визначення позитивної динаміки у вирішенні проблеми підопічного).

Основні прийоми реалізації технології посередництва:

- оформлення для підопічного виписки з вказівкою адреси, номери телефону, прізвища, імені, по батькові потрібного фахівця організації, що рекомендується (установи, центру, служби);
- особистий контакт соціального педагога з представником установи або фахівцем (безпосередній або опосередкований, наприклад, по телефону);
- складання супровідного листа з вказівкою причини і мети звернення підопічного до установи;
- при необхідності підбір супроводжуючого для підопічного з числа педагогів, родичів, близьких людей;
- в деяких випадках укладення письмового трибічного договору: соціальний педагог – спеціаліст (установа) – підопічний як одного із способів встановлення правил, норм взаємодії суб'єктів.

У договорі можуть бути відбиті:

- а) цілі роботи, що проводиться (визначаються на основі аналізу проблеми підопічного);
- б) характеристика послуг, що надаються;
- в) тимчасові рамки спільної діяльності;

г) характеристика спеціальних методик, які використовуватимуться (наприклад, індивідуальна, групова робота або робота з сім'єю);

д) особливі вимоги установи (наприклад, про оплату, години роботи, про фахівців, які займатимуться з підопічним, про необхідність повідомлення до суду або інші служби і тому подібне).

Договір про послуги в цілому не носить юридичного характеру (на відміну від типового договору, наприклад, про платні послуги). Юридичний договір до багато чого зобов'язує, його важко змінити (часто тільки при зверненні до суду), тоді як договір про послуги дуже гнучкий, в нім сторони можуть в результаті повторних обговорень міняти окремі пункти. Наприклад, можуть переглядатися цілі, тимчасові рамки, методики роботи в процесі надання послуг.

Бувають випадки, коли підопічний або фахівець відповідної організації при обговоренні договору свідомо (умисне) приховує якісь позиції, сподіваючись, що вони якось вирішаться надалі. У такій ситуації завдання соціального педагога – дипломатично обговорити приховувані причини проблеми підопічного, детально з'ясувати методику роботи фахівця, ступінь його повноважень і відповідальності.

Соціальному педагогові-посередникові слід всіляко сприяти досягненню угоди між підопічним і відповідним фахівцем, а надалі обом сторонам слідувати правилам договору.

VII. Соціально-педагогічні технології організації дозвілля

Один з напрямів діяльності соціального педагога полягає в організації дозвіллевої діяльності вихованців. Існує декілька інтерпретацій поняття „дозвілля”:

- час, яким людина розпоряджається за власним розсудом, не пов'язаний з непорушними обов'язками, зобов'язаннями;
- вільний від роботи, навчання час, який може бути використаний для задоволення особистих потреб і прагнень;
- частина життєвого середовища людини, призначеного для відпочинку, подолання втоми, стомлення, відновлення фізичного і психічного здоров'я.

У змістовному плані *структура дозвілля* включає: спілкування; спортивно-оздоровчу діяльність; ігри; відпочинок на природі; прогулянки; інтелектуально-пізнавальну діяльність активного характеру (читання, заняття в гуртках, відвідини факультативів тощо) і пасивного (проглядання телевізійних програм, слухання музики); аматорську діяльність прикладного характеру (шиття, фотосправа і тому подібне); суспільно активну діяльність.

Специфічні особливості дозвіллевої діяльності:

- дійсний її мотив – потреба особи в самому процесі цієї діяльності;
- цілі і зміст дозвіллевої діяльності обираються людиною залежно від її етичного розвитку і культурного рівня;
- дозвіллева діяльність може носити соціально корисний характер, соціально нейтральний характер, бути замкнутою в системі вузькогрупових цінностей і мати характер соціально негативний, асоціальний.

Принципи педагогіки дозвілля:

- *принцип інтересу* (дозвіллева активність або пасивність людини повною мірою визначається тільки наявністю або відсутністю інтересу до неї);
- *принцип спільної діяльності* (спільна діяльність формує ціннісно-орієнтаційну єдність групи, народжує традиції, організаційну структуру, емоційну ідентифікацію веде до підвищення рівня дозвіллевої діяльності, реалізуючи закладений в ній виховний потенціал).

Поняття: вільний час, відпочинок, дозвілля – тісно взаємозв'язані.

Вільний час – та частина життя дитини, що залишається від навчання, виконання домашніх учбових завдань, роботи, побутових відправлень (сон, живлення, самообслуговування, дорога тощо), від суспільних або домашніх доручень і обов'язків. У структурі вільного часу школяра можна виділити наступні компоненти: додаткове навчання за особистою ініціативою, самоосвіта, суспільна діяльність; споживання цінностей культури; науково-технічна творчість; праця за бажанням і оплачувана робота, прикладна праця; художня самодіяльна творчість; спорт, туризм і фізична культура; спілкування з природою і екологічні заняття; спілкування по інтересах; аматорські заняття, ігри, відпочинок як „нічогонероблення” і, також, антикультурне і кримінальне проведення часу.

Не дивлячись на всі нарікання з приводу учбових перевантажень і браку часу, у сучасних дітей багато часу, вільного від учення, виконання домашніх завдань, суспільних і побутових обов'язків. В середньому 180 днів канікул, неділь і свят і ще приблизно 100 днів за рахунок часу, що залишається в особистому розпорядженні школярів після навчальних занять. 280 днів, наданих в повне особисте користування.

Відпочинок – стан спокою. Усунення від всіх турбот, рід діяльності, яка знімає стомлення, напругу і сприяє відновленню „форми”, працездатності. Це перерва в заняттях, перемикання на іншу діяльність, зміна подій. Відпочинок може бути у формі сну, купання, ухвалення оздоровчих процедур і тому подібне.

Дозвілля – розвага та потяг. Це сильна схильність до чого-небудь. Дозвілля є потяг до різного.

До цих пір в школі можна зустріти уявлення про дозвілля, як про щось „несерйозне”, „другорядне”, „неважливе” – в протилежність ученню, суспільній роботі, праці. Таке відношення до дозвілля йде, швидше за все, від нездатності його зрозуміти, прийняти і організувати.

Дозвілля дитини – міст у великий світ, він забезпечує додаткову освіту, розвиток, самовиховання. Він пронизаний, переповнений способами життя. Суть дозвілля – підтримати дитину як людину і діяча. Дозвіллева діяльність відрізняється абсолютною добровільністю. Змусити дітей займатися дозвіллям неможливо. Можливо приохотити до нього. Дозвілля спирається на *принцип задоволення*, на плотську основу приємних відчуттів, переживань, думок, воно задовольняє особисті інтереси і домагання дітей. Закон дозвіллевої діяльності – *сублімація*, тобто процес перетворення і перемикання енергії ефективних (душевних, пристрасних, емоційних) потягів, хвилювань на меті соціальної діяльності і культурної творчості. Необхідно спокійно і терпляче відноситися до „первинних” пристрасней дітей і поступово переводити їх в русло соціально значущих. Дітям властиво все випробувати: збирання, колекціонування, спорт, мир музики, читання книг, туризм, технічна творчість.

Дозвілля для дітей – завжди *самореалізація* і *самореабілітація*. Це його дуже важливі функції. Грамотно організоване дозвілля дітей – школа профілактики бездуховності, емоційної бідності, інтелектуальної вузькості, практичної обмеженості, а не тільки профілактики правопорушень. Дозвілля – школа підтримки, підбадьорення будь-якої дитини, а тим більше слабкого, „важкого”.

Основні соціально-педагогічні *потенціали дитячого дозвілля*:

- у дозвіллевій діяльності діти самі пред’являють до себе всі виховні вимоги дорослих, що і робить дозвілля сферою самовиховання;
- дозвілля є той особистий простір, де найповніше і яскраво розкриваються природні потреби в свободі, незалежності;
- дозвілля надає „межі самостійності і труднощі”, вони їх долають, значить – ростуть;
- дозвілля задовольняє багато соціально-психологічних потреб в реалізації інтересів, самоперевірці сил, самоствердженні серед однолітків, визнанні власної особи;
- дозвілля є „зона” задоволення домагань спілкування, субординації відносин з тими, хто старший або молодший, причому ці відносини розумно поблажливі.

Зміст дозвілля дітей можна умовно підрозділити на ряд принципових груп.

Перша пов'язана з функцією відновлення різних сил дитини (прогулянки на повітрі, спорт, вечори відпочинку, гри, забави, розваги та ін.).

Друга – з підвищенням ерудиції, споживанням духовних цінностей (читання, проглядання фільмів і телепередач, відвідини виставок, музеїв, подорожі, поїздки тощо).

Третя – з розвитком духовних сил і здібностей, з активною творчою діяльністю (трудова, технічна, спортивно-ігрова, художньо-театральна, науково-дослідницька, прикладна).

Четверта реалізує потребу в спілкуванні (клубна, гурткова робота, творчі об'єднання, вечори зустрічей, дискотеки, свята, диспути, танці, вечірки та ін.).

П'ята група пов'язана з цілеспрямованою творчою навчальною діяльністю дітей (виїзні табори, огляди, конкурси, канікулярні об'єднання, туристичні походи, школи активу тощо).

У сфері дитячого дозвілля постійно змінюються ієрархія і цільова спрямованість інтересів. Від цього залежить вибір дозвіллевої діяльності дитини.

Дозвілля дітей може бути пасивним (глядацький, слухацький) і активним (діяльним), організованим (педагогічно доцільно використовуваний вільний час) і стихійним (спонтанно протікаючий процес використання вільного часу); контрольованим і неконтрольованим; колективним і індивідуальним, наслідувальним і творчим; випереджувальним (перспективна дослідницька діяльність) і нормативним (моделі дозвілля, що традиційно склалися).

Дозвілля запалює дітей осяянням, нетерплячим передбаченням своїх особистих відкриттів, припущень. Розумне дозвілля формує творчий і вільний стиль життя, бо він практично завжди спирається на власну активність дитини, на самостійність.

Однією з поширених форм організації дозвілля дітей є *клубна діяльність*.

Цілями організації клубної виховної роботи з дітьми і підлітками в мікрорайоні залежно від умов установи можуть бути: створення умов, в яких діти і підлітки можуть максимально проявити свої потенційні можливості; адаптація або реадaptaція підлітків в суспільстві; соціально-педагогічний захист підлітків; компенсація дефіциту спілкування в школі, сім'ї, в середовищі однолітків; розвиток навичок самоконтролю, саморегуляції; додаткова освіта, що відповідає інтересам і схильностям підлітка.

Пріоритетними напрямами клубної діяльності за місцем проживання є: допомога сім'ї у вирішенні проблем, пов'язаних з

навчанням, вихованням дитини; вивчення, діагностування, вирішення конфліктів, важких життєвих ситуацій, що зачіпають інтереси дитини; допомога підліткові в усуненні причин, що негативно впливають на його поведінку; індивідуальне і групове консультування дітей, батьків; виявлення запитів, потреб дітей у сфері дозвільної діяльності; залучення дітей, батьків, громадськості до організації і проведення соціально корисних заходів, акцій; організація реабілітаційних таборів для дезадаптованих дітей; проведення літніх профільних змін (трудових, творчих, спортивних тощо) на базі клубів і інших установ додаткової освіти.

Принципи організації клубної діяльності:

- добровільність об'єднання людей із загальними інтересами;
- самодіяльність і самоврядування;
- облік вікових і соціокультурних особливостей вихованців;
- творча спрямованість клубної діяльності.

Виділяються наступні умови ефективності клубної роботи: а) *організаційно-педагогічні* (наявність матеріально-технічної бази, професійних педагогічних кадрів – фахівців з клубної діяльності, створення системи взаємозв'язку клубних об'єднань з іншими колективами і соціальним середовищем); б) *психолого-педагогічні* (вивчення і виявлення інтересів вихованців у сфері дозвілля, їх потреб, здібностей; облік статевікових особливостей і особових ресурсів вихованців при виборі напрямів і видів клубної діяльності, при співвідношенні репродуктивних, продуктивних і творчих видів діяльності; створення умов для самореалізації вихованців і педагогів); в) *соціально-педагогічні* (адекватність змісту клубної діяльності інтересам вихованців, соціальним умовам; забезпечення соціально-цінній спрямованості клубної роботи; оптимальне поєднання індивідуальних, групових і колективних форм роботи, оптимальне співвідношення самодіяльності вихованців і педагогічного керівництва; створення, збереження і оновлення традицій клубного колективу).

Привабливість клубного життя для дітей і підлітків багато в чому визначається наступним:

- можливістю задовольнити потребу в спілкуванні;
- можливістю встановити позитивні взаємини як з однолітками, так і з дорослими;
- розвиненим самоврядуванням, відносною автономією від дорослих;
- ігровою формою засвоєння соціальних ролей;
- різноманітною по характеру діяльністю, яка сприяє до певної міри самопізнанню, професійному самовизначенню.

Багато дітей привертає те, що клубний колектив нерідко буває різновіковим. У нього можуть входити не тільки школярі, але і педагоги, батьки, студенти. Всі вони поставлені в умови спільної творчої роботи, ділову і емоційну взаємодію на рівних. Співдружність і співпраця різних поколінь в клубі припускає спадкоємність і розвиток накопиченого соціального досвіду, традицій, норм і цінностей. Нерідко „старички” без втручання керівників клубу направляють, регулюють, коректують поведінку і взаємини своїх молодших одноклубників.

У клубі в атмосфері турботи, гри і радості, позитивної молодіжної субкультури дитині легко знайти віру в себе, підтримку в ухваленні норм і правил соціального миру дорослих. Основний зміст клубної роботи – це самодіяльна і цілісна реалізація базових потреб дітей, підлітків і молодих людей в соціокультурній адаптації, пошук нових форм колективності, підтримки і взаємодопомоги дітей і дорослих.

Отже, вплив клубних об'єднань на соціалізацію дітей багатообразно. Головне ж в тому, що клуб – це реальна можливість прояву і розвитку індивідуальних здібностей кожного, додатковий шанс реалізувати себе.

VIII. Технології соціально-педагогічного прогнозування

Технології соціально-педагогічного прогнозування (від грец. *prognosis* – передбачення, прогноз) – незамінний інструментарій соціального передбачення, дослідження і вирішення соціально-педагогічних проблем.

Будь-яке соціальне явище мінливе і володіє здатністю стихійного саморозвитку. Практична цінність технологій прогнозування полягає не в останню чергу в тому, що складені прогнози можуть служити прикладом „негативного” варіанту розвитку. Слід також відмітити, що розвиток соціального явища відбувається незалежно від того, чи накреслений його теоретичний шлях чи ні, і якщо розвиток явища співпадає з його прогностичним описом, то цей збіг ніколи не буває ідеальним.

Зміст і основні аспекти технологій соціально-педагогічного прогнозування і моделювання визначаються ключовими характеристиками даних понять. Розробка прогнозу – це вирішення конкретних перспектив розвитку будь-якого явища. Мета прогнозування – не просто передбачати ті або інші явища майбутнього, а сприяти ефективнішій дії на них в потрібному напрямі.

У даний час налічується близько багато різних методів і процедур прогнозування. Їх розділяють на три основні групи: загальнонаукові, інтернаукові, приватнонаукові, – основу яких складають як практичні, так і теоретичні дані.

До загальнонаукових методів відносяться аналіз, синтез, екстраполяція, інтерполяція, індукція, дедукція, аналогія, гіпотеза, експериментування та ін. Інтернауковими є індуктивний метод, мозкова атака. Приватнонаукові методи – це прогнози швидкості добігання хвилі, зриви лавини, тестам тощо.

Робота над технологіями соціально-педагогічного прогнозування – це комплексний процес, що складається з ряду самостійних технологічних етапів. У сучасних умовах будь-який соціальний педагог прогнозує свою роботу. Це може бути як вузька перспектива, так і прогноз розвитку діяльності школи, мікрорайону та ін.. Прикладне значення соціально-педагогічного прогнозування полягає в тому, що розроблені технології здатні оптимізувати і коректувати соціально-педагогічну діяльність.

Поетапно процес соціально-педагогічного прогнозування може бути представлений таким чином:

- 1) вибір об'єкту соціально-педагогічного прогнозування;
- 2) вибір напрямку дослідження;
- 3) підготовка і обробка інформації з прогнозованої проблеми; відповідна вимогам інформація – одна з гарантій достовірності прогнозу, а значить, ключовий момент технології соціально-педагогічного прогнозування;
- 4) вибір способу прогнозу, одного з методів або сукупності методів в певній послідовності;
- 5) власне прогнозне дослідження;
- 6) обробка результатів, аналіз отриманої інформації стосовно проблеми дослідження;
- 7) визначення достовірності прогнозу.

Можливість дати оцінку проведеному прогнозованому дослідженню надається лише після того відрізання часу, на який був розрахований даний прогноз.

IX. Соціально-педагогічні технології зв'язку з громадськістю

Зв'язок з громадськістю (від англ. *public relations* – робота з громадськістю) – метод соціальної роботи, що виник в США і набув широкого поширення в останні десятиліття. На відміну від індивідуальної та групової допомоги використання цього методу дозволило розширити масштаби соціально-педагогічної роботи серед населення, бо під громадськістю тут розуміються вулиця, район міста, церковна община, соціум в цілому. Прихильники даного методу акцентують увагу на тому, що по суті будь-яка соціально-педагогічна проблема – не тільки і не стільки особиста, скільки суспільна, а тому

для її ефективного вирішення або попередження необхідна робота з соціумом в цілому.

Зв'язок з громадськістю – одна з базових технологій соціально-педагогічної роботи, що дозволяє використовувати багато інших методів і прийомів: анкетування, спостереження та ін. При аналізі даної технології основний акцент робиться на використанні засобів масової інформації (ЗМІ), що обумовлене тією роллю, яку грають вони в сучасному суспільстві.

Працюючи з колективом учнів, вчителів, або з персоналом організації соціальному педагогу доцільно використовувати декілька прийомів, один з яких – проведення соціологічного дослідження обстановки у закладі і з'ясування на цій основі необхідності збереження або зміни положення справ.

Етапами роботи можуть бути:

- 1) з'ясування ступеня ототожнення себе з організацією, закладом;
- 2) виявлення конфліктних ситуацій і у разі потреби пропозиція заходів по їх вирішенню;
- 3) аналіз взаємин школярів, вчителів, співробітників з адміністрацією, громадськими організаціями;
- 4) вивчення ситуацій, при яких виникає більше число проблем, встановлення причин цього;
- 5) встановлення ступеня довіри дітей, вчителів, батьків по відношенню до навчального закладу.

Інший прийом – *публіситі*, тобто не особове стимулювання бажаної поведінки за допомогою публікацій, які не оплачуються певним спонсором.

Мета реклами – прагнення переконати споживачів інформації в необхідності певної поведінки: звернення до певного вигляду соціально-педагогічних послуг, звернення до послуг даного закладу, спонсорська активність тощо. Існує безліч видів реклами: запрошення, бланк листа, візитка, вивіска на будівлі, газетна реклама, книжкова закладка, календарі, рекламна листівка, обкладинка, поліетиленовий пакет, реклама на транспорті, сувенір-реклама та ін. Реклама найбільш ефективна при одночасному використанні різноманітних її видів.

Типові розділи реклами наступні: графічна частина, слоган (рекламний девіз, гасло, зачин), інформаційний блок, діапазон пропонованих послуг, спонукання потенційного клієнта (спонсора, партнера) до дії, адреса і зв'язок, елементи фірмового стилю.

Ще одним з прийомів соціально-педагогічної діяльності зв'язку з громадськістю є прес-реліз, який може містити пропозицію нового виду

діяльності, соціально-педагогічних послуг, фото фахівців, проблемні повідомлення.

Інформаційний реліз складається за принципом розмови із знаючим і доброзичливим співбесідником, який питає, що нового у вашому закладі. Найважливішим є перший абзац, що містить головну інформацію, найостанніші новини. У подальших абзацах уточнюються, пояснюються і детально розповідаються про те, що було згадане в першому абзаці. Форма викладу повинна нагадувати розповідь очевидця. Невід'ємної програми публіситі, що становить, є дані про історію закладу, організації.

Х. Технології соціально-педагогічної експертизи

Під експертизою прийнято розуміти дослідження якого-небудь питання, що вимагає спеціальних знань, з представленням мотивованого висновку. Загальним для безлічі спеціальних видів експертиз є те, що вони є дослідженням, а в деяких випадках (лікувально-трудова, судово-психіатрична і деякі інші експертизи) – огляд; припускають вказівку на спеціальний, деколи закріплений у відомчих актах або навіть в законах порядок їх призначення і проведення; в основному застосовуються при діагностиці, проектуванні і складанні прогнозів. У ряді експертиз точно фіксується характер остаточного висновку: судово-психіатрична експертиза вирішує питання осудності і неосудності; судово-почеркознавська експертиза встановлює виконавця текстів тощо. Але головна специфічна межа експертизи полягає в тому, що вона є дослідженням завдання, що погано піддається кількісному аналізу і що важко формалізується, яке здійснюється шляхом формування думки (складання висновку) фахівця, здатного заповнити недолік інформації з досліджуваного питання, спираючись на свої знання, інтуїцію, досвід вирішення схожих завдань і „здоровий глузд”, і систематизувати цю інформацію.

У соціальній, соціально-педагогічній сфері налічується велика кількість завдань, які насилу піддаються точним розрахункам (тобто завдань, що важко формалізуються), тому експертні оцінки тут знаходять широке застосування. Найчастіше вони мають вид висновку по тому або іншому нормативному документу або його проекту (закон і законопроект, програма соціально-економічного розвитку, соціальний, соціально-педагогічний проект, що присилається на конкурс, і так далі), а іноді це підсумковий протокол наради фахівців. У сукупності різні види оцінювання рішень або проектів рішень в соціально-педагогічній сфері є соціально-педагогічною експертизою.

Отже, соціально-педагогічна експертиза є дослідженням, що проводиться фахівцями (експертами), включає діагностику стану

соціального об'єкту, встановлення достовірності інформації про нього і навколишнє його середовище, прогнозування його подальших змін і впливу на інші соціальні об'єкти, а також вироблення рекомендацій для ухвалення управлінських рішень і соціально-педагогічного проектування в умовах, коли дослідницьке завдання важко формалізується. Це визначення відповідає чотирьом функціям:

- *діагностична функція* – огляд стану об'єкту у момент дослідження;
- *інформаційно-контрольна функція* – дослідження інформації про об'єкт і його оточення з метою встановити її достовірність і внести відповідні корективи, якщо інформація містить спотворення;
- *прогностична функція* – виявлення можливих станів об'єкту в кратко-, середньо- і довгостроковій перспективі і можливих сценаріїв досягнення об'єктом цих станів;
- *проектувальна функція* – вироблення рекомендацій з тематики експертування об'єкту для соціально-педагогічного проектування і ухвалення управлінських рішень.

Специфіку соціально-педагогічної експертизи складає реальності людського життя: світ людей і речей і світ цінностей і норм. Соціальний простір одночасний символічний простір, в якому перетворюються природні людські потреби. Те, що людина живе на символізованому світі, сприймає реальність за допомогою ціннісно-нормативної системи, а точніше – ціннісно-нормативних систем, як загальноприйнятих, так і тих, що склалися в співтовариствах, де проходить його життя або на яких він орієнтується (референтні групи), визначає дуже малу можливість використання в експертних оцінках еталонів і нормативів. При всіх недоліках, обумовлених складнощами оцінки соціальної, соціально-педагогічної сфери, експертиза все ж таки може надати важливі результати для ухвалення управлінських рішень. Потреба в проведенні експертизи виникає кожного разу, коли вирішення нормативного характеру (прийняте або підготовлене до ухвалення) може позитивно або негативно позначитися на життєдіяльності людей; при цьому у приймаючого вирішення органу:

1) немає ясності:

- щодо можливих масштабів впливу рішення, що ухвалюється на життєдіяльність людей;
- у тому, наскільки будуть різними наслідки реалізації рішення для різних соціальних груп, різних територій, в різних соціокультурних умовах; у тому, яке ресурсне забезпечення необхідне;

така ясність не може виникнути по причинах:

- відсутність загальної думки в органі, що ухвалює рішення;

- недоліку аргументів „за і проти” підготовленого рішення;
- неможливості отримати аргументи іншим, окрім експертного, шляхом;

2) *є намір*: прогнозувати наслідки своїх рішень і соціально-проектної діяльності; аргументовано протистояти зовнішньому тиску (рішенням або проектам вирішень органів більш високого рівня, підвідомчих органів), добиваючись визнання цих аргументів і внесення відповідних змін в названі рішення або дії; використовувати в своїх діях авторитет фахівців;

3) *є декілька, що суперечать один одному, рішень (проектів), котрі вимагають наявності зовнішнього арбітра, щоб вибрати якнайкращий варіант.*

Ухвалення рішення про проведення експертизи – це типовий управлінський акт з властивими йому характеристиками. Стосовно даної діяльності центральними стають питання компетенції і компетентності, від яких залежать цілепокладання і досяжність результатів експертизи.

Під *компетенцією* розуміється об'єм повноважень приймаючого вирішення – замовника експертизи. Замовлення експертизи на основі компетенції означає його строгу орієнтацію на те коло проблемних областей, відносно яких об'єм повноважень приймаючого вирішення органу дозволяє досягати планованого результату.

Це не виключає для тих, що замовляють експертизу, можливість організувати її по питаннях, на які їх компетенція не розповсюджується або в яких вона недостатня. Але в цих випадках треба коректувати цілепокладання експертних робіт: інформаційні, орієнтаційні, прогнозні, іншим чином видозмінені по меті і очікуваним результатам (наприклад, що передбачають ініціативну розробку питання).

Що стосується *компетентності*, то нею визнається достатня готовність приймаючого вирішення – замовника соціально-педагогічної експертизи – сформулювати завдання на таку експертизу. Замовник при ухваленні рішення про проведення експертизи винен:

- визначити соціально-педагогічну проблему, що підлягає експертизі, зокрема її масштаб, носіїв, стадії розвитку і ін., що не входить в завдання, але неодмінно передусе виробленню початкових формулювань);

- вказати цілі експертного дослідження;
- визначити форми представлення результату експертизи.

Порядок замовлення соціально-педагогічної експертизи припускає наступну послідовність дій органу, що ухвалює рішення: 1) визначення контурів проблем; 2) встановлення способів дослідження

проблеми і визначення необхідності експертизи (ще раз слід підкреслити, що експертиза має особливий круг вирішуваних завдань і не у всіх випадках вона доречно або здатна привести до якнайкращих результатів); 3) формування цілепокладання і форму експертного дослідження, ігноруючи організаційні деталі. На цій стадії рішення про експертизу ще не ухвалене. Замовник передає естафету подальших дій організаторові; 4) вибір моделі експертного дослідження залежно від характеру завдання; 5) якщо замовник не задоволений пропозиціями організатора, він веде діалог з ним до досягнення згоди, міняє організатора або відмовляється від проведення експертизи; 6) після узгодження організаційних питань замовник оформляє своє рішення про проведення експертизи, встановлюючи відповідальність організатора, але не експертів, тобто експерт (група експертів) виступає як виконавець тільки по відношенню до організатора, але не до замовника.

Відбір експертів-фахівців може проводитися на основі самооцінок і взаємних оцінок експертів, з урахуванням досвіду участі фахівця в експертизах.

Навіть найретельніший відбір експертів не гарантує об'єктивність їх оцінок. Невірогідність оцінок може бути пояснена відмінностями життєвого досвіду, тезауруса і іншими обставинами.

Ключові поняття: тип, призначення, суб'єкт, об'єкт соціально-педагогічної технології; діагностичні, виховні, профілактичні, реабілітаційні, консультативні, посередницькі, дозвілєві, прогностичні, експертні соціально-педагогічні технології.

Питання та завдання:

1. Які соціально-педагогічні технології можна віднести до загального типу?
2. Розкрити методи діагностичної соціально-педагогічної технології.
3. Охарактеризувати основні етапи виховної справи.
4. На що спрямовані профілактична, реабілітаційна та посередницька соціально-педагогічна технологія?
5. У чому полягає цілісність соціально-виховної технології?

Проблемне завдання. Розробити етапи створення дозвілєвого клубу за будь-яким напрямом діяльності.

РОЗДІЛ II

ДІЯЛЬНІСТЬ СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА З ПЕДАГОГІЧНО НЕСПРОМОЖНИМИ СІМ'ЯМИ

2.1. Соціально-педагогічна робота з асоціальними сім'ями

Соціальні служби особливу увагу повинні приділяти роботі з *асоціальними сім'ями* (сім'ями алкоголіків, наркоманів, які ведуть аморальний спосіб життя). Така сім'я не може нормально функціонувати, адже за умов псевдоблагополуччя спостерігаються відсутність довіри у стосунках, розподілу ролей у сім'ї та конфліктність. У таких сім'ях має місце співзалежність інших членів сім'ї від хворого на алкоголізм, що полягає у постійній зайнятості його проблемами, тривозі, почутті вини та сорому, безнадії, відчаю, низькій самооцінці. З'являється страх перед тим, що можна залишитися без чоловіка, що в дітей не буде батька, що скажуть сусіди та ін. Це створює нервову обстановку в сім'ї. Такі сім'ї потребують спеціальної допомоги. Насамперед, їх треба виявити.

Асоціальні сім'ї – ті, з якими взаємодія є найбільш трудомісткою і стан яких потребує докорінних змін. У цих родинах, де батьки ведуть аморальний, протиправний спосіб життя і де житлово-побутові умови не відповідають елементарним санітарно-гігієнічним вимогам, а вихованням дітей, як правило, ніхто не займається, діти виявляються бездоглядними, полуголодними, відстають у розвитку, стають жертвами насильства з боку батьків, так і інших громадян того ж соціального шару.

Соціально-педагогічна робота з асоціальною сім'єю – це система взаємодії соціальних органів держави і суспільства та сім'ї, спрямована на поліпшення матеріально-побутових умов життєдіяльності сім'ї, розширення її можливостей у здійсненні прав і свобод, визначених міжнародними та державними документами, забезпечення повноцінного фізичного, морального й духовного розвитку усіх її членів, залучення до трудового, суспільно-творчого процесу.

Мета і завдання соціально-педагогічної роботи з асоціальною сім'єю, розуміння сім'ї як особливої соціальної системи і соціального інституту, сутності і причин асоціальної поведінки сім'ї зумовлюють здійснення роботи з нею на основі таких **принципів** (основних положень теорії, вимогами до практичної діяльності, які забезпечують її успіх та ефективність):

- не обвинувачення (виходячи з презумпції не обвинувачення);
- створення умов для виходу з кризи через опору на права сім'ї і позитивне;

- конкретність (розв'язання конкретних проблем конкретної сім'ї у реальних умовах);
- добровільності у прийнятті допомоги;
- орієнтація на пропозицію і надання послуг, а не на їх продаж в безальтернативних умовах;
- орієнтація на державний підхід і на об'єкти соціально-педагогічної роботи, їх проблеми;
- постійний (безпосередній та опосередкований) зворотній зв'язок з сім'єю;
- системність і систематичність у роботі;
- гнучкість у роботі і оптимальність вибору методів, засобів, форм роботи;
- здорового стимулювання;
- індивідуалізації допомоги сім'ям;
- субсидіарності (одержання допомоги відповідно до потреб сім'ї);
- спрямованості на самовизначення, розвиток сім'ї та всіх її членів;
- гуманізму;
- доступності, конфіденційності;
- співпраці з сім'єю;
- цілісного, комплексного та систематичного підходу;
- рівності і якості послуг;
- законності, додержання і захисту прав людини;
- солідарності (спрямованість на допомогу і підтримку, які базуються на співчутті, усвідомленості спільного в інтересах, необхідності спільного досягнення мети, організацію спільних дій заради спільних інтересів сімей, розв'язання проблем сімей);
- толерантності (повага до традицій, мети життєдіяльності сім'ї, її права на вибір і сповідання релігії для себе і своїх дітей, на визначення у середовищі, на відмінність, особливість, цілісність, на самостійність у прийнятті рішень і виборі засобів їх реалізації, на участь у формуванні і реалізації сімейної політики, на інформацію);
- компетентності (означає, що соціально-педагогічну роботу з сім'єю може здійснювати лише особа, яка має для цього професійну освіту і володіє професійно-педагогічною майстерністю);
- принцип надання соціальної допомоги молодій людині незалежно від національності, походження, соціального статусу, сфери зайнятості, місця проживання, релігійної належності;

- принцип адаптації, що визначає особливості включення різних категорій молоді у соціально-значиму діяльність;
- принцип безкоштовності обслуговування.

Існують різні **моделі допомоги сім'ї**, які може використати спеціаліст у роботі з сім'єю. Залежно від обраної моделі будуються програми корекції стосунків між батьками і дітьми. Домінують 5 моделей допомоги сім'ї:

1. Педагогічна модель ґрунтується на гіпотезі про нестачу педагогічної компетентності батьків. Суб'єктом скарги у такому випадку найчастіше виступає дитина. Консультант разом із батьками аналізує ситуацію, накреслює програму заходів. Спеціаліст орієнтується не стільки на індивідуальні можливості батьків, скільки на універсальні з точки зору педагогіки і психології засоби виховання. Ця модель носить профілактичний характер. У ній, особливо, мають потребу проблемні, дисфункціональні сім'ї. Вона спрямована на підвищення психолого-педагогічної культури батьків, розширення і відновлення виховного потенціалу сім'ї, активне включення батьків у процес соціального виховання дітей.

Форми роботи у межах цієї моделі спрямовані на підвищення батьківської компетентності. Використовуються лекції і бесіди для батьків із питань сімейного виховання, дискусії, аналіз та обговорення реальних труднощів сімейного виховання, групові форми роботи з батьками, що спрямовані на оволодіння навичками спілкування з дітьми тощо.

2. Соціальна модель використовується у тих випадках, коли сімейні труднощі є результатом несприятливих зовнішніх обставин. У цих випадках окрім аналізу життєвої ситуації і рекомендацій, є потреба у втручанні зовнішніх сил.

3. Психологічна (психотерапевтична) модель використовується тоді, коли причини труднощів дитини знаходяться у сфері спілкування, особистісних особливостях членів сім'ї. Модель передбачає аналіз сімейної ситуації, психодіагностику особистості, діагностику сім'ї. Практична допомога полягає у подоланні бар'єрів спілкування та виявлення причин його порушення.

4. Діагностична модель ґрунтується на припущенні про дефіцит у батьків спеціальних знань про дитину або свою сім'ю. Об'єктом діагностики є сім'я, а також діти і підлітки з порушеннями і відхиленнями у поведінці. Діагностичний висновок може виступати основою для прийняття організаційного рішення.

5. Медична модель передбачає, що в основі сімейних труднощів лежать хвороби. Завдання психотерапії – діагноз, лікування хворих і адаптація здорових членів сім'ї до хворих. Соціальний педагог може

використовувати різні моделі допомоги сім'ї залежно від характеру причин, що викликають проблему дитячо-батьківських стосунків.

Соціально-педагогічна діяльність з сім'єю алкоголіків

Діти батьків, які ведуть аморальний та делінквентний спосіб життя, втрачають нормальні родинні зв'язки і почуття, в них немає зразку позитивного способу життя, вони втягуються батьками в розпусту та правопорушення, кидають навчання, не бажають працювати, набувати професію, втрачають моральні ідеали. У них спостерігаються затримки в розвитку, труднощі в спілкуванні з однолітками (вони ж знають більше за них, ведуть дорослий спосіб життя), що можуть використати дорослі для маніпулювання ними (докажи, що ти не маленький, зможеш це зробити). Разом з тим члени сімей наркоманів та алкоголіків відчувають на собі зменшення матеріального благополуччя, впевненості в завтрашньому дні, емоційну напругу, страх за сім'ю, безсилля зупинити цей процес. Сім'ї втрачають внутрішньосімейні зв'язки (родинні почуття, почуття безпеки, сімейні ролі), замикаються у своїх проблемах вдома, втрачають зв'язки з мікро- та макросередовищем, лишаються сам на сам із залежністю членів сім'ї. Ще однією з проблем такої сім'ї є спів залежність – особистісне утворення у дружини алкоголіка, яке розвивається внаслідок тривалої концентрації на проблемах того, хто п'є і характеризується само відторгненістю, ігноруванням своїх обов'язків щодо дітей (алкоголізм), що приводить до деградації морального обличчя, порушення емоційної, психічної, соматичної сфери; все це приводить до погіршення умов для соціалізації, виживання, захисту і розвитку дитини: діти страждають від неухважного ставлення, відсутності турботи з боку дорослих, жорстокої поведінки дорослих, схильні до девіантної поведінки, мають психопатії, граничні психічні розлади, відхилення в особистому розвитку, схильні до дитячого алкоголізму. Все це свідчить про необхідність спеціальної роботи з асоціальною сім'єю. Оскільки сім'я є соціальною підсистемою суспільства, то на її асоціальну поведінку впливають як зовнішні фактори (становище і проблеми в суспільстві, мікросередовищі), так і внутрішні (стосунки і почуття між членами сім'ї, її соціальний і виховний потенціал).

Робота соціального педагога повинна вестися в тісному контакті з правоохоронними органами, а також органами опіки і опікування. Сім'я алкоголіків, маючи низький соціальний статус в якій-небудь з сфер життєдіяльності або в декількох одночасно, не справляється в покладених на неї функціях, адаптаційні здібності алкоголіків істотно понижені, процес родинного виховання дитини протікає з великими труднощами, повільно, малорезультативно. Даному типу сім'ї, зрозуміло, необхідна допомога з боку соціального педагога.

Перш за все, звичайно, соціальний педагог повинен починати свою роботу з вивчення сім'ї. Вивчення стосунків усередині сім'ї і їх обговорення допоможуть педагогові представити положення в ній підлітка. В разі роботи з сім'єю алкоголіка діагноста виявляє основну причину зловживання спиртними напоями і супутні обставини.

Соціальний педагог складає „карту сім'ї”, де дається характеристика кожному членові сім'ї, вказуються дати народження, знаменні дати в сім'ї. Робота з питущими батьками ведеться по трьох напрямках: медико-фізіологічному, соціально-педагогічному і правовому.

Медико-фізіологічний напрям здійснюється лікарями, перш за все наркологами і психіатрами.

Соціально-педагогічний напрям реалізується переважно школою спільно з іншими установами і організаціями. Головна його мета – розкрити батькам і дітям негативний вплив алкоголю на взаємини між людьми, у тому числі на родинні стосунки, показати збиток, який пияцтво наносить сім'ї.

Правовий напрям має своєю основною метою роз'яснення наслідків від дії і поведінки осіб, що знаходяться в стані алкогольного сп'яніння і їх відповідальності перед законом.

Таким чином, основне завдання соціального педагога в роботі з сім'єю алкоголіків – зміцнення взаємодії з ними, використання всього комплексу педагогічних засобів для зміни стилю спілкування між батьками і дітьми, розвиток відповідальності за виховання, дія на стан підлітка, корекція його поведінки. Соціальний педагог допомагає батькам усвідомити позитивні і негативні події, що відбуваються в сім'ї, побачити реальну можливість зміни важкої ситуації, учить долати перешкоди на дорозі досягнення родинного благополуччя. Він ставить за мету відновити виховний потенціал сім'ї.

Визначається статус сім'ї, житлові умови, сусідство, релігійна і національна приналежність сім'ї. Доповненням „карти” є вивчення виховання підлітка в сім'ї:

- як і скільки батьки проводять часу з підлітком. Чи є у них загальні справи, яка форма спілкування;
- чи проводять вони разом вільний час;
- що читають;
- чим цікавиться підліток;
- з ким дружить;
- які стосунки в класі, школі тощо;
- яке здоров'я підлітка;
- які у нього проблеми.

Соціальному педагогові важливо враховувати всі взаємини усередині сім'ї, відношення дорослих між собою, між дорослими і підлітками, родичами і не родичами, які живуть в сім'ї. Слід з'ясувати і те, що знають підлітки про своїх батьків, їх смаки, інтереси, друзів і авторитет на роботі, турботах, проблемах, здоров'ї.

Залежно від характеру проблем соціальний педагог надає сім'ї освітню, психологічну, посередницьку допомогу в рамках довготривалих форм роботи.

1. Освітня складова включає у собі два напрями діяльності соціального педагога. Допомога в навчанні спрямовано запобігання виникаючих сімейних труднощів і формування педагогічної культури батьків.

Діяльність соціального педагога передбачає проведення освіти батьків за наступним колом питань:

- педагогічна і соціально-психологічна підготовка батьків до виховання майбутніх дітей;
- значення особистісного прикладу й авторитету батьків щодо виховання майбутніх дітей;
- значення особистісного прикладу й авторитету батьків на вихованні дітей, атрибути ролі батька і матері в родині, відносини між дітьми;
- взаємостосунки різних поколінь у сім'ї, методи педагогічного впливу на дітей, формування позитивних відносин між дітьми і дорослими;
- виховання у сім'ї з урахуванням статі та віку;
- соціально-психологічні проблеми виховання;
- сутність самовиховання та її організація, роль сім'ї у керівництві процесом самовиховання дітей і підлітків;
- заохочення та покарання дітей у сім'ї;
- найпоширеніші помилки батьків у вихованні дітей;
- організація режиму праці, навчання, відпочинку і дозвілля дітей у сім'ї.

Одним з методів соціального педагога – консультування, мета якого полягає в підвищенні педагогічної культури батьків. У ході консультування педагог прагне встановити контакт з дорослими членами сім'ї, допомагає усвідомити причини асоціальної поведінки сім'ї, характер виховних помилок, коректує взаємини батьків і підлітків. Також соціальний педагог може надавати індивідуальну допомогу підліткові, що знаходиться в сім'ї алкоголіків. Суть індивідуального підходу складає гнучке використання психологом різних форм і методів

виховання з метою досягнення оптимальних результатів по відношенню до кожного підлітка.

Розкриємо сутність соціально-педагогічних методів у роботі з асоціальною сім'єю.

Метод вибуху. Під „вибухом” він розумів миттєве руйнування негативних якостей, негативного стереотипу поведінки у процесі бурхливих емоційних переживань. При застосуванні методу вибуху особистість переживає „катастрофу всередині самого себе”, їй ніколи розмірковувати, зважувати, розраховувати, хитрувати. Цей метод передбачає доведення до межі конфлікту особистості з колективом. При цьому чітко ставиться альтернатива: стати об'єктом критики колективу та залишити його, або змінити себе, завоювати повагу, авторитет. При несподіваному збігу обставин особистість становиться перед конфліктною ситуацією і перед нею постає питання: як бути далі? Внаслідок цього у особистості виникає незадоволення собою, відраза до попереднього образу життя, антипатія до своїх недоліків та прагнення стати краще. Але цей метод можна застосовувати лише в сильних, згуртованому колективі, в крайньому випадку, дуже рідко, в реальних обставинах, разом з іншими методами впливу на особистість. Прийомами створення методу вибуху є: доведення до абсурду негативної лінії поведінки підлітка та нагнітання негативних переживань до межі. Цей метод тільки руйнує негативні якості та поведінку, тому після нього необхідним є застосування інших методів формування свідомості та поведінки.

Метод перенавчання. Цей метод спирається на метод переконання і закріплює його результати. Спрямований на ліквідацію поганих звичок, відчуження від поганих дій та привчання до позитивних звичок. Відчуження здійснюється через заборону та контроль за діями. Не можна нав'язувати свою волю та думку як найправильнішу та найвірнішу, постійно вказувати на один і той же недолік.

Це може викликати протилежну реакцію або нервовий зрив. Не можна також вимагати миттєвої відмови від поганої звички. Необхідно створити чіткий режим, демонструвати позитивні приклади, давати поради щодо поведінки у конкретних ситуаціях. Привчання вимагає послідовності та систематичності дій, дисципліни та самодисципліни.

Метод реконструкції. При перевиховуванні не можна разом з негативними руйнувати й позитивні якості особистості, необхідно зберегти „здорову основу” характеру вихованця. „Реконструкція” означає відбудову усього цінного, позитивного в характері та поведінці. Педагогу необхідна віра в позитивне у вихованця і лише на цій основі можливо виправлення особистості. Треба знайти точку опори у душі

вихованця, яка стане вихідним пунктом у перевихованні. Позитивні якості інтенсивно охоплюються, а негативні – критикуються.

Етапи „реконструкції”:

Вивчення особистості вихованця з метою визначення перспектив майбутнього розвитку.

Актуалізація та поновлення позитивних якостей, які досі не були потрібними (створення виховних ситуацій, вправи тощо).

Формування тих позитивних якостей, які швидко та легко з’єднуються з ведучими позитивними якостями.

Подолання опору вихованця виховному впливу, створення режиму, організація середовища та життєдіяльності вихованця таким чином, щоб не залишилось часу на погані вчинки.

Метод переключення. Сутність цього методу полягає в тому, що зона активності вихованця переводиться у соціальне значущу сферу діяльності на основі використання тих позитивних якостей, які є у вихованця. Метод переключення є ефективним за таких умов: використання поваги до вихованця; вивчення особистості вихованця, особливостей відносин у колективі, спільної думки; постійного контролю за діями вихованців, врахування конкретних обставин життя та діяльності вихованців.

Допомога у вихованні проводиться соціальним педагогом, в першу чергу з батьками, шляхом їх консультування, а також з підлітками за допомогою створення спеціальних виховуючих ситуацій для вирішення завдання своєчасної допомоги сім’ї в цілях її зміцнення і якнайповнішого використання її виховного потенціалу. При роботі соціальний педагог використовує методи, які діляться на дві групи.

Першу групу методів складають методи повсякденного спілкування, ділової, довірчої взаємодії. Другу групу складають методи педагогічної і психологічної дії педагога на особу підлітка в цілях корекції його свідомості і поведінки.

2. Наступний вид допомоги – психологічна складова соціально-педагогічної допомоги – включає два компоненти: соціально-психологічну підтримку і корекцію. Підтримка направлена на створення сприятливого мікроклімату в сім’ї в період кризи. Найбільш ефективною робота буде у тому випадку, коли допомога сім’ї виявляється комплексно: соціальний педагог визначає проблему, аналізуючи міжособистісні стосунки сім’ї, положення підлітка в сім’ї, стосунки сім’ї з суспільством. Соціальний педагог повинен зробити так, щоб взаємодії були конструктивнішими.

3. Посередницький компонент соціально-педагогічної допомоги включає в себе три складові: допомогу у організації, координування й інформування.

Упорядкування програм із самими алкоголіками, з його родиною, з соціальним оточенням. Така програма повинна мати лікувальні заходи, консультації, психотерапію і психокорекцію, можливо, соціально-трудова реабілітація самого алкоголіка та його сім'ї. Медична реабілітація алкоголіків на сьогоднішній день має невисоку ефективність і великий відсоток рецидивів, бо пролікований пацієнт повертається у таку ж середу, яка штовхнула його до пияцтва. Сім'я, звикла довгі роки існувати в умовах перманентної кризи і вичерпала певний гомеостазис, свідомо чи несвідомо штовхає його до поновлення пияцтва. Особистісних ресурсів слабкої людини недостатньо, щоб перешкоджати таким тенденціям.

Тому робота з такою сім'єю включає в себе формування мотивації клієнта та його сім'ї на безалкогольне існування й побудова інших систем взаємовідносин; психокорекційні заходи, створені задля виховання особистості, здатної бути господарем власної долі.

Робота соціального педагога з сім'єю алкоголіків дуже тривала і не завжди ефективна, оскільки проблема алкоголізму розповсюджена в нашій країні, а фахівців в цій галузі мало. Соціальний педагог виконує ще 2 ролі: роль педагога і батька для підлітка. Адже таким підліткам не вистачає ласки, кохання, турботи, і соціальний педагог хоч би частково повинен замінити їм батьків.

Соціальний педагог покликаний забезпечити соціально-педагогічний захист дітей в сім'ї і підвищити педагогічно-психологічну культуру батьків. Його мета – налагодити певні дороги взаємодії між людиною (дорослим і дітьми) і його сім'єю, з одного боку, і суспільством, соціальним оточенням, з іншою.

У роботі з підлітками увага соціального педагога направлена на підвищення рівня їх розвитку з тим, аби вирівняти можливості для соціального старту, заповнити збиток, нанесений формуванню особи родинними обставинами. Поодинокі педагогові з цими завданнями не впоратися, доводиться мобілізувати всі соціальні сили: сім'ю, освітні установи, поліклініку, мікросоціум, засоби масової інформації, трудові колективи і так далі.

Так, поширеними на Заході є програми „Анонімні алкоголіки”, „Анонімні наркомани”, які являють собою модель подолання залежності від алкоголю і наркотичних речовин. Ця програма почала діяти і в Україні. Вона починається в лікарні, продовжується після 3-5 кроків у групах самопідтримки під керівництвом і за допомогою колишніх алкоголіків і наркоманів. Важлива роль приділяється сім'ї як

засобу підтримки на шляху ліквідації залежності. Сім'я звикла бачити хворого на алкоголізм, наркоманію як погану вівцю в стаді, але його успіхи необхідно помічати, включати його у сімейні стосунки, налагоджувати сімейне життя в нових умовах, перерозподіляти знов сімейні ролі, відновити почуття. Це важка робота і сам хворий її не подолає, а члени сім'ї цього не завжди хочуть робити або не можуть. Тут доцільними є групи взаємо і самопідтримки для членів сім'ї з подібними проблемами, тренінги, консультації, інформування про можливі заходи відновлення сім'ї.

Доцільно знати, що під час лікування та реабілітації хворий на алкоголізм і наркоманію проходить такі особисті етапи (карта Желінека):

Лікування:

1. Прийняття рішення звернутися по лікування.
2. Детоксикація.
3. Прийняття концепції хвороби, алкоголізм.
4. Розуміння факту втрати контролю над вживанням алкоголю та над своїм життям.
5. Узнання фактів особистої залежності.

Реабілітація:

6. Визначення особистих втрат, яких зазнав у зв'язку із зловживанням.
7. Руйнування власної „системи ілюзій та заперечень”.
8. Побудова нового бачення особистої тверезості.
9. Праця над покращанням сімейних стосунків.
10. Навчання конструктивному виразу емоцій.
11. Прийняття рішення щодо участі в групах самопомоги „анонімних алкоголіків”.
12. Робота над запобіганням рецидивів хвороби.

Самореалізація:

13. Відчуття потреби в тверезому житті.
14. Регулярний прийом їжі, спокійний сон і відпочинок.
15. Реалістичне мислення.
16. Зменшення сексуальних проблем.
17. Поява нових інтересів.
18. Покращання самооцінки.
19. Зменшення страхів перед майбутнім.
20. Тренування практичних навичок спілкування з людьми.
21. Покращення емоційного контролю.
22. Покращення сімейних стосунків.
23. Перші кроки до емоційної стабільності.

Тверезість:

24. Зміна стилю поведінки, життєвих цінностей та ідеалів.

25. Задоволення від тверезості.

26. Повне прийняття тверезості.

Знання цих етапів дозволяє членам сім'ї побачити складності одужання і своє місце в цьому процесі відповідно до етапів, не вимагати від людини миттєво змінитися, а разом з нею працювати над змінами.

І. Лисенко свідчить, що під час роботи груп взаємодопомоги доцільно здійснювати як гетерогенні і сімейні заняття, так і заняття з представниками однієї статі. Це сприяє кращому розумінню між пацієнтами і представниками однієї з ними статі, прояву прихованих почуттів, які виникають у зв'язку з сімейними та соціальними проблемами. На таких заняттях обговорюються почуття учасників, які займаються в окремій групі, стосунки з родичами, теми насильства, сексуальні проблеми, ресурси для розв'язання сімейних проблем, майбутнє після одужання з наголосом на стать.

Доцільним є застосування схеми життєдіяльності, яка складається разом з об'єктом реабілітації. На основі роботи О. Долгушина пропонуємо варіант, що стосується особистості і сім'ї.

На основі вивчення проблем об'єкта реабілітації складається план реабілітації з ним, який включає:

1) проблеми діяльності (самообслуговування, адаптацію до навколишнього середовища, пересування, продуктивність дій, комунікацію, психологічний стан тощо);

2) оцінки діяльності (первинну, контрольну, підсумкову). Цей план погоджується з іншими фахівцями, об'єктом реабілітації, з яким може бути навіть підписаний контракт про виконання плану, що дисциплінує.

Педагог здійснює:

1) соціальну терапію (очну і дистанційну, індивідуальну і групову);

2) співпрацю з працівниками різних соціальних інституцій і залучає їх до надання допомоги особистості, що сприяє подоланню кризових ситуацій та проблем клієнта на основі самоусвідомлення особистістю відношення до себе, оточуючих та навколишнього середовища;

3) корекційно-реабілітаційну роботу, яка спрямована на зміну та вдосконалення особистих якостей людини, особливостей життєдіяльності та створення умов для розвитку потенційних можливостей осіб з функціональними обмеженнями, активне залучення їх до участі у суспільному житті. При цьому соціальний педагог повинен прогнозувати

наслідки своїх дій і прогнозувати і планувати життєвий шлях об'єкта реабілітації, налагоджувати зв'язки з усіма можливими суб'єктами корекційно-реабілітаційної допомоги.

Ж. Шимкене вважає, що для того, щоб сім'я не втратила свого благополуччя і не стала асоціальною, необхідно створювати умови для:

- 1) взаємовідповідності членів подружжя;
- 2) збереження різними способами контактів між членами подружжя;
- 3) розвитку як особистості кожного з членів сім'ї, відпочинку один від одного;
- 4) підтримки самотності сім'ї за рахунок традицій та ритуалів.

Для цього, на думку Ж. Шимкене необхідно створювати також ситуації, в яких сім'я чи її члени здійснюють:

- 1) вільний вибір;
- 2) вибір з кількох можливих альтернатив;
- 3) вибір після тривалого міркування;
- 4) високу оцінку і бережливе ставлення до наявних цінностей;
- 5) відкрите проголошення цих цінностей;
- 6) вчинки у відповідності до цих цінностей;
- 7) послідовні дії у відповідності до цінностей, спрямовані на вироблення моделі поведінки.

Це дозволяє зберегти благополуччя, жити батькам своїм життям, дітям – спостерігати і вчитися жити на прикладі батьків, сім'ї – розв'язувати свої завдання на кожному з етапів і тим розвиватися. Такі умови дозволяють подолати насильство в сім'ї, налагодити родинні зв'язки, стабілізувати стосунки, розвиватися як самодостатній особистості кожному члену сім'ї і тим попереджувати чи долати її асоціальну поведінку у поєднанні з етапами реконструкції характеру (за А. Макаренко), маємо умови для відновлення позитивного в члені сім'ї та сім'ї в цілому. Звичайно, що це не розв'язує проблеми всіх асоціальних сімей, в них є специфічні проблеми, але дозволяє намітити напрямки і завдання, етапи роботи з асоціальними сім'ями.

Соціально-педагогічна робота з сім'єю наркомана.

Аналіз публікацій з проблем наркоманії однозначно переконує в тому, що оскільки ефективна профілактична робота неможлива поза роботою з сім'єю. У зв'язку з цим розглянемо деякі аспекти наркоманії як сімейної проблеми. Коли йдеться мова про наркоманію як сімейну проблему виділяють:

1. Сім'я як система реагує на звістку про вживання підлітком наркотиків певним чином.

2. Реакція сім'ї на звістку про вживання наркотиків залежить від вихідного стану сімейної системи.

3. Реакція сім'ї на звістку про вживання підлітком наркотиків може носити як конструктивний (сприяти припиненню вживання наркотиків або експериментів з ними), так і деструктивний (закріплює наркотизацію) характер.

4. Момент виявлення сім'єю факту наркотизації одного з її членів є початком розвитку сімейної кризи.

5. Розвивається у батьків синдром батьківської реакції на наркотизацію (СРРН) підлітка є чинником закріплення у нього адиктивної поведінки.

6. Специфічні для наркоманів риси особистості є вторинними порушеннями, тоді як первинними є порушення в системі соціальних відносин.

Незважаючи на загальновизнаний факт виникнення в сім'ях хімічно залежних людей особливого типу внутрішньосімейних відносин, що описуються поняттям „співзалежність”, до цих пір відчувається гострий дефіцит теоретичних і практичних досліджень механізмів взаємовпливу сім'ї та підлітка, що вживає наркотики.

У сім'ях підлітків, що вживають наркотики, виявляються специфічні особливості внутрішньосімейних відносин, що фіксують адиктивну поведінку підлітка і формують особливий тип поведінки батьків, в основі якого лежить СРРН.

Побудова та обґрунтування системи психотерапевтичної роботи з сім'ями наркоманів періоду дорослішання відкривають нові можливості в організації соціальної та психологічної реабілітації наркозалежних. Аналіз досвіду роботи з батьками наркоманів показує, що психологічна допомога сім'ям наркоманів може ґрунтуватися на принципах системного підходу до аналізу психічних явищ і методології системної сімейної терапії.

У фокусі реабілітаційної роботи з наркоманами періоду дорослішання повинна бути сім'я (сімейна система). Попередні дослідження показали, що в групі підлітків, чиї сім'ї були залучені в реабілітаційний процес, ремісія більше року спостерігається на 70 % частіше, ніж у групі підлітків-наркоманів, чиї батьки ухилялися від психотерапії.

Узагальнення досвіду роботи з сім'ями наркоманів періоду дорослішання показує, що сім'я може виступати як фактор: провокації вживання наркотиків; фіксації психологічної залежності від наркотиків; провокації зриву в період ремісії; ефективності реабілітаційної та профілактичної роботи.

Характерними особливостями асоціальних сімей є:

- надзвичайно емоційне, вразливе та хворобливе ставлення підлітків до своїх батьків та їхніх проблем (мається на увазі гострі, хворобливі реакції на сімейну ситуацію). Якщо при цьому в сім'ї присутній холод в спілкуванні, неемоційна, строга і несердечна атмосфера, то ситуація набуває найбільшої гостроти;

- нерідко в сім'ях наркоманів у період, що передує наркотизації, спостерігається конформізм і потурання батьків, аж до готовності йти на поводу у підлітка. Найчастіше така поведінка батьків – своєрідний спосіб уникнення емоційно-близьких стосунків з підлітком: „Я зроблю, як ти хочеш, тільки відчепися ...” або „Що ще тобі потрібно? У тебе все є ...”;

- використання дитини як засобу тиску і маніпуляції подружжям один одним („Не кричи на мене: бачиш, дитина від цього страждає!”);

- непослідовність у стосунках з дитиною: від максимального прийняття до максимального відкидання. Дитину то наближають до себе, то віддаляють незалежно від особливостей її поведінки;

- не залученість членів сім'ї в життя і справи один одного (коли все поряд, але не разом; коли родинне життя зводиться до спільного побуту);

- директивний стиль відносин і емоційне відкидання;

- сплутані стосунки та розмиті (невизначені) міжпоколінні кордони. Прабатьки (дідуся та бабусі) активно втручаються в життя сім'ї, продовжуючи виховувати вже дорослих дітей, при цьому стосовно онукам найчастіше виявляється гіперпротекція і потурання. Те, що не дозволяють батьки, дозволяють дідуся і бабуся тощо.

Перераховані особливості сімейної ситуації приводять до підвищення ризику наркотизації, перш за все тому, що у підлітка не формується почуття відповідальності за себе, своє життя і свої вчинки.

Несформованість почуття відповідальності у підлітків у період до початку наркотизації є спільною рисою всіх майбутніх наркоманів. У кожному з типів проблемних сімей, крім загальних рис, складаються і специфічні особливості відносин, які будуть надавати наркоманії підлітка особливий символічний сенс.

Вивчення та аналіз ретроспективних матеріалів, звітів, біографій і генограмма сімей наркоманів показують, що момент виявлення у підлітка наркоманії є принципово важливим з точки зору змін сімейних відносин, аж до зміни вихідного типу сім'ї.

Після виявлення наркоманії у підлітка його хвороба стає загальносімейною реальністю, що незалежно від вихідної ситуації призводить до розвитку гострої сімейної кризи.

З позицій сімейної психології наркоманію у підлітків і молоді можна розглядати як крайню форму сімейної кризи. Навіть якщо вихідною ситуацією для початку наркотизації є звичайна підліткова цікавість, частіше пов'язують з особливостями віку, виявили факти наркоманії буде по-різному переживатися і використовуватися різними членами родини. Ставлення до наркоманії у різних членів сім'ї буде багато в чому визначатися їх часто несвідомими відносинами один до одного. Нерідко це призводить до того, що сімейне взаємодія чи поведінка когось з членів сім'ї виступає як фактор, що запускає та фіксує наркотичну поведінку.

Як правило батько, дистанціюється від все більш замикається в собі парі мати – дитина (звичай син), надаючи їм можливість самим вирішувати проблему. Однак періодично батьки роблять спроби вклинитися в материнсько-дитячий альянс. Способи такого проникнення можуть бути різними: від підкупу до агресії. Дуже скоро батько знову опиняється на периферії сімейних відносин. Таким чином цикли повторюються один за одним, роблячи відносини в сім'ї все більше психопатологізуючими. У цьому випадку відмова від наркотиків мав би призвести до перерозподілу сімейних ролей і зміни всієї системи сімейних взаємин. Несвідомий опір таким змінам приводить до наростання проявів, що провокують.

У житті це виглядає так: пролікувавшись і звільнившись від фізіологічної залежності підліток у якийсь момент зривається і починає знову вживати наркотики.

Інтимна причина рецидиву, як правило, не усвідомлюється і описується зовнішнім обставинам: колишні друзі, умови життя, стреси та ін. Наскільки б сильно не відрізнялися один від одного подібні сім'ї їх об'єднує спільна риса, яка полягає в тому, що подружжя і решта домочадців говорять, думають і розмірковують на одному рівні, а взаємодіють, відчують, переживають – на іншому, що утворює як би приховану інфраструктуру їх життя, своєрідний підтекст сімейних відносин. Саме в цьому підтексті і може ховатися причина, яка фіксує наркотизацію підлітка. Зовнішні стимули, що запускають ланцюжок наркотичної поведінки, можуть виглядати по-різному. Це можуть бути:

- непослідовність у очікуваннях, що виражається то у впевненості в успіху терапії і реабілітації, то у висловлюваннях про безперспективність і даремність терапії, фатальної приреченості підлітка;

- закиди в невдячності, слабовілля;
- вербальні і невербальні повідомлення, що підкреслюють провину підлітка;
- гіперконтроль, підозрілість, конфліктність.

У динаміці відносин у сім'ях наркоманів можна виділити три стадії:

1. Сім'я до моменту виявлення факту наркотизації (стадія латентної наркотизації).

2. Сім'я в період відкритої наркотизації (від моменту виявлення факту наркотизації до звернення за психологічною допомогою).

3. Сім'я в період терапії, реабілітації і після нього.

Кожен з цих етапів має свою специфіку.

На стадії латентної наркотизації підлітки можуть вдаватися до наркотиків як до засобу догляду від тиску сімейних конфліктів, інших психотравмуючих ситуацій.

Профілактика наркоманії в роботі з асоціальними сім'ями полягає в керованому вирішенні пригніченої сімейної кризи. Однак реальність така, що в полі зору соціальних педагогів такі сім'ї потрапляють вже, як правило, в період відкритої наркотизації, коли в більшості випадків психологічна залежність від наркотику поєднується з фізіологічною залежністю, а батьки та інші домочадці вже включені в систему наркоманської поведінки і у них сформувався СРРН.

Типовими рисами батьківсько-дитячих відносин у цей період стають:

- делегуються позиція батьків (коли відповідальність і провина за наркоманію приписуються винятково підлітку або іншому батькові);
- тотальний контроль, недовіра і підозрілість;
- конфліктність і агресивність з боку батьків;
- патологічна брехливість, маніпулювання найсвятішими почуттями, образливість з боку підлітка;
- почуття провини батьків перед підлітком і один одним.

Часто батьки схильні сприймати ситуацію як сімейну трагедію, що автоматично розподіляє ролі: „винуватець – жертви”. Тоді неминучими стають тотальна недовіра і конфліктність, маніпуляції і брехливість. Або у батьків розвивається фобія втрати, що формує активну протекцію у матерів і розгубленість і пасивність у батьків. Сімейна криза на цьому етапі максимально загострюється. І навіть якщо в цей період наркоман проходить курс медичного лікування, ремісія, як правило, не буває тривалою. Звернення наркомана або його батьків за психологічною допомогою є моментом переходу до третьої стадії, на

якій розгортається сімейна терапія і реалізується психологічна допомога батькам.

Завдання-мінімум – змінити сімейну ситуацію і зробити принципово неможливим повернення до колишньої системи відносин. Завдання-максимум – нормалізувати і реконструювати основні функції сім'ї, активізувати особистість як суб'єкта відповідальності за своє життя і долю. Парадоксальність ситуації може полягати в тому, що рух підлітка від наркоманії може одночасно означати для сім'ї рух до розлучення. Тому, робота з сім'єю наркомана – це, по суті справи, сприяння у прийнятті членами сім'ї нових відповідальних рішень але приводу себе і свого місця в сім'ї.

Оскільки, підліткова наркоманія є сімейною проблемою, важливою складовою вторинної профілактики наркоманії стала робота з батьками. У структурі системного терапевтичного впливу на сім'ю наркомана важливу роль відіграють групові форми роботи з батьками. Істотним є, на наш погляд, те, що робота з ними може вестися як паралельно з реабілітаційною програмою наркомана, так і незалежно від неї. Навіть якщо наркоман уникає лікування, батьки, які відвідують батьківські групи, можуть змінити своє ставлення до наркоманії, свою поведінку в сім'ї, свої реакції на дитину.

У даний час для опису психічного стану, що розвивається у членів сім'ї хімічно залежного пацієнта (наркоманія, алкоголізм, токсикоманія тощо), широко використовується термін „співзалежність”. Поняття „співзалежність” використовується як для опису психічного стану окремих членів сім'ї (співзалежних), так і для характеристики внутрішньосімейних відносин у цілому.

Співзалежність – це „емоційний, психологічний і поведінковий стан, що виникає в результаті того, що людина тривалий час піддавався впливу пригнічують правил – правил, які перешкоджали відкритого вираження почуттів, а також відкритого обговорення особистісних та міжособистісних проблем”.

Співзалежність – це захисна компенсаторна реакція на внутрішньоособистісний конфлікт. Сторонами конфлікту при цьому виступають вкрай суперечливі відносини зі значимою людиною (значущими людьми) та індивідуалізована система культурних норм, цінностей, приписів тощо.

Співзалежність при цьому виражається в поведінці, направленому на руйнування однієї зі сторін конфлікту. Очевидно, що така поведінка є саморуйнується. Таким чином, у відношенні родини наркомана, доречно визначення саморуйнування сім'ї.

Аналіз існуючих дефініцій співзалежності дозволяє виділити деякі суттєві параметри цього феномена.

1. Співзалежність пов'язана з порушенням можливості відкритого вираження почуттів і обговорення особистісних та міжособистісних проблем.

2. На поведінковому рівні співзалежність проявляється у вигляді стереотипних форм.

3. Співзалежність пов'язана із зuboжінням емоційної сфери особистості.

4. Співзалежність виражається в переміщенні фокусу відповідальності і контролю з свого життя на життя іншої людини.

5. Співзалежність – це реактивний процес, сенс і мета якого полягають в знятті внутрішньоособистісних конфліктів способом саморуйнуючої поведінки.

Дослідження структури і динаміки реакцій батьків підлітка, що вживає наркотики, показало, що виявлення вживання дитиною наркотиків призводить до розвитку особливого синдрому батьківської реакції на наркоманію (СРРН).

У структурі СРРН найбільш чітко виражені:

У матерів, фобія втрати дитини, почуття провини, сором, виховна невпевненість, проекція на дитину власних рис;

У батьків: емоційна та поведінкова нестійкість, виховна невпевненість, відкидання дитини, відкидання материнського стилю виховання.

Таким чином, співзалежність в сім'ях наркоманів – це саморуйнівна поведінка, що виникає на основі СРРН.

У міру розвитку СРРН, як і при будь-якої хвороби, батьки наркомана пристосовуються і починають „вичавлювати” максимум вигод зі своїх невротичних симптомів і захистів. Симптоми та захисту набувають соціальну функцію, формуються особливі внутрісімейні ролі, які замінюють відносини близькості, що приносять психологічні переваги, наприклад, відчуття на кшталт „Я за свою дитину ...”, „Я все для нього зробила”, „У мене вже інший турботи немає...”, в яких яскраво виражено відчуття провини за відсутність щирості і близькості з дитиною раніше. Можливо, таким „психологічним купоном” є співчуття. Одного разу домігшись чого-небудь, люди намагаються добитися того ж тими ж засобами.

Таким чином, купуються „вторинні вигоди”, які виступають як потужні детермінанти сімейних відносин, в яких сховані фактори, що провокують зриви в період реабілітації і переривають ремісію.

У батьківсько-дитячих стосунках СРРН проявляється в тому, що у матерів формується опікуються (60%) і потурають (30%) гіперпротекція, що виступає як позитивне підкріплення наркоманської поведінки у дітей. У батьків формується нестійкий стиль батьківсько-дитячих відносин, що в поведінці часто проявляється як суперечливі дії, близькі до ситуації „подвійного затиску”.

Відмінності в стилі батьківсько-дитячих відносин, наявність в структурі СРРН несумісних елементів, відкидання батьками виховного стилю матерів – все це призводить до того, що відносини в подружній парі погіршуються, розвивається гостра криза всередині шлюбної пари.

У переважній більшості сімей це призводить до того, що структура сім'ї стрімко змінюється: мати і дитина наркоман створюють коаліцію з жорсткими, ригідними зовнішніми кордонами і загостреними, максимально напруженими емоційними відносинами усередині. Шлюб в цьому випадку практично руйнується.

Важливим, на наш погляд, є поведінка братів і сестер по відношенню до батьків і наркоману. Незважаючи на те, що реакції братів і сестер, що відрізняються від наркомана за віком та статтю (старше – молодше; одностатеві – різностатеві), істотно різняться, у них є спільне підстава – позиція контролюючого батьки по відношенню до наркомана. Очевидно, що така поведінка дітей-наркоманів у сім'ї стає додатковим джерелом напруженості і конфліктів і призводить до ще більшої сплутаності відносин і внутрішньосімейних ролей.

Таким чином, основні елементи сімейних відносин набувають патологічний психотравмуючий характер.

Реалізація в груповій роботі з батьками наркоманів принципів гуманістичної психології, безумовно, сприяє наданню їм емоційної та соціальної підтримки. Однак найбільш важливим, на наш погляд, є прийняття батьками відповідальності за свою поведінку і своє життя, чому сприяє реалізація моделі групового психологічного консультування, методологічною основою якого виступає трансактний аналіз Е. Берна.

Учасники групи в цьому випадку сприймаються як дієздатні суб'єкти, здатні нести відповідальність за свою поведінку і вирішення своїх проблем. Керівник підтримує комунікації в групі з его-стану Дорослий. Освоєння учасниками групи термінології структурного та трансактного аналізу дає можливість для ефективного дослідження ними особливостей внутрішньосімейних відносин, зовнішньої і внутрішньої комунікації. Використання моделі психологічного консультування та методології трансактного аналізу дозволяє вирішувати комплекс взаємопов'язаних завдань, безпосередньо впливають із зазначених вище особливостей сімей наркоманів та їх батьків:

- підвищення відповідальності за свою поведінку і своє життя;
- розвиток готовності до творчого реагування на наркоманію дитини;
- підвищення психологічної компетентності і розширення свідомості;
- зміна реакції на проблему (від пошуку причин до пошуку рішень);
- розвиток реалістичності мислення і усвідомлення відносин;
- підвищення здатності до спостереження.

Очевидно, що перераховані завдання абсолютно різні і за змістом, і за структурою, і за методами їх вирішення. Тому найважливішою характеристикою батьківських груп є, на наш погляд, плюралізм методів, який дає можливість застосувати велику кількість методів і засобів у процесі терапії.

Технології роботи з асоціальною сім'єю можна реалізовувати як в соціальних службах реабілітації сім'ї, центрах допомоги сім'ї і дітям, так і в загальноосвітніх закладах. Такі технології можуть бути різних рівнів.

Профілактичний рівень. На даному рівні діяльність соціального педагога будується на принципі надання достовірної інформації. Один із шляхів – розробка таких спеціальних програм педагогічної просвіти батьків, які б сприяли повноцінному функціонуванню сім'ї і запобіганню проблемам у взаєминах дітей і батьків. Наприклад, при роботі з сім'єю, в якій у процесі виховання дитини застосовується насильство, необхідно пояснити членам сім'ї пагубні наслідки фізичних покарань і навести приклади гуманних методів покарання.

Діагностичний рівень. Тут можливі два варіанти діяльності соціального педагога:

- при добровільному зверненні клієнтів – оцінка ситуації й у випадку необхідності організація консультації психолога;
- при недобровільному зверненні – збір достовірної інформації про сім'ю, організація зустрічі з нею, забезпечення зворотного зв'язку.

Обов'язковими етапами діагностики є: збір інформації; аналіз інформації; постановка соціального діагнозу.

На даному етапі обов'язково використовуються такі діагностичні методи: спостереження; бесіда; анкета; тести. Також у діагностиці широко використовуються:

а) шкалювання – для визначення результату спільної діяльності з сім'єю пропонується шкала, на якій члени сім'ї відзначають стан своєї проблеми до і після візиту до соціального педагога;

б) карткові методики – набір карт з певним смисловим змістом (любов, ненависть, розлучення). Сім'ї дається завдання розмістити

картки за часом – теперішнє, минуле і майбутнє. Карткові методики дозволяють скласти загальне уявлення про емоційний стан сім'ї, її життєву ситуацію;

в) проєктивні методики – різновид тестів, спрямованих на визначення неусвідомлюваних клієнтом станів (без свідомий потяг, прихована агресія, переживання);

г) асоціативні проєктивні методики, побудовані на словесних асоціаціях, системі незакінчених речень;

д) експресивні методики (засновані на малюванні: малюнок сім'ї, малюнок себе у вигляді рослини, тварини);

е) аналіз документації;

є) метод соціальних біографій – збір інформації про історію життя людини і її сім'ї.

Реабілітаційний рівень. Реабілітаційний рівень складається із трьох підрівнів – індивідуального, групового, общинного.

На індивідуальному рівні реабілітаційної роботи з батьками чи з дитиною використовується декілька технологій:

- консультування. Консультування відрізняється від навчання тим, що значення мають не стільки знання консультанта, скільки його ставлення до проблеми, що склалася, вплив його особистості;

- телефонне консультування. Особливість технології – спілкування відбувається через посередника – телефонний апарат, відсутній візуальний контакт, не можна використати невербальні засоби спілкування;

- метод „лист-звернення”. Мета листа-звернення – повідомити інформацію чи зажадати її; клопотання; захист прав клієнта; лист-привітання, підтримка клієнта;

- соціальний патронаж.

Груповий рівень. Кількість учасників групи залежить від певної проблеми, що об'єднує людей. Методи групової реабілітації: бесіди, лекція, диспут, дискусія, збори та ін. Значення цих форм роботи полягає в тому, що вони допомагають виявити проблеми, сприяють їх вирішенню, розвивають комунікативні навички клієнта. Однією із ефективних технологій групової роботи є тренінг. У ході тренінгових занять використовується багато з прийомів індивідуальної і групової роботи: міні-лекція, диспут, бесіда, використовуються відеоматеріали, прийоми ігротерапії, арт-терапії, „мозкової атаки” тощо.

Общинний рівень реабілітаційної роботи. Мета общинної роботи – анімація, стимулювання життєвого простору людей. Общинна робота активізує зусилля людей з вирішення своїх загальних проблем, дозволяє покращити умови життя, виявити конструктивних лідерів і

нейтралізувати деструктивних. Методи обцинної роботи – лекції, дискусії, бесіди, організація масових акцій (суботники, свята). Цілі – виховні, пропагандистські, рекреаційні тощо.

Види соціально-педагогічної роботи з асоціальною сім'єю.

Розрізняють такі види соціальної та соціально-педагогічної роботи: соціальне обслуговування, соціальна профілактика, соціальна реабілітація та супровід. Вимагає визначення соціально-педагогічна специфіка цих видів роботи. Особливості сім'ї і мета та завдання соціальної педагогіки дозволяють розкрити специфіку цих видів роботи.

Соціально-педагогічне обслуговування – вид роботи, який спрямований на задоволення потреб і розв'язання поточних проблем, протиріч сім'ї, які виникають у процесі її життєдіяльності через надання різноманітної допомоги сім'ям та її членам. Допомога означає надання сім'ям послугу: сфері освіти, культури, охорони здоров'я, спеціального медичного обслуговування, оздоровлення, відпочинку, доборі роботи і працевлаштуванні, професійної підготовки, перепідготовки, освіти і професійної орієнтації; фізкультурно-оздоровчих послуг. Обслуговування асоціальної сім'ї реалізується через: організацію змістовного дозвілля, відпочинку, оздоровлення сім'ї, сімейну просвіту, навчання сімейному бізнесу, розробку планів розвитку сім'ї для удосконалення внутрішньо-сімейних стосунків, життєдіяльності і розвитку сім'ї і кожного її члена, консультування сім'ї, корекція сімейних стосунків. Обслуговування ґрунтується на цілісності і збалансованості державних, громадських та приватних соціальних програм, на координації функцій соціальних педагогів.

Соціально-педагогічна реабілітація – це комплекс заходів, спрямованих на відновлення порушених чи втрачених індивідом і сім'єю суспільних зв'язків та відносин унаслідок погіршення стану здоров'я, стійких розладів функцій організму (інвалідність); зміни статусу (особи похилого віку, безробітні, біженці); умов життя (смерть члена сім'ї, втрата житла тощо). Метою цих заходів є повернення сім'ї до виконання її функцій, формування в особистості позитивного ставлення до життя, праці, навчання. Реабілітація спрямована на конкретну особистість чи сім'ю, але у певному соціумі, що зумовлює вибір заходів для відновлення їх можливостей і потенціалу на основі врахування зв'язків з мікросередовищем, його особливостей. Соціально-педагогічна реабілітація сім'ї повинна бути спрямованою на відновлення соціального і виховного потенціалу сім'ї, захист її прав у кризових ситуаціях, що дозволить їй повернутися до функціональної спроможності у суспільстві, знайти мету життєдіяльності і місце у мікро- і макросередовищі, самостійно розв'язувати проблеми. Реабілітація здійснюється як

фахівцями, так і самою особистістю у спільній діяльності, яка передбачає комплекс заходів, їх неперервність, інтенсивність, підпорядкованість меті, індивідуальність відбору, наступність, комплексність заходів, співпраця з клієнтом та його оточенням, здійснення заходів на початку виникнення проблеми, профілактика рецидивів. Реабілітація передбачає надання допомоги особистості чи сім'ї, поки вони не відновили свої функції, життєдіяльність.

Ця допомога залежить від потреб клієнта, характеру його проблем. Відновлення організму і потенціалу людини у реабілітації передбачає наявність орієнтирів для виявлення меж і ступеня допомоги. Таким орієнтиром є якість життя – ступінь сприйняття окремою особою чи групою людей факту задоволення своїх потреб, наявність можливостей для досягнення щастя і самореалізації. Сюди належать умови життя людини, домашні обставини, задоволеність працею чи навчанням, оточення, соціальні та політичні умови. Вимірюється якість життя через оцінку таких показників, як: 1) фізичний стан і функції; 2) психологічна сфера (пізнавальна діяльність, емоційна сфера, самооцінка); 3) рівень незалежності; 4) соціальні стосунки; 5) оточуюче середовище. Тому соціально-педагогічна реабілітація повинна здійснюватися у залежності від проблем сім'ї та особистості у комплексі з медичною, психологічною, соціальною, які з різних боків розв'язують проблеми дитини чи сім'ї. Реабілітація здійснюється на базі спеціалізованих служб, які в змозі виконати захисну, відновлюючу, компенсаторну та профілактичну функцію (профілактика здійснюється вторинна, з метою попередження рецидивів стресових факторів і кризових ситуацій) через створення умов у суспільстві, мікросередовищі, вдома для реабілітації особистості та сім'ї. У суспільстві це: соціально-реабілітаційні і кризові центри, соціально-реабілітаційні програми, підготовлені фахівцями, у мікросередовищі – організація спілкування і різноманітної діяльності, незважаючи на існуючі для цього обмеження навчання самообслуговуванню та самопомозі, формування чи відновлення соціального досвіду, у сім'ї – укріплення родинних зв'язків, подолання відчуженості дитини від сім'ї, корекція розвитку та стосунків, пошук і розміщення дитини у прийомну сім'ю.

Соціальний супровід – робота, спрямована на здійснення соціальної опіки, допомоги та патронажу соціально незахищених категорій дітей з метою подолання життєвих труднощів, збереження, підвищення їх соціального статусу. Соціальна опіка – це представлення інтересів особистості соціальним педагогом в органах державної влади, місцевого самоврядування тощо з метою захисту прав людини; допомога – це соціальні послуги, а патронаж – соціальні послуги

переважно вдома, дітям, які знаходяться під державною опікою. Тому соціальний супровід асоціальних сімей – це вид діяльності, який передбачає здійснення системи комплексних заходів соціальними службами щодо тривалої допомоги сім'ям та їх членам з метою збереження сім'ї, відновлення родинних стосунків, захисту і реалізації прав членів сім'ї у родині і прав сім'ї у суспільстві через створення умов для цього у суспільстві та сім'ї.

Соціальний супровід здійснюється щодо асоціальних сімей після реабілітаційних заходів з членами сім'ї для попередження рецидивів; надання можливостей сім'ї для подолання причин і наслідків асоціальної поведінки, навчання самостійному розв'язанню проблем.

Соціально-педагогічний супровід – це довготривала, різноманітна допомога асоціальним сім'ям, яка спрямована на створення умов для ліквідації причин асоціальної поведінки, форсування формування здатності сім'ї самій розв'язувати її проблеми, долати труднощі, виконувати функції, реалізовувати свій соціальний і виховний потенціал, права в суспільстві; корекцію і покращення внутрішньо-сімейних стосунків, стосунків сім'ї із мікро- і макросередовищем.

Етапами здійснення соціально-педагогічного супроводу асоціальної сім'ї є:

1. Виявлення асоціальних сімей соціальним педагогом для подолання кризової ситуації. Асоціальні сім'ї можуть бути виявлені: шкільними психологами, класними керівниками, вчителями, міліцією, сусідами, які зобов'язані повідомити про порушення прав людини в сім'ї органам державної влади. Якщо сім'я переступила морально-правові норми суспільства і знаходиться на обліку в міліції, то шансом залишення батьківських прав, попередження розлучень є робота сім'ї за контрактом з соціальним педагогом; у разі зняття сімейної кризи, її наслідків, причин сім'я знов починає існувати своїм життям, але під наглядом соціального педагога і міліції. Неуспіх роботи за контрактом приводить до дій органів влади по захисту прав людини.

2. Знайомство з сім'єю, збір інформації про неї, визначення її проблем, формування позитивної мотивації до участі в роботі з соціальним педагогом.

3. Подолання опору окремих членів сім'ї роботі через опосередкований вплив інших членів сім'ї, роз'яснення необхідності роботи, звернення до позитивного в сімейних стосунках, інформування про наслідки без діяльності, показ перспектив роботи.

4. Досягнення згоди сім'ї на соціально-педагогічну роботу, укладання контракту про обов'язки сторін у роботі.

5. Подолання наслідків асоціальної поведінки, стабілізація і корекція стосунків, укріплення зв'язків із мікросередовищем, усунення причин асоціальної поведінки. Розв'язання проблем сім'ї.

6. Профілактика рецидивів асоціальної поведінки, спрямування сім'ї на самовизначення і самостійне розв'язання проблем. Перевірка результатів роботи через опосередкований чи безпосередній нагляд.

7. Вихід із сім'ї соціального педагога. Закінчення контракту. Аналіз результатів. Розробка рекомендацій щодо подальшого самостійного життя сім'ї.

Ключові слова: асоціальна сім'я, наркоманія, алкоголізм, соціальний супровід, реабілітація, профілактика.

Питання та завдання:

1. Дати визначення поняттю „асоціальна сім'я”.
2. Розкрити соціально-педагогічну діяльність з сім'єю алкоголіків.
3. Охарактеризувати соціально-педагогічну діяльність з сім'єю наркоманів.
4. Проаналізувати технології роботи з асоціальною сім'єю.
5. Назвати види соціально-педагогічної діяльності з асоціальною сім'єю.

Проблемне завдання. Скласти характеристику соціально-педагогічного моніторингу асоціальної сім'ї

2.2. Методика роботи з сім'ями, які виховують дітей з обмеженими можливостями

Поява в родині дитини з порушеннями розвитку, як правило, тягне за собою не тільки сильні переживання у її членів, але і зміну у функціонуванні сім'ї як соціальної системи. Це, насамперед, переживання горя, спроби зрозуміти, чому саме в цій родині народилась така дитина, часто супроводжуються сильним відчуттям провини; зіткнення, особливо на перших етапах життя дитини, з нерозумінням, забобонами як в середовищі близьких, друзів, так і фахівців різного профілю; відсутність адекватної інформації, виражена недостатність „допомагаючої” інфраструктури, яка б включала медичні установи, соціально-психологічну реабілітацію, освітні інститути (дитячі садочки, школи, місця професійної підготовки тощо), дозвіллі центри, місця

роботи і проживання для дорослих людей з проблемами і т.д. У результаті сім'я, яка виховує дитину з обмеженими можливостями, виявляється ізольованою від суспільства, порушуються приятельські зв'язки, один з батьків найчастіше змушений залишити роботу; немає можливості відволіктися від побутових турбот, відпочити від догляду за дитиною. Батьки живуть у ситуації хронічного стресу і депресії.

У разі уходу годувальника така сім'я часто виявляється на межі бідності. І якщо допомога дітям з важкими порушеннями розвитку хоч де то існує, то служба реабілітації таких сімей в цілому відсутня майже повністю.

Конкретизуємо проблеми таких сімей і цілі роботи:

1. Батьки, які виховують у родині дитину з обмеженими можливостями, стикаються з низкою психологічних проблем (важкі переживання, стреси, депресія, відчуття втрати сенсу життя тощо), для вирішення яких їм потрібна психологічна допомога та підтримка.

2. У більшості сімей складаються дисгармонійні відносини; в них встановлюються жорсткі рольові позиції, які перешкоджають розвитку не тільки дітей, але і всіх членів сім'ї. Часто доводиться стикатися з такими проявами батьківських відносин, як виражена надмірна опіка; суперечливість, непослідовність у поведінці по відношенню до дитини; можливі значні розбіжності членів сім'ї з питань виховання. Часто (особливо в неповних сім'ях) спостерігається сформований особливий тип відносин між матір'ю і дитиною, який можна назвати „симбіотично відштовхуючий” (сильна амбівалентна прихильність, при якій почуття відштовхування поєднуються з відчуттям сильної, майже фізіологічної близькості).

3. Сім'ї з дітьми, які мають порушення розвитку, часто живуть в ізоляції, тому вони особливо потребують спілкування один з одним. Спілкування батьків між собою, спільні бесіди з психологом допомагають подолати роз'єднаність, дають можливість батькам відчувати, що вони не самі, дозволяють спільно шукати шляхи вирішення загальних для всіх проблем. У подальшому таке спілкування може перерости у формування згуртованої групи батьків, що реалізує соціальні ініціативи в області просування і захисту прав дітей на освіту і гідне життя.

4. У наявності виражена інформаційна депривація батьків, викликана відсутністю або мізерністю літератури з виховання і навчання дітей з обмеженими можливостями. Це зумовлює необхідність забезпечення батьків інформацією про характер стану дитини, способи взаємодії з нею вдома, методи її розвитку і навчання.

5. Батьки таких дітей дуже потребують можливості „перепочинку”, хоча б короткочасного відпочинку від своїх важких

обов'язків. Можливість хоча б на кілька годин на добу передати дитину доброзичливим і надійним людям або розділити з ними турботу про дитину, це дозволило б батькам повернутися до соціального життя, приділити хоч трохи уваги власним потребам, відчутти підтримку, позбутися відчуття самотності. Організація такої підтримки є сьогодні абсолютно невідкладним завданням.

Тому в роботі з родиною вирішуються наступні завдання:

- сприяти реабілітації дитини за рахунок використання ефективних корекційних і виховних засобів;
- забезпечити емоційну підтримку сім'ї; надати сприяння в подоланні її ізоляції;
- сприяти формуванню позитивних змін у взаєминах всіх членів сім'ї;
- підвищувати батьківську компетентність, сприяти формуванню партнерської позиції;
- інформувати батьків з приводу особливостей порушення у дитини, методів реабілітації, методів організації життя вдома, юридичних, соціальних і медичних аспектів реабілітації.

Головна мета соціально-педагогічної роботи з сім'єю, яка виховує дитину з обмеженими можливостями – допомогти сім'ї осилити важке завдання виховання й розвитку такої дитини, сприяти її оптимальному функціонуванню, не дивлячись на те, що є об'єктивний фактор ризику і вплинути на сім'ю з тим, щоб мобілізувати її можливості для вирішення завдань реабілітаційного процесу. Інакше кажучи, мета соціального педагога – сприяти соціальній адаптації сім'ї в ситуації народження дитини з обмеженими можливостями, підвищувати її ситуативно-рольову адаптованість.

Під соціально-рольовою адаптованістю сім'ї мається на увазі здатність членів сім'ї оволодівати новими ролями в поведінці у цілком несприятливій ситуації.

Рівень соціально-рольової адаптації сім'ї характеризується трьома основними показниками: 1) ставленням до дитини; 2) реабілітаційною активністю сім'ї; 3) реабілітаційною культурою сім'ї.

Ставлення до дитини – одна з найважливіших характеристик сім'ї, що визначає її внутрішні ресурси в процесі реабілітації дитини. Ставлення може бути деструктивним або конструктивним.

Сім'ї, що демонструють *конструктивне ставлення* до проблем дитини, не заглиблюються в переживання того, що відбулося, а намагаються змінити ситуацію й своє ставлення до неї. Природжену або набуту ваду вони не розглядають як обмеження на шляху особистісного розвитку дитини. Головна мета в таких сім'ях – пошук шляхів

компенсації порушень що є, розвиток здібностей дитини, терпіння й підтримка в будь-якому навчанні.

Деструктивне ставлення – з'являється в ігнорування патології дитини або акцентуації на ній.

Ігнорування проявляється в тому випадку, коли батьки не докладають зусиль і навіть перешкоджають оздоровленню дитини. Подібне ігнорування патології дитини, і відповідно реабілітаційного процесу, пов'язане з матеріальною зацікавленістю, а в низці випадків недостатньою інформованістю (наприклад, у сільській місцевості), є істинним ігноруванням. Коли під маскою байдужості або заперечення значимості патології дитини схована акцентуація на цій проблемі, і має місце несправжнє ігнорування.

Акцентуоване ставлення до дитини полягає в тому, що образ життя сім'ї підпорядкований хворобі, орієнтований на хворобу. Зацикловання на обмежені дитини виражається в різноманітних невротичних проявах у членів сім'ї: тривожність, низька самооцінка, почуття провини тощо, які з часом передаються дитині. Деструктивне ставлення до дитини може виражатися також у *негативізмі*, тобто негативному ставленні до неї: відкритому, коли дитина підлягає жорсткому ставленню до неї, або прихованому, що виявляється в емоціональному відчуженні.

Під реабілітаційною активністю сім'ї слід розуміти всі зусилля її членів, спрямовані на оздоровлення, розвиток, соціалізацію дитини. Реабілітаційна активність сім'ї включає в себе:

1) активність у пошуку джерел медичної допомоги, своєчасність, послідовність і ретельність у виконанні медичних рекомендацій, підтримку регулярних контактів з оздоровчими установами;

2) активність педагогічних зусиль сім'ї, їх спрямованість на всебічний розвиток дитини; пошук і реалізація її компенсаторних можливостей, самостійне оволодіння необхідними розвиваючими й корекційними методиками;

3) власне соціальну активність сім'ї, тобто її наполегливість у пошуку джерел підтримки як матеріальної, так і моральної (наприклад, через створення груп самопомоги), прагнення сім'ї вирішувати конфліктні ситуації, що виникли, коли переваги надаються життєвій стратегії „той, хто виграв”, а не пасивній позиції „жертва”.

Реабілітаційна активність сім'ї може бути оцінена як висока, середня й низька. Сім'ї з високою реабілітаційною активністю цілеспрямовані, послідовні, винахідливі й наполегливі у своїх діях. Вони готові знаходити й використовувати всі можливості для покращання положення. Активність виявляється за трьома вище

перерахованими напрямками. Висока активність – обов’язкова умова своєчасного й успішного вирішення реабілітаційних завдань.

Сім’ї з середньою реабілітаційною активністю непослідовні, малоініціативні, у них відсутня всебічність зусиль, почате не доводиться до кінця.

Сім’ї з низькою активністю займають позицію „жертви”, процес реабілітації проходить повільно, з великими перервами, характерним є відтягування відповідальних дій: наступної операції, вступ дитини до дитячого колективу та ін. Такі сім’ї здатні вирішити завдання реабілітації лише за умови постійного тиску й контролю із зовні.

Реабілітаційна культура є специфічною системою цінностей, ідей, знань і навичок, що допомагають вирішувати конкретні завдання реабілітаційного процесу.

Аксіологічний (ціннісний) компонент реабілітаційної культури складає принципи філософії незалежного життя, ідеї компенсаторного розвитку, гуманістичні принципи й цінності.

Незалежне життя – принцип, який покладений в основі моделі інвалідності, передбачає, що кожен інвалід може брати активну участь в житті суспільства при наявності альтернатив і вибору, який людина з обмеженими можливостями може зробити за допомогою соціальних служб, досконалого архітектурного середовища, досконалими засобами транспорту тощо. На відміну від утриманських позицій прагнення до незалежності – це продуктивна психологічна орієнтація, що не пропонує відмови від допомоги інших людей або допоміжних засобів, необхідних для фізичного функціонування, а та, яка пов’язана з тим, що людина ставить перед собою такі ж цілі, як будь-які інші члени суспільства, бере на себе ту ж відповідальність.

Ідеї компенсаторного розвитку, мають на меті створення соціальної компенсації фізичного або психічного недоліку дитини, знаходячи шляхи налагодження соціальних зв’язків із життям. Для цього до дитини треба ставитися як до нормальної й орієнтуватися у її вихованні не на недолік або хворобу, а на збереження здоров’я.

Когнітивний компонент реабілітаційної культури сім’ї дитини з особливими потребами вміщує знання із різноманітних галузей науки й практики, що сприяють виконанню завдань реабілітаційного процесу.

До них належать:

- медико-біологічні знання про патологію дитини, її причини й наслідки; про перебіг і зміст лікування; можливий ризик і ускладнення в ході лікування та ін.;
- гігієнічні знання про особливості кормління й догляду за дитиною, про організацію побуту, режиму дня тощо;

- соціально-правові знання про порядок встановлення інвалідності, про права й пільги з нею пов'язані, про можливі джерела матеріальної допомоги та ін.;
- психотерапевтичні знання про стадії перебігу стресу та його наслідків; про механізми саморегуляції й методи психотерапії;
- психолого-педагогічні знання про вікові особливості дітей; про особливі потреби й специфіку розвитку дитини у зв'язку з її патологією; про можливі поведінкові відхилення дитини й шляхах їх подолання; про створення ситуації успіху в спілкування й навчанні.

Практиологічний компонент реабілітаційної культури вміщує різноманітні уміння та навички:

- психогігієнічні (вміти долати стресові ситуації, справляти психотерапевтичний вплив на дитину);
- комунікаційні (вміти налагоджувати відносини, вирішувати конфлікти у сім'ї й з найближчим оточенням);
- педагогічні (володіти навичками педагогічної корекції, у тому числі методами голкотерапії, раннього розвиваючого навчання, логопедичними прийомами й вправами та ін.);
- соціальне адвокатування (вміти захищати власні інтереси, а також інтереси й гідність дитини, причому як в офіціальних установах, так і в неформальному спілкуванні);
- лікувальні (володіти деякими лікувальними методиками; загальний, точковий масаж та ін.).

Ситуаційно-рольова адаптованість сім'ї в якійсь мірі залежить від її психологічного, культурного, економічного потенціалу, але значною мірою досягається все ж за допомогою фахівців.

Підвищуючи реабілітаційну культуру й реабілітаційну активність сім'ї, змінюючи ставлення до дитини, соціальний педагог тим самим сприяє росту адаптивних можливостей, актуалізації внутрішніх ресурсів сім'ї, а значить і вирішенню тих проблем, що є в неї, профілактиці кризових ситуацій.

У роботі з сім'єю дитини-інваліда можуть бути використані різноманітні технологічні моделі взаємодії.

Модель взаємодії з клієнтом – алгоритм роботи, що характеризується певним продовженням *співробітництва, особливістю діагностичного етапу, методів роботи, поставлених завдань, видів допомоги, що переважають*. Вибір моделі в основному залежить від специфіки проблем клієнта.

З точки зору тривалості виділяють короткострокові та довгострокові моделі взаємодії. До короткострокових моделей

відносяться кризово-інтервентна і проблемно-орієнтована моделі. Розглянемо їх докладніше.

Кризово-інтервентна модель роботи з клієнтом передбачає надання допомоги безпосередньо у кризових ситуаціях, які можуть бути обумовлені змінами в природному циклі чи випадковими травмуючими обставинами. Проте, не зважаючи на індивідуальні відмінності й багатоаспектність причин, які призводять індивіда до кризового стану, його тривалість обмежена, як свідчить практика, приблизно 6-7 тижнями.

Втручання спеціалістів у такий період є досить ефективним, оскільки в період кризової ситуації людина особливо сприйнятлива і швидко відгукується на прояв допомоги. У такий період використовуються як внутрішні, так і зовнішні ресурси. Незалежно від того, що призвело клієнта до кризового стану, завданням соціального педагога є надання емоційної підтримки і спроба пом'якшити вплив стресової ситуації.

Допомогу можна вважати успішною, якщо вдається зняти гостру тривожність, напругу, агресивність, коли з'явиться нове розуміння проблеми і почне розвиватися адаптивна реакція.

Поява у сім'ї дитини з обмеженими можливостями є також причиною стресів. З метою попередження негативних наслідків цієї проблеми, сім'ї надається допомога соціального педагога, який оперативно втручається в життєву ситуацію і допомагає мобілізувати усі сили на підтримку батьків і дитини.

Звичайно, психологічна допомога є домінуючою. Проте і втручання соціального педагога є виправданим, оскільки допомога має бути не стільки глибоко психологічною, скільки комплексною і широкою за обсягом проблем та учасників подій, чію увагу потрібно привернути до проблеми сім'ї.

Щоб попередити відмову від дитини і залучити сім'ю до процесу реабілітації, необхідно, щоб вона мала реальну уяву про перспективи дитини і про ту роль, яку сім'я може відіграти в її житті.

Завданням соціального педагога – допомогти батькам подолати первісну реакцію пригніченості й розгубленості, а надалі зайняти активну позицію у реабілітації дитини, зосередивши зусилля не тільки на лікуванні, але й на розвитку її особистості, на пошуку адекватних способів соціалізації та досягнення оптимального рівня адаптації у суспільстві.

Для цього соціальний педагог надає освітню допомогу: інформацію родині, що стосується етапів відновлюваного лікування та перспектив дитини, підкріплюючи її документальними фактами, фото- і відеоматеріалами, повідомляє про можливість встановлення тимчасової інвалідності та пов'язаних з нею пільг.

Крім того, соціальний педагог виступає в якості посередника між медичним персоналом та сім'єю. У той час як медики зайняті лікуванням, він допомагає сім'ї подолати кризу і почати діяти. Наприклад, встановити зв'язок з іншими родичами, з сім'ями, які зазнали таких труднощів, з організаціями, здатними надати допомогу.

Таким чином, соціальний педагог в індивідуальних бесідах через освітню і посередницьку допомогу, тобто непрямим шляхом, досягає ефекту психологічної підтримки, впливаючи на почуття сумніву і страху, що перешкоджають контролю над ситуацією. Крім того, сім'я може бути залучена до програми сімейної терапії та навчальних тренінгів, мета яких – поліпшення спілкування між членами сім'ї та вирішення прихованих проблем, які виявляються в кризовій ситуації. При такій організації допомоги не виключається, що окремим сім'ям знадобиться більш глибокий психотерапевтичний вплив, але вірогідність цього знижується.

Чим раніше (бажано на першу-другу добу життя дитини) відбудеться бесіда фахівця з батьками, тим менше будуть негативні наслідки пережитої кризи, так як можливість обговорення своїх проблем і одержання інформації сприяє фізичному і моральному відновленню сім'ї.

Перші гострі почуття, які відчувають батьки (шок, провина, біль), ніколи не зникають зовсім, вони як би дримають, будучи постійною частиною емоційного життя сім'ї. У певні періоди сімейного циклу вони можуть стати дезадапційним чинником сімейного життя.

Несприятливі періоди нерідко пов'язані з віковими кризами дитини, коли в сім'ї посилюються психолого-педагогічні проблеми. Криза трьох років пов'язана з процесом формування основних індивідуально-психологічних якостей особистості й створення передумов для розвитку соціально-моральних якостей; 7-8 років – адаптація до нового соціального статусу школяра, засвоєння нового режиму життя, встановлення відносин з вчителем, дитячим колективом; 12-17 років – період самоутвердження, зміни стосунків із батьками й світом дорослих у цілому; 18-21 – соціальне самовизначення.

У такі моменти сім'я потребує більшої підтримки, причому з урахуванням наявних фізичних або психічних особливостей, що обумовлюють відставання в розвитку, ці періоди можуть не збігатися з реальним віком дитини.

Втручання у кризову ситуацію зазвичай є першою сходинкою у взаємодії з сім'єю, яка виховує дитину з обмеженими можливостями. На подальших стадіях реабілітації дитини знаходить застосування проблемно-орієнтована модель взаємодії.

Таким чином, соціальний педагог через просвітницьку і посередницьку допомогу досягає ефекту психологічної підтримки, впливає на почуття сумнівів і страху, які заважають контролю над ситуацією. Крім того, сім'я може бути залучена до програми сімейної терапії і навчальних тренінгів, метою яких є налагодження контактів між сім'ями та подолання прихованих проблем, характерних для кризових ситуацій. Звичайно, кожна сім'я потребує значної уваги і різного рівня активності в допомозі.

Втручання у кризову ситуацію, зазвичай, є першою сходинкою взаємодії соціального педагога з сім'єю, яка виховує дитину з особливими потребами. Наступною сходинкою є *проблемно-орієнтовна модель* взаємодії, яка є короткотерміновою стратегією роботи, тривалість якої не перевищує 4 місяців і передбачає приблизно 10-12 контактів із клієнтом. Проблемно-орієнтовна модель має на меті вирішення практичних питань, зосереджується лише на тій проблемі, яку усвідомлює клієнт і над якою він готовий працювати. Саме в цей період клієнт переходить до вирішення ряду проблем самостійно, що свідчить про результативність роботи спеціаліста.

Дана технологічна модель застосовується як в індивідуальній, так і в груповій терапії, в тому числі і в роботі з сім'ями, основний принцип якої полягає в концентрації уваги на пом'якшенні основних проблем через визначення і вирішення спершу простих завдань, а поступово й складних, що переконує клієнта у його спроможності вирішувати проблему.

Соціальний педагог у межах даної технологічної моделі поєднує в єдину систему методи роботи з окремим індивідом (одним із батьків чи дитиною), сім'єю в цілому, а також із сім'єю і її найближчим оточенням. Звичайно, робота з усією сім'єю потрібна, якщо назріла криза у стосунках між членами сім'ї, погіршився стиль виховання, психологічний клімат сім'ї став несприятливим тощо.

Важливим методом проблемно-орієнтовної моделі є укладення угоди між спеціалістом, який надає допомогу, і клієнтом – у даному випадку це сім'я чи її представник. Угода має містити:

- опис ключової проблеми (чи проблем), яка вимагає вирішення;
- мету і завдання спроектованої роботи;
- процедури і методики, які будуть застосовані;
- вимоги до клієнта і спеціаліста, визначення ролей кожного з них у процесі вирішення проблеми (для соціального педагога це в основному зустрічі, бесіди, листи, оформлення документів, телефонні контакти тощо);
- обумовлюються також терміни спільної діяльності і дії, якщо угода буде порушена однією із сторін.

При складанні контракту сім'я або окремі її члени повинні визначити бажані і здійсненні цілі і завдання майбутньої діяльності. А соціальний педагог повинен визначити граничні терміни, які будуть обов'язковими і для нього, і для підопічного, і допомогти останньому у виборі та здійсненні цілей.

Цей метод дозволяє надати відносинам більш організованого і чіткого характеру. Крім того, угода – це один із способів реалізації етичних принципів у відносинах спеціаліста і клієнта, встановлення довірливих стосунків, можливість уникнути непорозумінь.

Звичайно ж, угода визначає стиль відносин, а не їхній зміст. На жаль, часто цей метод роботи соціальними педагогами ігнорується.

Слід підкреслити, що угода оформляє відносини, але не визначає їх зміст. Проблеми, які можна вирішувати з використанням цього методу, різноманітні.

Незважаючи на переваги угоди, існує ряд причин, що ускладнюють її застосування: а) індивідуальні особливості клієнта: скритність, замкнутість, нещирість, саботаж контракту; б) стислість термінів, коли соціальний педагог має можливість лише 1-3 рази зустрітися з сім'єю; в) недостатній професіоналізм (наприклад, соціальному педагогові не вдалося досягти порозуміння з родиною).

Довготривалі форми роботи потребують пролонгованого спілкування з клієнтом (від 4-х місяців і більше) і в основному базуються на психолого-соціальному підході.

Психосоціальна модель взаємодії з клієнтом передбачає більш повне розуміння людей у контексті існуючої дійсності і використання цих знань у допомозі клієнту. Таким чином, основна ідея цієї моделі полягає в тому, щоб зрозуміти людину в ситуації, пов'язати її почуття, переживання, вчинки з впливом довкілля і, виявивши причинно-наслідкові зв'язки, знайти вихід із несприятливого становища.

У межах цієї моделі аналізується не лише сучасне, але й минуле клієнта, для чого можна використати метод генограм сімейного дерева. Водночас використовується метод індивідуальної роботи, оскільки клієнт у психосоціальній моделі часто перебуває в пасивній позиції.

Основне завдання даної моделі – зміна клієнта у конкретному випадку сімейної системи, адаптація її до виконання своєї специфічної функції – реабілітації дитини-інваліда.

Психосоціальна модель, не дивлячись на те, що клієнту в ній відводиться пасивна роль, може успішно застосовуватися в практичній роботі соціального педагога, оскільки для надання соціальної допомоги необхідно розуміти внутрішній світ людини і її стосунки з оточуючими.

Намагаючись зрозуміти внутрішні й зовнішні причини несприятливої обстановки у сім'ї, що склалася, високо оцінюючи її потенціал до росту й розвитку при наявності відповідних умов, ресурсів і допомоги, соціальний педагог дотримується принципів психосоціального підходу.

На діагностичному етапі в процесі здійснення психосоціальної моделі взаємодії з сім'єю важлива роль відводиться аналізу особистісних особливостей її членів, дотриманню тих або інших цінностей, визначенню захисних механізмів, стереотипів поведінки.

Основні завдання психосоціального підходу:

- змінювати клієнта, у даному випадку – сімейну систему, адаптуючи її до виконання своєї специфічної функції (реабілітації дитини-інваліда);

- змінювати ситуацію – інші системи, що мають вплив на сім'ю;

- впливати на те й інше одночасно, з сім'єю використовується переважно у тому випадку, коли є можливість встановлення тривалих контактів, які дозволяють глибше досліджувати сімейну систему, спостерігати її динаміку і впливати на неї.

Психосоціальна модель взаємодії з сім'єю використовується переважно в тому випадку, коли є можливість встановлення довгострокових контактів, які дозволяють глибше дослідити сімейну систему, спостерігати її динаміку і впливати на неї.

В умовах низької мотивації звернення сімей за соціально-педагогічною, психологічною допомогою доцільно застосовувати таку форму роботи з сім'єю, як *патронаж (або надання послуг клієнту вдома)*. Патронаж – одна із форм роботи соціального педагога, яка проявляється в наданні адресної соціальної допомоги сім'ї вдома з діагностичними, контрольними, адаптивно-реабілітаційними цілями, дозволяє налагоджувати й підтримувати тривалі зв'язки з нею, своєчасно виявляти її проблемні ситуації, надавати термінову (економічну, соціально-побутову, лікувально-профілактичну, соціально-педагогічну, психологічну, правову) допомогу.

Розрізняють такі види патронажу, які використовуються при вирішенні проблем виховання й розвитку дитини з обмеженими можливостями.

Соціально-економічний патронаж – допомога у вирішенні матеріально-побутових проблем сім'ї: допомога в отриманні різних соціальних виплат; допомога в отриманні безкоштовних медикаментів; залучення спонсорів для надання матеріальної й натуральної допомоги; сприяння у вирішенні проблеми житла, працевлаштуванні дітей-інвалідів після досягнення ними повноліття чи закінчення навчання;

сприяння в підтримці побутових умов відповідно до санітарно-гігієнічних вимог тощо.

Соціально-психологічний патронаж – допомога у вирішенні психологічних проблем сім'ї та окремих її членів: психодіагностика (базова, поточна, за запитом, завершальна); психопрофілактика; психокорекція; психотерапія; сімейне та індивідуальне психологічне консультування; організація та проведення тренінгів; моніторинг психічного стану та розвитку дитини; моніторинг інтеграції дитини в сім'ї та громаді.

Медико-соціальний патронаж – допомога в отриманні спеціалізованих медичних послуг: медичні консультації; масаж, загальний і спеціальний; надання фізіо- та інших медичних процедур; складання плану медичного патронажу та контроль за його виконанням; пошук коштів на медичну допомогу для особливих видів лікування; оформлення клопотань і направлення до установ охорони здоров'я.

Соціально-правовий патронаж – діяльність, спрямована на дотримання державних гарантій стосовно дітей-інвалідів, які виховуються у сім'ї, а також здійснення заходів із захисту їхніх прав та законних інтересів: консультації батьків, соціальних педагогів з питань чинного законодавства; здійснення заходів із захисту прав і законних інтересів сім'ї та дитини з обмеженими можливостями; оформлення документів (написання запитів, листів, клопотань, звернень та інших письмових документів); робота з нормативною базою для вивчення особливих питань, які виникають у ході поточної роботи та формування вибірок нормативних актів; підготовка та інструктаж соціальних педагогів для представлення інтересів дітей-інвалідів та їхніх сімей; представництво інтересів у суді.

Специфіка патронажу як форми роботи із сім'єю полягає в тому, що він повинен здійснюватися систематизовано, комплексно й у визначений термін (не нескінченно!) групою кваліфікованих фахівців різного профілю. При цьому до кожного члена сім'ї застосовується індивідуальний підхід. Для допомоги конкретній сім'ї залучаються різні відомства й установи (соціального захисту, охорони здоров'я, освіти, культури, житлово-комунального господарства тощо).

Здійснення патронажу вимагає дотримання ряду етичних принципів: принципу самовизначення клієнта, добровільності прийняття допомоги, конфіденційності, тому завжди слід інформувати сім'ю про візит спеціаліста і його цілі.

Патронаж може проводитися з такими цілями:

- *діагностичні*: ознайомлення з умовами життя, вивчення можливих факторів ризику, дослідження проблемних ситуацій;

- *контрольні*: оцінка стану сім'ї і дитини, динаміка проблеми, аналіз ходу реабілітаційних заходів, виконання батьками рекомендацій тощо;
- *адаптаційно-реабілітаційна* допомога (освітня, психологічна, посередницька).

При цьому соціальний педагог повинен завуалювати діагностичні і контрольні цілі, щоб сім'я не відчувала себе підконтрольною і залежною. Хоча в асоціальних сім'ях такі цілі не варто скривати, оскільки ці сім'ї мають усвідомлювати невідворотність „втручання” спеціаліста у їхню життєдіяльність і виховання дітей з обмеженими можливостями.

Виділяють етапи патронажу: 1) знайомство, запрошення до співробітництва; 2) входження до сім'ї, створення й підтримка мотивації до виходу з кризи; 3) збирання інформації про сім'ю; 4) аналіз інформації про сім'ю; 5) виведення сім'ї із соціальної ізоляції; 6) оцінка результатів діяльності. Вихід із сім'ї.

Тож зупинимося на змісті кожного з цих етапів роботи, керуючись тим, що кожний етап має свою мету, завдання, форми й методи роботи; передбачає корекцію під час безпосередньої роботи; виконується послідовно в межах визначеного алгоритму; має проміжні й кінцевий результати.

Перший етап. Знайомство. Мета цього етапу – визначення необхідності й можливості роботи із сім'єю, що виховує дитину з обмеженими можливостями. На цьому етапі здійснюється оцінка сімейної ситуації й виявляються її потреби.

На цьому етапі соціальний педагог особисто приділяє увагу підготовці до надання конкретної допомоги, визначенню кола проблем, які він має вирішувати, налагодженню особистого контакту й залученню сім'ї, що виховує дитину-інваліда, до процесу прийняття рішення щодо соціальної допомоги.

Робота із сім'єю починається з укладання договору між сім'єю та установою, де працює соціальний педагог. Договір не має юридичної сили. Він установлює „правила гри”, окреслює коло зобов'язань, а також закріплює у свідомості сторін факт добровільного входження в певні ділові стосунки для досягнення спільної мети. Це дозволяє надати відносинам організованого й чіткого характеру.

Другий етап. Входження в сім'ю, створення й підтримка мотивації до виходу з кризи. Метою цього етапу є організація мотивів до тривалої роботи, підвищення відповідальності сім'ї, установлення доброзичливого контакту. На цьому етапі формуються чіткі уявлення про методи роботи й можливості соціального педагога. Соціальний

педагог повинен допомагати спочатку втілити наявний позитивний потенціал сім'ї в плани й наміри, а потім допомогти втілити його в реальні дії, вчинки, послідовність цілеспрямованих дій, які сприятимуть виходу з кризи.

У роботі із сім'єю дуже важливим є питання створення й підтримки на високому рівні мотивації. Мотиви до роботи базуються на усвідомленні сім'єю необхідності змін, підкресленій увазі до сім'ї з боку соціуму; хорошому контакті, довірі членів сім'ї; чіткому усвідомленню можливостей соціального педагога, методів його роботи; реальних результатах перших спільних кроків; вільному виборі, в основі якого позитивні наміри самих членів сім'ї; необхідності своєчасної (всебічної інформаційної, організаційної, матеріальної, моральної) підтримки соціальним педагогом зусиль членів сім'ї для досягнення успіху; висуненні реально досяжної мети; поступовому вирішенні проблеми (поетапності).

Підсумками другого етапу мають бути:

- чітке усвідомлення соціальним педагогом ситуації, що склалася із сім'єю, яка виховує дитину з обмеженими можливостями; розуміння її особливостей та найбільш впливових чинників, які потрібно усунути або змінити; визначення цілей і завдань, методів і засобів, які доцільно застосовувати стосовно сім'ї, її найближчого та ширшого соціального оточення для досягнення очікуваних результатів;

- розуміння сім'єю витоків своїх проблем, сформована готовність до співпраці й мотивації до застосування особистих зусиль, погодження із визначеними цілями, завданнями, методами, термінами й зобов'язаннями, бажанням діяти за визначеним планом.

Третій етап. *Збирання інформації про сім'ю.* Мета етапу – створити інформаційну базу для здійснення змін. На цьому етапі необхідно зібрати відомості про сім'ю, зіставити інформацію з різних джерел. Інформацію слід збирати протягом усієї роботи із сім'єю. Матеріал про сім'ю потрібний для подальшої роботи з нею.

Батьки мають брати активну участь у процесі збирання інформації. Починати збирати інформацію потрібно з опитування батьків про дитину та її поведінку. Узагальнений висновок з інформації, зібраної від них про дитину, її оточення, сім'ю, можна окреслити як екологічний діагноз. Ці відомості доцільно заносити до різноманітних карт базової оцінки дитини.

Батькам варто наголошувати на важливості отриманої від них інформації, оскільки вона сприяє визначенню ефективних способів допомоги дитині. Під час опитування слід надати можливість батькам задавати запитання.

Соціальний педагог розпочинає свою роботу із збирання точної, повної, достовірної, об'єктивної інформації про членів сім'ї та її найближчого оточення в місцях їх перебування.

Йому необхідно знати: склад сім'ї; характеристику зовнішніх і внутрішніх контактів сім'ї; норми, цінності, правила, уявлення даної сім'ї; здатності й можливості членів сім'ї; рівень матеріального забезпечення, особливості організації побуту; стан здоров'я, образ життя й звички членів сім'ї.

Для збирання інформації соціальний педагог користується великим набором методів. Перш за все це бесіда з членами сім'ї й особами з її найближчого оточення.

Соціальний педагог може використати такі різновиди бесіди, як *структуроване інтерв'ю*, або *бесіда в розширеному складі* (із залученням інших працівників, або особливо важливих для членів сім'ї персон).

Для збору інформації доцільно активно застосовувати діагностичні методи. Перш за все – це соціальна діагностика сім'ї, яка має дитину-інваліда.

З метою визначення стану психологічного клімату сім'ї соціальний педагог може використати відкрите та приховане спостереження, тест-методики (8-колірний тест Люшера, шкала оцінки тривожності К. Спілбергера-Ханіна, САН, шкала депресії, методика оцінки настрою, оцінка емоційного стану за А. Уесман, Д. Ріксон, тест Айзенка, питальник Дж. Кеттела, методика „Незакінчені речення”, метод С. Розенцвейга, шкала рівня суб'єктивного контролю, тест Т. Лірі, тест „Дім – дерево – людина”, тест „Неіснуюча тварина”, малюнок сім'ї тощо), які передбачають вивчення міжособистісних стосунків членів сім'ї. Для діагностики стосунків батьків з дітьми та з'ясування типу виховання, притаманного цій сім'ї, можна використовувати такі методики, як „Аналіз сімейних взаємин” (АСВ) Е. Ейдемільера, „Тест-запитальник батьківського ставлення” А. Варги, питальник „Вимірювання батьківських установок і реакцій” Е. Шефера, „Сімейний тест стосунків” – модифікований варіант тесту І. Маяковської.

Для додаткового дослідження емоційного стану сім'ї та сімейних стосунків можуть бути використані тести Т. Лірі, питальники „Аналіз сімейної тривоги” та „Конструктивно-деструктивна сім'я” Е. Ейдемільера, кольоровий тест ставлень А. Еткінда тощо, а також результати обстеження, проведеного іншими спеціалістами, що дозволяє зіставляти різні оцінки та робити об'єктивні й достовірні висновки.

Соціальний педагог в міру необхідності звертається до консультативної допомоги спеціалістів і використовує їх висновки в своїй роботі. Збирання інформації про сім'ю є перманентним елементом

роботи соціального педагога. На основі інформації він формує стосунки з сім'єю та плани спільної роботи по виходу сім'ї з кризи.

Перш ніж розпочинати роботу в сім'ї, слід визначити коло проблем, які хвилюють її чи з'явилися в цій сім'ї. Визначений соціально-психологічний діагноз служить відправною точкою для подальшої взаємодії із сім'єю, дозволяє обирати методи й форми роботи соціального педагога.

Четвертий етап. *Аналіз інформації про сім'ю.* Мета цього етапу – вибір напрямків, способів і засобів роботи. На цьому етапі соціальний педагог опрацьовує отриману інформацію, порівнює дані, отримані з різних джерел різними методами. Аналіз інформації соціальний педагог здійснює з метою пошуку оптимальних підходів до вирішення проблем сім'ї, найбільш ефективних способів взаємодії з нею. При цьому соціальний педагог не тільки надає інформацію, що є в нього, але й постійно черпає важливу інформацію про можливі теоретичні й практичні підходи до вирішення тих або інших проблем сім'ї.

Підсумком цього етапу мають бути:

- чітке усвідомлення соціальним педагогом ситуації, яка склалася із сім'єю, розуміння її особливостей, причин, найбільш впливових чинників, які потрібно усунути або змінити, визначення цілей і завдань допомоги, методів і засобів, які доцільно застосувати стосовно самої сім'ї, її найближчого та ширшого соціального оточення для досягнення очікуваних результатів;

- розуміння сім'єю коренів своїх проблем, сформована готовність до співпраці й мотивація до застосування особистих зусиль, погодження із визначеними цілями, завданнями, методами, термінами й зобов'язаннями, бажання діяти за визначеним планом;

- розроблений пакет діагностичної, плануючої та погоджувальної документації, визнаний усіма учасниками реалізації планів.

П'ятий етап. *Виведення сім'ї із соціальної ізоляції.* Мета – створення нових або відновлення порушених позитивних контактів сім'ї із соціумом. Завдання – вирішення конкретних проблем сім'ї; підвищення рівня соціальної компетентності сім'ї.

Соціальний педагог і сім'я спільно виробляють індивідуальний план найближчого етапу (наприклад, план на місяць або план досягнення конкретного проміжного результату). Індивідуальний план – документ, що складається з урахуванням виявлених проблем дитини та родини й містить перелік чіткої системи заходів, що мають бути виконані соціальним педагогом упродовж фіксованого відрізка часу. Заплановані заходи спрямовані на розвиток можливостей дитини та

задоволення потреб родини й мають на меті соціальну адаптацію дитини в суспільстві та запобігання соціальній ізоляції родини.

Індивідуальний план складається соціальним педагогом на основі зібраної інформації. Заповнює план соціальний педагог, який веде справу дитини. Деякі розділи плану потребують інформації, що базується на індивідуальних спостереженнях за дитиною, спілкування з батьками, близькими дитині особами, тому на такі записи потрібно звернути особливу увагу, щоб вони не мали суб'єктивної оцінки.

Окрім планів патронажу, соціальний педагог, який працює із сім'єю, має вести щоденник роботи, визначаючи окремі проблеми та питання, які вирішуються в ході патронажу. Зафіксовані моменти соціально-педагогічної роботи із сім'єю дають змогу простежувати виникнення та шляхи подолання кризових ситуацій у родині, крім того, демонструють практичну роботу соціального педагога в ході реалізації патронажу.

Шостий етап. *Оцінка результатів діяльності. Вихід із сім'ї.* Метою роботи на цьому етапі є стабілізація позитивних змін. Шостий етап включає:

- оцінку змін (вимірювання результатів), які відбулися в процесі надання соціальних послуг і після того, як вони були отримані сім'єю;
- вивчення нових потреб, які з'явилися в сім'ї в результаті змін, що сталися, і вимагають задоволення;
- розробку, якщо це потрібно, нового, додаткового, плану соціальної допомоги або припинення роботи із сім'єю, якщо ситуація це уможлиблює;
- підготовку сім'ї до згортання соціальної допомоги (патронажу) як складової припинення роботи;
- додаткове кураторство сім'ї й оточення, якщо це потрібно для профілактики небажаних наслідків і закріплення позитивних змін.

Методичними особливостями цього етапу є те, що сім'я має бути підготовленою до припинення активного втручання, і воно повинно відбуватися поступово, за рахунок скорочення обсягів допомоги. Таке скорочення відбувається тоді, коли соціальний педагог за результатами підсумкової оцінки має підстави судити, що позитивні зміни набули ознак достатньої сталості. При цьому в порядку додаткового кураторства за сім'єю зберігається можливість звертатися до соціального педагога після припинення активного втручання.

Таким чином, можна стверджувати, що патронаж – одна із форм роботи, яка полягає у відвідуванні спеціалістом клієнта вдома з діагностичними, контрольними чи адаптаційно-реабілітаційними цілями, що дозволяє налагоджувати і підтримувати тривалі зв'язки з

ним, своєчасно виявляти проблемні ситуації, надаючи термінову допомогу.

Важливе місце серед соціальних технологій має консультація. Наприклад, у психосоціальній моделі консультаційна бесіда є провідним методом взаємодії з клієнтом.

Консультація є взаємодією між двома або кількома людьми, в ході якого певні спеціальні знання консультанта використовуються для надання допомоги консультуваному у вирішенні поточних проблем або при підготовці до майбутніх дій, які передбачаються. Дії консультанта можна також оцінювати як каталізатор, що полегшує роботу, допомагає консультуваному більш систематично й об'єктивно оцінити проблеми, які стоять перед ним, з метою розширення вибору різних варіантів поведінки.

Від класичної психотерапії консультування відрізняється відмовою від концепції хвороби, великою увагою до ситуації й особистісним ресурсам, від навчання – наданням значення не стільки знанням, які повідомляються консультантом клієнту в ході консультативних зустрічей, скільки особливим стосункам між консультантом і клієнтом, які допомагають останньому знаходити додаткові можливості самостійного подолання труднощів. Тим більше тут між цими трьома областями не існує жорстких меж: методи психотерапії, консультування й навчання взаємозбагачують один одного.

Оскільки консультування призначене для надання допомоги практично здоровим людям, що відчувають труднощі при вирішенні життєвих завдань, воно спроможне знайти широке застосування і в соціальній практиці, націленій на реабілітацію сім'ї дитини з обмеженими можливостями.

Соціальний педагог, працюючи з сім'єю, може використати найбільш поширені прийоми консультування: емоціональне зараження, навіювання, переконання, художні аналогії, мінітренінг та ін. При цьому консультаційна бесіда може бути наповнена різноманітним змістом і виконувати різні завдання – освітні, психологічні, психолого-педагогічні.

Якщо сім'я не є ініціатором взаємодії з соціальним педагогом, консультування може проводитися в завуальованій формі. Кінцева мета консультативної роботи – за допомогою спеціально організованого процесу спілкування активізувати внутрішні ресурси сім'ї, підвищити її реабілітаційну культуру й активність, відкоректувати ставлення до дитини. Ефект консультаційної роботи багато в чому визначається успіхом на попередніх етапах циклу допомоги, який рівень довіри досягнутий у взаємовідносинах між членами сім'ї і соціальним педагогом.

Об'єктивна необхідність використання даного методу пов'язана з тим, що значна частина сімей, які мають дитину з особливими

потребами, знаходиться в гострих або хронічних стресових станах, відчувають труднощі адаптації до свого нового статусу, мають нестійку мотивацію до участі в реабілітаційному процесі, зіштовхуються з складнощами міжособистісного спілкування всередині сім'ї і з найближчим оточенням і багато іншого. І, окрім нових знань, їм потрібне спеціально організоване довірливе спілкування.

Щоб виконати регулюючу й підтримуючу функцію, спілкування повинно будуватися на паритетних началах, відрізнятися відкритістю, повагою, взаємним прийняттям особистості партнера, здатністю зрозуміти співбесідника, наданням емоційної підтримки.

Виділяють наступні етапи консультування сім'ї, яка виховує дитину з обмеженими можливостями.

Перший етап. Знайомство. Встановлення контакту. Форми досягнення необхідного рівня довіри і взаєморозуміння. Від першого враження про фахівця залежить як результат консультації, так і весь подальший хід дослідження. Тональність першої фрази, виразність міміки, відкритість усмішки – ці невербальні засоби, необхідні фахівцеві для встановлення контакту з дитиною з обмеженими можливостями і її сім'єю, для отримання можливості ввійти у світ їхніх проблем. Батьки й дитина з першої хвилини можуть знаходитися в певній напрузі. Про це будуть свідчити вираз облич, пози, підвищений або знижений тон голосу. Не варто забувати, що для членів сім'ї хворої дитини ця консультація – ще одне випробування у низці спроб знайти істину, зцілення і спокій. Тому позитивна тональність розмови, яку організовує спеціаліст, його бадьоре привітання, дозволять зняти напруженість і приступити до вивчення проблем цієї сім'ї.

Другий етап. Визначення проблем сім'ї зі слів батьків. Спочатку спеціаліст розмовляє зі всіма членами сім'ї, які прийшли на консультацію, з'ясовуючи проблеми, які їх хвилюють. Він уважно слухає батьків дитини і лише зрідка задає питання для уточнення деталей. Потім розмова може тривати окремо без дитини з кожним дорослим, за їхнім бажанням. Але розмова з матір'ю і батьком проводиться обов'язково.

Найчастіше батьків дітей з обмеженими можливостями хвилюють наступні проблеми:

- труднощі, що виникають у процесі навчання і виховання дитини;
- неадекватні поведінкові реакції дитини (негативізм, агресія, страхи, агресивне ставлення до батьків);
- негармонійні відносини з однолітками (здорові діти „обтяжуються”, соромляться хворого брата чи сестру, піддають

глузуванням і приниженням; в школі, дитячому садку, на вулиці діти показують на хвору дитину пальцем або пильно, з підвищеним інтересом розглядають її фізичні недоліки, ображають, відмовляються з нею дружити та ін.);

- неадекватні міжособистісні відносини дитини з близькими родичами (в одних випадках родичі шкодують хвору дитину, гіперопікають, в інших – хтось із членів сім'ї не бажає підтримувати з хворою дитиною відносини; хвора дитина, у свою чергу, може проявляти грубість чи агресію по відношенню до близьких);

- невідповідність між оцінкою можливостей дитини фахівцями освітньої установи та батьками: останні скаржаться, що вихователь недооцінює їх дитини;

- порушення подружніх відносин між матір'ю і батьком дитини;
- емоційний відкинення хворої дитини будь-ким з батьків; навіть відмова їй у матеріальному забезпеченні;
- неадекватне ставлення одного з подружжя до хворої дитини або до іншого своєї дитини з нормальним розвитком (прояв почуття ревності, гніву, агресії).

У індивідуальній бесіді з батьками фахівець збирає інформацію. Він знайомиться з історією сім'ї, уточнює її склад, з'ясовує анамнестичні дані дитини, історію її народження і розвитку, вивчає документацію (результати клінічних та психолого-педагогічних досліджень, характеристики з освітніх установ тощо).

На цьому етапі у фахівця формується первинне узагальнене уявлення про проблеми дитини та її сім'ї.

Третій етап. Діагностика стану дитини. На цьому етапі здійснюється діагностика особливостей дитини, і прогнозуються її можливості. У процесі діагностики фахівець виявляє як рівень сформованості вищих психічних процесів (їх відповідність віковим нормативам), так і особистісні характеристики дитини. Основна мета обстеження – комплексна психологічна діагностика. Вона включає: визначення характеру і ступеня порушень у дитини; виявлення індивідуальних особливостей інтелектуальної, емоційно-вольової та особистісної сфер дитини; оцінка адекватності її поведінки, характеру відносин з оточуючими, рівня критичності дитини до зауважень спеціаліста або близьких, контакту батьків з дитиною.

Четвертий етап. Визначення реальних проблем сім'ї. Цей етап продовжує процедуру діагностики та консультування сім'ї. Він присвячений обговоренню з батьками дитини реальних проблем, які були виявлені фахівцем у процесі вивчення дитини та її сім'ї. Фахівець уточнює проблему, а при необхідності і переформулює її. Його завдання

на цьому етапі полягає в тому, щоб звернути увагу батьків на дійсно істотні і значущі сторони проблеми. Він підказує батькам можливий вихід, а в разі невірної постановки ними проблеми прагне переконати в неправильності їхньої власної позиції. У кожному окремому випадку фахівець вибирає тактику „малих кроків” і, використовуючи як доказ об’єктивності своєї позиції результати психологічного вивчення дитини, отримані в ході діагностики, поступово намагається змінити погляд батьків на постановку проблеми. Це найскладніша і енергоємна частина консультування. Переконати батьків і змінити їх позицію не завжди вдається відразу (іноді і зовсім не вдається). Тому розумніше вибирати компромісне рішення і давати можливість батькам оцінити запропонований спосіб вирішення проблеми і не відразу, а обдумуючи його протягом певного часу.

П’ятий етап. Визначення способів, за допомогою яких проблеми можуть бути вирішені. Основні проблеми сім’ї, яка виховує дитину з обмеженими можливостями, можуть бути вирішені у результаті здійснення наступних заходів:

- правильного вибору для дитини з обмеженими можливостями програми навчання та виду спеціальної (корекційної) освітньої установи;
- організації корекційної роботи з дитиною в домашніх умовах;
- навчання батьків навичкам виховання дитини з обмеженими можливостями;
- формування у дитини адекватних відносин з усіма членами сім’ї та іншими особами (родичами, вчителями);
- зміна думки батьків про „безперспективність” розвитку їхньої дитини;
- встановлення адекватних взаємин між усіма членами сім’ї і формування на цій основі сприятливого психологічного клімату.

Спеціаліст дає батькам докладні рекомендації по кожному з перерахованих вище напрямків. Слід їх попередити про віддалені результати запропонованих заходів. Фахівець повинен переконати батьків у тому, що існуючі проблеми можуть бути зняті або згладжені, а якщо не слідувати за запропонованим шляхом, ситуація може ускладнитися. Необхідно продемонструвати упевненість в тому, що копітка і важка праця батьків буде увінчаний успіхом: їхня дитина адаптується до самостійного життя повністю або частково, буде корисною, потрібною і улюбленою у сім’ї. Якщо ж батьки не поділяють позицію спеціаліста або сумніваються в тому, що здатні здійснити намічений план, необхідно рекомендувати їх дитині відвідування корекційних навчальних занять. На цих заняттях зможуть бути присутніми і вони самі в якості учасників.

Шостий етап. Підведення підсумків, резюмування, закріплення розуміння батьків проблем, сформованих фахівцем. Наприкінці бесіди спеціаліст заново формує проблеми сім'ї, інтерпретує існуючі труднощі і вказує способи їх вирішення. Для усвідомлення батьками сімейних проблем у формулюванні й інтерпретації фахівця необхідний якийсь час. Новий погляд на проблему у них формується поступово. У батьків може навіть спочатку виникнути незадоволеність від результатів консультування (особливо якщо їх позиція піддавалася сумніву). У такому разі доцільно запросити сім'ю на додаткове консультування і запропонувати корекційні заходи.

Поряд із консультативними бесідами, за правилом, індивідуальними, що мають на меті активізувати потенціал окремих членів сім'ї (частіше всього матері дитини) можуть застосовуватися групові методи роботи з сім'єю (сім'ями) – тренінги.

Психологічний тренінг є поєднанням багатьох прийомів індивідуальної і групової роботи, націлених на формування нових психологічних умінь і навичок. У наш час цілі тренінгових програм, що проводяться, розширилися, і тренінг перестав бути лише галуззю практичної психології, зайнявши почесне місце в соціально-педагогічній роботі, системі освіти.

У освітніх тренінгах активно використовуються, наприклад, індивідуальні вправи на володіння своїм тілом, емоціями; рольові ігри в малих групах; система домашніх завдань, виступів, дискусій; прийоми арттерапії, ігротерапії, перегляд відеоматеріалів та ін. Але, як і раніше, в основі тренінгових програм лежить групова дискусія й рольова гра – у різноманітних модифікаціях і поєднаннях.

Тренінг є одним з найбільш перспективних методів вирішення проблеми психолого-педагогічної освіти батьків. Ця проблема не втрачає своєї актуальності протягом останніх десятиліть. Особливо гостро вона стоїть по відношенню до батьків дітей з особливими потребами. В Україні, на рівні популярного книжкового викладу проблем розвитку, виховання й навчання дітей, сімейна психотерапія, яка набирає силу, частково намагається брати на себе освітні функції, але психотерапевтичні послуги поки що не стали поширеними й доступними в багатьох регіонах нашої країни.

Для того, щоб тренінг одержав визнання і був успішним, він повинен бути максимально цілеспрямованим й інтенсивним; нові вміння й навички повинні формуватися поступово, з наданням широких можливостей для їхнього закріплення. Перед батьками треба ставити завдання, адекватні рівню їх можливостей, слід використовувати безперервну систему зворотного зв'язку та ін.

Одним з важливих принципів розробки змісту тренінгу відзначимо його гнучкість та індивідуальність, тобто програма тренінгу повинна передбачати як потреби батьків, так і завдання реабілітаційного процесу, і розроблятися з цілями, спільно прийнятими педагогами й батьками.

Освітні тренінги для батьків спрямовані перш за все на розвиток умінь і навичок, які допомагають сім'ям вчитися керувати своїм мікросередовищем, ведуть до вибору конструктивних життєвих цілей і конструктивної взаємодії. Серед таких навичок розрізняють:

- *комунікаційні вміння та навички* (вміння „активного слухання”, безоцінна реакція, яка свідчить про те, що батьки зацікавлено слухають і розуміють свою дитину; обробка прийому „Я-повідомлення”, що виражає особисте занепокоєння батьків можливими наслідками дій дитини та ін.);

- *психогігієнічні* (прийоми подолання стресових ситуацій, повсякденної саморегуляції, надання психотерапевтичного впливу на дитину та ін.);

- *психолого-педагогічні* (прийоми раннього розвиваючого навчання, модифікації поведінки дитини, ігротерапія та ін.).

Групові моделі роботи дають можливість батькам обмінюватися один з одним досвідом, задавати питання й прагнути одержати підтримку й схвалення в групі. Крім того, можливість брати на себе роль лідера при обміні інформацією розвиває активність і впевненість батьків.

Під час тренінгу, як і консультативної бесіди, особливий акцент робиться на створенні клімату довіри. Однак управління груповим процесом за кількома параметрами складніше індивідуального консультування.

Створення клімату довіри істотною мірою визначається особливою технологією проведення занять, при якій ведучий не є викладачем у традиційному розумінні цього слова. Його рольова позиція спрямована не на протиставлення себе групі, а на інтеграцію з нею. При цьому ведучому необхідно виступати одним із учасників групи і в той же час виконувати управлінські функції. Тобто основне завдання соціального педагога, що проводить тренінг, полягає не в читанні лекції, а в умілій організації дискусії, при якій ніхто не залишається в тіні і ніхто не пригнічує інших учасників своєю активністю.

Не дивлячись на високі вимоги при відповідній підготовці соціальних педагогів, саме групові форми роботи, зокрема освітні тренінги для батьків, ефективність яких доказана зарубіжним досвідом, входять до розряду провідних технологій соціально-педагогічної взаємодії.

Вищеописані методи (консультативна бесіда, освітній тренінг) є універсальними, тобто використовуються в тривалих і нетривалих формах роботи.

Ще однією формою роботи є *батьківські групи*. На сьогоднішній день формат цих груп є поєднанням клубної, терапевтичної та семінарської форм роботи, превалювання однієї з цих форм роботи швидше пов'язано з побажаннями конкретної групи батьків і етапом існування самої групи. З досвіду роботи таких груп найбільш успішні ті, які ведуть психолог і соціальний педагог спільно. Психолог відповідає в цілому за створення простору бесіди, реалізує психотерапевтичні завдання, володіє різними формами і методами психотерапевтичної та тренінгової роботи. Соціальний педагог (краще, якщо це керівник групи, в якій займаються діти) знає особливості дітей, володіє програмою розвитку для цих дітей, що реалізується в процесі занять. Наявність таких двох провідних дозволяє гнучко реагувати на запит батьків, створює певний обсяг, у якому ці запити можуть бути задоволені. Наявність соціального педагога створює в цьому плані відчуття безпеки, довіри, будучи більш звичною формою взаємодії між батьками і фахівцями. На групові зустрічі можна запрошувати різних фахівців, використовувати відеоматеріали.

Добре також, коли в групі вже присутні хоча б 1-2 активних і ініціативних батьків, які емоційно включені в роботу з дитиною або вже мають досвід роботи в подібного роду групах, – тоді вони можуть бути своєрідним центром об'єднання всіх батьків у групі.

Оптимальна кількість учасників у групі 5-10 осіб. Час роботи – 1,5 години один раз на тиждень. Залежно від побажань і можливостей такі групи можуть проводитися протягом декількох місяців або протягом усього року. Для багатьох батьків саме участь у групі є терапевтичним. Формат роботи дає можливість всім учасникам поділитися та обмінятися досвідом, проблемами та історіями хоча б їх часткового подолання, що саме по собі важливо. Досить часто батьки особливих дітей переконані, що їхні проблеми унікальні і в основному пов'язані з тим, що вони погані батьки або їхня дитина має найважчі порушення. Звичайний обмін історіями про труднощі та успіхи, розповідь про свою дитину можуть сильно змінити такий погляд на себе і свою дитину, побачити, що велика частина цих проблем характерна для інших учасників групи або що з такими ж проблемами можуть стикатися батьки звичайних дітей. Це дає можливість поряд з досвідом переживання ситуації як проблеми оцінити свій досвід також з точки зору компетентності і сили, відчуті солідарність і об'єднання з іншими батьками.

Теми для роботи в групі в основному пропонують самі батьки, однак фахівці теж володіють цим правом і можуть виступати з ініціативою, якщо їм здається, що це буде корисно учасникам групи. Це можуть бути ті наболілі проблеми сім'ї з особливою дитиною, які батькам виявляється вкрай важко вирішити поодиночі: „Поведінка та взаємодія в громадських місцях (транспорті, магазинах, дитячих майданчиках і т.д.)”, „Як подолати агресивну поведінку”, „Як розвивати побутові навички”, „Як навчитися краще розуміти свою дитину” та ін. Великий інтерес для учасників представляють також інформаційні повідомлення про організацію соціальної та освітньої допомоги дітям і людям з порушеннями у розвитку за кордоном.

Робота таких груп може бути одним з перших кроків на шляху до формування ініціативних батьківських об'єднань, які будуть спільно діяти в галузі реалізації прав своїх дітей і сімей на освіту і гідне життя.

Основні завдання:

- подолання ізоляції родин і окремих її членів, формування основи для взаємодопомоги та об'єднання сімей, створення груп батьків, які реалізують соціальні ініціативи;
- супровід сім'ї та окремих її членів, емоційна підтримка, пошук ресурсів;
- залучення сім'ї в процес терапії, корекції і навчання дитини, зміцнення батьківської компетентності та партнерської позиції по відношенню до фахівців;
- інформаційна підтримка;
- допомога у вирішенні сімейних та особистих труднощів.

Найпростішою формою є „*батьківський клуб*” – регулярне місце для зустрічей і спілкування батьків. Його мета – не розв'язання проблем дітей чи закладу, це тільки місце зустрічі й спілкування. Щоб ці зустрічі були добре організовані, і спілкування не перетворилося на балаканину, на початку батькам може бути потрібна допомога фахівців в організації та проведенні зустрічі. Важливо підготувати приміщення, дати оголошення, поширити інформацію. На початку зустрічі дати змогу усім познайомитися, створити теплу, привітну атмосферу (у цьому можуть допомогти різні „вправи-криголами” на знайомство, групову взаємодію). Тоді важливо чітко представити мету зустрічі власне як спілкування і підтримку, оголосити основні правила спілкування: говорити про себе, не випитувати, не перебивати, не коментувати і не осуджувати інших, поважати бажання інших говорити чи ні, дотримуватися часових рамок, слухати один одного. Упродовж перших зустрічей можуть знадобитися вправи на розвиток вміння слухати, бо, справді, однією з передумов плідних зустрічей є атмосфера слухання та дотримання певної культури спілкування, взаємного

прийняття та толерантності. Тоді може бути час, присвячений спілкуванню. Батьки можуть або ж довільно кожен говорити про те, що для нього важливе, або ж обговорювати запропоновані теми: наприклад, моя сім'я; моя життєва дорога; що означає бути мамою дитини з обмеженими можливостями; подружні стосунки, брати/сестри тощо. Відповідно, якщо встановлюється тема, то соціальний педагог може підготувати її представлення – наприклад, запросити когось з „досвідчених” батьків прийти на зустріч і розповісти свою життєву історію, або показати на початку фрагмент відеофільму, зачитати якусь цитату на відповідну тему, чи ж запропонувати усім намалювати свою життєву дорогу, заповнити анкету... Закінчує тематичне спілкування менш структурований час – наприклад, маленький похвастунок, і невимушене спілкування. Згодом відповідно до того, як укладуться традиції, сформуються лідери з батьків, фахівці можуть поступово передати ініціативу організації та проведення зустрічей батьківського клубу повністю на відповідальність групи лідерів. Клуб може вести і організувати хтось із фахівців, важливо лиш, щоб фахівець не домінував над батьками, щоб він мав позицію – не бути лідером, а бути посередником, який сприяє розвитку лідерства та ініціатив серед батьків.

Пілотна форма полягає в індивідуальній підтримці „молодої” сім'ї „досвідченою”. Це найпоширеніша і найвідоміша в світі форма взаємопідтримки, адже вона найлегша до реалізації – не потрібно приміщення для зустрічей, не потрібно збирати групи, єдине, що потрібно – це наявність досвідчених батьків-волонтерів, які бажають підтримувати інші сім'ї. Назва цієї форми походить від аналогії з пілотами, які летять туди, куди треба доставити якийсь вантаж, – коли на програму зголошуються молоді батьки, що хотіли б познайомитися з сім'єю, де є дитина з обмеженими можливостями, то батьки-пілоти, яких вибере координатор програми з „бази даних”, телефонують і йдуть на зустріч з цією сім'єю, щоби підтримати її, щоби поділитися власним досвідом, щоби просто бути поруч... Ця форма особливо зручна, коли потрібно підтримувати молоді сім'ї, у яких тільки виявлено неповносправність у дитини. На цих перших етапах батьки, звичайно, чинять опір самоідентифікації себе з групою батьків дитини-інваліда, а тому звичайно ані на групу, ані на батьківський клуб вони не підуть. Зустріч на „нейтральній” території або ж вдома в сім'ї, де є дитина з обмеженими можливостями, дає також деяке відчуття безпеки. Попри те, що ця форма може здаватися легкою до організації, так не є, і вона вимагає насправді дуже ефективного менеджменту. Насамперед важливо зібрати ініціативну групу зі створення такої форми, в неї може увійти кілька батьків, допомагати їм може хтось із фахівців. Наступним

етапом є вибір потенційних батьків-пілотів. Це мають бути люди, які справді можуть підтримувати інших, які мають певну життєву мудрість, позитивні людські риси, уміють слухати, толерантні та емпатійні особи. Тоді цих батьків важливо запросити до участі в програмі й у разі їхньої згоди організувати для них вступне навчання. У процесі навчання батьки одержують „інструктаж” щодо вміння слухати, вести бесіду, загалом щодо бачення можливостей своєї ролі, а також її обмежень. У рольових іграх розглядаються також різні ймовірні ситуації, потенційні труднощі тощо.

Наступним етапом після цього є подання інформації про таку пілотну форму підтримки батькам – інформація може поширюватися і в письмовій формі у вигляді оголошень, буклетів, і усно через фахівців та інших батьків. І в разі, якщо хтось із батьків виявляє бажання участі в цій програмі, то інформація про цю сім'ю передається координаторові програми, а тоді уже він вибирає із бази пілотів – батьків, які б найкраще підходили цій сім'ї з огляду на форму неповносправності дитини, психологічні особливості батьків та ін. Тоді вже відбувається перший контакт і починається спілкування. У різних випадках воно може бути різної тривалості та набувати різної форми – від телефонних розмов до дружби сім'ями, спільних поїздок на природу тощо. Якщо ж виникають якісь проблеми, батьки-пілоти можуть також звернутися за порадою до інших батьків-пілотів чи фахівців. Відповідно важливо проводити і повторні зустрічі батьків-пілотів, і періодично проводити новий „набір”.

Наступна форма роботи з сім'єю, яка виховує дітей з обмеженими можливостями це ***включення батьків у процес занять з дитиною.***

Батьків та інших членів сім'ї можна і потрібно включати в заняття з дитиною. Це можуть бути ігрові сесії, заняття з розвитку соціально-побутових навичок, заняття з логопедом, дефектологом, нейропсихології, тобто всі ті види занять, які проводяться з дитиною. Ця форма роботи є важливою у створенні простору партнерства і довіри між сім'єю і фахівцями. Батьки краще зрозуміють стан дитини, її проблеми, цілі і задачі роботи, зможуть самі навчитися сприяти розвитку дитини, якщо не будуть виключені з терапевтичного та навчального процесу, а увійдуть до нього разом з дитиною і фахівцем на рівних правах. У процесі занять можна моделювати різні ситуації побутової і соціальної активності, використовувати ігри та творчість для розвитку і подолання проблем, навчати різних видів ручної діяльності тощо, які потім повинні бути інтегровані у звичайне життя сім'ї.

Важливо також підкреслити, що на певному етапі терапії участь батьків безпосередньо в терапевтичному процесі може бути небажаною,

оскільки домашнє і терапевтичне середовище мають бути розмежовані, наприклад, у випадку, коли потрібно подолати звичні стереотипи у поведінці дитини, які можуть підтримуватися домашнім устроєм. Такий поділ середовища необхідний і у випадку, якщо дитина перебуває на тій стадії розвитку, коли їй потрібне створення власного простору соціальних відносин, не пов'язаних з родиною. Безумовно, у всіх перерахованих вище випадках з родиною повинні підтримуватися відносини співпраці, сім'я повинна розуміти, які завдання вирішуються в даний момент.

Основні завдання:

- залучення сім'ї в процес терапії та навчання, встановлення партнерських відносин з сім'єю;
- навчання членів сім'ї новим, більш терапевтичним, прийомам взаємодії, спілкування, навичкам навчання та виховання;
- розвиток батьківської компетентності;
- створення умов для переносу придбаних дитиною умінь і навичок у звичайне життя;
- допомога у вирішенні сімейних проблем та індивідуальних труднощів.

Виділяють такі додаткові форми роботи з сім'єю, яка виховує дитину з обмеженими можливостями.

Загальні батьківські збори та індивідуальні бесіди з керівником групи, в якій займається дитина. Дана форма роботи є найпоширенішою формою взаємодії між батьками і фахівцями, і покликана забезпечувати єдність виховного, освітнього та терапевтичного простору дитини, формувати і підтримувати відносини співпраці і партнерства між сім'єю і фахівцями. До того ж, оскільки ця форма поширена і в інших освітніх установах, у тому числі і тих, де виховуються і навчаються звичайні діти, то наявність такої форми роботи є одним з невеликих кроків у нормалізації протікання життєвих циклів сім'ї.

Залучення членів сімей до організації свят, вистав для дітей та інших форм дозвільної діяльності. Ця форма роботи з сім'ями є дуже важливою і необхідною, якщо мова йде про процеси нормалізації життя сім'ї та створення партнерства. Багато сімей з дітьми, які мають обмежені можливості, у звичайній ситуації настільки занурені у поточні проблеми, що відчувають дефіцит атмосфери свята і творчості, об'єднання з іншими сім'ями, нормального, природного перебігу життя. Загальні свята, екскурсії, поїздки за місто, відвідування зоопарків, театрів і т.д. допомагають сім'ям і окремим її членам долати ізоляцію, формувати форми активності, відповідні етапам життєвого циклу сім'ї з дитиною раннього, дошкільного та шкільного віку.

Триденні виїзні семінари для батьків. Ця форма роботи дуже ефективна. Батьки (переважно хтось один, але іноді влаштовуються семінари для подружніх пар) мають можливість три дні побути поза сім'єю на базі відпочинку. Це своєрідна пауза, можливість вийти зі звичної життєвої ситуації і задуматися над своєю дорогою. У семінарах можуть брати участь до 20 осіб учасників плюс трое-п'ятеро організаторів – це дає змогу розвиватися достатньо глибокій та інтенсивній груповій динаміці. Велику увагу зосереджуємо на створенні відповідної психологічної атмосфери в групі, відкритості, взаємного прийняття, довіри. У програмі: діяльність групи, у яких є можливість розповісти власну життєву історію і послухати інших; робота у великій групі на різні теми – досвід сім'ї, її маршрут, дорога (звичайно малюється великий малюнок з позначенням усіх зазначених групою етапів); вечір при свічках зі світлими спогадами – розповіддю про світлі, добрі миті життя; свідчення однієї сім'ї, відпочинок, ігри, танці, карнавал, вечір творчості, написання хартії семінару тощо. Важливим є також просто відпочинок, час побути на самоті, прогулянки, вечір при багатті. Програму ведуть фахівці разом з досвідченими батьками, вона ретельно продумана і пропрацьована, як триденна дорога, якою батькам пропонується пройти, щоб глибше осмислити та інтегрувати власний досвід, а також відкрити „друге дихання” – енергію життя, любові, творчості. Такі семінари дають учасникам дуже особливий життєвий досвід, вони створюють атмосферу, у якій батьки можуть вивільнитись емоційно, віднайти радість, відкритися до стосунків і побачити в новій перспективі свою життєву дорогу. Особливе місце цих семінарів у допомозі батькам часом радикально змінити своє життя, свої стосунки з дитиною, спосіб, у який вони ідуть своєю життєвою дорогою.

Літні інтеграційні табори. Літні табори, де разом живуть, займаються і відпочивають діти, їх батьки, брати і сестри, а також фахівці зі своїми дітьми є ще однією формою роботи з родиною. Незвичні умови життя в наметовому таборі у лісі сприяють відкриттю нових можливостей в адаптації, зміну тих стереотипів домашнього укладу, які гальмують розвиток дитини, створюють передумови для об'єднання родин і зміцнення партнерства між родинами та фахівцями. Атмосфера „спільного дому” сприяє тому, щоб у випадках виникнення різних труднощів батьки не залишалися наодинці зі своїми проблемами, активно брали участь у спільних заходах, відчували зацікавленість фахівців у допомозі їх дітям. Фахівці допомагають членам сім'ї навчитися проживати з дитиною різні життєві ситуації, адекватно спілкуватися в цих ситуаціях з оточуючими, сприяти розширенню світу своєї дитини і відчувати себе повноцінними членами суспільства. Цей

час може бути використано для інтенсивного сімейного консультування (у разі запиту сім'ї) і проведення батьківських груп.

Усі перераховані технологічні підходи, моделі й форми соціально-педагогічної роботи з сім'єю, яка виховує дитину з обмеженими можливостями, запозичені в основному із зарубіжного досвіду, знаходять усе ширше застосування в практиці діяльності реабілітаційних установ різного типу, активно адаптуються до умов вітчизняної соціальної сфери. Однак говорити про цілісні соціально-педагогічні технології поки ще рано – вони знаходяться в стадії формування й апробації.

Ключові поняття: дитина з обмеженими можливостями, дитина-інвалід, сім'я, кризово-інтервентна модель, проблемно-орієнтована модель, психосоціальна модель, реабілітація, патронаж, психологічний тренінг, консультування.

Питання та завдання:

1. Назвіть основні проблеми з якими стикається сім'я дитини з обмеженими можливостями.
2. Сформулювати принципи соціально-педагогічної роботи з родиною, в якій виховується дитина з обмеженими можливостями.
3. Визначити основні напрямки соціальної допомоги сім'ї, яка має дитину з обмеженими можливостями
4. Зробити порівняльний аналіз проблемно-орієнтованої, кризово-інтервентної, психосоціальної моделей соціальної роботи з сім'єю, яка виховує дитину з обмеженими можливостями.
5. Охарактеризувати основні форми роботи з сім'єю, дитини з особливими потребами.

Практичне завдання. Запропонувати проблемну ситуацію і моделі взаємодії в ній та форми роботи.

2.3. Технології роботи з молодію сім'єю

Роль сім'ї у суспільстві не можна порівняти за своєю силою ні з яким іншими соціальними інститутами, оскільки саме в сім'ї формується та розвивається особистість людини. Сім'я є першим виховним інститутом і впливає на людину протягом всього її життя. Але

особливо велика роль її на початку життєвого шляху. Саме в сім'ї закладаються основи моральності людини, формуються норми поведінки, розвивається внутрішній світ та індивідуальні якості особистості. Сім'я сприяє не тільки формуванню особистості, але й її самоствердженню, стимулює соціальну, творчу активність, розкриває індивідуальність. За цих умов важлива роль у вихованні людини належить молодим сім'ям та рівню їх готовності до виховання дітей.

У процесі вивчення проблем молоді сім'ї дослідники, у першу чергу, стикаються з труднощами, пов'язаними із визначенням поняття „молода сім'я”. На сьогоднішній день не існує однозначного тлумачення цього поняття внаслідок існування різних підходів до його визначення. Окрім загальних рис, що характеризують поняття молоді сім'ї як сім'ї взагалі (наявність шлюбу, здійснення життєдіяльності на основі спільного економічного, побутового, морально-психологічного укладу, взаємна відповідальність), визначення поняття має свої „специфічні” критерії, яких дотримуються дослідники у процесі вивчення молоді сім'ї. Саме відсутність єдиних чітко визначених та загальноприйнятих критеріїв значно ускладнює визначення поняття молоді сім'ї.

Так, якщо основним критерієм обрати термін сумісного проживання, то в групу молодих сімей можна віднести й ті сімейні пари, які перебувають у віці 30-50-ти та більше років, але уклали шлюб недавно. Якщо за основу брати вік подружжя до 30 років, то такі сім'ї також відрізняються терміном сімейного життя. В одній групі можуть бути молодята, чий вік не перевищує 20-25 років, а сімейний стаж налічує 1-2 роки, з одного боку, і подружжя у віці 25-30 років, що мають кілька дітей та 8-10 років сімейного життя, з іншого.

Статус „молодої” сім'ї може визначатись на основі віку чоловіка та дружини з урахуванням загальноприйнятого вікового цензу молоді, але у цьому випадку дослідники стикаються з чисельними прикладами одруження між людьми різного віку (чоловік набагато старший від дружини і навпаки). Тоді вихід подружжя з молодіжного віку відбувається в різний час, що також ускладнює можливість класифікувати сім'ю як молоду.

А. Губенко вважає, що складність визначення поняття „молода” сім'я пов'язана з тим, що вік тих, що беруть шлюб, має широкий діапазон і однозначно не відповідає визначеному віку. Він пропонує у цій класифікації за основу брати тривалість подружнього життя і відносить до неї подружжя, сімейний стаж яких налічує 10 років. Проте інші дослідники мають інші думки: за Т. Гурко – це 3 роки; В. Лисенко – до 4-х років; І. Каткова, Б. Урланіс – до 5 років. Л. Гордон, Є. Груздева відносять до „молодої” сім'ї те подружжя, яке за віком молодше 40 років і не має дітей.

А. Антонов „молодою” вважає сім’ю, у якій вік дружини і чоловіка не перевищує 30 років, а тривалість їх сумісного життя 5 років. В. Зацепін визначає молоду сім’ю за терміном, який не перевищує 3 роки сумісного життя і поділяє його на три етапи:

- сім’ю молодят (етап минає із закінченням „медового місяця”);
- молоду сім’ю (від „медового місяця” до початку вагітності дружини);
- сім’ю, що чекає дитину.

За думкою В. Постового „молода сім’я” – це період у житті людини, який характеризується відчутною зміною умов духовного спілкування щонайменше двох людей незалежно від їх віку, поєднанням їх економічної взаємодії, що позначається на створенні матеріальної бази сім’ї, активному дітонародженні та освоєнні виховної функції.

Згідно зі словником „Сімейне виховання” „молода сім’я” – подружня пара з дітьми чи без них; шлюб перший; термін сумісного проживання – до 5 років; вік – не більше 30 років.

Т. Алексєєнко вважає, що для характеристики молоді сім’ї найбільш суттєвими показниками є: молодий вік подружжя, наявність дітей та недовготривалість сімейного життя, що зумовлюють обмеженість сімейного і батьківського досвіду. Дослідник при вивченні даного поняття враховує вік дітей не до 5 років, а до їх вступу до школи, оскільки, за його думкою, саме з цього моменту розпочинається новий етап соціалізації сім’ї. Таким чином, Т. Алексєєнко визначає молоду сім’ю як сім’ю від першого шлюбу, де є діти дошкільного віку і вік батьків не перевищує 30 років.

Кожен з цих підходів є суб’єктивно обґрунтованим з точки зору конкретного дослідника і має право на своє існування. На сьогодні найбільш об’єктивне тлумачення поняття „молода сім’я” дає А. Капська. Вона визначає молоду сім’ю як соціальну групу, у якій вік чоловіка та дружини не перевищує 35 років; формується на визначенні юридичної форми шлюбу або співжиття на підставі взаємодовіри; здійснює життєдіяльність на основі спільного побуту, матеріально-економічної взаємодії, народженні і вихованні дітей.

Це визначення включає декілька важливих моментів. По-перше, дане визначення відображає у собі нині посилену тенденцію до створення молодих сімей без юридичної реєстрації шлюбу, так званих громадянських шлюбів. Ця форма сумісного життя хоча і здається проблематичною в плані визнання її сім’єю, а не просто тимчасовим співжиттям, але тенденція часу діє на користь легалізації цієї форми. По-друге, критерій, що відображає вік подружжя визначається у

відповідності з офіційно прийнятим життєвим циклом, що характеризує саме молодість: вік від 15 до 35 років.

Розглянемо функції сім'ї і визначимо, як молода сім'я справляється з їх виконанням. **Матеріально-економічну функцію сім'ї** становлять її бюджет, організація споживчої діяльності, участь у суспільному виробництві, здобуття професії, відновлення втрачених на виробництві сил. Молода сім'я повинна брати участь у суспільному виробництві або здобути професію, заробити собі на життя, на відновлення втрачених на виробництві сил. Вона має свій бюджет, організовує споживчу діяльність. Переважна більшість молодих сімей (близько 90%), має життєвий рівень нижчий від прожиткового мінімуму; більше як 50% цих сімей перебувають за межею бідності, прибуток молодій сім'ї в два рази нижчий за необхідні витрати, і лише 15% з них можуть обходитися без матеріальної допомоги батьків. Проте одержувати таку допомогу від батьків вони не мають можливості (як це мало місце раніше): більшість батьків самі матеріально мало забезпечені й не мають можливості підтримувати молоду сім'ю. Багато з них потребують матеріальної допомоги від своїх дітей.

Крім того, значна кількість молодих людей не зайнята або не повністю зайнята у системі суспільного виробництва внаслідок його кризового стану, скорочення, має нестабільні заробітки. Тому, щоб утримувати сім'ю, молодь змушена займатися так званою комерційною діяльністю. Особливо важко сім'ям, які виховують малих дітей, неповним, багатодітним.

Усе вищесказане стає причиною зубожіння молоді сім'ї, що позначається на здоров'ї, інтелектуальному розвитку, а в майбутньому – на розвитку суспільства, генофонді країни.

Житлово-побутова функція сім'ї – це забезпечення її житлом, ведення домашнього господарства, організація побуту. За даними досліджень, лише 5-7% молодих людей, які беруть шлюб, забезпечені власним житлом. Через 5 років спільного проживання власне житло мають 23% молодих сімей, інші – або проживають з батьками (48,5%) або знімають окрему квартиру, кімнату, в гуртожитках (особливо це стосується студентської сім'ї). Молода сім'я навіть не має чітких перспектив щодо одержання житла. Усі ці негаразди негативно позначаються на організації домашнього побуту і загалом на мікрокліматі сім'ї.

Отже, в активний період життя, сприятливий для здобуття професії, удосконалення професійних якостей, народження та виховання дітей, молода сім'я не має належних економічних та побутових умов для становлення, нормального розвитку, виховання здорового покоління.

Репродуктивна (демографічна) функція сім'ї полягає у відтворенні життя, продовженні людського роду, тобто в народженні дітей. Мається на увазі відтворення не тільки кількісне, а й якісне (народження фізично і психічно здорового покоління, без біологічних і психічних аномалій). Як відомо, для відтворення населення та його природного приросту кожна сім'я повинна мати двох-трьох дітей. Статистичні дані свідчать, що особливістю сучасної молоді сім'ї є її малодітність (більшість сімей – 52,1 % – має одну дитину), бездітність, відкладення народження дітей на невизначений період.

Це зумовлено складними економічними та житлово-побутовими умовами молоді сім'ї, відсутністю чітких життєвих перспектив, які не дають можливості народити та створити нормальні умови для виховання навіть однієї дитини.

Комунікативна функція сім'ї передбачає створення сприятливого сімейного мікроклімату, необхідного для психічно-емоційного відтворення сил членів сім'ї, внутрішньосімейного спілкування між подружжям, батьками і дітьми, сім'єю та оточуючим мікро- і макросередовищем, а також контакт сім'ї із засобами масової інформації, літературою, мистецтвом тощо. Психологічний клімат сім'ї – це стійкий емоційний настрій, результат характеру і якості взаємовідносин між членами сім'ї. Психологічний клімат сім'ї може змінюватись і залежить від зусиль самих членів сім'ї. Він може бути сприятливим, несприятливим (конфлікти, сварки, знервованість), суперечливим (то повна злагода, то сварки). Характерні ознаки сприятливого сімейного мікроклімату: згуртованість членів сім'ї, висока доброзичлива вимогливість, почуття захищеності, емоційної задоволеності, відповідальність за сім'ю та кожного її члена. Велике значення для психологічного клімату сім'ї має внутрішньосімейне спілкування. Сімейний мікроклімат, на який впливає стійкий емоційний настрій, стиль, тон сімейного спілкування, взаєморозуміння, доброзичливість, взаємна повага, взаємодопомога, позначається на настрої членів сім'ї, на загальному стилі їх життя. У таких сім'ях існує бажання разом проводити вільний час, вихідні, відпустку. Така сім'я відкрита як для внутрішньосімейного спілкування (між подружжям, подружжям і дітьми, подружжям і батьками), так і для позасімейного (з друзями, сусідами, знайомими), вона створює душевний комфорт, рятує від нервових перевантажень.

Знервованість, відсутність побутових зручностей, постійна роздратованість, грубість, сварки, чвари, піклування лише про власні зручності, відсутність милосердя у членів сім'ї призводять до негативного емоційно-психологічного мікроклімату. Перебування подружжя, а також

дітей у таких умовах зумовлює депресивні стани, емоційне перенапруження, дефіцит позитивних емоцій, стресові ситуації. До таких ситуацій може призводити неможливість раціонально розв'язувати матеріально-економічні та житлово-побутові проблеми, сексуальна дисгармонія, конфліктність, що виникає на основі алкоголізму, аморальної поведінки, коли відбувається „привичаювання” подружжя один до одного. Саме в цей період відбувається багато розлучень. В умовах соціально-психологічного стресу, молодь, по суті, не підготовлена ні морально, ні матеріально до створення сім'ї, не бажає мати дітей. За статистичними даними, в Україні розпадається кожний другий-третій шлюб.

Крім того, стали поширеними деформовані шлюбно-сімейні процеси: молодь не хоче офіційно реєструвати шлюб, не хоче народжувати дітей, відкладаючи це до кращих часів. Усе це призводить до того, що зростає кількість позашлюбних дітей у дуже молодих матерів. Розлучення призводять до збільшення кількості неповних сімей, у яких виховуються діти, котрі не одержують належного матеріального забезпечення. Крім того, виховання дитини одним з батьків, переважно матір'ю, негативно позначається на формуванні особистості як хлопця, так і дівчини. Збільшується також кількість дітей, яких виховують неповнолітні мами.

У нормальній, благополучній сім'ї всі проблеми, як правило, мають раціональні способи розв'язання, не зачіпаючи інтереси будь-кого з членів сім'ї; кожний із членів сім'ї має свої свободи, можливості задовольняти власні потреби. Дезорганізація шлюбно-сімейних відносин призводить до зниження соціальної активності людини, позначається на її працездатності, погіршує стан психічного та фізичного здоров'я, негативно впливає на процес сімейного виховання, збільшує кількість дитячих захворювань, сприяє появі важковиховуваності, формуванню ранньої девіантної поведінки, невротичних, психосоматичних розладів, збільшенню суїцидних вчинків.

Розпаданню шлюбів сприяють не тільки складні матеріально-економічні та житлово-побутові умови сім'ї, а й медично-соціальна, соціально-психологічна та психолого-педагогічна невідповідність молоді до сімейного життя, невміння раціонально розв'язувати сімейні проблеми та запобігати конфліктним ситуаціям, відсутність правових, юридичних, медичних, економічних, сексологічних, наркологічних і психолого-педагогічних знань, необхідних для молодого подружжя.

Виховна функція сім'ї полягає у передачі дітям соціального досвіду дорослими членами сім'ї. У процесі сімейного виховання розвиваються здібності, інтереси, потреби дитини, формується світогляд, ставлення до праці, прищеплюються гуманні моральні

почуття, уміння додержувати правових і моральних норм життя, поведінки, вміння бути громадянином і господарем. Сімейне виховання сприяє розвитку фізичної досконалості дітей, зміцненню їх здоров'я, виробленню навичок санітарно-гігієнічної культури. Ця функція – одна з найважливіших, мета якої – засвоєння підростаючим поколінням у процесі входження в систему суспільних відносин соціального досвіду, знань, орієнтацій, норм і ролей, умінь і навичок, необхідних для життєдіяльності. Успіх виховання пов'язаний з виховним потенціалом сім'ї, який залежить від її матеріальних і побутових умов, чисельності та структури сім'ї, особистого прикладу батьків, їх педагогічної культури, специфіки самого процесу сімейного виховання.

Рекреативна функція сім'ї – це організація вільного часу та відпочинку сім'ї, її членів. Рекреативна діяльність сім'ї відбувається в будні дні, вихідні та під час відпустки. Вона відіграє роль збереження сім'ї як цілісної одиниці, сприяє вихованню дітей, емоційному єднанню подружжя, зміцнює сім'ю й закріплює її кращі традиції. Крім того, ця функція має значення для розвитку інтересів і потреб особистості, відіграє культурну роль, формуючи, розвиваючи та передаючи культурні, моральні, духовні цінності та норми. У стабільній сім'ї дана функція постійно змінюється й розвивається. У дезорганізованих сім'ях – руйнується або виконується частково. Це спостерігається і в повсякденному житті, коли члени сім'ї повертаються додому з роботи. У цей період вільний час сім'ї спрямований на відновлення фізичних, моральних, емоційних сил, витрачених протягом трудового дня. У вихідні дні, крім відновлення витрачених за тиждень сил, відбувається й діяльність, що сприяє розвитку особистості. І дуже важливо, щоб у цій діяльності брав участь кожний з членів сім'ї. Під час відпустки майже весь час присвячується дозвіллю, що найбільш сприяє розвитку особистості.

Розглянемо більш детально *проблеми* молоді сім'ї, перш за все, пов'язані: 1) з вихованням дітей; 2) взаємостосунками з генетичною сім'єю; 3) сімейними конфліктами.

1. Відповідно до наукових досліджень, історичного досвіду розвитку сім'ї *виховна функція сім'ї* є провідною в системі функцій сім'ї. Проблему виховання в сім'ї, у тому числі і молодій, значно ускладнюють соціально-економічні перетворення в нашій країні, які проявляються в матеріальних труднощах, проблемах житлово-побутового характеру. Ураховуючи низький рівень підготовки до сімейного життя, відсутність досвіду виховання, зазначені вище проблеми та труднощі значно знижують виховний потенціал сучасної молоді сім'ї від якого залежить успіх виховання. Виховний потенціал уявляє собою комплекс факторів, умов, що

визначають педагогічні можливості сім'ї. У якості компонентів виховного потенціалу сім'ї можна виділити такі складові: 1) чисельність та структура сім'ї; 2) психологічна атмосфера, характер сімейного спілкування; 3) життєвий та професійний досвід батьків, рівень їх освіченості та педагогічної культури; 4) розподіл обов'язків у сім'ї (в тому числі виховних); 5) матеріальні та побутові умови сім'ї; 6) організація сімейного дозвілля; 7) взаємозв'язок з іншими соціальними інститутами.

Розглянемо складові виховного потенціалу молоді сім'ї більш детально та проаналізуємо їх рівень.

Зміна *чисельності та структури* сім'ї сьогодні, насамперед, обумовлена демографічною ситуацією в Україні, яка характеризується як кризова. В останні роки спостерігається тенденція до збільшення кількості сімей, які складаються з двох, трьох осіб.

Орієнтація батьків на бездітність, нажалю, на сьогодні розповсюджується на молоді подружжя, які найбільш здатні до дітнародження як кількісного, так і якісного. Ця тенденція обумовлена матеріально-економічними труднощами, духовно-матеріальною кризою серед молодого покоління.

Можна виділити ряд факторів, що обумовлюють скорочення чисельності сім'ї: низький рівень народження; тенденція до відокремлення молодих сімей від батьківських; розлучення; якість здоров'я населення та рівень розвитку медичного обслуговування у країні.

Таким чином, відкладення народження дитини та орієнтація на народження однієї дитини призводить до обмеження можливостей молодих батьків реалізувати себе як вихователя своєї дитини та накопиченню педагогічного досвіду.

Наступним компонентом, що характеризує виховний потенціал сучасної сім'ї є *сімейне спілкування*. Усі функції, які виконує сім'я, реалізуються у процесі спілкування. Сімейне спілкування має свої особливості:

1. Інтимність, камерність, близькість партнерів.
2. Родина сприймає своїх членів багатогранно, повністю, допомагаючи кожному засвоювати та успішно виконувати ролі та обов'язки у „зовнішньому світі”.
3. Єдність процесів розвитку, навчання та виховання.
4. Завдяки родині пристосування людини до нових соціальних умов або повна соціалізація відбувається у відносно стабільному соціальному середовищі.

Це – позитив сімейного спілкування. Проте є й негатив – особливості, які ускладнюють стосунки, особливо між молодими батьками та дітьми:

1. У сім'ї людина послаблює контроль, не приховує роздратування, поганого настрою, відверта зі своїми близькими.

2. Взаємодія у сімейному спілкуванні може бути обмеженою, оскільки члени сім'ї вже задовольнили свої комунікаційні потреби (на роботі, у дитсадку) і прагнуть спокою.

3. Спілкування в сім'ї відбувається на тлі щоденних турбот, що нерідко знецінює його зміст. Буденність стосунків, постійна заклопотаність батьків може бути нестерпною для дитини.

4. Сімейні стосунки ускладнює відсутність у більшості молодих батьків психолого-педагогічних знань та досвіду організації стосунків.

5. Недооцінка налагодження стосунків в родині призводить або до її розпаду, або до постійних конфліктів і ускладнень.

6. Надзвичайно важливим компонентом спілкування є мова. Мова спілкування сучасних молодих батьків з дітьми має свої характерні ознаки: здебільшого вона непослідовна, з певною мірою роздратування, інколи нагадує муштру. Широко вживаються слова типу: „Сядь!”, „Встань!”, „Йди сюди!”, „Замовкни!”, „Закрий рота!”. Взагалі, слід відзначити, що наявний рівень спілкування молодих батьків є досить низьким, що пов'язано із загальною культурою нашої молоді, відсутністю психолого-педагогічних знань. Процес спілкування батьків з дитиною є обмеженим внаслідок зайнятості, заклопотаності батьків, досить часто носить негативно-емоційний характер (батьки підвищують голос, не дають дитині можливості висловити свою думку), мовний рівень є низьким (батьки майже не використовують слова: „будь ласка”, „вибач”, „дякую” та ін., а навпаки користуються недопустимими словами).

Отже, обмеження сімейного спілкування, збіднення його змісту, внаслідок зайнятості молодих батьків, пов'язаної з професійним навантаженням, навчанням (особливо жінки-матері), дефіцит тепла та уважного ставлення один до одного, поступове зникнення сумісних форм корисної діяльності дитини і дорослих, емоційність сімейного спілкування, що здебільшого несе негативний відтінок, призводять до встановлення у сімейному оточенні нездорової психологічної атмосфери.

Значною кількістю досліджень виявлено, що чим молодше вік батьків, тим нижчий рівень виховного процесу, що відбувається у цій сім'ї. Саме молоді батьки стикаються з найбільшими труднощами у виборі вірного стилю і тону спілкування з дітьми, забезпеченні їх нахилів та здібностей. Це створює проблему *педагогічної культури сім'ї*.

Під педагогічною культурою молодих батьків розуміється достатня підготовленість до виховання дітей в умовах сім'ї. Педагогічна підготовленість молодих батьків характеризується певною сумою

(основним мінімумом) знань з психології, педагогіки, фізіології, гігієни; вміннями та навичками догляду за дитиною.

Виділяють три групи батьків, які характеризують рівень сформованості педагогічної культури. Їх характеристика включає такі показники: наявність і якість психолого-педагогічних знань, їх глибини, повнота і осмисленість, ступінь сформованості вмінь та навичок, ціннісне ставлення до дитини, стабільність зацікавленості до питань виховання в цілому.

На жаль, педагогічна культура сучасних молодих батьків залишається на низькому рівні. Це обумовлено наявністю багатьох проблем, пов'язаних з функціонуванням молоді сім'ї: низьким рівнем моральної та матеріальної готовності молоді до створення сім'ї та виконання виховної функції; тенденцією до омолодження шлюбу і як наслідок відсутністю життєвого досвіду у молодих батьків; недооцінка молоддю ролі сім'ї у житті дитини і суспільства в цілому; відсутністю досвіду виховання у молодих батьків, пов'язаного з народженням дитини-первістка та орієнтацією на одну дитину, що не дозволяє відтворити природну школу підготовки батьків; професійна зайнятість батьків (особливо матері) та зменшення часу на спілкування та виховання дитини.

Одним з компонентів виховного потенціалу сім'ї є *проблема розподілу обов'язків у сім'ї*, зокрема виховних. У процесі розподілення сімейних обов'язків спостерігається нерівне розподілення сімейних обов'язків між чоловіком та дружиною. Сьогодні жінки відчувають на собі подвійне навантаження, адже вони виконують роль не лише матері, а й виступають рівноправним членом суспільства. Як свідчать статистичні дані, провідна роль у виконанні обов'язків по догляду за дитиною належить саме жінці, незважаючи на те, що більшість молодих батьків (92 %) згодні з тим, що і чоловіки і жінки мають брати рівну участь у вихованні дітей і вирішенні сімейних питань, 86 % респондентів вважають, що чоловіки здатні бути такими ж турботливими вихователями, як і жінки. Але реальна життєва практика показує, що батьки в силу своєї зайнятості, або особистих переконань обмежують участь у вихованні дитини, а основну турботу по догляду і вихованню дитини бере на себе жінка-матір. Таке навантаження призводить до психічної та фізичної втоми і, як наслідок, жінка стає більш вразливою, заклопотаною, що не може не позначитися на психологічному кліматі у сім'ї, вихованні дитини.

Підвищена зайнятість, насамперед батька, а також і матері обумовлена необхідністю матеріально-економічного становлення сім'ї. Сьогодні молода сім'я опинилася в досить складних *матеріальних та*

побутових умовах внаслідок низького рівня життя в країні, нестабільність заробітків. Аналізуючи матеріально-економічне становище сучасної молоді сім'ї, можна зробити висновок, що виховні можливості молоді сім'ї у значній мірі визначаються її матеріально-економічним становищем. Соціально-економічні перетворення досить суттєво вплинули на добробут української родини, особливо це позначилося на економіці молодих родин, що мають дітей. Гострою залишається проблема доступу до базових можливостей розвитку людського потенціалу: продуктивної зайнятості, освіти, медичного обслуговування.

Сьогодні істотною проблемою, у зв'язку з матеріальними негараздами, є проблема *організації сімейного дозвілля*. У сучасних умовах практично відсутні безкоштовні форми виховної роботи, гуртки та спортивні секції. Дозвілля дітей стало серйозною проблемою останніх років і це призводить до того, що культурний розвиток дитини, і сім'ї в цілому, відходить на другий, а то і на останній план серед невідкладних сімейних проблем. Таким чином, матеріальна скрута, у якій опинилася більшість молодих сімей, зайнятість батьків (робота, навчання) призводить до обмеження використання дозвіллевої функції як фактора, що позитивно впливає на міцність сім'ї, задовольняє потреби у суспільному проведенні певного часу, взаємозбігу дозвіллевих інтересів.

Сукупність об'єктивних та суб'єктивних факторів утворюють несприятливе середовище для процесу сімейного виховання, провокують численні батьківські помилки. Причини батьківських помилок полягають у їх нездатності до самокритики; відсутності знань, навичок, вмінь з догляду та виховання, спілкування з дітьми різного віку; нерозумінні того фактору, що саме сім'я та спілкування в ній, яке служить не тільки своєрідним фоном усієї життєдіяльності, а й провідним засобом виховання дітей, є найважливішим чинником формування вміння зберігати та зміцнювати здоров'я.

Отже, підсумовуючи зазначене вище, слід сказати, що криза, у якій перебуває інститут сім'ї, поступово переходить в кризу сімейного виховання. Під дією об'єктивних та суб'єктивних факторів молоді батьки є нездатними якісно виховувати функцію виховання. Їх нездатність полягає здебільшого в наявності їх виховної діяльності багатьох педагогічних помилок, які в певній мірі ґрунтуються на економічній основі молоді сім'ї. Попередити значну кількість педагогічних помилок або пом'якшити їх вплив на особистість дитини, на нашу думку, допоможе вчасна цілеспрямована підготовка молоді до сімейного життя та батьківства, формування її педагогічної культури. Така робота повинна розпочинатись безпосередньо в сім'ях, коли і

хлопчики і дівчатка на прикладі своїх батьків на високому культурному рівні засвоюватимуть ролі чоловіка і дружини, батька і матері, і продовжуватись в дошкільних закладах, школі, у спеціальних консультаційних пунктах, службах сім'ї і школах молодих батьків.

Загальновідомо, що сім'я – важливий компонент мікросередовища, у якому відбувається соціалізація особистості. Окремі риси характеру та стилі поведінки батьків передаються в *процесі сімейного спілкування*, тому дуже важливим є те, який саме досвід набуває молодь в батьківській родині.

Взагалі, як свідчать статистичні дані, 42 % сімейної молоді вважають сімейне життя батьків зразковим, причому значної відмінності між поглядами чоловіків і жінок на сімейне життя своїх батьків не спостерігається. У цілому ж можна виділити три типи орієнтацій молоді на батьківську родину як певного зразка сімейних стосунків: перший тип – коли батьківська сім'я є зразком; другий тип – коли молодята мають намір будувати свої шлюбні стосунки по-іншому, батьківська сім'я не є для них зразком; третій тип – проміжний, коли, на думку молодих людей, батьківська сім'я має як негативні, так і позитивні якості.

Важливим моментом взаємовідносин батьків і дорослих дітей є характер та інтенсивність допомоги, яку вони виявляють один одному. У нашій країні батьківська допомога одруженим дітям завжди була істотною, хоча в основному вона полягала у вихованні онуків. Сучасний важкий економічний стан обумовлює надання молодій сім'ї саме матеріальної допомоги. Так регулярну грошову допомогу отримують 65 % молодих сімей, 70 % опитаних подружжів допомога надається у вигляді продуктів харчування та речей, 45 % респондентів батьки допомагають по господарству та у нагляді за дитиною, 27 % сімей батьки допомагають у вирішенні житлової проблеми. У той же час 8 % молодих сімей допомагають батькам грошима і 9 % продуктами. Виникає складна проблема: як проіснувати самим, і ще допомагати своїм дітям, що на наш погляд, сприяє високій діловій активності цієї вікової когорти (віком від 45 до 65 років), а також їх значному психічному навантаженню. Допомога батьків носить постійний характер і розглядається як норма поведінки. Недаремно молоді сім'ї вважають батьківську сім'ю надійною опорою в житті, дійсно в сучасних умовах стартові позиції значної частини молодих сімей не дозволяють забезпечити нормальну життєдіяльність лише силами молодого подружжя.

Наслідком подібної системи взаємостосунків між двома сім'ями є моральні і емоційні витрати. Досить юні батьки притримуються

егоїстичної та споживацької психології, внаслідок чого їх діти позбавляються інтелектуального та морального впливу. Це обумовлено тим, що досить молоді люди, вступаючи до шлюбу, здебільшого є нездатними благотворно впливати на виховання власних дітей тому, що самі ще не досягли певного рівня соціальної зрілості, який дозволятиме їм виступати в ролі вихователів. У таких сім'ях вся система психологічних відносин складається не зовсім благополучно, що досить негативно впливає на розвиток дітей. У таких умовах є досить актуальною допомога з боку батьків, яка ґрунтується на участі у вихованні онуків, використанні власного педагогічного досвіду та допомозі своїм вже дорослим дітям у вихованні власних дітей.

Отже, становлення молоді сім'ї неможливе без участі батьківської (генетичної сім'ї). Вплив батьківської родини на формування молоді сім'ї не є однозначним: він може бути, як позитивним, так і негативним. Взаємодія молоді сім'ї обумовлена двома чинниками: а) відсутністю власного досвіду сімейного життя у молодого подружжя; б) труднощами, пов'язаними із економічним становленням молоді сім'ї.

Залежність молоді сім'ї від генетичної може спричинити й деструктивні процеси, що впливають на стабільність новоствореної сім'ї, а в окремих випадках призводять до її розпаду.

Окремою проблемою, з якою стикається кожна сім'я, є проблема *сімейних конфліктів*. Взагалі, у процесі підготовки молоді до сімейного життя слід уникати думки про існування ідеальної сім'ї, у якій ніколи не існує проблеми конфлікту.

Психологічні аспекти функціонування молоді сім'ї підвищують здатність молодого подружжя до конфліктів. Так, сумісність шлюбних партнерів досягається не завжди і не одразу. Будь-який аспект несумісності проявляється у вигляді конфлікту.

Усі шлюбно-сімейні розбіжності можна поділити на три групи. До першої групи можна віднести розбіжності, що виникають на основі неузгодженості, та несправедливого розподілу праці у сім'ї, різного розуміння прав та обов'язків, недостатнього внеску одного із подружжя в домашній труд та самообслуговування. До другої групи можна віднести конфлікти, що базуються на хронічному незадоволенні будь-яких потреб одного із подружжя, або кожного з них. До третьої входять сварки, що мають в основі недоліки у вихованні, характеру і особливості подружжя.

Розбіжності та конфліктні ситуації ґрунтуються здебільшого на наступних причинах: незадоволеність сексуальних потреб одного із подружжя; незадоволеність потреби сили і значимості власного „Я”

(порушення почуття власної гідності з боку іншого партнера, його неповажне відношення, образи, критика); незадоволеність потреби одного з подружжя, або кожного з них у позитивних емоціях (відсутність лагідності, ніжності, турботи, уваги і розуміння, психологічне відчуження подружжя один від одного); пристосування одного з подружжя до спиртних напоїв, азартним іграм; фінансові розбіжності між подружжям (питання сімейного бюджету, утримання сім'ї, внеску кожного члена в її матеріальне забезпечення); незадоволеність у потребі взаємної допомоги, взаємопідтримці, потреби у співробітництві, пов'язане із розподіленням праці у сім'ї, веденням домашнього господарства, доглядом за дітьми; різні потреби і інтереси проведення відпочинку, дозвілля, розбіжності у захопленнях.

Сьогодні психологи пропонують декілька варіантів вирішення конфліктів:

- перший варіант: змушення – вольове нав'язування такого вирішення ситуації, яке задовольняє лише ініціатора конфлікту. Такий авторитарний прийом має неблагополучні наслідки: ігноруються права інших членів сім'ї, принижується їх гідність, досягається зовнішнє благополуччя, хоча, насправді, у будь-який момент може наступити криза;

- другий варіант – конфронтація – жоден з учасників конфліктів не бере до уваги позицію іншого, накопичується роздратованість, має місце наявність особистих образ;

- третій варіант – уникнення вирішення протиріччя. У цілому такий варіант не можна назвати правильним – розв'язка лише відкладається, а конфлікт залишається. Але позитивним в даній ситуації є те, що з'являється час для обміркування претензій та прийняття рішення;

- четвертий варіант – згладжування конфлікту – досить часто це дозволяє зняти напругу, побудувати нормальні відносини;

- п'ятий варіант – компроміс, тобто відкритий пошук раціонального та справедливого для обох сторін рішення. У даному випадку є обов'язковим рівність прав та обов'язків, відвертість вимог, взаємні поступки.

Такі тактовні прийоми вирішення та попередження конфліктів повинні активно використовуватися в процесі підготовки молоді до сімейного життя. Необхідно навчати молодь, що готується до шлюбу, конструктивним правилам поведінки під час конфлікту.

Соціально-педагогічна робота з молодими сім'ями полягає у забезпеченні соціальної профілактики сімейного неблагополуччя; здійсненні системи заходів, спрямованих на запобігання аморальній, протиправній поведінці дітей та молоді; наданні соціальної допомоги та послуг з метою реалізації програми роботи з молоддю сім'єю; наданні

допомоги батькам у розв'язанні складних питань сімейного виховання; здійсненні соціальних послуг та соціальної реабілітації.

Соціально-педагогічна робота з сім'єю – це система взаємодії соціальних органів держави і суспільства та сім'ї, спрямована на поліпшення матеріально-побутових умов життєдіяльності сім'ї, розширення її можливостей у здійсненні прав і свобод, визначених міжнародними та державними документами, забезпечення повноцінного фізичного, морального й духовного розвитку усіх її членів, залучення до трудового, суспільно-творчого процесу.

Основним змістом (або напрямом) соціально-педагогічної роботи з молодістю сім'єю є соціальна профілактика, соціальна допомога, соціальний патронаж, соціальна реабілітація, надання їй соціально-психологічної, психолого-педагогічної, соціально-медичної, юридичної, інформативно-консультативної, психотерапевтичної допомоги та підтримки з метою вдосконалення її життєдіяльності.

Соціальна профілактична робота з сім'єю полягає у реалізації системи соціально-психологічних, медико-соціальних і правових заходів, спрямованих на усунення умов та причин виникнення проблем, а також системи заходів з профілактики сімейного неблагополуччя, конфліктів, розлучень, стресових станів; у формуванні відповідального батьківства, збереженні репродуктивного здоров'я молоді; в організації роботи щодо запобігання помилок, розрахунків у системі сімейного виховання.

Соціальна допомога має на меті надання різноманітних соціальних послуг сім'ї в умовах конкретного суспільства, конкретної ситуації. Ці послуги сприятимуть формуванню у сім'ї нормальної життєдіяльності. Соціальні послуги можуть мати інформаційний, консультативний характер, метою їх є надання психолого-педагогічної, правової, соціально-медичної, матеріальної підтримки сім'ям. Завдання полягає у тому, щоб допомогти сім'ї в цілому і кожному з її членів справитися з повсякденними життєвими труднощами, проблемами.

Соціальний педагог виступає посередником між сім'єю, державою, громадськими організаціями та законодавчими органами. Соціальні послуги спрямовані на допомогу у створенні й поліпшенні умов життєдіяльності сім'ї, можливостей її самореалізації, на захист її прав та інтересів. Це, насамперед, роз'яснення про пільги, що надаються молодим сім'ям, формування їхньої правосвідомості, відповідального ставлення батьків до батьківських обов'язків, надання різних видів соціальних послуг. Молодій сім'ї, неповнолітнім та молоді має бути гарантованим надання різного роду інформативних консультацій.

Молода сім'я потребує різних видів допомоги: з питань планування сім'ї, виховання та догляду за дітьми, адаптації до зміни

зовнішніх умов, розробки індивідуальних сімейних стратегій, організації вільного часу сім'ї, налагодження сімейного побуту й господарства, удосконалення взаємостосунків у сім'ї тощо.

Соціальний патронаж – один з напрямів соціально-педагогічної роботи, спрямований на постійне супроводження сімей, які потребують систематичної підтримки умов, достатніх для забезпечення життєдіяльності сім'ї.

Соціальна реабілітація спрямована на надання допомоги молодій сім'ї з метою подолання сімейних конфліктів, кризових станів, дисгармонії у взаємостосунках, тимчасових або постійних труднощів у життєдіяльності сім'ї, які з'являються внаслідок тяжких захворювань, майнових витрат, конфліктних взаємостосунків, нервово-психічних захворювань, а також допомоги тим, хто опинився у стані безвихідності, безпорадності чи самотності.

Робота з соціальної реабілітації проводиться як з кожним членом сім'ї індивідуально, так і з усією сім'єю та її родичами. Мета такої роботи – виведення членів сім'ї зі стресового стану, надання соціально-медичної, соціально-правової допомоги, відновлення честі, гідності, права і свободи членів сім'ї.

Найважливішим суб'єктом соціально-педагогічної роботи з молодими сім'ями в Україні виступає *центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді* (ЦСССДМ) та його спеціалізовані формування. Система ЦСССДМ на сьогодні має вже сформовану структуру на державному, регіональному (обласному) та місцевому (районному, міському) рівнях.

Завдання ЦСССДМ у роботі з молодією сім'єю – надання конкретної індивідуальної допомоги сім'ї й молоді, яка збирається укласти шлюб, з метою раціональної організації внутрі- та позасімейного спілкування, планування сім'ї, життєдіяльності та відпочинку, спілкування сім'ї з оточуючим середовищем, навчання раціонального розв'язання та подолання складних сімейних колізій, виховання дітей, а також профілактична робота з запобігання розлучень та ін..

Так, Українським ЦСССДМ розроблена і впроваджена державна програма роботи з молодією сім'єю. Завдання програми – практичне розв'язання питань стабілізації молоді сім'ї, підготовка молоді до шлюбу, профілактика сімейної дисгармонії, сімейного неблагополуччя, підготовка молодих батьків до виконання батьківських обов'язків і реалізація рекреативних потреб сучасної молоді сім'ї.

Ця програма пропонує систему роботи ЦСССДМ з молодією сім'єю за чотирма основними напрямками:

- 1) підготовка молоді до сімейного життя;

- 2) робота з молодими сім'ями по стабілізації сімейних стосунків;
- 3) допомога батькам щодо розв'язання різноманітних проблем сімейного виховання;
- 4) сімейна психотерапія.

Для того, щоб реалізувати ці напрями роботи, соціальні педагоги повинні перш за все створити банки даних щодо стану сімей у регіоні (області, місті або районі). Мається на увазі створення соціального портрету сімей конкретного регіону: загальна кількість сімей, співвідношення сільських та міських сімей, кількість різних типів сімей (неповних, багатодітних, малозабезпечених, самотніх матерів, неповнолітніх матерів, де батьки – алкоголіки, наркомани та ін.). Це допоможе побачити загальну картину розподілу сімей і одночасно визначити пріоритетні напрями роботи з окремими групами сімей.

Крім того, у спеціаліста, який займається проблемою соціальної підтримки молоді сім'ї, повинен бути підібраний пакет різноманітних дослідницьких, тренінгових матеріалів (тестів, анкет, опитувальників) для проведення діагностичної роботи та психотренінгів з різними категоріями сімей, батьками, дітьми, а також для проведення соціально-психологічних, педагогічних досліджень окремих категорій сімей.

Підготовка молоді до сімейного життя передбачає формування навичок здорового способу життя, психолого-педагогічних, юридичних, економічних, медичних знань з питань становлення особистості, формування статево-рольової ідентифікації, оволодіння знаннями медико-соціальних проблем алкоголізму, наркоманії, профілактики захворювань, що передаються статевим шляхом, планування сім'ї та збереження репродуктивного здоров'я молоді, профілактики вагітності, народження здорових дітей, розвитку сімейних традицій тощо.

Ця робота проводиться серед учнів шкіл, шкіл-інтернатів, ПТУ, ліцеїв, коледжів, вузів, у студентських гуртожитках, а також з молодими парами, які подали заяву до ЗАГСу. Вона може бути масовою, груповою та індивідуальною. До роботи залучаються спеціалісти: соціальні педагоги, психологи, юристи, економісти, наркологи, гінекологи, венерологи, сексологи, психотерапевти, спеціалісти з планування сім'ї тощо.

До організаційних форм соціально-педагогічної роботи з молодію сім'єю належать: мобільні курси, навчально-консультативні пункти (у тому числі виїзні у сільські місцевості), вечірні жіночі та юнацькі гінмазії, клуби для дівчат, кабінети довіри; лекторії, дискусійні клуби, діяльність спеціалізованих служб (служба знайомств, пошта довіри, школа молодого подружжя, телефон довіри) тощо. Для досягнення поставленої мети застосовуються такі форми роботи, як різноманітні комунікативні тренінги, тестування, індивідуально-групові

психологічні консультації, психологічний театр мініатюр, лекції та семінари, проектні методики, шоу-програми, тематичні КВК тощо.

З метою формування адекватних шлюбно-сімейних уявлень та оволодіння знаннями про індивідуальні особливості особистості соціальними службами проводяться лекторії, які передбачають психологічне, морально-етичне і статеве виховання. Програми лекторіїв передбачають розгляд таких питань: „Здоровий спосіб життя сім'ї”, „Сім'я і закон. Кодекс України про шлюб та сім'ю. Укладення шлюбної угоди”, „Проблеми планування сім'ї. Народження здорових і бажаних дітей”, „Способи вирішення сімейних проблем і конфліктів”, „Психологічний клімат сім'ї”; „Бюджет сім'ї та його раціональна організація”; „Мамина школа. Поради майбутньому батькові” та ін.

Соціальні служби організують виїзні консультативні пункти, на яких фахівці соціальних служб запрошують спеціалістів різних галузей – сексологів, гінекологів, андрологів, психологів, юристів – виступити в школах, ПТУ, студентських аудиторіях. Спочатку заняття спрямовуються на загальну лекцію, де висвітлюються питання підготовки до сімейного життя, а потім проводяться індивідуально-групові консультації окремо для дівчат і хлопців, а також індивідуальна робота спеціалістів з тими, кому таке консультування необхідне.

Програма підготовки до сімейного життя висвітлює питання, які допоможуть молоді розібратися у складних проблемах кохання: його ознаки, культура поведінки закоханих, обрання супутника життя, поведіння, коли любов без взаємності. Молодь має бути обізнана також із тим, як відбувається взаємна адаптація подружжя в перший рік спільного життя, який шлюб слід вважати щасливим. Дуже важливо дати молоді знання про фізіологічні особливості людей різної статі; про те, як поводитися під час першої статевої близькості; про дисгармонію жіночої та чоловічої природи. Часто молода людина не замислюється над тим, які проблеми чекають у шлюбі. Це грошові проблеми, виховання дітей і взаємостосунки з родичами. Важливі знання і про причину розпаду шлюбу, культуру поведінки між колишніми чоловіком і жінкою під час розлучення і в майбутньому, особливості виховання дитини в неповній сім'ї, виховання дитини одинокою матір'ю.

Значна увага у підготовці молоді до сімейного життя приділяється вечірніми жіночими та юнацькими гімназіями. Це один з видів інноваційних соціальних технологій, допоміжна компенсаторна форма освіти. В них навчаються дівчата (або юнаки) 13-20 років. Термін навчання – два роки. У гімназіях створюються умови для формування особистості з урахуванням індивідуальних особливостей кожної

дівчини (або юнака), поліпшення соціального самопочуття, розширення кола спілкування, духовного збагачення, розвитку творчих здібностей, підготовки їх до виконання у майбутньому соціальних ролей дружини, матері, ділової жінки або чоловіка, батька, професіонала. Кожна гімназія працює за авторськими програмами. До викладання, крім спеціалістів соціальних служб, залучаються викладачі шкіл, науковці та ін. Навчальні плани вечірніх жіночих гімназій включають такі предмети: „Жінки в історії України та світовій історії”, „Жінка в бізнесі”, „Вічні істини”, „Дівчинка-дівчина-жінка”, „Психологія міжособистісних відносин”, „Етика і психологія сімейного життя”, „Основи етикету”, „Я чарівна і приваблива”, „Мамина школа” та ін. При цьому значна увага приділяється питанням гігієни жінок, планування сім'ї, збереження продуктивного здоров'я.

Програми юнацьких гімназій мають ряд курсів, спільних з жіночими, але також і свої специфічні предмети з питань права, психогігієни, вмілого господарювання, основ фізичної підготовки, рукопашного бою та ін. У процесі викладання застосовуються активні форми занять – тренінги, рольові ігри, конкурси, дискусійні клуби тощо.

Однією з ефективних форм роботи щодо підготовки молоді до сімейного життя є також діяльність клубів для дівчат, молодих жінок. Мета таких клубів – формування адекватного уявлення про соціальну роль жінки в суспільстві; підвищення культурного рівня жіночої молоді; підготовка до сімейного життя; розвиток комунікативних навичок; формування духовних цінностей; корекція особистісних проблем; сприяння розвитку здібностей; формування активної життєвої позиції. Клуби створюються на базі ЦСССДМ, шкіл, закладів профтехосвіти, вищих навчальних закладів. На базі багатьох клубів вирішується питання працевлаштування дівчат, здійснюється курсове навчання з підготовки і перепідготовки конкурентноздатних спеціальностей (гувернер, масажист, домашній перукар, косметолог, секретар-референт та ін.). Основна їх мета – підвищення загальної культури дівчат, орієнтація на щасливе материнство, формування здорового способу життя, підготовка до подружнього життя, соціальна адаптація жіночої молоді.

Особлива увага приділяється створенню таких клубів для дівчат-сиріт, і працюють вони на базі шкіл-інтернатів. Необхідність створення таких клубів обумовлюється тим, що випускникам шкіл-інтернатів буває важко адаптуватися в оточуючому середовищі, вони мають проблеми у створенні сім'ї, організації домашнього побуту і господарства. Відсутність емоційних контактів з батьками, спілкування тільки з ровесниками, обмеженість можливостей у виборі друзів, замкнене коло спілкування негативно позначаються на формуванні

особистості цих дітей. У них спостерігаються нечіткі уявлення про сім'ю, сімейні традиції, подружнє спілкування. Тобто у цих дітей немає елементарного уявлення про образ сім'ї – що це таке. На елементарні запитання про організацію сімейної життєдіяльності вони відповісти не можуть. Діяльність подібних клубів враховує особливості цієї категорії дівчат. Особливо важливо проводити психокорекційні тренінги, тренінги спілкування, використовувати завдання, ігрові ситуації, вправи для розв'язання практичних питань підготовки до сімейного життя.

Значну роль у підготовці молоді до сімейного життя відіграє Пошта довіри. Це листування спеціалістів ЦСССДМ з молоддю, підлітками, які проживають у віддалених сільських районах, там, де немає Телефону довіри. Надсилають листи і ті підлітки, які внаслідок індивідуальних особливостей не наважуються безпосередньо звернутися зі своїми проблемами до спеціалістів. Працівники соціальних служб поділяють такі листи на 3 групи – лист до нарколога, до гінеколога, до соціального педагога. Серед них слід виділити ті, що стосуються підготовки молоді до сімейного життя, – це листи до гінеколога. Вони надходять від дівчат і стосуються питань можливості вступу у статеві стосунки, появи захворювань, що передаються статевим шляхом, небажаної вагітності та ін. Такі дівчата потребують дружньої допомоги, поради, рекомендації гінеколога. Спеціалісти ЦСССДМ надають допомогу як у письмовій формі, так і у процесі індивідуальних бесід, на які запрошуються абоненти, дають їм рекомендації, куди потрібно звернутися, щоб отримати анонімну консультацію спеціаліста.

Але більшість листів, які також пишуть в основному дівчата, стосуються питань взаємостосунків хлопців та дівчат, чоловіків та жінок, взаємини з батьками. Це історії кохання, про людські почуття, вчинки, втрату віри у майбутнє тощо. Такі листи вимагають великої уваги, зваженості у відповідях, спонукання до самостійного вибору своєї поведінки, роз'яснень негативних наслідків необдуманих вчинків. Причому у відповідях не слід нав'язувати підліткам своєї думки, варто надати можливість самостійно вирішувати свою долю. Інакше можна втратити довіру підлітка.

До Пошти довіри можна віднести і записки, які надсилають підлітки після прослуховування лекцій спеціаліста. Такі записки теж потребують уважного ставлення. Відповіді можна давати відразу в аудиторії або автори записок запрошуються на індивідуальні консультації до ЦСССДМ.

Для молоді, яка прийняла рішення одружитися, соціальні служби проводять роботу разом із ЗАГСами щодо здобуття елементарних знань з різних питань подружнього життя: психологія сімейного життя,

навички розв'язування різних побутово-господарських проблем та ін. Проводять консультації з групами (5-7 пар) або індивідуально з кожною парою. Індивідуальна робота вважається більш ефективною, оскільки така форма дає змогу якнайкраще враховувати біопсихофізичні, культурні та інші характеристики партнерів, прогнозувати їх сумісність у міжособистісних та інтимних стосунках. Рекомендується використовувати психологічну діагностику особистості та міжособистісних стосунків, діагностику психобіоритмічної сумісності, соціоніку, кулінарну еротику та ін.

Після того, як здобуто інформацію і зроблено її аналіз, складається висновок, тобто рекомендація з адаптації подружньої пари. Крім того, сексолог, гінеколог і психолог дають практичні поради-рекомендації майбутній сім'ї в цілому і кожному подружньому партнерові індивідуально. Особлива увага при цьому звертається на проблеми взаємної адаптації, терпимості, взаєморозуміння, створення нормального психологічного клімату в сім'ї, профілактики конфліктних ситуацій і розлучень.

Деякі соціальні служби розробляють спеціальні пам'ятки, які обов'язково видаються молодим перед реєстрацією шлюбу. Вони вміщують різні поради щодо взаєностосунків подружжя, організації його життєдіяльності, народження дітей тощо.

Другий напрям – *робота з молодими сім'ями по стабілізації сімейних стосунків* – це, насамперед, діяльність ЦСССДМ по удосконаленню взаєностосунків у сім'ї, профілактиці дисгармонії сімейних відносин, подружніх конфліктів, реалізація програми планування сім'ї та збереження репродуктивного здоров'я членів сім'ї, формування здорового способу життя сім'ї, організація її вільного часу, допомога в організації сімейного господарювання та побуту, створення іміджу кожної сім'ї, ознайомлення з юридично-правовими аспектами шлюбно-сімейних стосунків, надання соціальної допомоги, організація соціального патронажу сімей тощо.

Основною формою роботи ЦСССДМ з молодими сім'ями по стабілізації сімейних стосунків є робота консультативних пунктів, які надають психолого-педагогічну, юридичну, соціально-медичну, психотерапевтичну, інформаційну допомогу молодим сім'ям, проводять психотерапевтичну роботу з окремими категоріями сімей. До роботи у консультпунктах, окрім спеціалістів соціальних служб, залучаються кваліфіковані спеціалісти інших галузей, підготовлені волонтери. Такий пункт має свій розпорядок роботи, розклад прийому різних спеціалістів. Він може працювати на базі ЦСССДМ, ЗАГСу, бібліотеки тощо. Для роботи у сільській місцевості працюють виїзні консультпункти. Така

форма роботи дозволяє наблизити соціальні послуги до тих, хто проживає у віддалених районах, у сільській місцевості. Для виїзного консультування запрошуюються кваліфіковані фахівці з різних проблем життєдіяльності сім'ї. Виїзне консультування має на меті надати загальну інформацію для всіх бажаючих, а також провести групові, індивідуальні консультації для тих, хто її потребує.

Найбільш розповсюдженою і ефективною формою роботи у цьому напрямку є клуби молоді сім'ї. Мета такого клубу – зміцнення сім'ї; повага до цінностей і традицій сім'ї; надання допомоги щодо організації життєдіяльності сім'ї, вирішення сімейних проблем і колізій, надання допомоги у вихованні дітей; юридичні консультації, організація вільного часу сім'ї тощо. Клуби залучають значну кількість відвідувачів внаслідок демократичності, організованості роботи, взаємостосунків партнерства, врахування побажань і запитів кожного члена клубу. Клуб повинен мати свою назву, положення про діяльність, щорічний план роботи. При клубі можуть працювати різні секції (залежно від потреб членів клубу). Наприклад: „Батьки і діти”, „Господарочка”, „Наш відпочинок”, „Маленькі домашні хитрощі”, „Ми будемо нормальні стосунки” та ін. Члени клубу можуть вільно переходити з однієї секції до іншої. Невелика кількість членів секцій (10-15 чол.) дає можливість її керівникам, спеціалістам-консультантам працювати з мікроколективом, проводити різноманітні психологічні тренінги, рольові ігри, бліцтурніри тощо. На базі клубів організуються консультації, сімейно-психологічні комунікативні тренінги, вечори, екскурсії та інші масові заходи. У завдання клубів входить також розвиток творчої ініціативи молоді, її пізнавальних інтересів, освіта молодих батьків та ін.

У клубах проводяться також психотренінги, обговорюються різноманітні сімейні проблеми.

Існує досвід створення клубів студентських сімей – на базі студентських гуртожитків. Однією з цікавих форм роботи щодо організації вільного часу сімей є реалізація культурно-розважальних проєктів: проведення різноманітних сімейних свят і конкурсів. Мета проведення таких заходів – пошук нових форм роботи з сім'єю, пропаганда сімейних цінностей у молодіжному середовищі, розвиток сімейних традицій, відродження родинно-побутової культури українського народу, пошук сімейних талантів, розвиток пізнавальних інтересів членів сім'ї, творчої ініціативи, обмін досвідом сімейного виховання, зміцнення взаємовідносин в сім'ї, збереження родоводу, подружньої вірності, шанобливого ставлення до батьків.

Однією з ефективних форм роботи з молодими сім'ями стали культурно-масові розважальні, конкурсні форми роботи. Це не лише

найбільш раціональна на даному етапі форма організації дозволяла молодим сім'ям, а й пропаганда кращих сімейних традицій українського народу, звичаїв, обрядів, пошук сімейних талантів, розвиток пізнавальних інтересів членів сім'ї, творчої ініціативи, обмін досвідом у сімейному вихованні, зміцнення взаємостосунків у сім'ї, відродження родинно-побутової культури українського народу тощо. Масово-розважальні заходи, сімейні свята найчастіше проводяться за такими формами: Тиждень планування сім'ї, День матері, календарні, православні, релігійні свята, обряди. Вони відзначаються як щорічні обласні конкурси молодих сімей, конкурси, вечори студентських сімей, свята молодих сімей, конкурси сімейних ерудитів, на краще сімейне подвір'я, виставки дитячих творів, малюнків про сім'ю, фестиваль сімейних творчих колективів, сімейні спортивні свята, сімейні ігри, фотовиставки, спортивні змагання „Я і моя сім'я” та ін..

Інший напрям роботи – *допомога батькам у розв'язанні різноманітних проблем сімейного виховання* полягає у наданні їм допомоги у вирішенні складних питань родинної педагогіки: підготовка молодих батьків до народження дитини, соціально-психологічна, психолого-педагогічна допомога батькам у вихованні дітей різних вікових груп з урахуванням індивідуально-психологічних особливостей кожної дитини, підготовка дитини до школи, застосування різних форм і методів сімейного виховання, вирішення складних проблем у взаємостосунках батьків та дітей, вирішення юридичних проблем цих взаємостосунків.

Реалізація ЦСССДМ цих проблем здійснюється завдяки створенню школи молоді матері, школи батьківської підтримки, телефону довіри, консультативних пунктів при школах, ПТУ, соціальних служб для батьків, соціально-медичних курсів для молодих жінок, клубів молодих батьків та ін. Основні форми роботи: семінари, конференції, „круглі столи”, індивідуальні консультації, тренінги, вивчення педагогічних ситуацій, педагогічні бліц-турніри, сімейні посилки, психодрама, транзактний аналіз, кінолекторії тощо.

На базі ЦСССДМ діє „Школа батьківської підтримки”, яка надає допомогу батькам з різноманітних проблем сімейного виховання. Діяльність такої школи свідчить, що найбільш актуальними для сучасних батьків є проблеми взаємостосунків з дітьми, підготовки дитини до школи, форм і методів сімейного виховання. Розв'язання цих проблем неможливо без тісної взаємодії соціальних служб зі школами, медичними закладами, громадськими організаціями, засобами масової інформації. Говорячи про зміст, форми і методи такої роботи, спинимось на деяких основних.

Зокрема, у місцевій пресі можна започаткувати „Абетку для молодих батьків”. Це окремі складні питання педагогіки і психології сім’ї та сімейного виховання. Висвітлювати питання сімейного виховання в місцевій молодіжній пресі можна протягом року. Бажано рекомендувати соціальним педагогам орієнтовний тезаурус такої абетки, яка допоможе молодим батькам з’ясувати складні психолого-педагогічні явища, удосконалити їх на практиці у вихованні своїх дітей. Кожне слово – це окрема стаття з роз’ясненнями того чи іншого поняття.

Одночасно можна запровадити на місцевому телебаченні цикл передач для батьків „Чи легко бути батьками?”, а на радіо – „Парадокси виховання”, які мають пропагувати діяльність ЦСССДМ, а також висвітлювати найбільш актуальні й складні питання сімейного виховання.

Виховання дітей 2-3 річного віку покладено на молоду матір, яка знаходиться з дитиною вдома і потребує психолого-педагогічної допомоги в організації життєдіяльності дитини цього віку, її виховання, зміцнення здоров’я, підготовки дитини до дитячого садка. Батьки часто стикаються зі складними питаннями розвитку дитини в цей період, негативними проявами особистості (боязкість, надмірна сором’язливість, впертість, капризування, вияв агресивності та ін.). Допомогти батькам у вихованні таких дітей має соціальна служба з дитячим садком. З цією метою на базі дитячого садка організовується „Школа молодих матерів”, яка допомагає сім’ї підготувати дитину до дитячого садка. Така школа розрахована на рік, який передуює вступу дитини до дитячого садка.

Наступна робота з батьками проводиться в „Школі батьківської підтримки”. Це можуть бути систематичні заняття з батьками на базі шкіл і дитячих садків або індивідуальні консультації в соціальних службах, виїзні консультації в школах, студентських гуртожитках. Завдання такої школи – підтримати батьків, які мають нестандартну дитину або дитину з деякими відхиленнями в розвитку надати психолого-педагогічну допомогу в її вихованні.

Значні складнощі для батьків становлять обдаровані діти. У їх навчанні та вихованні виникає багато проблем. Адже саме від сім’ї великою мірою залежить: буде розвинений чи знищений їхній творчий потенціал. Обдарована дитина інакше сприймає дійсність та оточуючих її людей, тому завдання батьків – зберегти творчі здібності своїх дітей, подолати перешкоди у спілкуванні з оточуючими. Крім того, у завдання батьків входить сприяння творчим пошукам дитини, позитивна їх оцінка. Талановита дитина – це велика радість для батьків і водночас великий клопіт.

Психолого-педагогічна підтримка необхідна батькам та їх дітям, які не відвідували дитячий садок і виявили психологічно не підготовленими у 6 років відвідувати школу. Значну увагу слід приділяти пропаганді серед батьків знань з вікових особливостей дітей з метою раціональної організації сімейного виховання з дітьми різних вікових груп. Важливо підкреслити типові помилки, що їх припускають батьки в системі сімейного виховання, і допомогти запобігти їм або позбутися зовсім.

Значна увага повинна приділятися пропаганді серед батьків знань про індивідуально-психологічні особливості дітей різних вікових груп з метою раціональної організації з ними сімейного виховання. Адже відсутність у батьків педагогічних знань із цих питань часто стає причиною виникнення важковиховуваності, педагогічної занедбаності дітей.

Для батьків, які прийняли рішення про усиновлення дитини, проводиться спеціальна робота з проблем виховання прийомних дітей. Ці консультації мають передбачати такі питання: Роль сім'ї у вихованні дитини (покинуті батьками діти; турбота про самотню дитину; критерії усиновлення; психологія виховання дітей-приймаків; вплив оточуючого середовища; юридичні, соціальні, психолого-педагогічні проблеми у вихованні усиновлених дітей) та Юридичні проблеми (основи юридичних відносин між батьками і дітьми; види сімейної опіки; усиновлення та його громадсько-правові проблеми).

Отже, „Школа батьківської підтримки” вміщує комплекс програм, спрямованих на надання різних форм психолого-педагогічної допомоги молодим батькам у сімейному вихованні, адаптації дітей в оточуючому середовищі.

Питання *сімейної психотерапії* є складним у реалізації в діяльності соціальних педагогів. Робота у цьому напрямі передбачає соціальну реабілітацію молодих сімей з дисгармонією у сімейних взаємостях, наявністю конфліктних ситуацій; чимало сімей, де один з подружжя або обоє вживають алкогольні напої, наркотичні речовини, мають різні види нервових захворювань, а це створює загрозу для стабільності сім'ї, що вимагає соціальної допомоги і підтримки. Крім того, існують сім'ї, які потребують соціально-психологічної допомоги внаслідок тимчасових або затяжних труднощів, з якими стикається сім'я в перший період свого існування: серйозні захворювання членів сім'ї, майнові витрати, конфліктні взаємості між батьками та дітьми, незадоволеність ролевих очікувань у сім'ї, різні акцентуації в характерах подружжя, нервово-психічні захворювання та ін. Тут свою негативну роль відіграє фактор реактивності, невідповідності членів сім'ї до цієї ситуації, в яку вони потрапили. Виникають почуття невпевненості, безвиході, безпорадності. Усі ці явища можуть дестабілізувати сім'ю, якщо наслідки таких труднощів

заходять дуже далеко. Це ще залежить від того, якої функції сім'ї вони торкаються насамперед: матеріальної, виховної, психологічної, стану здоров'я, комунікативної. Як правило, порушення життєдіяльності сім'ї призводить до незадоволення потреб членів сім'ї, що зумовлюють незадоволеність, нервово-психічну напруженість, тривогу. Тобто наслідком таких порушень у сімейному житті є їх негативний вплив на психічне здоров'я членів сім'ї, психотравмуюча дія. У цих обставинах виникає потреба в сімейному лікарі, який може допомогти окремим членам сім'ї позбутися психічних травм.

Подружня психотерапія являє собою особливу форму психотерапії, орієнтовану на подружню пару та її проблеми. Вона має допомогти подружжю подолати сімейні конфлікти, кризові стани, досягти гармонії у взаємостосунках, забезпечити взаємне задоволення потреб, що дає змогу врегулювати подружні взаємини та позитивно впливати на спільне життя подружжя. Робота з такими сім'ями має суто індивідуальний характер і проводиться з подружжям разом або окремо з кожним.

Використовуються різні тести, анкетування, психоемоційні тренінги. При судах, ЗАГСах проводять бесіди-консультації з тими, хто розлучається. Якщо не вдається допомогти знайти спільну мову, робота з психотерапії розлучення допоможе знайти душевну рівновагу та почуття безпеки, навчити не зосереджуватись на стражданнях, любити і розуміти себе, долати труднощі.

Значну увагу потрібно приділяти сім'ям, що перебувають на грані розлучення. Причини розлучень можуть бути соціально-економічного, соціального й біологічного, психолого-педагогічного й фізіологічного характеру. До соціально-економічних причин належать матеріальні нестатки, відсутність нормальних житлово-побутових умов для проживання сім'ї. Причини соціального й біологічного характеру – хвороби членів сім'ї, несерйозність у ставленні до шлюбу, наявність другої сім'ї, подружня невірність, пияцтво, алкоголізм, наркотична залежність тощо. Причини психофізіологічні – фізіологічна несумісність, імпотенція, фригідність, велика різниця у віці, небажання мати дітей; соціальні психолого-педагогічні причини – соціальна та психологічна несумісність; різний рівень культури; різні характери, погляди на сімейне життя і виховання дітей; відсутність взаємодопомоги та взаєморозуміння; неповага один до одного; різні мета життя й життєві цінності; складний характер (ревнощі, жорстокість, скупість). Як свідчить практика, переважають соціально-психологічні причини, що стають основою сімейних конфліктів і призводять до розлучення.

Взагалі конфлікт вважається рушійною силою розвитку сім'ї; наявно або приховано конфлікти виникають в усіх сім'ях. Справа

полягає в тому, як розв'язати їх і як члени родини вміють справлятися з тими суперечностями, з якими стикається сім'я в процесі розвитку. Якщо в сім'ї існують стійкі конфліктні ситуації, то причини їх – серйозні розбіжності в поглядах, інтересах, потребах та ін. Наприклад, розбіжності в уявленнях про сімейні цінності, подружня невірність, низький рівень етико-психологічної культури подружжя, прагнення одного до лідерства в сім'ї, неповага до іншого члена подружжя, споживацьке ставлення до сім'ї, ревності, антигромадська спрямованість вчинків; зловживання алкоголем і наркотиками; нерозуміння відмінності в психології та біоритмах почуттів протилежної статі. Проте багато конфліктів не мають серйозних причин, а виникають через низький культурний рівень обох або одного з членів подружжя. У основі конфлікту – ствердження своєї правоти, в результаті чого конфлікт поглиблюється, розростається. У роздратованому стані вступає в дію система узагальнень і перебільшень (люди пам'ятають лише погане) типу: „Ти завжди так робиш”, „Усі ви такі...”, „Скільки разів говорити про одне й те саме...”.

Існують так звані конфлікти молодого подружжя, коли відбувається пристосування один до одного. І від того, чи зуміє подружжя знайти способи розв'язати конфлікти, залежить подальша стабільність сім'ї. А небезпека конфліктів молодих подружніх пар полягає в тому, що вони не володіють цими способами розв'язання конфліктних ситуацій і якщо конфлікти стають нормою, – назріває розлучення. Адже під час конфлікту розвивається ворожість один до одного, травмується психіка, гіперболізуються недоліки – усе більше образ і стресового стану. Молодому подружжю слід роз'яснити, що вони ніколи не перероблять один одного, і не слід навіть прагнути до цього. Треба рахуватися з інтересами, смаками і поглядами іншого; після сварки не повинно залишатися психічних травм, тому слід обов'язково помиритися. Часто помилка в тому, що подружжя зі своєї сім'ї намагається створити зіграну команду, не враховуючи, що не обов'язково 1 + 1 повинно бути 2. Не враховується також і те, що обоє мають право на самостійність. Уникнути конфліктів, згладити їх можна за допомогою різних розваг, подорожі або деякий час пожити окремо.

Звичайно, наявність стійких конфліктів негативно позначається на вихованні дітей, деформує їх особистість, сприяє формуванню цілого ряду негативних якостей особистості, а також появі нервово-психічних захворювань у всіх членів сім'ї.

Робота з такими сім'ями, як вже зазначалося, має індивідуальний характер і полягає у проведенні психологічних консультацій, комунікативних та поведінкових тренінгів.

Для визначення, чи існує в сім'ї небезпека розлучення можна запропонувати спеціальний тест, результати якого допоможуть зрозуміти, чи загрожує розлучення сім'ї, чи може вона подолати труднощі, з якими стикається в процесі сімейного життя, чи в сім'ї складається ситуація, яка може призвести до розлучення. У такому випадку для усунення такої ситуації необхідно переглянути розподіл сімейних обов'язків. Кожному з подружжя слід постаратися з'ясувати для себе причини незадоволеності партнера і засоби її усунення. Бажано змінити способи спілкування в сім'ї: якомога доброзичливіше, ніжно, уважно, ласкаво звертатись і спілкуватись один з одним, якомога менше докорів і зауважень. Слід намагатися виділити і посилити те, що поєднує подружжя (діти, невіршені проблеми, загальні бажання, потреби тощо).

Таким чином, для досягнення своїх цілей соціально-педагогічна робота з молодими сім'ями повинна бути ретельно продумана, обґрунтована та спиратися на програму, у якій закладено зміст, форми і методи соціально-педагогічної роботи.

Ключові поняття: молода сім'я, подружжя, сімейне виховання, соціально-педагогічна робота, центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді (ЦСССДМ).

Питання та завдання:

1. Дайте визначення поняттю молода сім'я.
2. Назвіть соціально-педагогічні проблеми молоді сім'ї.
3. Розкрийте основні напрямки роботи центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді з молодію сім'єю.
4. Охарактеризуйте форми та методи роботи з молодію сім'єю.

Проблемне завдання. Розробити річний план роботи клубу молоді сім'ї.

РОЗДІЛ III ЗМІСТ ТЕХНОЛОГІЙ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ РОБОТИ З РІЗНИМИ КАТЕГОРІЯМИ СІМЕЙ

3.1. Робота з сім'єю, яка є фактором дезадаптації дитини

Сім'я є безпосереднім середовищем, яке формує моральні цінності дитини. Найважливішими каналами, через які йде вплив на дитину в сім'ї, виступають батьківська любов, батьківський авторитет, моральні орієнтації батьків, психологічний клімат у сім'ї. В результаті позитивного впливу зазначених факторів у дитини формується сприятлива позиція в родині, почуття захищеності, емоційне благополуччя, а засвоєні моральні еталони стають орієнтирами поведінки. При несприятливих факторах поведінка дитини істотно спотворюється і він може встати на шлях правопорушень і злочинів. У даний час в результаті посилення, негативних процесів у різних сферах життя: економіці соціальної сфері, духовного життя збільшилася кількість сімей, які можуть негативно впливати на розвиток та становлення дитини.

Сучасна соціальна ситуація суспільства визначає схильність окремих категорій дітей та їх сімей до групи ризику по окремим факторам і (або) їх поєднанню.

До групи ризику, як правило, потрапляють найбільш незахищені в соціальному і соціально-психологічному плані верстви населення. Несприятливі умови соціалізації в найбільшій мірі впливають на соціально-незахищені категорії дітей (діти з обмеженими можливостями, котрі виховуються в неблагополучних, асоціальних, малозабезпечених сім'ях, у родинях переселенців).

Одні ознаки і обставини, що визначають приналежність до групи ризику, мають постійний характер і непереборні (наприклад, інвалідність), інші виявляються на певному етапі (соціальна дезадаптація). Є ознаки (сирітство, соціальні відхилення, протиправна поведінка), які можна запобігти або усунути при певних умовах (усиновлення, реабілітація, корекція протиправної поведінки).

З соціальною категорією „група ризику” пов'язане й таке поняття, як „важка життєва ситуація”. Знаходження дітей (і їх сімей) у важкій життєвій ситуації вже само по собі зумовлює втручання фахівців, які за родом своєї діяльності займаються наданням їм допомоги. Важка життєва ситуація – ситуація, яка об'єктивно порушує життєдіяльність дитини.

До категорії дітей, які перебувають у важкій життєвій ситуації, відносяться:

- діти, які залишилися без піклування батьків;
- діти з обмеженими можливостями здоров'я, діти, які мають вади фізичного і психічного розвитку;
- діти-жертви збройних і міжнаціональних конфліктів, екологічних і техногенних катастроф, стихійних лих;
- діти із сімей біженців і вимушених переселенців;
- діти, що опинилися в екстремальних умовах (в тому числі: діти-жертви насильства; діти, які відбувають покарання у вигляді позбавлення волі у виховних колоніях; діти, що перебувають в спеціальних навчально-виховних закладах; діти, які проживають в малозабезпечених сім'ях, діти з відхиленнями у поведінці);
- діти, життєдіяльність яких об'єктивно порушена в результаті обставин, що склалися і які не можуть подолати дані обставини самостійно або за допомогою сім'ї.

Сім'я, що перебуває в соціально небезпечному положенні, визначається як родина, що має дітей, які знаходяться в соціально небезпечному положенні, а також родина, де батьки або інші законні представники неповнолітніх не виконують своїх обов'язків по їх вихованню, навчанню і (або) змістом і (або) негативно впливають на їхнє поведіння або жорстоко поводяться з ними.

У сучасній соціальній ситуації поняття „діти групи ризику” розглядається фахівцями перш за все з точки зору того „ризик”, якому піддаються вони самі у своїй соціальній ситуації: ризику втрати життя, здоров'я, нормальних умов для повноцінного розвитку.

Виділяють такі групи чинників ризику:

- *Медико-біологічні* (група здоров'я, спадкові причини, вроджені властивості, порушення в психічному і фізичному розвитку, умови народження дитини, захворювання матері тощо). Стани ризику по здоров'ю виникають, коли діти, зовні або внутрішньо високо мотивовані до навчання, не можуть собі дозволити захиститися від надмірного для них навантаження на поведінковому рівні. Вони живуть і працюють в режимі напруження. Наслідки такого напруження можуть виявлятися в збої роботи слабких систем організму.

- *Соціально-економічні та соціально-демографічні* (багатодітні та неповні сім'ї, неповнолітні батьки, безробітні сім'ї, сім'ї переселенців, мігрантів). Такі сім'ї, як правило, відчувають труднощі матеріального, педагогічного і психологічного характеру.

- *Соціально-психологічні* (неправильне виховання в сім'ї; педагогічно-некомпетентні, конфліктні сім'ї; відчуження від

соціального середовища та ін.). Серед стилів, що роблять несприятливий вплив на дитину, найбільш часто зустрічаються: авторитарний стиль виховання; вихованням за типом домінуючої гіперпротекції; гіпоопіка; виховання в умовах підвищеної моральної відповідальності; неприйняття, емоційне відкидання дитини, відсторонено-байдужий, непослідовний стилі виховання.

- *Педагогічні* (невідповідність змісту програм освітнього закладу та умов навчання дітей їх психофізіологічним особливостям, темпу психічного розвитку дітей та темпу навчання, відсутність мотивації до навчання тощо).

Серед цієї групи факторів виділяють особливості освітньої організації:

- Середовище, яке сприяє мотивації до навчання;
- Конфліктні обставини;
- Авторитарний / ліберальний стиль взаємодії;
- Зниження виховного потенціалу школи: концентрація тільки на навчальному процесі, недостатня сформованість системи позаурочної роботи з дітьми;

- Професійна некомпетентність педагогів: відносини, побудовані на необґрунтованих вимогах, надмірна система контролю, невміння створити сприятливий психологічний клімат.

Розвиток шкільної дезадаптації при тих чи інших станах ризику розвивається поетапно у двох аспектах – діяльнісному та сфері відносин.

У навчальній діяльності при несприятливому розвитку шкільної ситуації первинні труднощі у навчанні (1-й етап) переростають у прогалини в знаннях (2-й етап), відставання у засвоєнні матеріалу по одному або кількох предметів (3-й етап), неуспішність часткову або загальну (4-й етап), далі можливий крайній випадок – відмова від навчальної діяльності, коли дитина перестає відвідувати навчальні заняття (5-й етап).

У сфері соціальних відносин негативна динаміка виражається в тому, що первинне виникле напруження дитини у відносинах з батьками і педагогами (1-й етап) переростає в смислові бар'єри (2-й етап), в епізодичні (3-й етап) і систематичні конфлікти (4-й етап), і як крайній випадок, у розрив особистісно-значущих для нього відносин (5-й етап).

Педагоги, як правило, причини таких змін в поведінці дитини найчастіше не пов'язують з впливом школи і дають однозначну оцінку – „не хоче вчитися”, „у нього погана поведінка”.

Неуспішність у навчальній діяльності, проблеми у відносинах з особистісно-значущими людьми негативно позначаються на соціально-психологічному благополуччі особистості. Можуть виникати порушення поведінки, деформації характеру, зміни стану соматичного та психічного

здоров'я. Змінюються життєві, ціннісні установки особистості. У ситуаціях хронічної неуспішності навчальна діяльність перестає сприйматися дитиною як значуща. Дитина починає шукати той вид занять, в якому вона була би більш успішною. Це може бути як різна дозвілєва діяльність (гуртки, студії тощо), спортивні заняття, залучення в неформальні підліткові групи різної спрямованості. Можлива поява різних форм поведінкових девіацій. Такі форми поведінки можуть служити способом залучення уваги дорослих. Можлива поява саморуйнування поведінки (вживання наркотичних речовин тощо).

- *Кримінальні* (асоціальна поведінка батьків; небезпечні для дитини умови проживання в сім'ї; жорстоке поводження з дітьми в сім'ї; позбавлення одного з батьків (обох батьків) батьківських прав; девіантна, делінквентна поведінка дитини). Девіантна поведінка визначається як антигромадська (не підлягає суворим правовим санкціям) і завдає шкоди самому виконавцю. При делінквентній поведінці дії особи, яка її вчиняє, вступають у конфлікт з правовими нормами, є злочином, тому настає кримінальна відповідальність.

Часто така девіантна поведінка в підлітковому віці обумовлена поєднанням педагогічної занедбаності дитини з особливостями перехідного віку. Можна виділити особистісні особливості підлітка, які підвищують ризик девіантної поведінки:

- Труднощі формування життєвих орієнтирів, цінностей;
- Внутрішня самотність, нерозуміння;
- Переживання власної неуспішності;
- Труднощі саморозуміння, неадекватна самооцінка;
- Відсутність позитивних життєвих цілей;
- Невміння взаємодіяти з оточуючими;
- Нестійкість емоційної сфери;
- Нестійкий розвиток навичок саморегуляції.

Однак не можна стверджувати, що неблагополуччя в сім'ї – основна причина девіацій. Різні варіанти порушення поведінки підлітків можуть бути і в зовнішньо благополучних сім'ях.

Виділяють такі сім'ї (виходячи з їх типології), в яких дитина найбільш піддається впливу несприятливих факторів і може бути віднесена до групи ризику по одному (що рідко) або кількох із них.

Типологія сімей за ступенем розвитку здатності до вирішення криз.

- Сім'ї, в яких система взаємодій гнучка, члени сім'ї здатні обговорювати виникаючі проблеми спільно, що дає можливість пошуку нових форм відносин і організації життя сім'ї. Такі сім'ї потрапляють до групи ризику в разі виникнення ненормативної кризи, при виникненні складних ситуацій: нещасні випадки, серйозні захворювання членів

сім'ї, передчасна смерть близьких. Сім'ї цього типу потребують соціально-педагогічної підтримки саме в ситуаціях таких ненормативних криз.

- Сім'ї, в яких основні зусилля спрямовані на підтримку відносин згоди, досягнутої за рахунок провідної ролі одноосібного „сімейного лідера”. У таких сім'ях досить високий ризик виховання дитини по авторитарному типу, в силу, наприклад залежного положення матері тощо. За своїм стилем життя вони – досить „закриті”, що визначає складності в наданні їм соціально-педагогічної допомоги, в якій вони можуть мати потребу, часто не усвідомлюючи цього. Члени цієї родини, як правило, рідко звертаються по допомогу (в основному в результаті гострої кризи – психічного захворювання членів сім'ї, сімейного насильства тощо).

- Сім'ї, в яких суперечки і конфлікти складають основу внутрішньосімейних взаємин. Такі сім'ї в найменшій мірі володіють потенціалом для самостійного вирішення проблем. Діти з цих сімей схильні до ризику соціальної дезадаптації через невміння без конфліктів вибудовувати свої відносини з оточуючими.

Типології сімей за їх функціональної спроможності.

- Сім'ї можна умовно розділити на „функціонально заможні” (благополучні) і „функціонально неспроможні” (група ризику). У основі цієї типології лежить такий показник, як здатність сім'ї справлятися зі своєю виховної роллю.

- Функціонально неспроможні сім'ї характеризуються підвищеною конфліктністю відносин між подружжям, або відчуженням, а крім того, несприятливим стилем сімейного виховання дитини: надмірною авторитарністю батьків, гіперопікою, відсутністю емоційного прийняття дитини та ін. Таке сімейне середовище робить на дитину непрямий десоціалізуючий вплив.

Типологія сімей з прямим десоціалізуючим впливом.

- Сім'ї з прямим десоціалізуючим впливом характеризуються асоціальною поведінкою. Це кримінально-аморальні сім'ї (в них переважають кримінальні фактори ризику) і асоціально-аморальні.

- Кримінально-аморальні сім'ї характеризуються найбільш несприятливими (часто – небезпечними) умовами для виховання та розвитку дитини. У таких сім'ях ризик того, що дитина може опинитися в ситуації, що загрожує її життю і здоров'ю, досить високий. У кримінально-аморальних родин батьки, інші дорослі зловживають алкоголем, наркотиками, займаються кримінально-карними діяннями і т.п. Діти, як правило, в таких сім'ях позбавлені елементарної турботи, часто піддаються жорсткому поводженню, тому в максимальному

ступені потребують соціально-психологічної, педагогічної підтримки, захисту своїх прав. У цій ситуації єдиний вихід – вилучення дитини з сім'ї, постановка питання про позбавлення або обмеження батьківських прав, залучення батьків до відповідальності.

- Асоціально-аморальні родини можуть сприйматися оточуючими як благополучні по рівню життя. Батьки в таких сім'ях найчастіше піклуються про своїх дітей і створюють, з їх точки зору, сприятливі умови життя. Однак „антиціннісні” орієнтації батьків, їхній спосіб життя порушують нормальне моральний розвиток дитини.

Типологія сімей з соціально-психологічної та соціально-економічної ситуації.

- Неповні сім'ї.
- Сім'ї з дітьми з обмеженими можливостями.
- Багатодітні сім'ї.
- Малозабезпечені сім'ї.
- Сім'ї безробітних.
- Сім'ї з неповнолітніми батьками.

Умови життя таких сімей, насамперед, ускладнені проблемами матеріального характеру, можливі також педагогічні та психологічні труднощі. Зустрічаються в них і варіанти неблагополуччя.

Таким чином, фактори адаптації до ситуацій ризику у неповнолітніх різні. Ті групи неповнолітніх, які в силу поєднання об'єктивних і суб'єктивних причин максимально схильні до різних соціальних і соціально-педагогічних ризиків, називають „групами” або „категоріями ризику”.

Соціальна дезадаптація дитини характеризується спочатку порушенням взаємин у родині, потім розривом зв'язків з батьками та батьків з дітьми, порушенням соціально-значимої діяльності, до якої відносяться вчення, спілкування з однолітками, праця.

У сучасній соціальній ситуації дитина найменш захищена від несприятливого впливу середовища. Це проявляється в протиріччі між декларуванням здорового способу життя, моральності, правової законності і відсутністю виконання цих вимог в дійсності. Крім того, існує безліч законів, що захищають дитинство і юнацтво, а в реальному житті переважає дитяча незахищеність. Ключова фігура в освітньому закладі, що забезпечує захист прав та інтересів дитини у важкій життєвій ситуації, – соціальний педагог.

Також існують наступні *типи сімей, які є фактором дезадаптації дитини.*

Перший тип – сім'ї, де батьки ведуть аморальний спосіб життя, пиячать, здійснюють безчесні вчинки, подають дітям приклад

антигромадської поведінки. Механізм впливу на дитину в такій родині може проявлятися в декількох формах.

Перша форма. Повна байдужість, до своїх дітей з боку батьків, викидання їх на вулицю. Діти є свідками бійок, лихослів'я, вони надані самі собі, поведінка їх не контролюється. У дитини виникає відчуття власної ущербності, непотрібності, обділеності. Ці почуття стають основною для формування негативного ставлення до оточуючих, неприйняття норм моральної поведінки. При співбесіді з підлітком, він каже: „Додому йти не хочу. Приходять сторонні люди, п'ють з батьками, дома незатишно. Я там нікому не потрібен”. Діти і підлітки з таких сімей перебувають без нагляду, безцільно бродять по вулицях, легко потрапляють під вплив вуличних угруповань, починають вживати алкоголь, токсичні і наркотичні речовини. Дитина знаходиться в позиції „занедбаной”.

Наприклад, Володя ріс у неблагополучній родині. Батьки систематично пиячили, хлопчик перебував без контролю. До того ж Володю часто карали. Одного разу він вирішив висловити протест: пішов з дому на кілька днів. Згодом Володя розповідав, що він сподівався на те, що мама буде хвилюватися, переживати, плакати, шукати його і в результаті до нього змінять ставлення і всі, члени родини. Але яке ж було здивування підлітка, коли він все-таки повернувшись додому, побачив, що на його відхід ніхто не звернув уваги. Думка: „Зовсім не потрібен”, – пронизала хлопчика. Після цього випадку Володя зовсім пішов з дому і став бродяжити.

Друга форма. Вплив „пасивного” прикладу антигромадської поведінки батьків. Діти звикають до такої поведінки батьків як до норми, бо іншого прикладу вони просто не бачать. Діти переймають цинічне ставлення до моральних норм, неповагу до оточуючих людей, споживацьке ставлення до життя. Цей процес відбувається швидше, якщо між батьками та дітьми зберігається емоційний контакт, коли діти прив'язані до своїх батьків. Наведемо приклад.

Костя Н., 12 років. Хлопчик жив у неблагополучній сім'ї, оскільки батьки часто випивали і сварилися між собою. Батько був інвалідом. Після чергової випивки та сварки з дружиною, плакав, скаржився на долю. Хлопчик шкодував свого батька і виправдовував його пияцтво. Він говорив: „Тато п'є тому, що він не може ходити”. Маму Костя теж любив. Мама працювала в буфеті. Вона часто приносила додому залишки продуктів: бутерброди, солодоші, фрукти. Хлопчик слухав розмови про те, як мамі вдалося обдурити відвідувача, обрахувати його. Поступово у підлітка сформувалося переконання в тому, що для того, щоб добре жити, можна і необхідно обманювати. Коли мати пішла на іншу роботу (вона стала працювати двірником), підліток перший час допомагав їй, але

потім, познайомившись зі старшими хлопцями, майже весь час проводив з ними. Після смерті батька, хлопчик перебував у пригніченому стані. Він згадав його слова: „Вип'єш, полегшає”. Костя вперше напився. З тих пір став випивати, а потім пристрастився до наркотиків. Щоб мати кошти для придбання наркотиків, підліток почав красти.

Третя форма. Пряме, активне залучення дітей і підлітків у пияцтво, вживання наркотичних речовин, проституцію, антигромадську діяльність.

Так, Олена С. жила з мамою і часто спостерігала як до мами приходили сторонні чоловіки, приносили їй цукерки, квіти, подарунки. Коли дівчинка піросла, мати заявила їй: „Якщо хочеш все мати, живи, як я”. З 15 років дівчинка через матеріальні міркування була залучена матір'ю в заняття проституцією.

Другий тип – сім'ї з порушеним емоційним контактом між батьками і дітьми, жорстким контролем за поведінкою і всім життям дитини. У таких сім'ях позиція батьків (частіше батька) авторитарна. До дітей висувають високі вимоги, але позитивні сторони не помічаються. Відсутня теплота взаємин. Дитина знаходиться в позиції „пригніченості”. На питання, що тебе засмучує у взаєминах з батьками, підлітки з таких сімей відповідають: „Немає розуміння”, „Я їм не потрібен”, „Він (батько) злий, черствий”, „Ненавиджу, коли кричить, б'є”, „Боюся йти додому, коли отримаю погану оцінку в школі”. Радують таких підлітків „Коли вдома тихо і затишно”, „Коли батько не п'є, не кричить”, „Коли розуміють”, „Коли батьки радіють моїм хорошим відмітками”, „Коли вдома нікого немає і ніхто тебе ні в чому не дорікає”.

Самооцінка часто у таких дітей буває занижена або має конфліктну будову. Оцінка з боку вчителів і товаришів може бути позитивною (результатами конкретної діяльності і деякими якостями особистості). Однак ця оцінка приходить у серйозне протиріччя з тією, яку дають підлітку батьки. Звідси можливість конфліктів або повна пригніченість, замкнутість. Бажання відповідати позитивній оцінці і неможливість отримати її від близьких людей травмує підлітка, спотворює його поведінку. Вони починають хуліганити, порушувати дисципліну і т. п. Часто діти піддаються фізичним покаранням, приниженням, знущанням. Скоєне над дитиною насильство впливає на його подальше життя. У таких дітей спостерігається порушення емоційного та психічного стану, страхи, тривожність, замкнутість. Вони можуть відчувати злість бажання мстити; стають маловідгукуваними, черствими по відношенню до людей. Такі діти часто тікають з дому, проявляють жорстокість до молодших, слабших, тварин. У цьому виражається їх бажання вилити образ, задовольнити ущемлене

самолюбство. У ряді випадків діти та підлітки виявляють схильність до самодеструктивної поведінки, тобто заподіяння собі шкоди. Грубість, приниження людської гідності, знущання з боку дорослих сприяють тому, що діти і підлітки стають на шлях найсерйозніших правопорушень і злочинів.

Так, Денис К. виховувався у вкрай несприятливих умовах. Батько працював на будівництві, часто пив. Мати – домогосподарка. З боку батька було холодне, надмірно авторитарне ставлення. До того ж за найменшу провину хлопчик піддавався фізичним покаранням. У початковій школі Денис навчався посередньо, в міру своїх здібностей. Напружена обстановка дома і покарання призвели до того, що хлопчик почав грубити вчителям, порушувати дисципліну, зривати уроки, битися на перервах. Після школи додому йти не хотів, подовгу бродив по вулицях. У 5-му класі після чергового покарання батька втік з дому. Кілька днів не приходив додому. Ночував на вокзалі, на горищі, в підвалі з бомжами, навіть на лавці в саду. Зблизився з вуличним угрупованням. Включення в антисоціальну діяльність групи відбулося швидко. До моменту зближення з угрупованням у підлітка сформувалися такі якості, як агресивність, підозрілість до старших, бажання мстити. У складі угруповання підліток скоїв декілька зухвалих правопорушень і злочинів: хуліганство, побиття перехожих, грабіж.

Третій тип – сім'ї з важким матеріальним становищем. Розглядаючи даний тип сім'ї, необхідно звернути увагу про те, що діти і підлітки в таких сім'ях можуть займати досить різні позиції, оскільки емоційний клімат між батьками і дітьми може бути на самому різному рівні. Об'єктивно діти і підлітки в таких сім'ях не задовольняють найелементарніших потреб в їжі, одязі, житлі. У багатьох сім'ях спостерігається і важкий морально-психологічний клімат сварки між батьками, напружені відносини між усіма членами сім'ї. Батьки стурбовані пошуком засобів для існування, зривають свій напружений стан на дітях. Діти з малозабезпечених сімей не можуть займатися в платних гуртках, секціях, відвідувати театри, музеї. У ряді випадків важке матеріальне становище доповнюється дитячою бездоглядністю. Дитина порівнюючи себе із забезпеченими однолітками, відчуває себе скривдженою і обмеженою. Надана сама собі, не зайнята у сфері дозвілля, а часто просто голодна, дитина здатна вчинити злочин.

Четвертий тип – сім'ї з низькими духовними потребами та споживацьким ставленням до життя. У таких сім'ях процвітає дух накопичення, заздрості, фетишизації речей. Батьки намагаються до наживи будь-якими засобами і підносять дітям своє розуміння моральних цінностей. З дитини формується егоїст.

В одних сім'ях виховання дітей обмежується турботою про їх матеріальне благополуччя. В інших критерієм успішного виховання вважають адаптацію дитини в суспільстві. По-третє цінують, перш за все, здатність дітей встановлювати контакти з іншими людьми. По-четверте батьки хочуть виховати людину, що прагне до самовдосконалення і т.д. Ставлення батьків до проблем виховання дітей відображає систему цінностей сім'ї, то, до чого вона прагне і на якій основі складається її спосіб життя. Тому за рівнем усвідомлення своєї відповідальності за долю дітей стоять культура і атмосфера сімейного життя. Відповідно заходи, спрямовані на посилення відповідальності батьків за виховання і навчання дітей, певною мірою впливають на весь уклад сімейного життя, допомагають їм подолати ряд соціальних проблем і сприяють профілактиці „соціального” сирітства, девіантної, бездоглядності, наркоманії та ін.

Залежно від ступеня відповідальності батьків за виховання і навчання дітей можна виділити кілька типів сімей: „проблемну”, „некомпетентну”, „благополучну”. Розглянемо особливості кожної з них більш докладно.

Проблемна сім'я

Здавалося б, існування дітей вже само по собі робить батьків більш відповідальними і змушує приймати більш розумні рішення в кризових ситуаціях. Однак це далеко не так. У цьому переконує так звана „проблемна сім'я” чи, точніше, сім'я „групи ризику”. У повсякденній свідомості найчастіше до цього типу родини відносять неповну сім'ю на тій підставі, що відсутність одного з батьків є джерелом серйозних відхилень у поведінці дітей. Наукові дослідження не виявляють такої прямого зв'язку. Вони фіксують, з одного боку, життєву незадоволеність батьків, поодинокі виховує дитину, низьку матеріальну забезпеченість подібної сім'ї, але, з іншого – високий ступінь самостійності дитини, ранній прояв почуття відповідальності. Серйозною передумовою відхилень у поведінці дітей неповна сім'я стає в тому випадку, коли діти відчують дефіцит уваги з боку матері (чи батька).

Робота з „проблемною” сім'єю, націлена на посилення відповідальності батьків, повинна починатися з виявлення неблагополучних дітей. Подібна діагностика здійснюється соціальними педагогами, психологами та педагогами впродовж досить тривалого часу і включає збір інформації, спілкування з дітьми і батьками. У результаті вона дозволяє зафіксувати характер і види відхилення і на цій основі виділити дві групи підлітків, які потребують:

- а) у захисті від сім'ї;

б) у відновленні втрачених контактів з родиною та школою. Технологія роботи з дітьми, які належать до першої групи, обумовлена, перш за все, характером сімейних проблем. В залежності від них розробляється план реабілітації, що включає широкий комплекс заходів: від скорочення термінів перебування дитини в сім'ї до приміщення дитини до центрів дитячої реабілітації на основі рішення органу місцевого самоврядування.

Комісії у справах неповнолітніх можуть застосовувати до батьків адміністративні заходи (оголосити громадський осуд або попередження, накласти грошовий штраф за заподіяну шкоду і т. д.) у разі злісного невиконання батьками обов'язків по вихованню та навчанню дітей. Передбачені такі спеціальні норми кримінальної відповідальності батьків:

- за втягнення неповнолітніх дітей у вчинення злочину шляхом обману, погроз або іншим способом;
- за втягнення неповнолітніх у систематичне вживання спиртних напоїв та одурманюючих засобів;
- за втягнення у заняття проституцією, бродяжництвом або жебрацтвом;
- за невиконання або неналежне виконання обов'язків по вихованню дітей, якщо ці діяння з'єднані з жорстоким поведінням.

При цьому батьки втрачають права, засновані на факті споріднення з дитиною, а також право на пільги і державні допомоги, встановлені для громадян, які мають дітей.

Робота з дітьми, віднесеними до другої групи, націлена на відновлення загублених контактів з родиною та школою. Вона здійснюється психологами, педагогами, соціальними педагогами, батьками, самими дітьми. Якщо дитина кинула школу, то першорядне завдання – повернути її. Навчальні труднощі, викликані прогулами, гостро відчуваємий неуспіх народжують агресію, пошук підтримки серед нестійкою частини підлітків і прагнення знову кинути школу. У цьому випадку доцільно не наполягати на поверненні учня у колишній клас, а за погодженням з батьками перевести його в професійне училище або вечірню школу.

Участь школи у відновленні сімейних контактів повинно бути націлене:

- на формування у батьків ставлення до підлітків як до самоцінним особистостям, які мають сильні сторони і необхідні можливості для гідного життя;

- на розвиток зацікавленої взаємодії, що вимагає не стільки додаткового часу, скільки вміння виявляти щирий інтерес до потреб дитини та її станів;
- на освоєння підлітками навичок конструктивної взаємодії з батьками (вміння розуміти батьків, вміння вести себе гідно в конфліктних ситуаціях з батьками і т.ін.).

Як уже зазначалося, відчуженість, придушення особистості дитини, недовіра породжують у батьків індивідуальне ставлення до дітей, а в крайніх випадках уявлення про них як ледачих, ні на що не здатних. Тому особливого значення набуває презентація здібностей і талантів дітей батькам. „Відкриття” батьками дитини для себе, пробудження інтересу до неї – стимул перегляду звичних відносин, а в ряду випадків і катарсису. Одночасно створюються передумови до усунення напруженості і недовіри у відносинах сім’ї до школи.

Відсутність стабільних контактів батьків зі школою, ставлення до школи як до джерела негативної інформації робить вельми проблематичним відвідування батьками цієї групи батьківських зборів, лекцій та інших форм психолого-педагогічної освіти. Можна вважати, що однією з ефективних форм відновлення контактів школи та сім’ї виступає консультування батьків. Його мета – допомогти кожному члену сім’ї критично оцінити свою позицію в області сімейних відносин; зміцнити віру в свої сили і бажання досягти успіху у вирішенні проблем виховання та навчання дітей. Аналіз досвіду дозволяє сформулювати деякі умови ефективної консультативної роботи:

- уміння створити доброзичливу атмосферу, що розташовує до діалогу;
- соціальний захист, заснований на індивідуальному підході і обліку реальних можливостей сім’ї;
- повага до особистості кожного члена сім’ї, довірливість і такт;
- конфіденційність;
- здатність надати психологічну підтримку;
- здатність бачити найменші досягнення і вселяти віру в успіх;
- співпраця з сім’єю на діловій основі, яка визначається планом, договором, що фіксує обов’язки сторін і т. д.

Дотримання подібним правилам дозволяє соціальному педагогу розташувати до себе батьків, завоювати довіру, викликати на відвертість. У свою чергу, подібні консультації допомагають краще зрозуміти дитину, знайти найбільш доцільні способи вирішення проблем виховання дитини в сім’ї та школі.

Не менш актуальна психологічна робота з підлітками з проблем їх взаємовідносин з батьками, оскільки, як уже зазначалося, досить

велика кількість дітей не задоволена своїми відносинами з батьками. Важливо познайомити їх зі способами продуктивної поведінки у випадках, коли батьки, як їм здається, надмірно авторитарні і владні, байдужі до них і їх турбот, ворожі.

Проведення такої складної за характером і методам роботи не під силу одним вчителям. Навіть класні керівники, які отримали спеціальну підготовку, далеко не завжди в змозі виступити в ролі консультантів. Виникає об'єктивна необхідність у спеціально організованій соціально-педагогічній роботі та чіткому визначенні статусу і прав соціальних педагогів, здатних спільно з різними громадськими організаціями, телефонами довіри, школами, Центрами психолого-педагогічної допомоги, комісіями у справах неповнолітніх розширити можливості впливу на сім'ю „групи ризику”. Зокрема, консультування повинно практикуватися не тільки в школах, а й дитячих поліклініках, дошкільних установах.

Не варто думати, що під впливом зазначених заходів батьки швидко і без проблем усвідомлюють свою відповідальність за виховання і навчання дітей. Не можна чекати швидких результатів. Проте можна вважати, що кропітка праця педагогів, психологів, соціальних педагогів дозволить батькам критично поглянути на себе як на вихователів. У цьому випадку зростає їх інтерес до проблем життєзабезпечення дітей, до їх шкільних успіхів, до освоєння навичок елементарної психологічної допомоги собі (зняття роздратування, гніву, образи), до грамотного вирішення життєво важливих проблем. В цьому випадку в якості одного з найважливіших джерел батьківської рефлексії стає соціальний педагог.

Сказане дозволяє ще раз підкреслити, що об'єктивні несприятливі фактори формують негативне або індиферентне ставлення до дітей в „сім'ях ризику” не самі по собі, а у „взаємодії” з соціальною та моральною нестійкістю батьків.

Некомпетентна сім'я

Подібне визначення підкреслює невміння батьків взаємодіяти з дітьми, їх нездатність зрозуміти справжні потреби дитини і створити можливості задовольнити їх в даних матеріальних умовах, невміння бачити перспективи розвитку дитини, постійне підкреслення свого авторитету і т. д.

Звідси поява низки соціальних проблем, які прямо або побічно впливають на ставлення дітей до батьків, оточуючих, школи; досить низький рівень відповідальності дітей за себе, свої вчинки та їх наслідки. Можна зробити висновок, що виховна некомпетентність має далекосяжні соціальні наслідки, зокрема небезпека перетворення

подібної сім'ї в сім'ю „групи ризику”. Тому робота з підвищення батьківської компетентності носить профілактичний характер.

Виділяються три групи батьків на основі аналізу їхнього ставлення до своєї підготовки в галузі виховання дітей.

Перша група не відчуває своєї некомпетентності. Вона впевнена в тому, як треба „виховувати”, впевнена в хорошому знанні себе і дитини, переконана у праві „писати сценарій” її майбутнього життя. В основі подібної позиції лежить досвід власного дитинства, прийняті тоді методи і форми виховання; негативне ставлення до „словесної педагогіки”; розуміння виховання як маніпулювання, як корекції поведінки та ставлення до переживання як до того, що не заслуговує уваги дорослих. Звідси прихований або явний конфлікт зі школою, якщо педагоги в тій чи іншій мірі критично оцінюють окремі вчинки дитини або рекомендують щось самій родині.

Представників сімей цього типу не можна дорікнути в зниженій відповідальності за виховання дітей. Однак вона базується на прагненні батьків виховувати дітей за своїм образом і подобою. Нав'язування батьками своїх цінностей та ідеалів рано чи пізно призводить до придушення дитини, а то й до його опору, який виражається або активно (у формі конфлікту), або пасивно (у формі депресивних станів). Некомпетентність другої групи сімей обумовлена „гіперсоціалізуючим вихованням”, коли батьки концентруються на успіху дітей, прагнуть завантажити і перевантажити їх усілякими заняттями. При цьому реальні можливості дитини часом переоцінюються або ігноруються. Незадоволені батьки починають завзято боротися з „непослухом”, „неорганізованістю”, „лінню” та іншими недоліками дітей. Спочатку дитина бореться з окремими стресовими подіями, потім опір слабшає і з дитини починають „вихлюпуватися” то „погане”, з точки зору батьків, яке до певного часу стримувалося, – грубість, різкість, агресивність.

Третя група батьків відчуває свою невідповідність до виховання дітей. Для неї характерно гостро переживане почуття безпорадності, пригніченості, роздратування, свідомість неможливості знайти „спільну мову” з дитиною, вплинути на неї. Усвідомлення відповідальності за сьогоднішній і завтрашній день дітей, тривога за їхнє майбутнє, з одного боку, і труднощі у встановленні контактів у міру їх дорослішання – з іншого, стають джерелом напруженості, крайнього невдоволення собою, інтенсивного пошуку виходу з ситуації, що складається.

Відповідно формуються різні позиції по відношенню до школи і педагогічної допомоги сім'ї. Представники першої та другої груп, довіряючи насамперед звичному стилю взаємин і сформованим нормам сімейного життя, досить негативно ставляться до „втручання”

соціальних працівників, педагогів і психологів у „справи сімейні”, в індивідуальні звички та уявлення. Подібне відношення до порад продиктовано не тільки вірою батьків у непорушність сформованих основ сімейного виховання, але часто і позицією педагогів, їх невмінням встановити контакт з сім'єю, рахуватися з сімейними традиціями. Виховання „важких дорослих” буде ефективно в тому випадку, якщо вони беруть участь в ньому добровільно. Разом з тим мистецтво роботи соціального педагога полягає в тому, щоб стимулювати потребу батьків у перегляді звичних уявлень, не ущемляючи їх гідності.

Робота з цією категорією дорослих покликана допомогти їм зрозуміти дітей, увійти в їхній спосіб мислення, навчитися розбиратися в мотивах вчинків. З цією метою слід розвивати кордони співробітництва, використовуючи неформальні контакти (чаювання, зустрічі для обговорення особистого досвіду з навчання та виховання дітей і т. д.). Особливе значення досвідчені соціальні педагоги надають обговоренню з батьками конкретних ситуацій, аналізу витоків конфліктів, їх наслідків для всіх членів сім'ї. В процесі подібного обговорення корисно уявити розглянуту ситуацію як би побачену очима дітей.

Ключ до довіри лежить в докладному ознайомленні батьків з традиціями та особливостями школи, можливостями, наданими учням і вимогам до них. Ознайомлення з вимогами – складова частина виховання в дусі демократії, в якій існують обмеження волі, засновані на усвідомленні дитиною власної відповідальності за свої вчинки та їх наслідки.

Взаєморозуміння соціального педагога і батьків приходить в міру залучення сім'ї в життя школи. Одночасно розширюються контакти з іншими батьками. Спілкування педагогів з батьками дозволяє виокремити низку проблем, що вимагають ґрунтовної розмови: девіантний підліток, хто винен? Сім'я понад усе? Що необхідно знати про свою дитину? Як відбувається її емоційний розвиток? Які основи співпраці сім'ї зі школою? Як у родині підтримати авторитет вчителя? Як навчити дитину говорити „ні” тощо. Для обговорення подібних питань в освітніх установах, навчальних центрах організуються групи з саморозвитку (іноді окремо для матерів і батьків). Керує подібної групою психолог або соціальний педагог. Мета програми – навчити батьків позитивно впливати на своїх дітей, розуміти і враховувати особливості віку, вчити здоровому образу життя. Участь у тренінгах спілкування, вирішення конфліктів, розвиток навичок спільної роботи, обговорення проблем, пов'язаних із захистом прав дітей і батьків, допомагають дорослим вдивлятися, відчувати світ дитини, дивитися на

все її очима. У результаті збагачуються уявлення батьків про сутність відповідальності за все, що відбувається в сім'ї.

Отже, діяльність соціального педагога на перших порах виступає як профілактична, покликана пом'якшити проблеми „важких батьків”, потім вона стає все більш оздоровлюючою і в певному сенсі реформуються, розширюється область знань батьків, основу батьківської компетентності починає визначати не стільки власний досвід, скільки розуміння внутрішнього світу дитини і орієнтація на сучасні суспільні запити.

Представники третьої групи батьків, відчуваючи свою невпевненість, активно шукають шляхи підвищення компетентності. Особливо гостро ця проблема відчувається в молодих сім'ях. Прагнення батьків вирішити конфлікти, знайти спільну мову з дітьми диктує потребу в практичних знаннях. Але батьки далеко не завжди знають, що вони хочуть. Тому, перш за все, необхідний професійний підхід, що дозволяє визначити загальні питання, які прямо або побічно стосуються проблеми відповідальності батьків за виховання дітей. До числа найважливіших проблем, можна віднести:

- догляд за дітьми та їх виховання: допомога у розвитку дитини і т.д.;
- взаємини в сім'ї: взаємовплив членів сім'ї, поради та консультації, вирішення проблем загального характеру, особисті потреби та потреби, прояв почуттів;
- знання світоглядного характеру, що стосуються способу життя сім'ї, її духовних цінностей, правил поведінки, взаємовідносин, розподіл обов'язків по дому, відповідальність кожного, дозвілля та розваги, свята в родині;
- взаємовідносини сім'ї та школи: роль школи в житті людей різних поколінь, школа очима батьків, основи співробітництва, солідарність з учителем;
- проблеми сучасного підлітка: пошук власної моделі життєвого самовизначення, витоки конфліктів у сім'ї та школі, кримінальний контакт („погана компанія”).

Батьки отримують відповіді на хвилюючі їх питання по різних каналам; стихійного та організованого. У стихійно здійснюваному освітньому процесі джерелами інформації є друзі, сусіди, родичі. Вони надають емоційну та матеріальну допомогу, контролюють методи виховання молодих батьків, самі показують приклад виконання батьківських функцій. Ці джерела інформації виявляються найбільш авторитетними, оскільки допомога близьких людей заснована на міцній внутрішній прихильності і зацікавленості. Доповнює цю інформацію

самоосвіта (читання книг, журналів і газет з проблем виховання дітей, спеціальні теле- та радіопередачі і т. ін.). Читання, теле- та радіопередачі дають батькам зразки спілкування, на які можна орієнтуватися, допомагають пізнати і зрозуміти внутрішній світ дитини, дають поради щодо вибору рішення в складних ситуаціях.

Організовані форми навчання включають: різні курси, практичні заняття, консультації, відвідування батьківських зборів, клубів для батьків і т. д. Вони створюються на базі шкіл, дитячих консультацій при поліклініках, в дошкільних дитячих установах. Чим молодша дитина, тим більше в її розвитку визначається сім'єю, тим ширше представлена сфера, що надає організовані освітні послуги батькам. Чим старша дитина, тим більшого значення набувають у її соціалізації, крім батьків (в першу чергу матерів), друзі, вчителі, інші дорослі люди, її власна позиція. Все це звужує сферу організованих освітніх послуг батькам.

Слід визнати помилковою розхожу думку, що помилки, вчинені батьками по відношенню до маленької дитини, мають більш глибокі наслідки для її благополуччя, ніж помилки, допущені по відношенню до старшокласника. Приклади глибоких конфліктів між батьками та дорослими дітьми демонструють значущість питань освіти батьків і на етапах завершення дітьми шкільної освіти. Однак далеко не завжди зміст і організація навчання задовольняють запити й очікування батьків. Ефект навчання досягається в тому випадку, коли на заняттях забезпечується вільний обмін інформацією між учасниками, коли вони „проживають” матеріал, тобто пробують реалізувати в родині ті чи інші рекомендації, коли виникає потреба в продовженні контактів, обговоренні різних сімейних колізій. Однією з центральних завдань є твердження самоповаги батьків, сприяння в самопізнанні. Чим краще батьки будуть знати себе, тим краще вони зможуть зрозуміти почуття і поведінку дітей.

Важливо підкреслити необхідність перегляду звичних „сценаріїв” проведення батьківських зборів. Вони також повинні нести цінну інформацію, що дозволяє батькам підвищити свою компетентність в області виховання і навчання дітей та зміцнити зв'язки сім'ї і школи.

Поряд з різними формами спеціально організованого навчання особливу значимість набуває залучення батьків до участі в шкільному житті. Батьківська допомога школі носить епізодичний і односторонній характер, а саме, вони беруть участь в „посильному фінансуванні деяких заходів”; в організації окремих культурних та спортивних заходів; в роботі опікунської ради; в керівництві гуртком або секцією. Розширення контактів приносить користь не тільки школі, збагачуючи навчально-виховний процес, а й сім'ї: розширюється коло її інтересів, з'являються нові сфери спілкування з дітьми.

У цьому плані заслуговує на підтримку укладення договору між шкільною адміністрацією і батьками. У кожному подібному договорі чітко визначені обов'язки сторін. Зокрема, описані умови навчання, перераховані права і обов'язки шкільної адміністрації на основі чинного Статуту навчального закладу. У договорі охарактеризовано права та обов'язки батьків, гарантії їх реалізації. Описано форми та види спільної діяльності учасників договору. Хоча подібний договір не має правової основи, він дозволяє чітко визначити „кордон” відповідальності сторін, та визначено основи співпраці.

Взаємодія з родиною передбачає спеціально організовану роботу і з підлітками, покликану допомогти їм усвідомити, що напружені відносини і конфлікти з батьками є звичайним наслідком їх дорослішання і породжуються існуючими об'єктивно відмінностями між людьми різних поколінь. Можна очікувати, що діяльність по підвищенню виховної компетентності батьків буде проявлятися в різних аспектах:

- в тому, яке місце займає дитина в житті батьків, чи відчуває вона свою безпеку і захищеність;
- у більш глибокому взаєморозуміння представників різних поколінь;
- в усвідомленні батьками значимості своєї батьківської діяльності, у появі батьківської відповідальності не тільки за своїх, а й за інших дітей;
- в оптимістичному погляді батьків на життя, на можливість вирішення проблем навчання і виховання дітей;
- в прояві батьківської солідарності і згуртованості. Зростання компетентності батьків і зміни в характері взаємин у сім'ї є потужним стимулом до саморозвитку, при цьому сім'я може подолати небезпеки різних „ризиків” і збагатити потенціал повноцінного виховання дитини.

Звична орієнтація адміністрації освітнього закладу на роботу з проблемною сім'єю залишає осторонь сім'ю благополучну на тій підставі, що вона успішно вирішує питання навчання і виховання дітей. Але благополучна сім'я – найсуворіший замовник і найсуворіший „експерт” в оцінці діяльності школи. Сім'я подібного типу створює репутацію школи, формує громадську думку. У вирішенні проблеми посилення відповідальності сім'я подібного типу може внести великий внесок.

Один з найважливіших напрямів в цьому плані – співпраця з батьками.

По-перше, вона дозволяє налагодити контакти з „важкими” дорослими. Подібні контакти виступають не просто джерелом знань і життєвого досвіду, вони виконують терапевтичну функцію і грають істотну роль в житті особи і сім'ї. Ніякі офіційні організації або громадські

установи не в змозі замінити допомогу і пораду, засновані на батьківському досвіді. Він покликаний допомогти батькам „групи ризику”, які стикаються з серйозними проблемами у взаєминах з дітьми усвідомити себе як вихователів у тих конкретних умовах, в яких вони живуть.

По-друге, „благополучні батьки”, беручи участь в різних шкільних програмах (організації екскурсій, конкурсів, оглядів тощо), допомагають класним керівникам, соціальним педагогам розширювати сферу своєї виховної діяльності, залучати до неї важких підлітків. Батьки можуть виступити в якості керівників різних навчально-пізнавальних об'єднань, спільнот за інтересами, груп продовженого дня і т. д. Контакти подібного роду можуть вийти за межі школи і зробити благотворний вплив на зміст і організацію дозвілля учнів.

По-третє, дуже повчальними для учнів (особливо старшокласників) можуть виявитися зустрічі з батьками. Їхні розповіді про професійну кар'єру, ролі і значення особистісних якостей, знань, умінні спілкуватися з людьми, з одного боку, дозволяють побачити батьків у новій для дітей позиції і, з іншого, служить цінним життєвим уроком.

По-четверте, співпраця дозволяє розширити коло батьків, здатних надати спонсорську допомогу школі.

По-п'яте, участь батьків у роботі педагогічних рад, піклувальних рад в якості повноправних членів педагогічної спільноти.

Подібна робота дозволяє соціальному педагогу не тільки глибше вивчити соціальне замовлення батьків, але і включити їх у життя школи в якості повноправних суб'єктів освітньої діяльності та розширити основи співдружності дітей і дорослих. У процесі співробітництва налагоджуються зв'язки з соціальними інститутами, які виступають у ролі соціальних партнерів (органи виконавчої, законодавчої та муніципальної влади, установи культури і спорту, професійні спільноти і вузи, представники малого та середнього бізнесу, національних спільнот, служба зайнятості, правоохоронні органи та ін.). Найбільш перспективним взаємодія буде в тому випадку, якщо воно включає такі соціально-педагогічні проблеми, як дотримання прав дитини, дитяча наркоманія та злочинність, збереження здоров'я, соціально-трудова адаптація випускників, підтримка обдарованих дітей та ін. Слід зазначити, що далеко не завжди соціальні інститути надають активну підтримку шкільним починанням. Протидія може виходити від консервативно налаштованих управлінців, засобів масової інформації, частини батьків. І в цих „позашкільних”, часом досить конфліктних, контактах найбільш авторитетні батьки можуть надати істотну допомогу педагогічному колективу.

Спільна колективно розподілена діяльність різних соціальних інститутів долає відчуження школи від життя і збагачує позитивний вплив соціокультурного середовища на сім'ю, її соціальний захист та захист прав дітей. Подібна діяльність не тільки розширює основи взаємодії школи і сім'ї, але і підвищує виховну культуру батьків, формує потребу в самоосвіті. У свою чергу, досвід роботи з батьками, набуття педагогами, поширюється на взаємодію з учнями, сприяючи демократизації і гуманізації шкільного життя.

Таким чином, зміцнюючи і розвиваючи контакти з „благополучної” сім'єю, школа:

- розширює свій вплив на „проблемні” сім'ї;
- попереджає негативні тенденції в родині, пов'язані зі зниженням добробуту;
- створює умови для реалізації прав дитини, сприяє її повноцінному розвитку;
- сприяє формуванню потреби батьків у підвищенні своєї загальної та виховної культури.

Завершуючи аналіз шляхів підвищення відповідальності батьків за навчання та виховання дітей, слід ще раз підкреслити комплексний (правовий, психологічний, економічний і соціально-педагогічний) характер проблеми. Її вирішення можливе тільки об'єднаними зусиллями державного і суспільного систем на рівні країни, регіону, локального середовища, конкретних організацій (у тому числі сім'ї та школи). У свою чергу, зустрічні зусилля мають виходити від професіоналів (педагогів, психологів, соціальних педагогів), діяльність яких будується на наукових засадах, які включають елементи психології, педагогіки, соціології та права. Одним з важливих умов успіху стає врахування особливостей позиції батьків як дорослих людей-вихователів. Одні з них усвідомлюють свої промахи і намагаються по можливості їх виправити. Інші, загінотизовані власною непогрішністю, відкидають думку, що можуть діяти неправильно. На сьогоднішній день Українське законодавство в області регламентації прав, обов'язків і відповідальності батьків за виховання дітей багато в чому носить декларативний характер. В ньому не містяться ясні і чіткі механізми незворотності покарань батьків за бездіяльність або згубні для дитини дії. І це все супроводжується девальвацією сімейних цінностей і падінням моральних засад суспільства.

Сім'я виступає як перший виховний інститут, зв'язок з яким людина відчуває протягом всього свого життя. Саме в родині закладаються основи моральності людини, формуються норми поведінки, розкриваються внутрішній світ та індивідуальні якості особистості. Сім'я сприяє самоствердженню людини, стимулює його

соціальну і творчу активність. Іншими словами в сім'ї здійснюється первинна соціалізація дитини.

Особливості соціального статусу конкретної сім'ї визначають її виховні можливості і характер дитячо-батьківських відносин. Сімейне виховання має ряд безперечних достоїнств. До них слід віднести, сприятливий емоційний і морально-психологічний клімат, атмосфера любові, турботи і підтримки, близькість батьківського впливу, духовний зв'язок і наступність між поколіннями, постійний приклад дорослих, моральне виховання особистості, через засвоєння системи цінностей, сімейних традицій, стереотипів поведінки та спілкування і т.д. Однак зустрічаються так звані неблагополучні сім'ї, виховання в яких, як правило, деформує особистісний розвиток дитини.

До сімей, які стають фактором дезадаптації дитини можна віднести наступні.

Сім'ї з недоліком виховних ресурсів, неповні сім'ї; сім'ї з недостатньо високим загальним рівнем розвитку батьків, які не мають можливості надавати допомогу дітям у навчанні; сім'ї, де витрачають багато часу на підтримку матеріального благополуччя, тим самим, створюючи небажаний фон для виховання дітей.

Конфліктні родини: в таких сім'ях діти, як правило, демонстративно конфліктні, неврівноважені; старші діти, протестуючи проти існуючого конфлікту, встають на сторону одного з батьків.

Морально неблагополучні сім'ї. Серед членів такої родини відзначаються відмінності у світогляді і принципах організації сім'ї, прагнення досягти своїх цілей на шкоду інтересам інших, прагнення підпорядкувати своїй волі іншого і т.п.

Педагогічно некомпетентні сім'ї. Наслідками виховання в таких сім'ях можуть стати бездоглядність, безініціативність, сліпе підпорядкування і т.д.

Негаразди в сім'ї породжують насильство (фізичне, психічне або емоційне, сексуальне). Отримати об'єктивні статистичні дані про випадки насильства в сім'ї досить складно. Про них стає відомо, якщо дитина потрапляє до лікарні з травмами або робить правопорушення.

Форми жорстокого поводження не зводяться до фізичного насилля, тому що – це будь-яке насильницьке посягання на особистість члена сім'ї, на його право розпоряджатися своїми фізичними, психічними чи іншими здібностями – наприклад, заборона спілкуватись з друзям і сусідами, перешкоджання позадомашньої зайнятості дружини, придбання освіти, підвищення кваліфікації, насмішки, образи, необгрунтована критика. Такі поведінкові акти і психологічна атмосфера руйнівно діють на відношення між членами сім'ї, їх психосоматичне здоров'я.

Фізичне та сексуальне насильство в сім'ї найбільш небезпечно для особистості, її здоров'я і життя. Фізичним насильством вважаються побої, спроби задушення, нанесення поранень, навмисні опіки, укуси, а також умисне використання отруйних чи психотропних речовин і т.д. Сексуальне насильство по відношенню до неповнолітніх дітей – це дотик до їх статевих органів, примус до статевих зносин, орального або анального сексу, мастурбація, демонстрація дітям порнофільмів та інші подібні дії. Нерідко для примусу дітей до розпустових дій використовується і фізичне насильство. Однак іноді емоційно знедолені та соціально занедбані діти використовують свої сексуальні ресурси для „підкупу” дорослих, щоб привернути їх увагу та отримати захист. Подібна специфічна сексуальна поведінка насилу піддається корекції.

Для осіб, які пережили фізичне та сексуальне насильство, характерні тривалі депресивні стани, напади тривожності, страх дотиків, нічні кошмари, відчуття ізольованості і низька самооцінка. Захист більш слабких членів сім'ї, насамперед дітей, від жорстокого поводження в сім'ї – одна з найважливіших задач соціального педагога. Часом діти, що піддаються жорстокому поводженню, залякані або не в змозі розповісти про те, що з ними відбувалося, в силу нерозуміння, малолітства, інтелектуально-психічних обмежень або з інших об'єктивних причин. Як правило, така поведінка прихована від очей оточуючих. Прямими та непрямими ознаки жорстокого поводження в сім'ї з дітьми є: агресивність і дратівливість, відчуженість, байдужість, зайва поступливість або обережність, зайва (не за віком) сексуальна поінформованість, болі в животі незрозумілої етіології, проблеми з їжею (від систематичного переїдання до повної втрати апетиту), неспокійний сон, нічне нетримання сечі. Крім того, можуть бути присутніми підкреслена секретність у відносинах між дорослим і дитиною, страх дитини перед якимось конкретним членом сім'ї, явне небажання залишатися з ним наодинці.

Іноді батьки не дозволяють дитині відвідувати школу, а діти, які відвідують школу, майже не беруть участь у шкільних справах у них мало або зовсім немає друзів, вони відстають у розвитку, погано вчаться. Дитина не довіряє дорослим, він не може спробувати втекти з дому, вчинити самогубство. Крім того, сліди побоїв, садна або опіків на шкірі, крововиливи в білки очей, сліди крові або сперми на одязі можуть свідчити про жорстоке поводження з дитиною в родині.

Сукупність таких ознак має стати причиною для серйозного дослідження ситуації в родині. Участь у цьому дослідженні фахівця з соціально-педагогічної роботи, психолога, лікаря, іноді співробітника органу внутрішніх справ має дати об'єктивну картину того, що

відбувається і допомогти припинити жорстоке поводження з дитиною. Як правило, є необхідність негайного видалення її з такої сім'ї та приміщення в установу соціальної реабілітації – це знаходиться в компетенції місцевих органів опіки та піклування. Прояв жорстокості по відношенню до дітей, некорегуєма поведінка дорослих можуть служити приводом для порушення справи про позбавлення батьківських прав або кримінального переслідування винного в жорстокому поводженні. Також, використовуються у випадках сімейної жорстокості, соціальні притулки, які дають можливість жінкам і дітям (за рубежом існують притулки і для чоловіків, що піддаються жорстокому обігу в сім'ї) переміститися в безпечному місці кризи сімейної ситуації. Однак, як правило, обмежуватися тільки таким видом допомоги буває непродуктивно, бо невирішені сімейні конфлікти періодично загострюються. Тому необхідно вдаватися до середньострокових програм допомоги, орієнтованих на стабілізацію сім'ї, відновлення її функціональних зв'язків, нормалізацію відносин між подружжям, між батьками і дітьми, взаємовідносин всіх зазначених членів сім'ї з оточуючими.

У практиці соціально-педагогічної роботи вже склалася певна модель діяльності з проблемними сім'ями. В даний час соціальними педагогами активно використовуються наступні *моделі допомоги сім'ї*: педагогічна, соціальна, психологічна, діагностична і медична. Використання тієї чи іншої моделі залежить від характеру причин, які викликають проблему дитячо-батьківських відносин.

Педагогічна модель базується на припущенні про недостатню педагогічну компетентність батьків. Суб'єктом скарги виступає дитина. Використовуючи дану модель, соціальний педагог орієнтується не стільки на індивідуальні можливості батьків, скільки на універсальні, з точки зору педагогіки і психології, способи виховання.

Соціальна модель використовується в тих випадках, коли сімейні труднощі є результатом несприятливих життєвих обставин. Тому крім аналізу життєвої ситуації необхідна допомога зовнішніх сил (допомоги, разові виплати і т.п.).

Психологічна модель використовується, коли причини труднощів дитини лежать в області спілкування, в особистісних особливостях членів сім'ї. Дана модель передбачає аналіз сімейної ситуації, психодіагностику особистості, діагностику сімейних взаємин. Практична допомога полягає в подоланні бар'єрів спілкування та причин його порушень.

Діагностична модель ґрунтується на припущенні дефіциту у батьків спеціальних знань про дитину або своєї сім'ї. Об'єкт діагностики – сім'я, діти та підлітки з порушеннями спілкування.

Медична модель припускає, що в основі сімейних труднощів лежать хвороби. Допомога полягає у проведенні психотерапії (лікуванні хворого і адаптації здорових членів сім'ї до проблем хворого).

Як правило, соціальний педагог використовує педагогічну (навчальну) модель в роботі з батьками. Дана модель виходить з припущення про дефіцит у батьків знань і умінь з виховання дітей. Ця модель носить профілактичний характер, особливо її потребують дисфункціональні сім'ї, так як вона спрямована на підвищення психолого-педагогічної культури батьків, розширення і зміцнення виховного потенціалу сім'ї. У цих цілях використовують такі форми роботи з проблемною сім'єю в рамках педагогічної моделі як:

- психолого-педагогічні консультації на теми: „Роль сім'ї у розвитку дитини”, „Сімейна атмосфера”, „Подружній конфлікт і емоційний стан дитини”, „Дитячо-батьківський конфлікт і способи його подолання”, „Сімейна жорстокість” і т.д.
- педагогічні доручення, наприклад, організація праці в сім'ї, сімейного свята, режиму дня дитини, сімейного читання або написання листа своїй дитині і т.д.
- педагогічні практикуми на наступні теми: „Який ви батько”, „Як допомогти дитині вчитися”, „Яка у вас дитина”, „Претензії до моєї дитини” і т.д.

Об'єктом впливу соціального педагога можуть бути всі дорослі члени сім'ї, дитина і сама сім'я, в цілому, як колектив. Діючи в інтересах дитини, соціальний педагог покликаний надавати необхідну допомогу і підтримку сім'ї. В його завдання входить встановлення контактів з родиною, виявлення проблем і труднощів сім'ї, стимулювання членів сім'ї до участі у спільній діяльності, надання посередницьких послуг у встановленні зв'язків з іншими фахівцями (психологами, медичними працівниками, представниками правоохоронних органів та органів опіки та піклування та ін.). Діяльність соціального педагога з сім'єю протікає *за трьома напрямками*: освітній, психологічний, посередницький. Розглянемо названі напрями роботи.

Освітній напрям. Включає допомогу батькам у навчанні та вихованні. Допомога в навчанні спрямована на формування педагогічної культури батьків та їх просвітництво. Допомога у вихованні здійснюється шляхом створення спеціальних виховних ситуацій з метою зміцнення виховного потенціалу сім'ї. Даний напрям ґрунтується на використанні педагогічної моделі допомоги сім'ї.

Психологічний напрям. Включає соціально-психологічну підтримку та корекцію й ґрунтується на психологічній та діагностичній моделях. Така підтримка з позиції соціального педагога, спрямована на формування сприятливої психологічної атмосфери в сім'ї. Надання підтримки в союзі з психологом стає найбільш ефективним. Корекція відносин здійснюється в тому випадку, коли в родині спостерігаються факти психологічного насильства над дитиною (образа, приниження, нехтування його інтересами і потребами).

Посередницьке спрямування. Даний напрям містить наступні компоненти: допомога в організації, координацію та інформування. Допомога в організації полягає в організації сімейного дозвілля (включення членів сім'ї в організацію та проведення свят, ярмарок, виставок і т.д.). Допомога в координації спрямована на встановлення і актуалізацію зв'язків сім'ї з різними відомствами, соціальними службами, центрами соціальної допомоги і підтримки. Допомога в інформуванні спрямована на інформування сім'ї з питань соціального захисту. Даний напрям ґрунтується на використанні медичної та соціальної моделі.

Працюючи з сім'єю, соціальний педагог виступає, як правило, в трьох ролях: радник, консультант, захисник. *Радник* – інформує сім'ю про важливість і можливості взаємодії батьків і дітей у сім'ї; розповідає про особливості розвитку дитини; дає педагогічні поради з виховання дітей. *Консультант* – консультує з питань сімейного законодавства; питань міжособистісної взаємодії в сім'ї; роз'яснює батькам способи створення умов, необхідних для нормального розвитку та виховання дитини в сім'ї. *Захисник* – захищає права дитини у випадку, коли доводиться стикатися з відстороненістю батьків від процесу виховання дітей.

До довгострокових форм роботи відноситься соціально-педагогічне патрунування та нагляд. Консультативна робота і освітній тренінг є універсальними, тому що використовуються як у короткострокових, так і довгострокових формах роботи.

Діагностика сім'ї є постійним компонентом у діяльності соціального педагога, на якому ґрунтується система допомоги та підтримки сім'ї. Проведення діагностичних процедур вимагає дотримання ряду принципів: комплексності, об'єктивності, достатності, послідовності і т.д. Не слід розширювати діагностику, якщо до того немає необхідних свідчень. Нове дослідження може бути зроблено тільки на основі аналізу попередньої діагностичної інформації. Слід починати з первинної діагностики скарг батьків, а далі, вивчивши обґрунтованість цих скарг, виявити причини вказаних порушень.

У основі діагностики сім'ї та сімейного виховання лежать два положення:

Теоретичне положення – причини порушень в поведінці та розвитку дитини можуть лежати в особливостях дитячо-батьківських відносин, стилі виховання, а також у спотворенні процесу саморозвитку.

Практичне положення – побудова діагностики за принципом „гілкового дерева”, тобто наступний діагностичний крок робиться лише в тому випадку, якщо отриманий відповідний результат на попередньому етапі.

У ході первинної діагностики важливо розібратися в характері скарги або проблеми, яка може бути обгрунтована, частково обгрунтована і необгрунтована. Необхідно дізнатися, як самі батьки розуміють проблему, чи правильно бачать її причини, якої допомоги чекають від фахівця. Основне призначення діагностики – складання висновку про стан конкретної сім'ї і тенденції, властивостей певної сім'ї. Використовувані діагностичні методики традиційні: спостереження, анкетування, опитування, тестування, бесіди. Особливу групу складають методи вивчення сім'ї очима дитини: малюнок методика, ігрові завдання, методика коментування картинок, методика завершення розповіді, методика незакінчених пропозицій і т.д.

Працюючи з сім'єю, соціальний педагог нерідко вдається до соціального патронажу або нагляду. *Соціальний патронаж* – це форма найбільш щільної взаємодії з сім'єю, коли соціальний педагог знаходиться в її розпорядженні довгий час, входить в курс всього, що відбувається, впливаючи на суть подій. Термін патронажу обмежений (4-9 міс.). Одночасно соціальний педагог може патрунувати не більше двох родин, і в той же час під його наглядом можуть бути сім'ї патруновані ним раніше. Робота соціального педагога в рамках патронажу включає кілька етапів. Однак межі етапів умовні.

1 етап. Знайомство і укладення договору з сім'єю. Договір не має юридичної сили. Його призначення у визначенні кола прав і обов'язків членів сім'ї та соціального педагога.

2 етап. Виходження в сім'ю, створення і підтримка мотивації до виходу з кризи. Для підтримки мотивації необхідне залучення осіб користуються особливою довірою, які значимих для членів сім'ї.

3 етап. Збір і аналіз інформації про сім'ю. Зіставлення інформації отриманої з різних джерел. У міру необхідності соціальний педагог вдається до консультативної допомоги інших фахівців. На основі збору та аналізу інформації соціальний педагог формує відносини з родиною, способи взаємодії з нею і плани спільної роботи щодо виходу сім'ї з кризи.

4 етап. Виведення сім'ї із стану кризи, вирішення проблем, усунення причин, що їх породили. Зміст роботи з родиною визначається

наявними в неї проблемами. Соціальний педагог може надавати родині інформаційну та організаційну допомогу.

5 *етап* Вихід із сім'ї. Після закінчення інтенсивного періоду роботи соціальний педагог складає карту змін сім'ї. Розглядається питання про зняття сім'ї з соціального патронажу і встановлення за сім'єю спостереження на певний термін (до року). Соціальний педагог продовжує повідомляти сім'ї необхідну інформацію, запрошує на оздоровчі, культурно-освітні та інші заходи.

Соціальний педагог використовує такі *форми нагляду*. Офіційний нагляд – це нагляд, здійснюваний соціальним педагогом за дорученням офіційних органів (органів опіки та піклування, органів управління освітою і т.п.), в обов'язки яких безпосередньо входить контроль за діяльністю відповідних соціальних об'єктів. Неофіційний контроль – це взаємний контроль учасників якогось процесу за дотриманням кожним з них формально встановлених зобов'язань. Соціальний нагляд, здійснюваний соціальним педагогом, не передбачає активних корекційно-реабілітаційних заходів з боку фахівця. У цьому його відмінність від соціального патронажу.

Сімейне *консультування* являє собою надання соціальним педагогом консультативної допомоги при виникненні проблем, конфліктів у взаєминах між дорослими і дітьми.

Предметом соціально-педагогічного консультування є:

- сфера життєзабезпечення: працевлаштування, отримання пільг, субсидій, матеріальної допомоги тощо;
- сфера організації побуту: організація куточка дитини в квартирі, прищеплення дитині навичок гігієни, організація вільного часу і т.д.;
- сфера сімейного здоров'я: діагностика і профілактика захворюваності, організація відпочинку та оздоровлення дітей тощо;
- сфера духовного і морального здоров'я: традиції і засади сім'ї, розбіжність ціннісних орієнтацій членів сім'ї тощо;
- сфера виховання дітей: рішення проблем шкільної дезадаптації, діагностика та корекція відхилень у розвитку і поведінці дітей, педагогічна неспроможність і непоінформованість батьків;
- сфера внутрішніх і зовнішніх комунікацій сім'ї: відновлення нових позитивних соціальних зв'язків, вирішення конфліктів, гармонізація дитячо-батьківських і подружніх відносин.

У даний час найбільш поширеними є наступні моделі консультування сім'ї: психоаналітична, біхевіористична, системна.

Порушення сімейних взаємин психоаналітична модель розглядає з точки зору внутрішньої мотивації поведінки подружжя, велике

значення надається впливу батьківської сім'ї на сімейне поведінку подружжя.

Згідно біхевіористичної моделі, консультування з приводу порушень у сімейних взаєминах має бути спрямоване на зміну поведінки партнерів з використанням методів навчання.

Системний підхід ґрунтується на принципах циркулярності, гіпотетичності, нейтральності. Іншими словами неможливо зрозуміти проблему однієї людини без аналізу того, яке значення вона має для інших членів сім'ї. Ще до роботи з сім'єю необхідно сформулювати гіпотезу щодо сенсу і мети сімейної дисфункції; консультанту необхідно уважно ставитися до кожного члена сім'ї, розуміти його і при цьому ні кого не засуджувати і не ставати на чиюсь сторону.

Можна виділити ряд загальних і послідовних етапів роботи консультанта, характерних для будь-якої моделі консультування. Виділення етапів в складному процесі соціально-педагогічного консультування носить умовний характер.

Встановлення контакту. На цьому етапі важливо створення атмосфери підтримки, яка буде сприяти досягненню довіри між консультантом і клієнтом.

Збір інформації. Уточнюються проблеми сім'ї, так як вони бачаться учасникам процесу. Важливо, щоб консультант виділяв емоційні і когнітивні аспекти проблеми. У цьому йому можуть допомогти закриті і відкриті запитання. Уточнення проблеми ведеться до тих пір, поки консультант і клієнт не досягнуть однакового розуміння проблеми.

Визначення цілей консультування, психологічний контакт. Доцільно обговорити з клієнтом як він уявляє собі результат консультування. Це має принципове значення, так як цілі консультування у консультанта і клієнта можуть бути різними. Після визначення цілей сторони домовляються про права та обов'язки, які беруть на себе.

Вироблення альтернативних рішень. Відкрито обговорюються можливі альтернативи вирішення проблеми. Саме на цьому етапі консультант стикається з основними труднощами. Консультант допомагає позначити членам сім'ї всі можливі варіанти вирішення проблеми і відібрати ті з них ті, які найбільш прийнятні з точки зору існуючої ступеня готовності сім'ї до змін.

Узагальнення. На цьому етапі підводяться підсумки роботи, узагальнюються досягнуті під час консультації результати. При необхідності здійснюється повернення на попередні стадії.

До активно вживаних методів відноситься так звана *арт-терапія* – аутодіагностична і психокорекційна методика, за допомогою якої

конфліктуючі подружжя раціоналізують свої в цілому негативні емоційно-психологічні взаємини. В ході її здійснення пропонується відповісти „так” чи „ні” на ряд чітко сформульованих питань щодо різних сторін взаємин подружжя. В результаті балансу своїх позитивних чи негативних відповідей один із подружжя може пом'якшити своє ставлення до іншого, якого звик звинувачувати у всіх гріхах, і визначити свої справжні наміри – хоче він поліпшення відносин або розлучення. Інша методика – популярний на Заході метод „скульптурної групи”: члени сім'ї візуалізують своє уявлення про сімейні взаємини, створюючи скульптурну групу, причому при обговоренні місця в ній кожного члена сім'ї він реально оцінює свою позицію в ній і розбіжність своєї оцінки з оцінкою інших.

Усвідомлення реальної сімейної проблеми має не тільки діагностичне, але й терапевтичне значення, оскільки виявлене і усвідомлене утруднення змушує членів сім'ї переглянути свою поведінку.

Одна з багатосторонніх методик – *побудова генограми сім'ї*, тобто це схеми сімейної історії, створюваної за певними правилами, яка відображає взаємини в поколіннях прабаб'яків, батьків і в самій досліджуваній сім'ї. Цей процес досить захоплюючий – складання свого генеалогічного дерева є однією з глибинних потреб людей. Крім того, в ході його створення разом із соціальним педагогом та за його участю члени родини, котрі можливо, практично не спілкувалися протягом тривалого часу, залучаються в єдину діяльність, доповнюючи один одного. Нарешті, підсумкова картина володіє значною інформативністю: надмірна кількість вдів або випадків розлучень у висхідних або бічних гілках сім'ї можуть свідчити відповідно про негативну біологічну схильність або про наявність природжених особистісних проблем.

Діяльність соціального педагога повинна допомогти клієнтам усвідомити і визнати необхідність змінення їх сімейних взаємин, укоренити мотивацію для тривалої, терплячої і складної роботи, спрямованої на самозміну, подолання власних небажаних стереотипів.

Наступна методика – це *методика спрямованої зміни* полягає в тому, що член сім'ї, який виявив в іншому члені сім'ї небажані риси або особливості поведінки, впливає на того за допомогою емоційного заохочення або покарання (під покаранням може матися на увазі відсутність заохочення, емоційна холодність). Лише „хороша поведінка” заслуговує нагороди. Методика відрізняється від повсякденних взаємин тим, що вплив проводиться не на раціональному, а на підсвідомому рівні, причому, за задумом її розробників, індивід через досить короткий термін навчиться автоматично обирати форми поведінки, за якими слід нагорода.

Більш рівноправні відносини передбачає методика „сім'яної угоди” (не слід плутати з цивільно-правовими шлюбним договором). Її здійснення починається з суб'єктивного виявлення претензії подружжя один до одного і зняття емоційних ярликів типу „у нього ніколи часу на сім'ю не залишається” або „вона завжди всім незадоволена” – в процесі підготовки подібні беззмістовні звинувачення повинні бути замінені викладом конкретних неправильних дій подружжя. Згодом виробляється мінімальний взаємно прийнятний список зобов'язань щодо зміни поведінки обох сторін на термін – від місяця до півроку (за більш короткий термін не вдасться констатувати зміни поведінки, більш тривалий строк не дозволить підвести підсумки, згасне інтерес до процесу). Цей список оформляється двостороннім договором і підписується обома подружжям. Зрозуміло, юридична сила такого договору мала, санкцій за його порушення бути не може, але не слід недооцінювати морально-психологічного впливу такого документа. Взяті на себе подружжям зобов'язання повинні бути конкретними і перевіряються. Після закінчення терміну договору подружжя разом із соціальним педагогом аналізують виконання його умов і при необхідності укладають аналогічну угоду на наступний період – можливо, вже містить нові, збільшені вимоги. З часом присутність соціального педагога стає непотрібним, подружжя набувають навичок самостійного оперування цим методом.

Технології корекції сімейних взаємин численні; їх вибір визначається як обставинами конкретної соціальної ситуації, включаючи характерологічні риси клієнтів, так і особистісними якостями самого фахівця з сімейної терапії, його смаками та уподобаннями. З часом кожен досвідчений фахівець по-своєму трансформує методики, створює власну контамінацію з декількох підходящих форм роботи. Сутність всіх застосовуваних засобів – здійснення і закріплення тих змін, які сприятимуть бажаній стабілізації сім'ї.

На жаль, далеко не всі види сімейних дисфункцій піддаються корекції, причому це залежить не тільки від недостатності або неадекватності зусиль фахівця. Іноді можна з великою часткою ймовірності передбачити несприятливий прогноз майбутнього сімейного союзу ще до його укладення. Деякі варіанти проблем можна розв'язати на ранніх етапах, але вони ускладнюються у міру відкладання їх вирішення. Соціальний педагог не повинен вважати ситуацію безнадійною, як би не загострилися відносини між членами сім'ї, проте слід пам'ятати, що вирішення сімейних проблем – це перш за все.

Психологічна деформація сім'ї пов'язана з порушенням системи міжособистісних відносин у ній, а також з прийняттям і реалізацією в родині системи негативних цінностей, асоціальних установок і т. п.

Психологічної деформації сім'ї. Численні дослідження переконливо свідчать, що психологічна деформація сім'ї, порушення системи міжособистісних відносин і цінностей в ній надають найпотужніше вплив на негативний розвиток особистості дитини, підлітка, приводячи до різних особистісних деформацій – від соціального інфантилізму до асоціальної і делінквентної поведінки. Хоча батьки як центр орієнтації та ідентифікації відступають в підлітковому і юнацькому віці на другий план, це стосується лише певних сфер життя. Для більшості молодих людей батьки, і особливо мати, залишаються головними емоційно близькими особами і в цьому віці.

Робота соціального педагога з сім'єю зводиться до того, щоб створити в родині відчуття безпеки, соціальний педагог повинен бути твердо переконаний у правильності своїх дій, бути здатним чітко викласти свої цілі тим, з ким збирається працювати. Соціальний педагог повинен постійно засвоювати нові методи і прийоми роботи з сім'єю, розуміти механізм їх дії і відповідально підходити до їх застосування. Надаючи допомогу іншим людям, він повинен відрізнитися від інших професіоналів не тільки спеціальними знаннями, але і особливим ставленням до своїх клієнтів. З одного боку, він повинен визнавати і поважати їх права як особистостей, а з іншого – враховувати неповторність внутрішнього світу кожної людини, що не терпить загального підходу. Для встановлення контакту соціальний педагог повинен навчитися дивитися на світ очима свого клієнта – з позиції клієнтоцентризму.

Ключові поняття: типологія сімей, які є фактором дезадаптації дитини, фактори дезадаптації дитини, робота соціального педагога з дезадаптованою сім'єю.

Питання та завдання:

1. Які існують групи чинників ризику розвитку сім'ї?
2. Охарактеризувати типи сімей, котрі оказують десоціалізуючий вплив на дитину.
3. Як батьки ставляться до виховання дітей у сім'ях „групи ризику”?
4. Що включає робота соціального педагога з проблемною, некомпетентною сім'єю?
5. Розкрити напрями діяльності соціального педагога з сім'єю, яка є фактором дезадаптації дитини.

Проблемне завдання. Скласти план роботи соціального педагога на півроку з сім'єю, яка є фактором дезадаптації дитини за напрямами: освітній, психологічний, посередницький.

3.2. Соціально-педагогічна діяльність з багатодітною сім'єю

Багатодітні сім'ї, найбільш розповсюджені в Україні у попередні часи (на початку ХХ століття кожна сім'я мала в середньому 8 дітей), на сьогодні стійко складають дуже незначну частку від загальної кількості сімей. Під багатодітною сім'єю прийнято розуміти сім'ю, яка має трьох, або більше дітей.

Усі багатодітні сім'ї можна поділити на три категорії:

- сім'ї, де багатодітність запланована (наприклад, у зв'язку з національними традиціями, релігійними наказуваннями, культурно-ідеологічними позиціями, традиціями сім'ї). Такі сім'ї мають багато труднощів, які обумовлені малозабезпеченістю, тісним житлом, завантаженістю батьків (особливо матері), станом їх здоров'я, але у батьків є мотивація до виховання дітей;

- сім'ї, які склалися у результаті другого та подальших шлюбів матері або батька, де народжуються нові діти. Хоча такі сім'ї можуть бути і благополучними, однак, їх членам притаманне відчуття неповної сім'ї;

- неблагополучні багатодітні сім'ї, які склалися в результаті безвідповідальної поведінки батьків, іноді на фоні інтелектуально-психічної залежності, алкоголізму, асоціального образу життя. Діти з таких багатодітних сімей особливо часто потребують допомоги, реабілітації, потерпають від хвороб та недорозвитку.

Багатодітна сім'я відрізняється від інших типів не тільки соціальною незахищеністю, а й зрослим економічним навантаженням. Вона, насамперед, – соціально-педагогічний феномен, яка реагує на соціальні зміни, котрі потерпають в країні, нетипово і загострено. При сприятливих і критичних умовах багатодітна сім'я дає полярні результати формування та розвитку особистості: по-перше, багатодітна сім'я найменше схильна до стирання гендерних відмінностей, вона формує традиційні та здорові відносини типу „чоловік і жінка”, „батьки і діти”, однак при несприятливих умовах життя в багатодітній сім'ї виявляються відхилення від моральних норм. По-друге, саме в багатодітній родині складається найбільш сприятлива ситуація для збереження національних звичаїв і традицій. Прагнення самовиразитися за відсутності достатнього матеріального забезпечення обумовлює активізацію різноманітних здібностей для вирішення побутових питань, що стає основою для вироблення навичок.

Ставлення оточуючих до багатодітних сімей далеко не завжди доброзичливо – в них бачать конкурентів при розподілі соціальної допомоги. Велика або середня кількість дітей у сім'ї стало оцінюватися як наслідок обмеженості інтересів, культурної відсталості. Серед сімей з

високим рівнем домагань склалася нова прокреативна етика, яка розглядає багатодітність як синонім бідності, маргінальності, відсталості (це характерно для багатьох культур „суспільства споживання”). У них формуються стереотипи суспільної психіки, такий „герой нашого часу”. Багатодітні сім’ї найчастіше не можуть забезпечити своїм дітям престижний рівень життя та освіти.

У першу трійку труднощів, входить абсолютний і відносний брак одягу та взуття, труднощі з їх придбанням. Оскільки ці товари виконують, крім суто утилітарної, сигнально-символічну функцію і грають важливу роль в престижній самопрезентації індивіда, відсутність визнаної суспільством „уніформи” серйозно ускладнює життя. Індивід в поношеному костюмі не отримає кредит у банку, хорошу роботу і т.д. Для дітей і підлітків невідповідність стандарту „фірмової” молодої людини може обернутися душевною травмою, накопиченням внутрішнього потенціалу конфліктності. Діти з багатодітної сім’ї відчувають почуття невпевненості в школі, мають занижену самооцінку, більш високий у порівнянні з однолітками рівень тривожності і підозрливості.

Аналіз соціально-економічного становища багатодітних сімей показує, що вони типологічно різні. Із загальної маси можна виділити, умовно кажучи, „здорове ядро”, а також аномальні, „проблемні” сім’ї, в яких ступінь соціальних ризиків зростає по різних позиціях. До таких аномальних сімей відносяться в першу чергу ті, які мають у своєму складі інвалідів-дітей або батьків, неповні сім’ї та „частково неповні”, тобто ті, в яких після повторного шлюбу матері виховуються діти від різних батьків. Як фактор потенційного соціального ризику і дезадаптації виділяються також сім’ї з дуже великим числом дітей. У сім’ях з чотирма і більше дітьми більше соціально-економічних труднощів, гірше житлові умови, нижче доход, більш скромна освіта у батьків, бідніше і напруженіше життя, помітно погіршення здоров’я у дітей з таких сімей.

Багатодітні сім’ї – це той прошарок суспільства, який намагається зберегти сімейність незважаючи ні на які світові фінансові кризи, але ж у цих сімей не менше проблем, ніж у інших.

Існує типологія соціального ризику, тобто виділення сімей, які в силу об’єктивних чи суб’єктивних причин перебувають у стані життєвих труднощів і потребують допомоги з боку державної системи соціального захисту, соціального обслуговування та соціально-педагогічної допомоги.

Виділяють дві категорії сімей соціального ризику:

1. Сім’ї, які актуально потребують соціального захисту та підтримки в силу об’єктивної важкої життєвої ситуації, що склалася, і які перешкоджають їх функціонуванню та розвитку (сім’я з дитиною-

інвалідом, багатодітна, неповна сім'я, родина вимушених переселенців, малозабезпечена сім'я, сім'я з асоціальною поведінкою її членів і т. д.).

2. Сім'ї, які превентивно потребують соціального захисту та підтримки у зв'язку з небезпекою виникнення складних проблем (молода сім'я, родина, яка очікує народження дитини, сім'я з новонародженим, сім'я, що не здатна створити повноцінні умови для розвитку та виховання дітей і т.д.).

Багатодітні сім'ї відносяться до першої категорії сімей соціального ризику, цим обумовлений широкий спектр проблем даної категорії сімей:

1) *Матеріально-побутові (фінансові) проблеми.* Багатодітні сім'ї є найменш забезпеченими, з низьким середньомісячним доходом на одного члена сім'ї. У структурі доходів допомоги на дітей невеликі. Частка витрат на продовольчі товари вище, а структура харчування набагато менше різноманітна. Діти таких сімей менше отримують фруктів, ягід, м'яса, яєць, риби тощо. У зв'язку з постійним зростанням цін відзначаються вкрай обмежені можливості задовольняти потреби, дефіцит в найнеобхідніших предметах: взуття, одяг, шкільно-письмові приладдя. Рідкісна натуральна і матеріальна допомога проблеми не вирішує.

Багатодітні родини мають найвищий рівень бідності, що підтверджує весь комплекс індикаторів моніторингу бідності, що базується на показнику наявних ресурсів цих сімей, вони потрапляють в число бідних.

Дефіцит доходів у багатодітних вище середньоукраїнського рівня в 1,5 рази від величини прожиткового мінімуму.

Багатодітні сім'ї зберігають високі ризики бідності, особливо в тому випадку, якщо такими є неповні багатодітні сім'ї. Крайня бідність характерна для третини багатодітних сімей, що в 4 рази частіше, ніж у сімей з 1-2 дітьми.

Між числом, що проживають в сім'ї, дітей та доходами, які припадають на кожного члена сім'ї, існує тісний взаємозв'язок. Ні для кого не секрет, що з народженням дитини дохід сім'ї різко зменшується, особливо якщо це третя, четверта дитина. Бюджет таких сімей не має коштів на освіту, культурний і спортивний розвиток дітей, музично-художню освіту і навіть на літній відпочинок.

2) *Проблема працевлаштування батьків.* Коли мати не працює, а батько не отримує тривалий час зарплату, нерегулярні і недостатні допомоги на дітей, виникає проблема пошуку нової роботи. Часто це посилюється незнанням законів та інформації про ті пільги, які покладені таким сім'ям. Вживання багатодітною сім'єю в сучасних

умовах можливо шляхом підвищення власних доходів (особиста ініціатива, вторинні заробітки, робота підлітків).

Уразливість членів багатодітних сімей на ринку праці багато в чому породжена їх відносно низьким освітнім потенціалом і, перш за все, дефіцитом професійної освіти. За характеристиками професійної підготовки члени сімей з трьома дітьми помітно поступаються членам малодітних сімей, а домогосподарство з чотирма і більше дітьми відрізняються настільки сильно, що є підстави говорити про більшість цих сімей як про особливу групу. Найбільш наочно її специфіка проявляється в розрізі міста і села, що вказує на локалізацію цієї групи переважно в сільській місцевості.

3) *Житлова проблема* для багатодітних сімей в даний час придбала першорядну важливість. Житлові умови не відповідають нормативам за загальними правилами і не можуть покращитися за рахунок муніципального житла, а придбання житла за рахунок власних коштів для більшості сімей неможливо. Зростання плати за житлово-комунальні послуги ще більше ускладнює матеріальні проблеми багатодітних сімей. Рівень благоустрою житла багатодітних сімей вкрай низький. Якщо в селах вони не дуже виділяються серед інших типів сімей, то в містах рівень благоустрою житла багатодітних сімей в 2 рази нижче, ніж сімей з однією дитиною. Хоча від житлових умов залежить дуже багато в долі дітей. У період, коли дитина починає освоювати життєвий простір і повинна проявляти активність, відсутність необхідних житлових умов робить її пасивною, боязкою, закладає несприятливий життєвий сценарій на майбутнє. Обмежені житлові умови в значній мірі впливають на здоров'я дітей в багатодітній сім'ї. По-перше, через скупченість в таких сім'ях діти хворіють частіше, тому що заражають один одного. По-друге, існує прямий зв'язок між житловими умовами і смертністю дітей на першому році життя.

4) *Психолого-педагогічні проблеми.* У благополучній багатодітній родині діти перебувають у рівному становищі: немає дефіциту спілкування, старші дбають про молодших, формуються, як правило, позитивні моральні якості, такі як чуйність, людяність, повага до старших. Але разом з тим, дефіцит часу, недостатність знань щодо виховання дітей створюють певні проблеми в таких сім'ях. Дефіцит виховання призводить до того, що діти виростають, маючи занижену самооцінку, тривожність, невпевненість у собі, неадекватне уявлення про власну особистість. Велика кількість дітей в багатодітних сім'ях веде до підвищення соціального віку старших дітей. Вони рано дорослішають і менш тісно пов'язані зі своїми батьками.

Житлові проблеми створюють труднощі у дотриманні режиму дня дітей. Як правило, такі сім'ї не мають можливості для автономності кожної дитини – особистого куточка, своєї території з дотриманням меж, особистих улюблених іграшок, що часто призводить до затяжних тривалих конфліктів між дітьми. Підлітки зазвичай рано включаються в домашні справи і часто кидають школу, починають рано працювати, мають велику ймовірність придбати шкідливі звички (куріння, алкоголь) та інші форми девіантної поведінки.

Багатодітні, особливо неповні сім'ї, відрізняються більшою бездоглядністю дітей. Діти багато часу проводять на вулиці. Виникає проблема комунікації як дорослих членів сім'ї, так і дітей, особливо підлітків. Це ускладнює процес соціалізації дітей і може сприяти появі певних проблем в подальшому житті.

Багатодітні батьки відчують дискомфорт з колегами по роботі, часто позбавлені доброзичливого ставлення в професійному середовищі. Діти з багатодітних сімей також відчують негативне ставлення однолітків – труднощі в спілкуванні з іншими дітьми, розбіжність інтересів тощо.

5) *Медичні проблеми.* Складний психологічний клімат багатодітної сім'ї, як правило, впливає на здоров'я дітей. Соціальна незахищеність багатодітних сімей, постійне зниження рівня життя створюють песимістично налаштоване соціальне самопочуття. Відзначається низький рівень санітарної культури багатодітної родини: велика кількість сімей належать до групи ризику. Страждає здоров'я всіх членів сім'ї, має місце поширення хронічної патології. Батьки хворіють в 2 рази частіше, ніж в інших сім'ях. У матерів страждає репродуктивне здоров'я, характерним є слабке знання контрацепції, слабка соціальна орієнтація в сексуальному житті, недотримання інтергенетичного інтервалу між вагітностями. Відзначається незадовільне статеве виховання дітей, порівняно раннє статеве життя підлітків. У таких сім'ях виростають проблемні діти.

Ставлення оточуючих до багатодітних сімей далеко не завжди доброзичливо – в них бачать конкурентів при розподілі соціальної допомоги. Велика або середня кількість дітей у сім'ї стала оцінюватися як наслідок обмеженості інтересів, культурної відсталості.

Основні медичні проблеми багатодітних сімей:

- проблеми, пов'язані зі здоров'ям дітей. Багатодітна сім'я – це великий колектив, тому актуальною проблемою є проблема інфекційних захворювань. Адже крім того, що всі члени сім'ї спілкуються вдома, як правило, кожна дитина відвідує ще й дитячий колектив – будь то група дитячого саду, шкільний клас чи група розвитку. І в першу чергу до таких захворювань відносяться гострі респіраторні захворювання (ГРЗ).

Вирішити проблему ГРЗ в багатодітній родині складно, але можна спробувати. І наріжним каменем в її рішенні є профілактика. Для запобігання гострих респіраторних захворювань важливі загартовування, вживання полівітамінних препаратів, вакцинація. Діти в багатодітних сім'ях хворіють значно частіше в порівнянні з іншими сім'ями з об'єктивних причин. Діти в таких сім'ях отримують недостатньо повноцінне харчування, не мають можливості для повноцінного відпочинку, а батьки не завжди можуть придбати необхідні ліки, значно менше тут і фізичних можливостей для догляду за хворою дитиною. В багатодітних сім'ях частка витрат на продовольчі товари вище, а структура харчування менш раціональна, ніж в цілому у всіх сім'ях з дітьми.

Крім респіраторних захворювань, велика ймовірність поширення дитячих інфекцій. Ця проблема має особливе значення для мам, так як, по-перше, дитячі інфекції переносяться дорослими досить важко, а по-друге, до моменту епідемії в сім'ї тієї чи іншої дитячої інфекції мати може перебувати в стані очікування наступного малюка. Тоді інфекційне захворювання відіб'ється не тільки на здоров'я мати, а й на здоров'я майбутньої дитини. У зв'язку з цим всі діти в багатодітній родині повинні бути своєчасно вакциновані. З іншого боку, у цієї проблеми є і свої позитивні моменти. Якщо хтось з дітей захворює на кір або вітряноку, то, швидше за все, переохворіють всі діти. Таким чином, всі дитячі інфекції малюки перенесуть в ранньому віці, коли ці захворювання протікають легко. До інфекційних захворювань, якими можуть заразитися всі члени сім'ї, відносяться кишкові інфекційні захворювання. Для того щоб уберегти сім'ю від цих інфекцій, необхідно дотримуватися елементарних санітарно гігієнічних правил.

- проблеми, пов'язані зі здоров'ям матері. Мати в багатодітній родині значну частину часу проводить в стані вагітності або лактації. Кожна наступна вагітність багатодітної мати схильна деяким ризикам і ускладнень. Втома, неможливість відновитися від пологів до пологів, особливо якщо під час попередніх вагітностей та пологів були ускладнення, призводить до того, що при кожній наступній вагітності зростає ризик ускладнень.

Ще одна проблема – вік матері, яка має вже кількох дітей. Треті, четверті і подальші пологи, як правило, припадають на вік після 30-35 років. Це також підвищує ймовірність ускладнень вагітності і підвищує ризик народження дітей з генетичною патологією. Враховуючи всі ці обставини, багатодітна мати повинна своєчасно звертатися в жіночу консультацію з приводу чергової вагітності, як можна ретельніше дотримуватися графіка відвідування лікаря і всі його рекомендації, не покладаючись лише на наявний у неї досвід.

б) Соціальні проблеми.

Багатодітні сім'ї найчастіше не можуть забезпечити своїм дітям престижний рівень життя та освіти. Діти з таких сімей частіше демонструють занижену самооцінку, для них характерні слабке здоров'я, зниження соціального віку старших сиблінгів, що може негативно позначитися на їх подальшій долі. На жаль, в органах соціального захисту населення сьогодні відсутній комплексний підхід до вирішення проблем багатодітних сімей, основна увага приділяється матеріальному становищу сімей і то в рамках існуючого законодавства, що визначає, наприклад, розміри дитячої допомоги. Однак, розміри допомоги невеликі, вони, втім, як і пільги, не вирішують проблеми багатодітних сімей, а тому й надалі з таким підходом нашої держави до їх соціального захисту можна припустити, що тенденція відходу до одно- і дводітної моделі сім'ї буде продовжуватися, а це, природно, не поліпшить демографічну ситуацію в країні. При існуючих формах соціальної підтримки, багатодітні сім'ї приречені на соціальну деградацію в умовах стагнації або поглиблення соціально-економічних труднощів. Хронічний дефіцит бюджетів відповідних рівнів перешкоджає виділенню достатніх коштів для виплати допомоги. Статус прохачів негативно діє на соціальне самопочуття особистості та сім'ї. У той же час багатодітні сім'ї володіють великим трудовим і особистісним потенціалом, який, при належному сприянні, може дозволити їм перейти до повної або часткової самозабезпеченості і тим самим здійснити або підвищити свою соціальну суб'єктність.

Робота з сім'єю – найбільш традиційна з усіх форм соціальної, соціально-педагогічної роботи. І все ще вона грає домінуючу роль і в навчанні, і в практиці.

Види і форми допомоги, мета яких – збереження сім'ї як соціального інституту в цілому і кожної конкретної сім'ї, що потребує підтримки, можна розділити на екстрені, тобто спрямовані на виживання сім'ї (екстрена допомога, термінова соціальна допомога, негайне видалення з сім'ї дітей, які перебувають у небезпеці чи залишених без піклування батьків), спрямовані на підтримку стабільності сім'ї, а також спрямовані на соціальний розвиток сім'ї та її членів.

Досвід застосування технологій соціальної, соціально-педагогічної роботи свідчить про певну специфіку їх використання. У ряді випадків деякі технологічні процедури взаємопов'язані і взаємообумовлені.

Технології соціально-педагогічної роботи з багатодітними сім'ями будуються за наступними напрямками.

I. Соціально-педагогічний моніторинг сім'ї – це науково обґрунтована система періодичного збору, узагальнення та аналізу інформації про процеси, які відбуваються у сім'ї, прийняття на цій основі стратегічних та тактичних рішень.

До основних принципів моніторингу сім'ї відносяться: достовірність, повнота, системність інформації; оперативність отримання відомостей та їх систематична актуалізація; співвідношення узагальнених та диференційованих оцінок та висновків.

Зміст соціально-педагогічного моніторингу сім'ї включає: комплексне використання всіх джерел даних про процеси та явища сімейного життя, як ті, що мають природний характер (інформація, яку надають члени сім'ї з особистої ініціативи; опосередковане та неопосередковане спостереження, твори та графічні роботи дітей про сім'ї), так і отримані в ході спеціально організованого дослідження (опитування, анкетування, метод експертної оцінки, біографічний метод, психологічні методики, спрямовані на виявлення внутрішньо сімейних відносин тощо).

Серед різних технологій соціальної, соціально-педагогічної роботи з багатодітною родиною особливе місце відводиться діагностиці, вона є – найважливішим компонентом соціально-педагогічної технології і сфера діяльності практичного соціального педагога. Технологія соціально-педагогічної діагностики містить у собі принципи, алгоритм процедур і способів перевірки різних методів дослідження соціальних процесів. В основі діагностики лежить проблема аналізу й узагальнення факторів, що характеризують соціальний розвиток людини, соціальних груп, суспільства.

Загальна схема соціально-педагогічної діагностики включає в себе ряд етапів:

- Попереднє ознайомлення з об'єктом, яке передбачає отримання достовірного уявлення про предмет вивчення, визначення його сильних і слабких сторін, можливих напрямів зміни і вдосконалення;
- Проведення загальної діагностики, тобто постановка задач, виділення складу діагностованих ситуацій, визначення еталонних (нормативних) параметрів ситуацій, вибір методів діагностування;
- Проведення спеціальної діагностики по кожній з узятих для поглибленого дослідження проблем, вимір і аналіз усіх необхідних показників;
- Побудова висновків, на основі яких робиться загальний висновок.

Виявлені в ході загальної і спеціальної діагностики проблеми і складають, соціальний, соціально-педагогічний діагноз. Коригування

отриманих результатів може здійснюватися шляхом спільної роботи з практичними працівниками, зайнятими в тій чи іншій соціальній сфері. Визначення діагнозу – завершальний етап соціально-педагогічної діагностики, далі починається розробка конкретних програм і рішень державних або громадських організацій з подолання, підтримки чи розвитку виявлених процесів і тенденцій в дослідженому соціальному об'єкті або явищі.

Стосовно багатодітних сімей технологія соціально-педагогічної діагностики має дуже важливе значення, оскільки вичленення і поглиблене вивчення основних проблем кожної конкретної сім'ї обумовлює подальшу ефективність соціально-педагогічної роботи з даною категорією сімей. На основі діагнозу виділяються пріоритети і здійснюється вибір у наданні тієї чи іншої соціальної допомоги. У зв'язку з цим соціальний педагог повинен дотримувати ряд соціально-етичних вимог – **принципів діагностики**.

Принцип конфіденційності. Нерозголошення результатів соціально-педагогічного діагнозу без персональної згоди на це особи, яка була об'єктом дослідження. Якщо це діти, то на розголошення результатів обстеження обов'язково потрібна згода батьків або тих, хто їх замінюють.

Принцип наукової обґрунтованості. Результати аналізу повинні бути, як мінімум, валідними (достовірними) і надійними.

Принцип не нанесення збитку. Діагностичні результати ні в якому разі не повинні бути використані на шкоду людині, яка піддалася дослідженню.

Принцип об'єктивності. Висновки дослідження повинні робитися на основі науково обґрунтованих, об'єктивних даних і не повинні залежати від суб'єктивних установок тих, хто проводить дослідження або користується його результатами.

Принцип ефективності. Не слід пропонувати людині такі рекомендації, які за підсумками діагнозу для нього марні, можуть призвести до небажаних або непередбачуваних наслідків.

З соціально-педагогічної діагностики стану членів сім'ї повинні починатися і нею ж закінчуватися дії соціального педагога. Як область практики, вона орієнтована на професійні знання та вміння, пов'язані з практичним застосуванням певних процедур, прийомів і методів.

II. Реабілітаційна робота.

Будь-яка діяльність починається з вивчення вихідного стану, аналізу ситуації і проблем, які її характеризують. Без цього неможливо успішно здійснити цілепокладання, прогнозування, планування та організацію роботи. Багатодітну сім'ю всі фахівці одностайно відносять до родини „групи ризику”. Як правило, ці сім'ї є економічно

неблагополучними, особливо в тих випадках, коли батьки (один або обидва) непрацездатні або безробітні, відсутній один з батьків, низька заробітна плата батьків, в сім'ї фізично або психічно хворі діти, лікування яких вимагає фінансових витрат. Найчастіше такі сім'ї мають погані матеріально-житлові умови. Але найгірше, коли в такій сім'ї запановує соціально-психологічне неблагополуччя. Його причини і ознаки: споживання алкоголю, наркотиків, низька загальна та санітарно-гігієнічна культура, несприятливий психологічний клімат (неповажні відносини між членами сім'ї, використання насильства як основного засобу вирішення протиріч тощо). Така сім'я не виконує своїх традиційних функцій (виховної, рекреативної, комунікативної, філіцітологічної (створення атмосфери щастя), регулятивної) і, природно, є не спроможною у виховному відношенні, не виправдовуючи очікувань суспільства.

З такою сім'єю потрібно вести вже реабілітаційну роботу. Більшості ж сімей потрібно соціально-педагогічна підтримка і допомога з тим, щоб вони перераховані вище функції більш успішно виконували. Важливо, щоб допомога носила конкретний характер і давала відчутні результати. Адже загально визнаним є, що сім'я, перший стійкий колектив (група) в житті кожної людини, – базисна основа первинної соціалізації особистості. У процесі формування особистості, її самосвідомості, сім'я відіграє чільну роль. Саме з родини починаються процеси індивідуального засвоєння дитиною суспільних норм і культурних цінностей, придбання комунікативних умінь і навичок, досвіду людського взаєморозуміння, професійне самовизначення. У сім'ї складаються моральне обличчя і характер дитини, її ставлення до людей і навколишньої дійсності. Тому суспільству не може бути байдуже, що відбувається в родині, тим більше – багатодітній.

Природно, робота соціального педагога повинна починатися із заповнення соціально-педагогічного (соціально-демографічного) паспорту мікрорайону освітнього закладу, заключний розділ якого присвячений складу сімей. Отримані і занесені в нього дані дозволять більш цілеспрямовано на основі диференційованого підходу працювати з родинами. Далі робота з конкретною сім'єю ведеться з використанням „Соціального паспорта сім'ї”, куди заносяться дані діагностики, демографічні відомості та ін..

Коло проблем, з якими стикаються багатодітні сім'ї, досить широкий і різноманітний. Для того, щоб надати їм реальну допомогу, соціальний педагог повинен, по-перше, виявити ці сім'ї і їхні проблеми, а по-друге, визначити черговість їх вирішення у відповідності зі ступенем актуальності для кожної конкретної родини.

У цій ситуації методом анкетування, бесіди і аналізу відомостей з офіційних джерел соціальним педагогом виявляються проблеми багатодітних сімей:

- матеріальна забезпеченість;
- рівень довірливості між членами сім'ї;
- виплати допомоги на дитину;
- хронічні захворювання членів сім'ї;
- емоційна атмосфера сім'ї;
- успішність школярів у навчанні;
- рівень адаптації до середовища однолітків;
- організація відпочинку;
- знання про соціальні пільги багатодітних сімей;
- статеve виховання дітей;
- додатковий заробіток членами сім'ї.

Реальна допомога соціального педагога багатодітним сім'ям може бути наступною:

- організація зустрічей батьків з фахівцями-психологами, медичними працівниками та працівниками правоохоронних органів з вирішення проблем організації праці та побуту, здорового способу життя;
- психолого-педагогічна допомога і освіта батьків (педагогічна просвіта);
- організація сімейних клубів, шкіл сімейного життя, недільних шкіл;
- психологічна корекція сімейних відносин в процесі сімейного психологічного консультування;
- підбір спеціальної літератури з питань статевого виховання дітей, медичних проблем;
- правове просвітництво в багатодітних родинах;
- консультації з питань професійної орієнтації підлітків;
- психотерапевтична і психіатрична допомога матерям та іншим членам родини;
- організація соціальним педагогом сприятливого соціального середовища в сім'ях;
- створення виробничих ділянок з метою забезпечення умов для здобуття дітьми деяких професійних навичок;
- збагачення вибору форм і видів дозвільної діяльності у навчальних закладах і за місцем проживання, секції, гуртки, „групи зустрічей”;
- квотування робочих місць для підлітків, що є важливою умовою ефективного успішного функціонування дитини в соціумі;

- організація системи допрофесійної освіти і додаткової соціальної освіти підлітків і молоді з багатодітних сімей (курси лекцій з психології, організація здорового способу життя, курс планування кар'єри, домоведення, тренінги спілкування, самопізнання, заняття з навчання раціонального використання часу);

- ознайомлення зі службою екстреної психологічної допомоги. („Телефон довіри” надає заочні психологічні послуги дітям, підліткам та батькам, що зазнають труднощі в спілкуванні і вихованні дитини. Діти та їхні батьки можуть зателефонувати за телефоном довіри для зниження психологічного дискомфорту і зміцнення почуття психологічної захищеності);

- допомога дітям у подоланні труднощів у навчанні;
- допомога у вирішенні проблем особистого зростання;
- адаптація в кризові періоди;
- допомога школярам у виборі вірного напрямку в спілкуванні з однолітками або комунікативної переорієнтації;

- допомога у виборі освітнього шляху;
- організація дозвілля дітей та їх батьків;
- збір коштів та речей для багатодітних сімей;
- навчання способам підвищення самооцінки;
- духовне просвітництво дітей та батьків;
- щорічне проведення науково-практичних конференцій з проблемних тем за участю всіх зацікавлених осіб: педагогів, психологів, валеологів, шкільних медиків, працівників правоохоронних органів та ін.;

- переконливе, докладне роз'яснення батькам шкоди фізичного покарання і його наслідків. Чим чисельніша сім'я, тим вище рівень конфліктності в ній між батьками і дітьми і тим частіше батьки застосовують фізичну силу, щоб тримати дітей у покорі;

- допомога в подоланні передбачуваних життєвих змін;
- інформування про роботу різних служб.

Дітям з неблагополучних багатодітних сімей необхідно повідомити номери різного виду телефонів довіри: екстреної допомоги, телефону довіри для дітей та підлітків, молодіжний телефон довіри тощо, телефони різних центрів. Це можуть бути: міжшкільний центр соціально-психологічної допомоги, психолого-медико-соціальний центр допомоги дітям і підліткам, центр соціально-педагогічної реабілітації, Центри сім'ї та дитинства, центр допомоги дітям, потерпілим від насильства тощо.

Основне призначення соціального педагога – це соціальний захист дитини, сприяння в наданні їй соціальної чи педагогічної допомоги, допомога в організації її навчання, адаптації та реабілітації в

школі, сім'ї, суспільстві. Для вирішення цих завдань соціальний педагог вивчає емоційно-психологічний стан і матеріальне становище дитини, визначає, як далеко зайшла криза, планує шляхи її подолання. Для успіху роботи з багатодітною сім'єю соціальному педагогу необхідно зв'язуватися з іншими фахівцями, зі службами соціального захисту, які здатні допомогти дитині. Він повинен бути добре підготовлений в професійному плані, бути освіченим, ерудованим, мати достатньо високий рівень педагогічної майстерності та володіти організаторськими здібностями.

III. Адаптаційна робота.

Соціальна адаптація займає істотне значення в системі технологій соціально-педагогічної роботи з багатодітними сім'ями. Розглянемо загальні положення соціальної адаптації. Соціальна адаптація являє собою не тільки стан людини, але й процес, протягом якого соціальний організм набуває рівновагу і стійкість до впливу і впливу соціального середовища. Соціальна адаптація набуває виняткову актуальність в переломні періоди як життєдіяльності людини, так і в періоди радикальних економічних і соціальних реформ.

Під *соціальною адаптацією* розуміється процес активного пристосування людини до нових для нього соціальних умов життєдіяльності. В процесі адаптації людина виступає об'єктом впливу соціального середовища і активним суб'єктом, який розуміє вплив цього середовища. Всі види адаптації взаємопов'язані між собою, але домінуючим тут є соціальна. Повна соціальна адаптація людини включає фізіологічну, управлінську, економічну, педагогічну, психологічну та професійну адаптацію.

Соціальна адаптація – процес керований. Управління ним може здійснюватися не тільки в руслі впливу соціальних інститутів на особистість в ході її виробничої, позавиробничої, довиробничої, поствиробничої життєдіяльності, але і в руслі самоврядування. Останнє передбачає вимогливе, самокритичного ставлення людини до самої себе, до своїх думок і вчинків.

Економічна адаптація – це складний процес засвоєння нових соціально-економічних норм і принципів економічних відносин індивідів, суб'єктів. Для технології соціально-педагогічної роботи тут важливий так званий „соціальний блок”, що включає адаптування до реальної соціальної дійсності розмірів допомоги з безробіття, рівня зарплати, пенсій та допомоги. Вони повинні відповідати не тільки фізіологічним, але і соціокультурним потребам людини.

Педагогічна адаптація – це пристосування до системи освіти, навчання і виховання, які формують систему ціннісних орієнтирів

індивіда. Останнім часом особливої актуальності для соціальних педагогів придбала проблема дезадаптації дітей і підлітків. Особливе значення це має для багатодітних сімей, які часто мають малий виховний потенціал в силу ряду об'єктивних і суб'єктивних причин.

Психологічна адаптація. У психології адаптацію розглядають як процес пристосування органів почуттів до особливостей діючих на них стимулів з метою їх кращого сприйняття і оберігання рецепторів від зайвого навантаження. Процес психологічної адаптації людини відбувається безперервно, оскільки постійно змінюються соціально-економічні умови життя, політичні та морально-етичні орієнтації, екологічна обстановка тощо. Для багатодітних сімей в системі психологічної адаптації велику роль відіграють такі терапевтичні (психотерапевтичні) методи впливу, як дискусійна терапія, інтеракційно-комунікативні методи (психодрама, гештальттерапія, трансактний аналіз), методи, засновані на невербальній активності (арт-терапія, музикотерапія, пантоміма, хореотерапія тощо), групова (індивідуальна) поведінкова терапія, сугестивні методи. Проведення подібних заходів необхідно для зняття емоційної напруженості в багатодітних сім'ях, створенню позитивного емоційного настрою і умов для гармонійного розвитку всіх членів родини.

Психологічна підтримка є частиною більш широкої програми соціально-педагогічної допомоги індивідам з ліквідації кризових ситуацій і надання допомоги людині або групі осіб (правова, психологічна, сексологічна, інформаційна та ін.). Головні зусилля соціальних педагогів повинні бути спрямовані на сприяння соціальній адаптації в нових соціально-економічних умовах. Отже, застосування технологій соціальної адаптації в соціально-педагогічній роботі з багатодітними сім'ями визначається основними завданнями, які розв'язуються при роботі із зазначеною категорією сімей. В залежності від соціального статусу, сімейного складу багатодітних сімей змінюються зміст процесу соціальної адаптації, форми і методи роботи, що проводиться.

IV. Соціальна терапія.

У роботі з багатодітними сім'ями певну позицію займає технологія соціальної терапії, як цілеспрямований процес практичного впливу відповідних державних структур, громадських організацій та об'єднань на конкретні форми прояву соціальних відносин або соціальної дійсності, тісно пов'язаний з психотерапією, в якій використовуються методи впливу на психіку.

Ці дії засновані на психологічних теоріях і методах і включають в себе систематичні, цілеспрямовані заходи з надання допомоги особі або групі осіб у питаннях врегулювання почуттів, імпульсів, думок,

відносин і зняття психологічних симптомів, які викликають занепокоєння, дискомфорт у пацієнтів. Лікар-психотерапевт працює в основному з неврозами, прикордонними станами та іншими нервово-психічними патологіями людини. Відомі 4 основні моделі психотерапії:

- психотерапія як метод лікування, тобто вплив на соматичний і психічний стан клієнта (медична модель психотерапії);
- психотерапія як метод маніпулювання, що носить характер інструменту і служить цілям громадського контролю (соціологічна модель);
- психотерапія як метод, що призводить у дію процес навчання особистості (психологічна модель);
- психотерапія як комплекс явищ, що виникають у ході взаємодії між людьми (філософська модель).

Соціальний педагог у процесі роботи з індивідами або соціальними групами постійно стикається з соматичними та психологічними проблемами, тому йому необхідно володіти основними терапевтичними і практичними методами, застосовуваними психотерапевтами. Це допомагає йому виявити внутрішні чинники розвитку людини, причини і мотивацію його поведінки.

На першому етапі контакт соціального педагога з клієнтом здійснюється у вигляді терапевтичного консультування, бесіди або ради. Для надання першої допомоги він повинен сам проводити терапевтичну роботу або організовувати її спільно з іншими фахівцями. Якщо ж виявлені серйозні відхилення у здоров'ї пацієнта, то соціальний педагог рекомендує звернутися до лікаря або психотерапевта для більш повного проведення необхідного лікування.

Одним з напрямів соціальної терапії є сімейна терапія, спрямована на корекцію психологічних стереотипів, подолання підвищеної конфліктності, несприятливого емоційного клімату в сім'ях різних категорій (в т.ч. і багатодітних).

Робота з конфліктною сім'єю або родиною, емоційний клімат в якій є незадовільним, починається, як правило, після заяви одного з подружжя, хоча іноді приводом для констатації серйозних сімейних проблем можуть бути спостереження шкільного соціального педагога, дитячого лікаря, констатуючого негативні психосоматичні наслідки сімейної напруженості для здоров'я дітей. Соціально-педагогічна робота з такою сім'єю починається з ретельного вивчення дійсної сімейної проблеми, про яку подружжя найчастіше мають невірні уявлення, ознайомлення з особливостями особистостей подружжя, їх сімейних і шлюбних установок. Виниклі труднощі можуть бути обумовлені будь-якою з названих причин.

Слід зазначити, що зовнішні труднощі – матеріально-економічні обмеження, невпевненість в завтрашньому дні, безробіття і т.д., – як правило, тільки загострюють сімейні конфлікти, виявляють справжні їх причини. Негативні риси особистості, в першу чергу істеричність, психоастенічність, компенсовані в процесі соціалізації або самовихованні, під впливом зовнішніх причин можуть знову активізуватися і стати причиною постійних конфліктів. Серйозна розбіжність в сімейно-шлюбних установках може залишатися невиявленою досить довго, проте в переломні, вузлові моменти розвитку сімейного життя або під впливом зовнішніх труднощів може виявитися, що подружжя дотримуються різних моделей сім'ї (егалітарної або патріархальної), мають незбіжні погляди на виховання дітей, емоційні, побутові, фінансові та інші взаємини. Відповідно сімейна терапія включає в себе знаходження компромісу в культурно-смысловий сфері, корекцію соціально-психологічних стереотипів, які накопичилися, навчання навичкам неконфліктного спілкування.

Технології корекції сімейних взаємин численні, їх вибір визначається як обставинами конкретної соціальної ситуації, включаючи характерологічні риси клієнтів, так і особистісними якостями самого фахівця з сімейної терапії, його смаками та уподобаннями.

З часом кожен досвідчений фахівець по-своєму трансформує методики, створює власну контамінацію з декількох підходящих форм роботи. Сутність всіх застосовуваних засобів – здійснення і закріплення тих змін, які сприятимуть бажаної стабілізації сім'ї. Деякі варіанти проблем можна розв'язати на ранніх етапах, але ускладнюються у міру відкладання їх дозволу. Соціальний педагога не повинен вважати ситуацію безнадійною, як би не загострилися відносини між членами сім'ї, проте слід пам'ятати, що вирішення сімейних проблем – це, перш за все, справа вільного вибору і відповідальної поведінки самих членів сім'ї. Без їх вольового зусилля і наполегливості найефективніша соціальна технологія не принесе успіху.

V. Профілактична робота з багатодітними сім'ями.

Профілактика є одним з перспективних і важливих напрямів контрольно-корекційної діяльності в соціально-педагогічній роботі. Своєчасна профілактична, попереджувальна діяльність сприяє значному зниженню витрат соціально-педагогічної роботи з, які девіаціями, вже мають місце, „такими, що відбулися”.

Основна мета профілактичної діяльності в соціально-педагогічній роботі полягає у виявленні причин і умов, що ведуть до відхилень у поведінці соціальних об'єктів, попередження і зменшення ймовірності появи відхилень за допомогою соціально-економічних, правових,

організаційно-виховних, психолого-педагогічних заходів впливу. У профілактичній роботі найважливіше значення має вміння правильно і гнучко орієнтуватися в кожній конкретній ситуації, об'єктивно, з науковою достовірністю узагальнювати фактичний матеріал, ретельно вивчивши всі причини встановлених відхилень і умов, в яких вони стали можливими.

Таким чином, під профілактикою розуміються науково обгрунтовані і своєчасно вжиті дії, спрямовані на:

- попередження, усунення або нейтралізацію основних причин і умов, що викликають соціальні відхилення негативного характеру;
- запобігання можливих фізичних, психічних і соціокультурних девіацій у різних індивідів і соціальних груп;
- збереження, підтримка та захист нормального рівня життя і здоров'я людей. Сприяння їм у досягненні поставлених цілей і розкритті внутрішнього потенціалу.

Профілактичні заходи вар'їуються в залежності від характеру і причин соціальних відхилень. В узагальненому вигляді профілактичні заходи можуть бути визначені як нейтралізуючі, компенсуючі, попереджуючі виникнення обставин, що ведуть до соціальних відхилень; усувають ці обставини; заходи подальшого контролю за проведеною профілактичною роботою. З цього випливає, що профілактика повинна проводитися у формі програмних, запланованих дій, спрямованих на досягнення бажаного результату, запобігання можливих проблем і спостереження за подальшим станом соціального об'єкта.

Реалізація профілактичних заходів здійснюється через систему методів. До числа методів соціальної профілактики можна віднести: профілактичну інформаційно-консультаційну бесіду; системне спостереження; профілактичні тренінги; метод підтримки і стимулювання нових навичок, моделей поведінки, соціального середовища; метод завчасної нейтралізації конфліктної ситуації; метод профілактичного втручання та ін. Найбільш поширеним є метод профілактичної бесіди.

Правильний підбір методів профілактичного впливу, їх своєчасне і професійне здійснення забезпечують ефективність соціальної профілактики. У соціально-педагогічній роботі це означає попередження несприятливого розвитку тих чи інших соціальних процесів, збереження, підтримку і захист нормального рівня життя і здоров'я людей. Профілактика дозволяє вберегти суспільство і особистість від витрат і серйозних зусиль з подолання стійких негативних явищ і процесів. Адже легше попередити і запобігти подальшому розвитку негативного процесу, ніж по тому долати його, протидіючи його проявів і наслідків.

Соціальний статус багатодітних сімей дозволяє розглянути доцільність стимулювання багатодітності понад певної межі, про вироблення критеріїв і параметрів здорової багатодітної сім'ї, про шляхи і способи її підтримки, включаючи пропаганду раціональних життєвих установок. Слід інтенсифікувати допомогу на попередньому етапі, профілактичну, коли здорова багатодітна сім'я не перейшла ще в розряд „проблемних”. Поширення принципів і стереотипів відповідального батьківства сприяло б стабілізації хоча б деяких показників народжуваності на соціально бажаному рівні.

Також можна відзначити наступні *напрями соціальної профілактики* щодо багатодітних сімей: превентивна робота, спрямована на запобігання або профілактику проблем, які можуть порушити нормальне життя сім'ї; необхідно допомагати будувати відносини в сім'ї, вміти взаємодіяти з членами сім'ї, будувати відносини в сім'ї при відсутності одного з членів сім'ї (батька, матері), брати на себе відповідальність за нормальне життя сім'ї.

Необхідно виділити в роботі з багатодітними сім'ями два види послуг: підтримують послуги (для сімей, які ще можуть впоратися зі своїми проблемами) і захищають послуги (для сімей, які не можуть впоратися зі своїми проблемами і їм необхідно допомогти).

У роботі з багатодітною родиною соціальному педагогу необхідно сконцентрувати зусилля на пропаганді здорового способу життя, сприяти посиленню ролі батьків у вихованні дітей за допомогою залучення їх уваги до проблем дітей в сім'ї, школі, на вулиці. В якості однієї з форм соціально-педагогічної роботи можуть виступати лекторії, конференції для батьків із залученням фахівців з органів соціального захисту, охорони здоров'я, освіти. Соціальний педагог повинен пам'ятати, що багатодітна родина має як слабкі, так і сильні сторони. Тому при взаємодії з нею бажано направляти зусилля на усунення слабких і зміцнення сильних сторін, щоб сім'я усвідомила свої проблеми і знайшла власні сили для їх вирішення.

Соціальний педагог є сполучною ланкою між багатодітною родиною та суб'єктами соціальної допомоги (органи соціального захисту, служба зайнятості, органи освіти, органи охорони здоров'я, муніципальні органи влади, неурядові організації, компетентні фахівці (юристи, психологи, педагоги), підприємства роботи батьків).

Звичайно, оптимальним варіантом було б об'єднання всіх суб'єктів соціальної, соціально-педагогічної допомоги в єдину службу – координуючий орган, в якому соціальний педагог виконував би основну роль, маючи можливість проводити різнопланову діяльність з багатодітними сім'ями: консультування, комплексну діагностику, облік

(банк даних таких сімей), диференційовано визначати напрями допомоги, залучати додаткові кошти, забезпечувати взаємодію суб'єктів допомоги, включеність сім'ї в дозвільні, оздоровчі та інші заходи.

Таким чином, при всій своєрідності профілактичного, адаптаційного, реабілітаційного та терапевтичного впливу на соціальні об'єкти в цих процесах є багато спільного. Вони нерідко взаємовпливають один на одного. Уже зазначалося, що деякі терапевтичні методи активно використовуються в адаптації, реабілітації і навіть в профілактиці. Адаптація може служити одним із засобів реабілітації. З іншого боку, реабілітаційні методи використовуються в ході адаптації. І все це спрямовано на досягнення спільної мети – надання соціальної, соціально-педагогічної допомоги шляхом відновлення, збереження або поліпшення здатності до соціального функціонування та забезпечення соціального оздоровлення сімей соціального ризику, в тому числі і багатодітних.

VI. Соціально-педагогічне консультування.

Однією з успішно застосовуваних технологій роботи соціального педагога з багатодітною сім'єю є соціально-педагогічне консультування. Соціально-педагогічне консультування – це кваліфікована порада, допомога особам, які відчувають різні проблеми, з метою їх соціалізації, відновлення та оптимізації їх соціальних функцій, вироблення соціальних норм спілкування. В рамках соціально-педагогічного консультування можна виділити наступні напрями: медико-соціальне, психолого-педагогічне, соціально-правове, соціально-управлінське та ін. Ймовірно, правомірно виділяти і соціономічний напрям консультування.

Основною метою соціально-педагогічного консультування є надання допомоги клієнтові у вирішенні його соціальних, соціально-педагогічних проблем і в налагодженні міжособистісних відносин з оточуючими. Така консультативна діяльність дозволяє клієнтові розширити уявлення про себе у власній ситуації, а потім пережити в собі свої нові можливості. Клієнт в результаті консультації повинен прийняти відповідальність на себе за те, що відбувається з ним. Особливість технології консультування полягає саме в активізації резервів внутрішніх сил клієнта для вирішення проблемних, кризових або конфліктних ситуацій.

При проведенні соціально-педагогічного консультування важливо дотримуватися основних *принципів* цієї діяльності.

- Доброзичливе і безоціночне ставлення до клієнтів.
- Орієнтація на норми і цінності клієнта.
- Заборона давати поради клієнту.

- Анонімність консультування.
- Включеність клієнта в процес консультування.
- Розмежування особистих і професійних відносин.

Соціально-педагогічне консультування припускає використання своєрідних прийомів і методів роботи з клієнтами. До їх числа зазвичай відносять: спостереження, тестування, навіювання, переконання, інформування, метод художніх аналогій, мінітренінг, консультаційний інструктаж тощо.

Найважливішим напрямом соціально-педагогічного консультування є сімейне консультування. Воно охоплює такий спектр проблем, як взаємовідносини між подружжям, між ними та їхніми батьками, дітьми та батьками. В останні роки в нашій країні створюються і починають функціонувати психолого-педагогічні консультаційні центри. Значна кількість осіб, що звертаються в них за допомогою, – це батьки, яких турбують проблеми виховання та розвитку дітей, конфлікти у взаєминах з ними. Як показує практика, абсолютно безглуздо консультувати дітей до 14-15 років без участі батьків. Адже їхні проблеми просто неможливо вирішувати без аналізу загального контексту сімейних відносин, врахування специфіки спілкування дітей з батьками.

Досвід роботи психолого-педагогічних консультаційних центрів свідчить, що шкільна успішність входить в основний зміст запиту батьків в більш ніж половині всіх звернень. Прийоми роботи консультанта з дітьми та батьками можуть бути різними в залежності від індивідуально-особистісних особливостей клієнтів. Однак є деякі правила, які повинні бути реалізовані соціальним педагогом-консультантом практично у всіх консультаціях батьків з приводу їхніх дітей. До таких правил можна віднести:

Обов'язкове наповнення батьківської скарги-запиту конкретним змістом шляхом отримання від батьків докладного опису поведінкової ситуації, що стала основою запиту; використання принципів „стереоскопічності” погляду на ситуацію, тобто фіксації цього погляду як суб'єктивно, з позицій, пов'язаних із ситуацією членів сім'ї, так і об'єктивно, з позиції консультанта; спільне з батьками висунування консультантом гіпотези про історію розвитку „негативного” якості у дитини і можливі шляхи його подолання.

Одним з напрямів у роботі з багатодітними сім'ями є соціально-правове консультування – в рамках підтримки створення малого бізнесу, – сприяє переходу до повної або часткової самозабезпеченості даної категорії сімей.

Відсутність ринкового менталітету та інформації про механізми діяльності цієї соціально-економічної системи вимагає створення спеціальних структур, що надають консультативно-методичну, інформаційну, організаційну допомогу сім'ям, які виявили бажання організувати мале виробництво. В даний час зусилля державних і недержавних органів у цій сфері розрізнені і непослідовні. Так, переучені в службах зайнятості та придбали сучасну спеціальність індивіди не можуть застосувати її в силу ряду об'єктивних причин, насамперед, матеріально-економічного характеру. Кредитування ініціативних малих фірм утруднено відсутністю гарантій і високим банківським відсотком. Брак інформації та реклами призводить до того, що виробляються продукти, які мають невеликий попит, а те, що могло б задовольнити цілком платоспроможний попит, не знаходить споживача.

Виходячи з вищесказаного, можна зробити висновок, що соціально-педагогічне консультування, як одна з технологій соціально-педагогічної роботи з багатодітними сім'ями, грає важливу роль в системі соціального обслуговування населення, особливо соціально вразливих категорій.

VII. Соціально-педагогічний патронаж.

Однією з технологій соціально-педагогічної роботи з багатодітною сім'єю, спрямованої на підтримку даної категорії сімей, є соціально-педагогічний патронаж.

Патронаж – це індивідуальна діяльність фахівця, завдяки якій сім'я (клієнт) одержує конкретну допомогу і підтримку, яка покликана мобілізувати й підвищити її адаптаційні можливості.

У даний час розрізняють два напрями соціально-педагогічного патронажу сім'ї.

Перший напрям ґрунтується на характері тих дій, які здійснює соціальний педагог щодо сімей і дітей особливого ризику. Вона включає в себе такі види патронажу, як медико-соціальний, соціально-педагогічний, соціально-психологічний, соціально-економічний, виражається у видачі посібників, продуктів, одягу тощо.

Другий напрям ґрунтується на характеристиці об'єктів патронажу. Вони класифікуються за віком (діти, підлітки), за статевою приналежністю (дівчатка, хлопчики, жінки, чоловіки), за медичними показаннями (інваліди, вагітні жінки і т. ін.), за соціальним статусом (бездоглядні діти, жертви насильства), по сімейних проблемах (неблагополучні сім'ї, діти батьків алкоголіків) тощо.

Розглядаючи перший напрям, відзначимо, що, наприклад, медико-соціальний патронаж діє відносно хворих і фізично

неповноцінних членів сім'ї, в тому числі дітей (інвалідів), які потребують повсякденний догляд.

Соціально-психологічний патронаж реалізується в різних формах тривало наданої психологічної та соціальної допомоги сім'ям, що переживають конфлікт або стресовий стан, а також мають проблеми у вихованні дітей, які знаходяться у стані хронічної соціально-психологічної дезадаптації і емоційної напруги.

Спеціалісти, які здійснюють психологічний патронаж, проводять консультування, знаходять разом з клієнтами альтернативні шляхи виходу з конфліктних ситуацій, виконують посередницькі функції між клієнтом та його оточенням, допомагають знизити у клієнта почуття тривожності, при цьому фахівець повинен кваліфіковано поєднати членів сім'ї в процес планованих змін.

Патронаж сприяє вивченню та проясненню ситуації з урахуванням соціального та психологічного стану клієнта при використанні коштів, що знижують рівень тривоги і надають емоційну підтримку, а також спрямований на надання конкретної допомоги з ліквідації кризової або критичної ситуації, що склалася в сім'ї і на стабілізацію сприятливих тенденцій.

Соціально-педагогічний патронаж включає в себе всебічну та дієву допомогу сім'ї, яка має різні проблеми, силами соціального педагога, що орієнтується на власні педагогічні можливості, а також на ресурси соціально-педагогічного простору.

Соціально-педагогічний патронаж сім'ї включає наступні напрями: інформаційно-аналітичний, пов'язаний з ідентифікацією і фіксацією ситуації як неблагополучної так і небезпечною; пряме втручання в ситуацію; безпосередня підтримка клієнта патронату (патронат); контроль, оцінка і завершення роботи з клієнтом.

На всіх етапах роботи з багатодітною родиною соціальний педагог фіксує на спеціальних облікових картках основний зміст роботи з даною родиною.

У патрунуванні сім'ї використовуються найрізноманітніші форми і методи: матеріальна підтримка; соціальне і психосоціальне консультування; психотерапія; гештальттерапія; тренінги (наприклад, позитивного життєвого настрою); корекційні методики (корекція деструктивних афектів у дітей, депривованих материнства і т.ін.); педагогічна освіта батьків, навчання соціальним умінням, навичкам догляду, консиліуму, кондуктивної індивідуальної підтримки і т.ін.

Таким чином, патронаж в системі патронату та соціально-педагогічної роботи означає:

- на рівні клієнта – його початок з моменту визначення і кваліфікації соціальним педагогом життєвої ситуації клієнта як важкої і навіть небезпечною для нього самого і його найближчого оточення;
- на рівні змісту патронажної роботи – висунення тих завдань, які виходять за рамки змісту соціально-педагогічної допомоги в звичайному, традиційному сенсі, а тому й не включені в роботу з періодично виникаючими у людей проблемами;
- на рівні методів патронажу – використання не тільки традиційних шляхів надання допомоги та спеціальних додаткових „обхідних”, а також диференційованою, багатоплановою, різнобічною і „покроковою” допомогою, що включає формування мотивації, розвиток відносин, застосування впливів, які найчастіше використовуються при проблемно-орієнтованому підході до клієнта;
- на рівні організації – це система патронату, тобто особлива форма організації середовища у відносинах з клієнтом і до самого клієнта, яка при дотриманні принципів гуманізму і врахування інтересів клієнта передбачає певну частку авторитарності і жорсткості, відсутніх при реалізації спільних підходів у соціально-педагогічній роботі;
- на рівні меж соціально-педагогічної роботи – максимальне розширення її простору, що означає необхідність постійного цілеспрямованого залучення до процесу надання соціально-педагогічної допомоги і підтримки цілого ряду фахівців (по горизонталі) і відомств, організацій та установ за межами професійної діяльності соціального педагога (по вертикалі);
- на рівні тривалості роботи – пролонгація процесу надання допомоги і підтримки і вихід за рамки якогось одного виду і однієї форми допомоги (комплексний підхід).

Такі основні характеристики технологій роботи соціально-педагогічної роботи з багатодітною родиною. Уміле застосування дієвих соціальних технологій, включаючи технологій соціально-педагогічної роботи з соціально вразливими групами багатодітних сімей, може забезпечити прогресивний розвиток держави і вибір найбільш оптимального механізму суспільного функціонування.

Таким чином, сім'я на сучасному етапі розвитку знаходиться в стані кризи, породженого соціально-економічними, суспільними умовами, зміною ціннісних орієнтацій та пріоритетів щодо сім'ї як соціального інституту. Для подолання негативних тенденцій, в даній області потрібне посилення заходів політики соціальної підтримки і захисту сім'ї. Багатодітні сім'ї є об'єктом особливої уваги соціального педагога через свою соціальну незахищеність і підвищеність соціальної вразливості. Державна політика соціального захисту вразливих верств і

груп населення в першу чергу повинна бути орієнтована на превентивні та профілактичні заходи, які б сприяли попередженню труднощів у цій галузі.

Ключові поняття: багатодітна сім'я, типологія багатодітних сімей, напрями соціально-педагогічної роботи з багатодітною сім'єю.

Питання та завдання:

1. У чому сутність типології сучасних багатодітних сімей?
2. Охарактеризуйте основні проблеми багатодітних сімей.
3. Розкрийте адаптаційну, корекційну роботу соціального педагога з багатодітними сім'ями.
4. Яку роль відіграє соціальна терапія в роботі з багатодітними сім'ями.
5. Що включають профілактичні заходи в роботі з багатодітними сім'ями.
6. Який сенс соціально-педагогічного патронажу у роботі з багатодітними сім'ями.

Проблемне завдання. Складіть характеристику соціально-педагогічного моніторингу багатодітної сім'ї, спираючись на конкретну сім'ю.

3.3. Методика роботи з неблагополучною сім'єю

Одним із визначень поняття „сім'я” є наступне: сім'я – це соціальний інститут, тобто стійка форма взаємовідносин між людьми, в рамках якої здійснюється основна частина їх повсякденного життя: сексуальні відносини, дітонародження, первинна соціалізація дітей, значна частина побутового догляду, освітнього і медичного обслуговування, особливо по відношенню до дітей та осіб похилого віку. Сім'я, крім того, – це найсильніше джерело емоційних реакцій, у сприятливому випадку забезпечує людині підтримку, прийняття, рекреацію.

У сім'ї знаходять відображення всі соціальні проблеми, характерні для сучасного суспільства, тому до неї в тій чи іншій мірі застосовні всі види технологій соціально-педагогічної роботи – спрямовані на соціальну реабілітацію інвалідів або дітей-інвалідів, які надають допомогу малозабезпеченим, жінкам, військовослужбовцям тощо. Існують також специфічні технології, призначені для надання допомоги сім'ї як такої.

Сьогодні на тлі загального скорочення народжуваності відбувається зростання кількості позашлюбних дітей. Батьки майже кожної п'ятої дитини в нашій країні не перебувають у зареєстрованому шлюбі. Почасти це можна пояснити послабленням моральних норм і більш ліберальним ставленням до позашлюбних дітей іноді це можна розглядати як індикатор поширення фактичних шлюбних відносин.

У наших умовах таке явище можна також інтерпретувати як прагнення мінімізувати сім'ю в умовах кризи: чоловіки не вважають себе зобов'язаними пов'язувати своє життя з жінкою і своєю дитиною, хоча часом офіційно визнають себе батьками і більш-менш тривалий час надають матеріальну допомогу дитині і його матері. Нерідко жінки, що народжують поза шлюбом, належать до соціально ущемлених верств населення: робітники-мігранти, тимчасові переселенці, безробітні або особи з родини безробітних.

Народження позашлюбної дитини у неповнолітньої жінки, як правило, обумовлено недостатністю сексуальної освіти та інформації про контрацептиви, відсутністю доступу до соціальних ресурсів, сімейним або соціальним неблагополуччям. Працівники установ соціального обслуговування знайомі вже з таким феноменом, як неповнолітні багатодітні матері; як правило, подібне свідчить про наявність вроджених психічних патологій або низький інтелектуальний рівень неповнолітньої або про випробовування нею ранньої алкогольної залежності. Ріст ранньої, в тому числі позашлюбної, вагітності – загальносвітова проблема, але в Україні її посилюють малозабезпеченість, соціальні труднощі, причиною ранньої проституції, є дефіцит коштів, які суспільство може виділити на вирішення проблеми. Позашлюбні діти частіше за інших мають серйозні вроджені дефекти, порушення здоров'я; часто вони стають клієнтами соціальних служб.

Нарешті, ще одна ознака, нестабільності сімейного способу життя – переконання, що самотність є привабливим і комфортабельним стилем життя. У даний час з'являється (насамперед у найбільш розвинених країнах світу) значна кількість людей, які знаходять задоволення в такому способі життя. Складається спеціальний ринок для їх обслуговування: дослідження показують, що самотні люди можуть витратити на власні розваги набагато більше коштів, ніж люди, що мають сім'ю. Подібне існування, допускаючи можливість наявності стійких емоційних спілок двох одинаків, рішуче виключає тільки один компонент сімейного життя – наявність дітей. До речі, в США майже п'ята частина розлучених чоловіків (і невелика частина жінок) вважають за краще надалі сексуальні відносини з особою своєї статі.

В Україні, яка має досить традиційну мораль і порівняно стійкі традиції, подібні тенденції тільки набирають силу. Поки, ймовірно, симптомами зовнішнього соціально-економічного неблагополуччя є утримання від створення сім'ї, відкладання народження дитини, перевага фактичного, а не юридичної шлюбу. Однак подібні варіанти поведінки можуть стати звичними, переважними; ситуативна особливість може перетворитися на стереотип. Аналіз стану сім'ї в сучасному суспільстві має не лише теоретичне значення. Об'єктивні тенденції розвитку сім'ї впливають на розробку, затвердження та проведення в життя Сімейної політики держави, що включає в себе надзвичайно масштабний і дорогий комплекс заходів. Помилкові рішення в такій сфері можуть викликати негативні наслідки.

Так, переконання в тому, що за допомогою досить примітивної системи економічних і юридичних заходів (збільшення допомоги, більш тривала відпустка по догляду за дитиною і т.д.) можна впливати на підвищення народжуваності змушує владні структури вдаватися до масштабних програм, що лише деформує сформовану демографічну структуру, а зовсім не змінює стратегію народжуваності.

Неправильна орієнтація соціальної роботи може бути причиною постановки нереалістичних цілей, вибору неефективних технологій і методик. Тому аналіз соціальної дійсності і вибір стратегій, адекватних об'єктивного стану справ, мають пряме відношення до змісту та організації соціально-педагогічної роботи.

Основні труднощі сім'ї та се потреба в професійній допомозі обумовлені її типом.

Причиною виникнення соціальних проблем в неповних сім'ях є в першу чергу малозабезпеченість, оскільки в сім'ї є всього один трудовий дохід (іноді трудового доходу немає взагалі, і сім'я змушена жити на допомогу по безробіттю або на допомогу по догляду за дитиною). Дохід жінки, як правило, значно нижче доходу чоловіка в силу її відставання на соціальних сходах, викликаного виконанням обов'язків по догляду за дітьми. Дохід від аліментів, якщо діти мають на них право і отримують їх, як правило, покриває не більше половини вартості їх змісту. Соціально-економічні проблеми притаманні всім неповним сім'ям, вирішити простіше, ніж соціально-психологічні проблеми, присутні у внутрішньоособистісній сфері та міжособистісних відносинах членів неповних сімей, насамперед дітей.

Це, по-перше, образа, пригніченість і почуття власної неповноцінності, які можуть відчувати діти після розлучення їхніх батьків. Нерідко діти звинувачують себе в розпаді сім'ї. По-друге, почуття провини перед дітьми, нерідко у жінок (оскільки в більшості

випадків неповні сім'ї – це мати, яка одна виховує дітей), що є причиною їх гіперопіки. Прагнучи не допустити зниження життєвих стандартів своїх дітей у порівнянні з дітьми з благополучних сімей, мати бере на себе надмірне трудове навантаження, але через велику зайнятість, в свою чергу, не може приділяти їм достатньо часу та уваги. Нерідкі також випадки, коли образу на колишнього чоловіка, винного в розпаді сім'ї, жінка переносить на своїх дітей, виявляючи жорстокість. У будь-якому випадку сприятливий психологічний клімат в родині відсутній. Найбільша ж складність – труднощі у правильній статевої ідентифікації та орієнтації дітей. Дитина формує стереотипи свого сприйняття і поведінки, керуючись зразком, яким дня нього є дорослі, в першу чергу батьки.

Хоча полорольова поведінка людей в різних культурах вивчено далеко не повно, в сімейних взаєминах вона проявляється найбільш явно. Соціально-психологічний стереотип надає соціальній ролі чоловіка такі риси і ознаки, які не притаманні соціальній ролі жінки. Сама по собі жорстка визначеність цих ролей може мати несприятливий вплив, якщо людина слабка, а стереотип вимагає від неї домінування, сили, мужності або навпаки. Але в неповній сім'ї (тим більше, якщо вона стала такою на ранніх стадіях соціалізації дитини або спочатку була неповною) дитина позбавлена зразка того, як повинні вести себе чоловік і жінки в різних рольових ситуаціях, тому в майбутньому, у своїй власній сім'ї людина далеко не завжди зможе продемонструвати адекватну полорольову поведінку; це призводить до дисфункціональності і конфліктам і, можливо, теж до розпаду сім'ї. Основна причина статистично значущого зв'язку неблагополуччя сім'ї, яка розпадається з неблагополуччям сім'ї батьків одного з подружжя (або обох подружжя) – їх неадекватна полорольова соціалізація.

Хоча неповних сімей, в яких батько сам виховує дітей, значно менше, ніж неповних сімей, в яких дітей виховує одна мати, їм притаманні ті ж проблеми статевої орієнтації. Крім того, батько з дитиною має більше шансів створити нову сім'ю, ніж мати з дитиною. Тому однією з проблем такої сім'ї буде формування відносин між дитиною (дітьми) та новою дружиною батька (можливо, з її дітьми).

Нещодавно стала поширеною нова категорія неповних сімей – неповні розширені сім'ї, які утворюються, як правило, в результаті будь-якої соціальної катастрофи: загибель батьків малолітніх дітей, знаходження батьків у в'язниці, позбавлення їх батьківських прав, пияцтво – найчастіше саме це змушує покоління прабабків брати онуків на утримання і виховання. Такі сім'ї, зрозуміло, мають низький рівень доходів; ряд труднощів, які викликані поганим станом здоров'я

літніх людей, їх слабшими адаптаційними здібностями, невмінням пристосуватися до реалій сучасності; на жаль, часом вони не можуть використовувати свій авторитет, здатності контролювати ситуацію, тому часто діти демонструють девіантні форми поведінки.

Повна малодітна сім'я, що перебуває в стані соціального чи сімейного неблагополуччя, не відноситься офіційно до групи ризику, але теж може потребувати допомоги. Невиплата заробітної плати, банкрутство підприємств, безробіття впливають як на матеріальне становище, так і на соціально-психологічне.

Існує також типологія сімей соціального ризику, тобто виділення сімей, які в силу об'єктивних чи суб'єктивних причин перебувають у стані життєвих труднощів і потребують допомоги з боку державної системи соціального захисту та соціального, соціально-педагогічного обслуговування.

Це сім'ї біженців та вимушених переселенців; малозабезпечені сім'ї; сім'ї з надмірною утриманським навантаженням, в яких на одного працюючого припадає більше одного утриманця; сім'ї, що виховують дітей-інвалідів; неповні сім'ї; сім'ї військовослужбовців строкової служби. У останні роки виникають нові категорії таких сімей: сім'ї безробітних; сім'ї військовослужбовців-контрактників; сім'ї, які проживають в неблагополучних регіонах; сім'ї, члени яких працюють на підприємствах і в установах, де місяцями не виплачують заробітну плату.

Можна сказати, що комплекс проблем всіх типів сімей обумовлений питанням про призначення сім'ї в сучасному світі. Виникнувши як основна форма життєустрою, сім'я спочатку зосередила в собі всі основні функції з обслуговування людської діяльності. Оскільки сім'я поступово позбавлялася від ряду цих функцій, розділяючи їх з іншими соціальними інститутами, останнім часом важко виділити специфічний вид діяльності, властивий тільки сім'ї. По суті, всі її колишні функції сьогодні можуть бути здійснені поза сім'єю. У зв'язку з цим виникає питання, що ж таке сім'я – історичний пережиток, який існує тільки в силу прихильності людей побутовим традиціям, або фундаментальний соціальний інститут, поза рамками якого існування людини неможливо?

Це теоретичне питання актуалізується та більш посилюється нестабільністю сімейного способу життя, наростанням кризових явищ, які лише частково зумовлені соціально-економічними труднощами, пережитими нашою країною (в економічно благополучних країнах, які не зазнали такого різкого падіння рівня життя свого населення, спостерігаються аналогічні труднощі у функціонуванні).

Нестабільність сімейного способу життя виражається насамперед у зростанні числа розлучень. Їх рівень прийнято вимірювати як в абсолютних величинах, так і у відносних показниках, причому якщо перші можуть залежати від кількості населення взагалі і шлюбного віку зокрема, то останні дають об'єктивну картину, придатну для порівняння. Кількість розлучень в рік на 1000 жителів нашої країни в останні роки досягло приблизно 6,3 – це один з найвищих показників в світі: на кожні три шлюби, що укладаються фіксується в середньому два розлучення.

Нестабільність сімейного життя проявляється також у постійному скороченні числа дітей на кожну сімейну пару. Практично кожна країна, що вступає в індустріальну епоху, переживає так званий перший демографічний перехід від нерегульованої до регульованої народжуваності. Такий перехід відбувається дуже швидко, практично протягом життя одного покоління, і всі спроби перешкодити цьому у вигляді юридичних або релігійних санкцій виявляються марними. Практика свідчить, що в разі заборони легальних сучасних методів контролю над народжуваністю часто вдаються до нелегальних, архаїчних способів, більш ризикованим і шкідливим для здоров'я жінки.

У даний час у більшості розвинених країн спостерігається другий демографічний перехід від малодітної до переважно однодітної сім'ї. Це викликано не економічними, а в першу чергу соціальними причинами. Маючи одну дитину, батьки усвідомлюють необхідність вкласти в неї максимум засобів і сил – це в обов'язковому порядку витрати на забезпечення її здоров'я, прийнятної і комфортної рівня життя, запасу вражень, придбання речей тощо.

На формування особистості величезну роль надає внутрішнє життя, і не тільки взаємини дитини і батьків, а й самих дорослих. Постійні сварки між ними, брехня, конфлікти, бійки, деспотизм сприяють зривам в нервовій системі дитини і невротичним станом. Ці та інші ознаки дезорганізації сім'ї свідчать про кризовий стан її розвитку на сучасному етапі і збільшення кількості неблагополучних сімейних союзів. Саме в таких сім'ях люди найчастіше отримують серйозні психологічні травми, які далеко не кращим чином позначаються на їх подальшій долі.

Сімейне неблагополуччя створює несприятливі умови для розвитку дитини. Неблагополучна для дитини сім'я – це не синонім асоціальної родини. Існує безліч сімей, про які з формальної точки зору нічого поганого сказати не можна, але для конкретної дитини ця родина буде неблагополучною, якщо в ній є чинники, які несприятливо впливають на особистість дитини, що збільшують його негативний емоційно-психічний стан. Для однієї дитини – сім'я може бути підходящою, а для іншої ця ж сім'я стане причиною тяжких душевних

переживань і навіть психічного захворювання. Різні бувають сім'ї, різні зустрічаються діти, однак тільки система відносин „сім'я – дитина” має право розглядатися як благополучна чи неблагополучна.

Таким чином, душевний стан і поведінка дитини є своєрідним індикатором сімейного благополуччя. Дефекти виховання – це є найперший і найголовніший показник неблагополуччя родини.

Неблагополучні сім'ї – це сім'ї з низьким соціальним статусом, в будь-якої зі сфер життєдіяльності або декількох одночасно, не справляються з покладеними на них функціями, їх адаптивні здібності істотно знижені, процес сімейного виховання дитини протікає з великими труднощами, повільно, малорезультативно.

Під неблагополучною сім'єю розуміється така сім'я, в якій порушена структура, розмиті внутрішні кордони, знецінюються або ігноруються основні сімейні функції, є явні чи приховані дефекти виховання, внаслідок чого порушується психологічний клімат у ній, і з'являються „важкі діти”.

З урахуванням домінуючих факторів, які чинять негативний вплив на розвиток особистості дитини, неблагополучні сім'ї можна розділили на дві великі групи, кожна з яких включає декілька різновидів. Першу групу складають сім'ї з явною (відкритою) формою неблагополуччя – так звані конфліктні, проблемні сім'ї, асоціальні, аморально-кримінальні та сім'ї з недоліком виховних ресурсів (зокрема – неповні).

Другу групу становлять зовні респектабельні родини, спосіб життя яких не викликає занепокоєння і нарікань з боку громадськості. Однак ціннісні установки і поведінка батьків різко розходяться з загальнолюдськими моральними цінностями, що не може не позначитися на моральному вихованні дітей. Відмінною особливістю цих сімей є те, що взаємини їх членів на зовнішньому, соціальному рівні виробляють сприятливе враження, а наслідки неправильного виховання на перший погляд непомітні, що іноді вводить оточуючих в оману, тим не менш, вони надають деструктивний вплив на особистісне формування дітей. Ці сім'ї можна віднести до категорії внутрішньо неблагополучних (з прихованою формою неблагополуччя) і різновиди таких сімей досить різноманітні.

Відмінною особливістю сімей з явною (зовнішньої) формою неблагополуччя є те, що форми цього типу сімей мають яскраво виражений характер, що виявляється одночасно в кількох сферах життєдіяльності сім'ї (наприклад, на соціальному і матеріальному рівні), або ж виключно на рівні міжособистісних відносин, що призводить до несприятливого психологічного клімату в сімейній групі. Зазвичай в родині з явною формою неблагополуччя дитина відчуває

фізичну та емоційну відчуженість з боку батьків (недостатня турбота про неї, неправильний догляд і харчування, різні форми сімейного насильства, ігнорування її душевного світу, переживань). Внаслідок цих несприятливих сімейних факторів у дитини з'являються відчуття неадекватності, сором за себе і батьків перед оточуючими, страх і біль за своє сьогодні і майбутнє. Серед зовні неблагополучних родин найбільш поширеними є ті, в яких один або кілька членів залежні від вживання психоактивних речовин, насамперед алкоголю і наркотиків. Людина, що страждає від алкоголізму і наркотиків, залучає до свого захворювання всіх близьких людей. Тому не випадково фахівці стали звертати увагу не тільки на самого хворого, але і на його родину, визнавши тим самим, що залежність від алкоголю і наркотиків – сімейна захворювання, сімейна проблема.

Одним з найпотужніших неблагополучних факторів, що руйнують не тільки родину, а й душевну рівновагу дитини, є алкоголізм батьків. Воно може негативно впливати не тільки в момент зачаття і під час вагітності, а й протягом усього життя дитини. Дорослі в такій сім'ї, забувши про батьківські обов'язки, цілком і повністю занурюються в „алкогольну субкультуру”, що супроводжується втратою громадських і моральних цінностей і веде до соціальної та духовної деградації. В кінцевому підсумку сім'ї з хімічною залежністю стають соціально і психологічно неблагополучними. Життя дітей в подібній сімейній атмосфері стає нестерпним, перетворює їх в соціальних сиріт при живих батьках.

Спільне життя з хворим на алкоголізм призводить до серйозних психічних порушень у інших членів сім'ї, комплекс яких позначається фахівцями таким терміном, як співзалежність. Співзалежність виникає у відповідь на тривалу стресову ситуацію в сім'ї і призводить до страждань всіх членів сімейної групи. Особливо в цьому плані вразливими є діти. Відсутність необхідного життєвого досвіду, незміцніла психіка – все це призводить до того, що панує в будинку дисгармонія, сварки і скандали, непередбачуваність і відсутність безпеки, а також відчужена поведінка батьків глибоко травмує дитячу душу, і наслідки цього морально-психологічного травмування найчастіше накладають глибокий відбиток на все подальше життя.

Найважливішими особливостями процесу дорослішання дітей з „алкогольних” сімей полягають в тому, що діти виростають з переконанням, що світ – це небезпечне місце і довіряти людям не можна. Вони змушені приховувати свої справжні почуття і переживання, щоб бути прийнятими дорослими; не усвідомлюють своїх почуттів, не знають, в чому їх причина і що робити з цим, але саме згідно з ними вони будують своє життя, стосунки з іншими людьми, з алкоголем та

наркотиками. Діти переносять свої душевні рани і досвід у доросле життя, часто стаючи хімічно залежними. І знову з'являються ті ж проблеми, що були в будинку їх питущих батьків. Діти відчують емоційне відкидання дорослих, коли через необачність допускають помилки, коли не виправдовують очікування дорослих, коли відкрито, проявляють свої почуття і заявляють про свої потреби. Старші діти в сім'ї, вимушено беруть на себе відповідальність за поведінку своїх батьків.

Батьки можуть не сприймати дитину як окрему істоту, що володіє власною цінністю, вважають, що дитина повинна відчувати, виглядати і робити те ж, що й вони. Самооцінка батьків може залежати від дитини, вони можуть ставитися до неї, як до рівного не даючи їй можливості бути дитиною. Сім'я з алкоголезалежними батьками небезпечна своїм десоціалізуючим впливом не тільки на власних дітей, а й поширенням руйнівного впливу на особистісне становлення дітей з інших сімей. Як правило, навколо таких будинків виникають цілі компанії сусідських хлопців, завдяки дорослим вони залучаються до алкоголю та кримінально-аморальної субкультури, яка панує в середовищі питущих людей.

Серед явно неблагополучних сімей велику групу складають сім'ї з порушенням дитячо-батьківських відносин. У них десоціалізуючий вплив на дітей виявляється не прямо через зразки аморальної поведінки батьків, як це буває в „алкогольних” сім'ях, а опосередковано, внаслідок хронічно ускладнених, фактично нездорових відносинах між подружжям, які характеризуються відсутністю взаєморозуміння і взаємоповаги, наростанням емоційного відчуження і переважанням конфліктної взаємодії.

Природно, конфліктною сім'я стає не відразу, а через деякий час після утворення шлюбного союзу. І в кожному окремому випадку є свої причини, що породили сімейну атмосферу. Однак не всі сім'ї руйнуються, багатьом вдається не тільки встояти, але зробити більш міцними сімейні зв'язки. Все це залежить від того, чим зумовлена поява конфліктної ситуації і яке ставлення до неї кожного з подружжя, а так само від їх орієнтованості на конструктивної чи деструктивного шляху вирішення сімейного конфлікту. Тому слід розмежовувати такі поняття, як „сімейні конфлікти” і „конфліктні сім'ї”, тому що конфлікт у сім'ї, хай і досить бурхливий, ще не означає, що це – конфліктна сім'я, не завжди свідчить про її нестійкість.

Конфліктними подружніми союзами – називаються такі сім'ї, в яких постійно є сфери, де стикаються інтереси, наміри, бажання всіх або декількох членів сім'ї (подружжя, дітей, інших родичів, які проживають спільно), породжуючи сильні і тривалі негативні емоційні стани, безперервну неприязнь подружжя один до одного. Конфлікт – хронічний стан такої сім'ї.

Незалежно від того чи є конфліктна сім'я гучною, скандальною, де підвищені тони, роздратованість стають нормою взаємин подружжя, або тихою, де подружні відносини відзначені повним відчуженням, прагнення уникати всякої взаємодії, вона негативно впливає на формування особистості дитини і може стати причиною різних асоціальних проявів у вигляді будь-яких відхилень.

У конфліктних сім'ях часто відсутня моральна, психологічна підтримка. Характерною особливістю конфліктних родин є так само порушення спілкування між її членами. Як правило, за затяжним, невирішеним конфліктом або сваркою ховається невміння спілкуватися. Конфліктні сім'ї більш „мовчазні”, ніж безконфліктні, в них подружжя рідше обмінюються інформацією, уникають зайвих розмов. У таких сім'ях практично ніколи не говорять „ми”, вважаючи за краще говорити тільки „Я”, що свідчить про психологічну ізоляцію шлюбних партнерів, їх емоційну роз'єднаність. І нарешті, в проблемних сім'ях, вічно сваряться спілкування один з одним будується в режимі монологу, нагадуючи розмову глухих: кожен говорить своє, найважливіше, наболіле, але ніхто його не чує, у відповідь звучить такий же монолог.

Діти, які пережили сварки між батьками, отримують несприятливий досвід у житті. Негативні образи дитинства дуже шкідливі, вони зумовлюють мислення, почуття і вчинки вже в зрілому віці. Тому, батьки, що не вмінють знайти порозуміння один з одним, зобов'язані завжди пам'ятати про те, що навіть при невдалому шлюбі в сімейні конфлікти не повинні втягуватися діти. Про проблеми дитини слід думати, принаймні, стільки ж, скільки про свої власні.

Своєрідним індикатором сімейного благополуччя або неблагополуччя виявляється поведінка дитини. Коріння неблагополуччя в поведінці дітей розглядати легко, якщо діти виростають у сім'ях явно неблагополучних. Набагато важче зробити це стосовно до тих „важких” дітей і підлітків, які виховувалися в сім'ях цілком благополучних. І тільки пильна увага до аналізу сімейної атмосфери, в якій проходило життя дитини, що потрапила в „групу ризику”, дозволяє з'ясувати, що благополуччя було відносним. Зовні врегульовані відносини в сім'ях часто є своєрідним прикриттям панування в них емоційного відчуження як на рівні подружніх, так і дитячо-батьківських відносин. Діти нерідко відчувають гострий дефіцит батьківської любові, ласки і уваги із-за службової або особистої зайнятості подружжя.

Наслідком такого сімейного виховання дітей досить часто стає яскраво виражений егоїзм, зарозумілість, нетерпимість, труднощі спілкування з однолітками і дорослими. Існує досить цікава

класифікація сімейних союзів, з формами сімейного неблагополуччя: „недовірлива”, „легковажна”, „хитра”.

„Недовірлива сім'я”. Характерною рисою є підвищена недовірливість до оточуючих (сусідів, знайомих, товаришів по роботі, працівникам установ, з якими представникам родини доводиться спілкуватися). Члени сім'ї свідомо вважають всіх недоброчливими або просто байдужими, а їх наміри по відношенню до сім'ї ворожими. Така позиція батьків формує і у самої дитини недовірливо-вороже ставлення до інших. У неї розвиваються підозрілість, агресивність, їй все важче вступати в дружні контакти з однолітками. Діти з подібних сімей найбільш уразливі для впливу антигромадських груп, так як їм близька психологія цих груп: ворожість до оточуючих, агресивність. Тому з ними нелегко встановити душевний контакт і завоювати їхню довіру, тому що вони заздалегідь не вірять в щирість і чекають каверзи.

„Легковажна сім'я”. Відрізняється безтурботним ставленням до майбутнього, прагненням жити одним днем, не турбуючись про те, які наслідки сьогоднішні вчинки будуть мати завтра. Члени такої родини тяжіють до миттєвих задоволень, плани на майбутнє, як правило, невизначені. Якщо хтось і висловлює незадоволення цим і бажає жити інакше, він не замислюється про це серйозно. Діти в таких сім'ях виростають слабовільними, неорганізованими, їх тягне до примітивних розваг. Проступки вони здійснюють найчастіше через бездумне ставлення до життя, відсутність твердих принципів і несформованість вольових якостей.

У „хитрій сім'ї”, перш за все, цінують підприємливість, удачливість і спритність у досягненні життєвих цілей. Головним вважається вміння домагатися успіху найкоротшим шляхом, при мінімальній затраті праці і часу. При цьому члени такої родини часом легко переходять межі дозволеного, закони та моральні норми. До таких якостей, як працьовитість, терпіння, наполегливість, ставлення в подібній сім'ї скептичне, навіть зневажливе. У результаті такого „виховання” формується установка: головне – не попадатися.

Існує безліч різновидів сімейного укладу, де ці ознаки згладжені, а наслідки деструктивного виховання не так помітні, але все ж вони є, саме помітне – душевна самотність дітей.

До прихованих форм сімейного неблагополуччя можна віднести наступні.

Сім'ї, орієнтовані на успіх дитини. Різновидом внутрішньо неблагополучної сім'ї є сім'я в якій начебто абсолютної нормальності стосунки, де батьки начебто приділяють дітям достатньо уваги і надають їм значення. Весь діапазон сімейних взаємин розгортається в

просторі між віковими та індивідуальними особливостями дітей та пропонованими їм з боку батьків очікуваннями, які, в кінцевому рахунку, формують ставлення дитини до себе і до свого оточення. Батьки вселяють дітям прагнення до досягнень, що часто супроводжується надмірним страхом невдачі. Дитина відчуває, що всі її позитивні зв'язки з батьками залежать від її успіху, боїться, що її будуть любити, лише поки вона все робить добре. Ця установка навіть не вимагає спеціальних формулювань: вона так ясно виражається через повсякденні дії, що дитина постійно перебуває в стані підвищеної емоційної напруги тільки через очікування питання про те, як йдуть її шкільні (спортивні, музичні тощо) справи. Вона заздалегідь упевнена, що її чекають „справедливі” покарання, повчання, якщо їй не вдалося домогтися очікуваних успіхів.

Псевдовзаємні і псевдворожчі сім'ї. Для опису нездорових сімейних відносин, які носять прихований, завуальований характер, використовується поняття гомеостазу, де маються на увазі сімейні узи, які є стримуючими, збідненими, стереотипними і майже незруйновними. Найбільш відомими є дві форми таких відносин – псевдовзаємність і псевдворожесть. В обох випадках мова йде про сім'ї, члени яких пов'язані між собою нескінченно повторюваними стереотипами емоційних взаємореагувань і знаходяться у фіксованих позиціях у відношенні один до одного, що перешкоджають особистісному і психологічному відділенню членів сім'ї. Псевдовзаємність сім'ї закладається у показному виразі лише теплих, люблячих, підтримуючих почуттів, а ворожість, гнів, роздратування й інші негативні почуття всіляко приховують і пригнічують. У псевдворожчих сім'ях, навпаки, прийнято виражати лише ворожі почуття, а ніжні – відкидати. Перший тип сімей називається псевдо солідарним.

Подібна форма подружньої взаємодії може бути перенесена і в сферу дитячо-батьківських стосунків, що не може не позначитися на формуванні особистості дитини. Вона не стільки навчається відчувати, скільки „грати в почуття”, причому орієнтуючись виключно на позитивну сторону їх прояву, залишаючись при цьому емоційно холодною і відчуженою. Ставши дорослою, дитина з такої родини, незважаючи на наявність внутрішньої потреби в турботі та любові, буде віддавати перевагу невтручання в особисті справи людини, нехай навіть самої близької, а емоційне відсторонення аж до повного відчуження зведе в свій головний життєвий принцип.

Виділяються як найбільш поширені три конкретні форми, в яких спостерігається сімейне неблагополуччя: суперництво, уявне співробітництво та ізоляція.

Суперництво проявляється у вигляді прагнення двох або більше членів сім'ї забезпечити собі панівне становище в будинку. На перший погляд, це – верховенство в прийнятті рішень: фінансових, господарських, педагогічних (що стосуються виховання дітей), організаційних і т. ін. Відомо, що проблема лідерства в сім'ї особливо гостро стоїть в перші роки шлюбу: чоловік і дружина нерідко сваряться через те, кому з них бути главою сім'ї. Суперництво є свідченням того, що справжнього глави в сім'ї немає. Дитина в такій сім'ї зростає з відсутністю традиційного розподілу ролей у сім'ї, для неї є нормою з'ясування хто в „сім'ї головний” при кожному зручному випадку. У дитини формується думка, що конфлікти це норма.

Уявна співпраця. Така форма сімейного неблагополуччя, як уявне співробітництво теж досить поширена, хоча на зовнішньому, соціальному, рівні „прикрита” удаваними гармонійними відносинами подружжя та інших членів сім'ї. Конфліктів між чоловіком і дружиною або подружжям та їх батьками на поверхні не видно. Але це тимчасове затишшя триває лише до того моменту, поки хтось із членів сім'ї не змінює своєї життєвої позиції. Уявна співпраця може чітко проявитися і в ситуації, коли, навпаки, хтось із членів сім'ї (частіше дружина) після тривалого періоду занять тільки домашніми справами вирішує включитися у професійну діяльність. Кар'єра вимагає багато сил і часу, тому, природно, домашні справи, які виконувала тільки дружина, доводиться перерозподіляти між іншими членами сім'ї, але вони до цього виявляються не готові. У такій сім'ї у дитини не формується установка на співпрацю з членами своєї сім'ї, на знаходження компромісу. Навпаки, вона вважає, що кожен повинен підтримувати іншого, поки це не йде врозріз її особистим інтересам.

Ізоляція. Поряд з суперництвом і уявною співпрацею досить поширеною формою сімейного неблагополуччя є ізоляція. Щодо простого варіанту подібної труднощі в сім'ї – психологічна ізоляваність когось одного в сім'ї від інших, найчастіше це овдовілий батько одного з подружжя. Незважаючи на те, що живе в будинку своїх дітей безпосередньої участі в житті сім'ї він не приймає: ніхто не цікавиться його думкою з тих або інших питань, його не залучають до обговорення важливих сімейних проблем і навіть про самопочуття не питають, так, як усім відомо, що „він завжди хворіє”. До нього просто звикли, як до предмету інтер'єру і вважають своїм обов'язком лише подбати про те, щоб він був своєчасно нагодований. Можливий варіант взаємної ізоляції двох або більше членів сім'ї. Наприклад, емоційне відчуження подружжя може призвести до того, що кожен з них вважає за краще більшу частину часу проводити за межами сім'ї, маючи своє

коло знайомих, справ і розваг. Залишаючись подружжям чисто формально, подружжя швидше відбувають, ніж проводять час вдома. Сім'я тримається або на необхідності виховувати дітей, або з престижних, фінансових та інших подібних міркувань.

Взаємоізолюваними можуть стати молода і батьківська сім'ї, які проживають під одним дахом. Часом вони й домашнє господарство ведуть окремо, як дві сім'ї в комунальній квартирі. Розмови обертаються, головним чином, навколо побутових проблем: чия черга прибирати в місцях загального користування, кому і скільки платити за комунальні послуги і т.ін. У такій сім'ї дитина спостерігає ситуацію емоційної, психологічної, а під час і фізичної ізолюваності членів сім'ї. У такої дитини немає почуття прихильності до сім'ї, вона не знає що таке переживання за іншого члена сім'ї, якщо той старий або хворий.

Перерахованими формами не вичерпуються різновиди сімейного неблагополуччя. При цьому кожен з дорослих свідомо чи несвідомо прагне використовувати дітей у вигідній для себе функції. Діти, у міру дорослішання і усвідомлення сімейної ситуації, починають грати з дорослими в ігри, правила яких їм були нав'язані. Особливо виразно непросте становище дітей в сім'ях з тими чи іншими формами психологічного неблагополуччя проявляється в ролях, які вони змушені брати на себе за ініціативою дорослих. Яка б не була роль – позитивна або негативна – вона в рівній мірі негативно позначається на формуванні особистості дитини, що не сповільнить позначитися на її самовідчутті і на взаєминах з оточуючими не тільки в дитячому віці, але і в дорослому стані.

Крім того, сімейне благополуччя явище відносне і може носити тимчасовий характер. Часто цілком благополучна сім'я переходить в категорію або явно, або приховано неблагополучних сімей. Тому необхідно постійно проводити роботу з профілактики сімейного неблагополуччя.

Сімейне виховання – це керована система взаємин батьків з дітьми, і провідна роль у ній належить батькам. Саме їм необхідно знати, які форми взаємин з власними дітьми сприяють гармонійному розвитку дитячої психіки і особистісних якостей, а які, навпаки, перешкоджають формуванню у них нормальної поведінки і в більшості своїй ведуть до важковихованості і деформації особистості.

Неправильний вибір форм, методів і засобів педагогічного впливу, як правило, веде до виникнення у дітей хворобливих уявлень, звичок і потреб, які ставлять їх у ненормальні відносини із суспільством. Досить часто батьки бачать свою виховну задачу в тому, щоб домогтися слухняності. Тому нерідко навіть не намагаються

зрозуміти дитину, а прагнуть якомога більше повчати, ляяти, читати довгі нотації, забуваючи про те, що нотація – це не жива бесіда, не розмова по душах, а нав'язування „істин”, які дорослим здаються безперечними, а дитиною часто не сприймаються і не приймаються, тому що просто не розуміються. Подібний спосіб сурогатного виховання дає формальне задоволення батькам і абсолютно даремний (і навіть шкідливий) для виховання таким чином дітей.

Однією з особливостей сімейного виховання є постійна присутність перед очима дітей зразка поведінки своїх батьків. Наслідуючи їм, діти копіюють як позитивні, так і негативні поведінкові характеристики, навчаються правилам взаємин, які не завжди відповідають суспільно схвалюваним нормам. В кінцевому підсумку це може вилитися в асоціальні і протиправні форми поведінки.

Специфічні особливості сімейного виховання найбільш яскраво проявляються в цілому ряді труднощів, з якими стикаються батьки, і помилки, які вони допускають, що не може не позначитися негативно на формуванні особистості їхніх дітей. У першу чергу це стосується стилю сімейного виховання, вибір якого найчастіше визначається особистими поглядами батьків на проблеми розвитку та особистісного становлення своїх дітей.

Стиль виховання залежить не тільки від соціокультурних правил і норм, представлених у вигляді національних традицій у вихованні, але і від педагогічної позиції (точки зору) батьків щодо того, як повинні будуватися дитячо-батьківські відносини у сім'ї, на формування яких особистісних рис і якостей у дітей повинні спрямовуватися його виховні впливи. Відповідно до цього батько визначають модель своєї поведінки в спілкуванні з дитиною.

Варіанти батьківської поведінки.

Строгий – батько (мати) діє в основному силовими, директивними методами, нав'язуючи свою систему вимог, жорстко направляючи дитину по шляху соціальних досягнень, при цьому найчастіше блокуючи власну активність та ініціативність дитини. Цей варіант в цілому відповідає авторитарному стилю.

Пояснювальний – батько (мати) апелює до здорового глузду дитини, вдається до мовного пояснення, вважаючи дитину рівним собі і здатним до розуміння звернених до нього роз'яснень.

Автономний – батько (мати) не нав'язує рішення дитині, дозволяючи їй самій знайти вихід зі сформованої ситуації, надаючи їй максимум свободи у виборі і прийнятті рішення, максимум самостійності, незалежності, батько (мати) заохочує дитину за прояв цих якостей.

Компромісний – для вирішення проблеми батько (мати) показує дитині, що є привабливим замість здійснення непривабливої для неї дії. Батько (мати) орієнтується в інтересах і перевагах дитини, знає, що можна запропонувати натомість, на що б переключити увагу дитини.

Сприятливий – батько (мати) розуміє, в який момент дитині потрібна його допомога і в якій мірі він може і повинен її надати. Він реально бере участь у житті дитини, прагне допомогти, розділити з нею її проблеми.

Співчуваючий – батько (мати) щиро і глибоко співчуває і співпереживає дитині в конфліктній ситуації, не роблячи, однак, будь-яких конкретних дій. Він тонко і чуйно реагує на зміни в стані, настрої дитини.

Потурований – батько (мати) готовий зробити будь-які дії, навіть на шкоду собі, для забезпечення фізіологічного та психологічного комфорту дитини. Батько повністю орієнтований на дитину: він ставить її потреби та інтереси вище своїх, а часто і вище інтересів сім'ї в цілому.

Ситуативний – батько (мати) приймає відповідне рішення в залежності від тієї ситуації, в якій він знаходиться, і в нього немає універсальної стратегії виховання дитини. Система вимог батьків і стратегія виховання лабільна і гнучка.

Залежний – батько (мати) не відчуває впевненості в собі, своїх силах і покладається на допомогу і підтримку більш компетентного оточення (вихователі, педагоги) або перекладає на них свої обов'язки. Великий вплив на батька надає педагогічна та психологічна література, з якої він намагається почерпнути необхідні відомості про „правильне” виховання своїх дітей. Внутрішня педагогічна позиція, погляди на виховання в сім'ї завжди знаходять відображення в манері батьківської поведінки, характер спілкування та особливості взаємин з дітьми.

Наслідком цього переконання є те, що батьки рідше не знають, як справитися з дитиною, яка виявляє негативні емоції. Виділяються наступні стилі батьківської поведінки:

- „Командир-генерал”. Цей стиль виключає альтернативи, тримає події під контролем і не дозволяє висловлювати негативні емоції. Основними засобами впливу на дитину такі батьки вважають накази, команди і загрози, які покликані ефективно контролювати ситуацію.

- „Батько-психолог”. Деякі батьки виступають в ролі психолога і намагаються аналізувати проблему. Вони ставлять питання, спрямовані на діагностику, інтерпретацію і оцінку, припускаючи, що володіють вищим знанням. Це в корені вбиває спроби дитини відкрити свої почуття. Батько-психолог прагне вникнути в усі деталі з єдиною метою – направити дитину по правильному шляху.

- „Суддя”. Цей стиль батьківської поведінки дозволяє вважати дитину винною та винесення їй вироку. Єдине, до чого прагне такий батько, – довести власну правоту.
- „Священик”. Стиль батьківської поведінки, близький до вчительського. Повчання зводяться переважно до моралізування з приводу того, що відбувається. На жаль, цей стиль безликий і не має успіху у вирішенні сімейних проблем.
- „Цинік”. Такі батьки зазвичай повні сарказму і намагаються, так чи інакше, принизити дитину. Основна його „зброя” – глузування, прізвиська, сарказм або жарти, здатні „покласти дитину на лопатки”.

Крім того, розглянуті вище стилі батьківської поведінки жодним чином не мотивують дитину виправитися, а тільки підривають головну мету – допомогти їй навчитися вирішувати проблеми. Батько (мати) доб’ється тільки того, що дитина буде відчувати себе знедоленою. А коли дитина відчуває негативні почуття по відношенню до себе, вона стає замкнутою, не бажає спілкуватися з іншими, аналізувати свої почуття і поведінку.

При цьому серед несприятливих чинників сімейного виховання відзначаються, насамперед, такі, як неповна сім’я, аморальний спосіб життя батьків, асоціальні антигромадські погляди і орієнтації батьків, їх низький загальноосвітній рівень, педагогічна неспроможність родини, емоційно-конфліктні стосунки в сім’ї.

Очевидно, що загальноосвітній рівень батьків, наявність або відсутність повної сім’ї свідчать про такі важливі умови сімейного виховання, як загальнокультурний рівень сім’ї, її здатність розвивати духовні потреби, пізнавальні інтереси дітей, тобто в повній мірі виконувати функції інституту соціалізації. Разом з тим, самі по собі такі чинники, як освіта батьків і склад сім’ї ще з повною достовірністю не характеризують способу життя сім’ї, ціннісні орієнтації батьків, співвідношення матеріальних і духовних потреб сім’ї, її психологічного клімату і емоційних відносин.

Визначаються наступні чинники, які негативно впливають на життєдіяльність та репродуктивні функції сім’ї:

- соціально-економічні чинники (низький матеріальний рівень життя сім’ї, погані житлові умови);
- медико-санітарні чинники (екологічно несприятливі умови; хронічні захворювання батьків і обтяжена спадковість; шкідливі виробничі умови батьків; антисанітарія і зневага санітарно-гігієнічними нормами; неправильна репродуктивна поведінка сім’ї і особливо матері);

- соціально-демографічні чинники (неповна або багатодітна сім'я, сім'ї з старими батьками, сім'ї з повторними шлюбами і зведеними дітьми);
- соціально-психологічні фактори (сім'ї з деструктивними емоційно-конфліктними відносинами подружжя, батьків і дітей, педагогічної неспроможності батьків та їх низьким загальноосвітнім рівнем, деформованими ціннісними орієнтаціями);
- кримінальні чинники (алкоголізм, наркоманія, аморальний і паразитичний спосіб життя батьків, сімейні дебоші, прояви жорстокості і садизму, наявність судимих членів сім'ї, прихильних до субкультури злочинного світу).

Наявність того чи іншого фактора соціального ризику не означає обов'язкового виникнення соціальних відхилень у поведінці дітей, воно лише вказує на великий ступінь ймовірності цих відхилень. При цьому одні фактори соціального ризику проявляють свій негативний вплив досить стабільно і постійно, інші з плином часу або посилюють, або послаблюють свій вплив. Серед функціонально неспроможних, які не справляються з вихованням дітей більшість сімей складають сім'ї, які характеризуються несприятливими соціально-психологічними факторами, так звані конфліктні сім'ї, де хронічно загострені відносини подружжя, і педагогічно неспроможні сім'ї з низькою психолого-педагогічною культурою батьків, неправильним стилем дитячо-батьківських відносин. Спостерігаються найрізноманітніші неправильні стилі дитячо-батьківських відносин: жорстко-авторитарний, педантично-підозрілий, увідомлюючий, непослідовний, відсторонення-байдужий, попустітельсько-поблажливий та ін. Як правило, батьки з соціально-психологічними та психолого-педагогічними проблемами усвідомлюють свої труднощі, прагнуть звертатися за допомогою до педагогів, психологів, проте далеко не завжди без допомоги фахівця здатні впоратися з ними, зрозуміти свої помилки, особливості своєї дитини, перебудувати стиль стосунків у сім'ї, вийти з тривалої внутрісімейного, шкільного чи іншого конфлікту.

Разом з тим, є значне число сімей, які не усвідомлюють свої проблеми, умови в яких, тим не менш, настільки важкі, що вони загрожують життю і здоров'ю дітей. Це, як правило, сім'ї з кримінальними факторами ризику, де батьки через свого антигромадського чи злочинного способу життя не створюють елементарних умов для виховання дітей, допускається жорстоке поводження з дітьми, жінками, має місце залучення дітей, підлітків у злочинну та антигромадську діяльність.

З урахуванням досить великої кількості причин, що обумовлюють функціональну неспроможність сім'ї, існують досить різноманітні підходи до типології і класифікації таких сімей. У якості системоутворюючого критерію при складанні типології функціонально неспроможних сімей можна використовувати характер десоціалізуючого впливу, що чиниться такими сім'ями на своїх дітей.

Сім'ї з прямим десоціалізуючим впливом демонструють асоціальну поведінку і антигромадські орієнтації, виступаючи, таким чином, інститутами десоціалізації. До них можна віднести кримінально-аморальні сім'ї, в яких переважають кримінальні фактори ризику, і аморально-асоціальні сім'ї, які характеризуються антигромадськими установками й орієнтаціями.

Сім'ї з непрямим десоціалізуючим впливом відчують труднощі соціально-психологічного та психолого-педагогічного характеру, які виражаються у порушеннях подружніх і дитячо-батьківських відносинах, це так звані конфліктні і педагогічно неспроможні сім'ї, які найчастіше в силу психологічних причин втрачають свій вплив на дітей.

Найбільшу небезпеку за своїм негативним впливом на дітей представляють кримінально-аморальні родини. Життя дітей в таких родинях через жорстоке поводження, п'яні бешкетування, сексуальну розбещеність батьків, відсутність елементарної турботи про утримання дітей найчастіше перебуває під загрозою. Це так звані соціальні сироти (сироти при живих батьках), виховання яких повинно бути покладено на державно-громадське піклування. В іншому випадку дитину чекає ранне бродяжництво, втечі з дому, повна соціальна незахищеність як від жорстокого поводження в сім'ї, так і від криміналізованого впливу злочинних утворень. Асоціально-аморальні сім'ї, які хоч і належать до сімей з прямим десоціалізуючим впливом, тим не менш, відповідно зі своїми специфічними соціально-психологічними характеристиками вимагають іншого підходу.

На практиці до асоціально-аморальних сімей найчастіше відносять сім'ї з відвертими корисливими орієнтаціями, що живуть за принципом „мета виправдовує засоби”, в яких відсутні моральні норми і обмеження. Зовні обстановка в цих сім'ях може виглядати цілком благопристойною, рівень життя досить високий, але духовні цінності підмінені виключно корисливими орієнтаціями з вельми нерозбірливими засобами їх досягнення. Такі сім'ї, незважаючи на свою зовнішню респектабельність, завдяки своїм спотвореним моральним уявленням, також надають на дітей прямий десоціалізуючий вплив, безпосередньо прищеплюючи їм антигромадські погляди і ціннісні орієнтації.

Іншого підходу вимагають родини з непрямим десоціалізуючим впливом – конфліктні і педагогічно неспроможні.

Конфліктна сім'я, в якій за різними психологічними причинами особисті взаємини подружжя будуються не за принципом взаємоповаги і взаєморозуміння, а за принципом конфлікту, відчуження.

Педагогічно неспроможні, як і конфліктні, сім'ї не роблять на дітей прямого десоціалізованого впливу. Формування антигромадських орієнтацій у дітей в цих сім'ях відбувається тому, що за рахунок педагогічних помилок, важкої морально-психологічної атмосфери тут втрачається виховна роль родини, і вона за ступенем свого впливу починає поступатися іншим інститутам соціалізації, що грає несприятливу роль. На практиці педагогічно неспроможні сім'ї виявляються найбільш важкодоступними для виявлення причин і несприятливих умов, що зробили негативний вплив на дітей, найчастіше характеризуються найбільш типовими, неправильно сформованими *педагогічними стилями* у яких не справляються з вихованням дітей.

Потурально-поблажливий стиль, це коли батьки не надають значення проступкам дітей, не бачать в них нічого страшного, вважають, що „всі діти такі”. Позиція кругової оборони, яку також може займати певна частина батьків, будуючи свої відносини з оточуючими за принципом „наша дитина завжди права”. Такі батьки дуже агресивно налаштовані до всіх, хто вказує на неправильну поведінку їхніх дітей. Діти з таких родин страждають особливо важкими дефектами моральної свідомості, вони брехливі й жорстокі, дуже важко піддаються перевихованню.

Демонстративний стиль, коли батьки, частіше мати, не соромлячись, всім і кожному скаржаться на свою дитину, розповідають на кожному кроці про її проступки, явно перебільшуючи ступінь їх небезпеки, вголос заявляють, що син росте „бандитом” та інше. Це призводить до втрати в дитини соромливості, почуття каяття за свої вчинки, знімає внутрішній контроль за своєю поведінкою, відбувається озлоблення по відношенню до дорослих, батьків.

Педантично-підозрілий стиль, при якому батьки не вірять, не довіряють своїм дітям, піддають їх образливому тотальному контролю, намагаються повністю ізолювати від однолітків, друзів, прагнуть абсолютно контролювати вільний час дитини, коло його інтересів, занять, спілкування.

Жорстко-авторитарний стиль характерний батькам, які зловживають фізичними покараннями. До такого стилю відносин більше схильний батько, прагне по всякому приводу жорстко побити дитину, яка вважає, що існує лише один ефективний виховний прийом – фізична

розправа. Діти зазвичай в подібних випадках ростуть агресивними, жорстокими, прагнуть кривдити слабких, маленьких, беззахисних.

Вмовляючий стиль, при якому на протигагу жорстко-авторитарному стилю, батьки виявляють по відношенню до своїх дітей повну безпорадність, воліють перестерігати, нескінченно умовляти, пояснювати, не застосовують ніяких вольових впливів і покарань.

Відсторонено-байдужий стиль виникає, як правило, у сім'ях, де батьки, зокрема мати, поглинена пристроєм свого особистого життя. Вийшовши вдруге заміж, мати не знаходить ні часу, ні душевних сил для своїх дітей від першого шлюбу, байдужа як до самих дітям, так і до їх вчинків. Діти надані самим собі, відчувають себе зайвими, прагнуть менше бувати вдома, з боєм сприймають байдужо-відсторонене ставлення матері.

Виховання по типу „кумир сім'ї” часто виникає стосовно „пізніх дітей”, коли довгоочікувана дитина нарешті народжується у немолодих батьків або самотньої жінки. У таких випадках на дитину готові молитися, всі його прохання і примхи виконуються, формується крайній егоцентризм, егоїзм, першими жертвами якого стають самі ж батьки.

Непоследовний стиль – коли у батьків, особливо у матері, не вистачає витримки, самовладання для здійснення послідовної виховної тактики в родині. Виникають різкі емоційні перепади у відносинах з дітьми – від покарання, сліз, лайки до зворушливо-пестливих проявів, що призводить до втрати батьківського впливу на дітей. Підліток стає некерованим, непередбачуваним, нехтує думкою старших, батьків.

Перерахованими прикладами далеко не вичерпуються типові помилки сімейного виховання. Однак виправити їх набагато важче, ніж виявити, оскільки педагогічні прорахунки сімейного виховання найчастіше мають затяжний хронічний характер. Особливо важко виправити і, важкі по своїх наслідках, холодні, відчужені, а часом і ворожі відносини батьків і дітей, які втратили свою теплоту і взаєморозуміння. Взаємне відчуження, ворожість, безпорадність батьків у таких випадках інколи доходить до того, що вони самі звертаються по допомогу в міліцію, комісію у справах неповнолітніх, просять, щоб їх сина, дочку відправили в спецшколу. У ряді випадків цей захід, дійсно, виявляється виправданим, оскільки вдома вичерпані увага кошти, і перебудова відносин, яка не відбулася вчасно, практично вже стає неможливою внаслідок загостреності конфліктів і взаємної неприязні.

Помилки сімейної педагогіки особливо яскраво проявляються в системі покарань і заохочень, практикованих в сім'ї. У цих питаннях потрібна особлива обережність, обачність, почуття міри, які підказуються батьківською інтуїцією і любов'ю. Як надмірне потурання, так і надмірна жорстокість батьків однаково небезпечні у вихованні дитини. Взагалі

неблагополуччя в сім'ї повинно попереджатися задовго до того, як дитина потрапляє в поле зору органів профілактики.

Соціальний педагог – це педагог, який досліджує соціальне виховання в контексті соціалізації, тобто виховання всіх вікових груп і соціальних категорій людей, здійснюване як в організаціях спеціально створених для цього, так і в організаціях, для яких виховання не є основною функцією (наприклад, підприємства).

Мета його роботи – створення сприятливих умов для особистісного розвитку дитини (фізичного, соціального, духовно-морального, інтелектуального), надання йому комплексної соціально-психологічної допомоги, а також захист дитини в його життєвому просторі. Соціальний педагог виступає посередником між дитиною і дорослим, дитиною та її оточенням, а також в ролі наставника при безпосередньому спілкуванні з дитиною або його оточенням. Він проводить соціальну діагностику сімей, складає програму допомоги сім'ї, просвіщає батьків у питаннях виховання дітей.

Соціальний педагог по своєму професійному призначенню прагне по можливості запобігти проблемі, своєчасно виявити і усунути причини, які породжують її, забезпечити превентивну профілактику різного роду негативних явищ (соціального, фізичного, соціального і т. п. плану). Соціальний педагог не чекає, коли до нього звернуться за допомогою. В етичній формі він сам „виходить” на контакт з сім'єю. Об'єктом впливу соціального педагога можуть бути дитина в сім'ї, дорослі члени сім'ї та сама сім'я, в цілому, як колектив.

Соціальний педагог при роботі з сім'єю виступає в трьох основних ролях:

Радник – інформує сім'ю про важливість і можливості взаємодії батьків і дітей у сім'ї; розповідає про розвиток дитини; дає педагогічні поради з виховання дітей.

Консультант – консультує з питань сімейного законодавства; питань міжособистісної взаємодії в сім'ї; інформує про існуючі методи виховання, орієнтованих на конкретну сім'ю; роз'яснює батькам способи створення умов, необхідних для нормального розвитку та виховання дитини в сім'ї.

Захисник – захищає права дитини у випадку, коли доводиться стикатися з повною деградацією особистості батьків (алкоголізм, наркоманія, жорстоке ставлення до дітей) і витікаючими з цього проблемами невлаштованості побуту, відсутність уваги, людського ставлення батьків до дітей.

У роботі соціального педагога з неблагополучною або асоціальною сім'єю на перший план виходить захист дитини від несприятливої

сімейної ситуації, тобто всі зусилля спрямовуються на те, щоб ризик негативного впливу на нього в такій сім'ї став мінімальним.

На діагностичному етапі виявляється провідний фактор ризику в соціальній ситуації дитини:

- Рівень соціальності або асоціальності сім'ї;
- Ставлення батьків до дитини, рольова позиція дитини в сім'ї;
- Стиль виховання, взаємовідносин у сім'ї;
- Ступінь поведінки батьків щодо дитини.

Інформацію про сім'ю можна отримати:

- Від класного керівника, педагогів дитини;
- З аналізу соціального паспорта класу;
- Із розмов з дитиною, іншими його родичами, однолітками;
- При безпосередньому контакті з родиною (відвідування на дому, запрошення на бесіду в освітній заклад);
- Спостерігаючи за дитиною в школі (взаємини з однолітками і педагогами, соціальний статус у групі однолітків, особливості навчальної, ігрової діяльності, поведінки).

Аналіз причин сімейного неблагополуччя визначає:

- Чи дозволяє атмосфера всередині сім'ї залишити в ній дитини на час реабілітаційної роботи;
- Які життєві обставини сім'ї призвели до несприятливої для дитини ситуації;
- Які саме характеристики сім'ї мають ресурс для її якісних змін в кращу сторону;
- Які життєво необхідні якості відсутні в даній сім'ї і яка потрібна допомога для їх формування в процесі реабілітаційної роботи;
- Чи є підстави для притягнення батьків до відповідальності за невиконання або неналежне виконання батьківських обов'язків.

У будь-якому випадку дії соціального педагога спрямовані на збереження права дитини жити і виховуватися в сім'ї. З батьками дитини, найближчим оточенням сім'ї проводиться робота, мета якої – зміна поведінки батьків, зміна установок на виховання дитини, підтримка сім'ї (якщо це можливо). Крім того, визначаються позитивні аспекти в житті сім'ї. Батькам пропонується самим (спільно з соціальним педагогом, фахівцем з охорони прав дитинства, фахівцями Центру соціальної допомоги та ін) знайти шляхи виходу із складної для дитини ситуації. Сім'ю інформують всі плановані види роботи, формах допомоги. Готовність батьків брати участь у розробці програми допомоги сім'ї свідчить про їх прагненні зберегти дитину в сім'ї, змінити власну негативну поведінку.

Соціально-педагогічна допомога – це організація і підтримання зв'язків між дітьми і дорослими, між родиною та державними службами, організаціями та установами, здатними надати сім'ї необхідну допомогу і підтримку.

Посередницька робота соціального педагога здійснюється з використанням окремих технологій. Наприклад, технологія соціального посередництва застосовується соціальним педагогом в таких випадках:

- Соціальний педагог сам не в змозі вирішити проблему (її рішення – поза сферою його компетенції, поза сферою діяльності установи, в якому він працює);
- Батьки самостійно не можуть звернутися в рекомендовану службу.

Етапи реалізації технології соціального посередництва з сім'єю:

1. Визначення проблеми.
2. Вивчення і оцінка всіх можливих варіантів вирішення проблеми.
3. Оцінка можливостей сім'ї в самостійному зверненні за допомогою.

4. Допомога у встановленні контакту з установою (службою, організацією), в компетенції якого – вирішення проблеми:

- Інформування сім'ї про заснування, її місцезнаходження, режим роботи, фахівців, до яких слід звернутися;
- Консультування з формулювання запиту;
- Визначення очікувань сім'ї від рекомендованої установи;
- Допомога у збиранні та оформленні необхідних документів;
- Підготовка супровідного листа, в якому дається короткий опис ситуації (яка допомога потрібна, прохання про співробітництво і т.д.).

З установою (службою допомоги):

- Звернення соціального педагога в установу (службу), встановлення домовленості з фахівцем, який буде надалі працювати з сім'єю.
- Встановлення домовленості про можливість отримання інформації про роботу з сім'єю після звернення.
- Зворотній зв'язок „сім'я – установа – соціальний педагог” встановлюється за допомогою:
 - Бесід з членами родини про те, як проходить робота, які заходи проводяться, як вони ставляться до пропонувананих форм роботи;
 - Аналізу відповідності очікувань клієнта (сім'ї) результатам роботи (допомоги);
 - Отримання інформації від фахівця установи про те, як проходить робота, яка динаміка ситуації.

У випадках, коли зроблено багато зусиль в роботі з сім'єю, але батьки не змінили свою поведінку, ситуація продовжує залишатися несприятливою для дитини, доводиться вживати заходів, спрямованих на його захист. У супроводі дитину з асоціальної сім'ї посередницька та охоронно-захисна функції соціального педагога складаються в наступному:

- Підготовка документів про позбавлення батьків батьківських прав або про обмеження батьківських прав та передачу дитини в реабілітаційний центр, державний дитячий заклад або під опіку;

- У разі неможливості приміщення дитини в дитячий будинок, його визначають у соціальний притулок (місце тимчасового перебування), де вона знаходиться стільки часу, скільки необхідно для вирішення проблеми. За цей час соціальний педагог встановлює дані про місце колишнього проживання дитини, її сім'ї; причини бездоглядності; здійснює розшук батьків або осіб, які їх замінюють, родичів і повідомляє їм про місце перебування дитини; вивчає ситуаційно-рольовий статус сім'ї (якщо вона встановлена), по можливості сприяє корекції стосунків у сім'ї, сприяє поверненню дитини в сім'ю (якщо немає асоціальних умов), надає допомогу у вирішенні матеріальних, житлових проблем, працевлаштуванні.

Процес роботи з сім'єю передбачає такі етапи, як діагностика соціальної ситуації, визначення реальної програми допомоги, оцінка результатів роботи.

Таблиця 1

Діагностика соціальної ситуації дитини

Зміст діяльності соціального педагога	Заходи допомоги соціальному педагогу іншими спеціалістами	З ким здійснюється взаємодія
Вивчення соціальної ситуації дитини (сім'я, навчальний заклад)	Надання інформації з ситуації у класі (групі) соціальний паспорт; узагальнені результати спостережень за окремими дітьми; бесіди з батьками	Класні керівники, викладачі навчального закладу
Виявлення дітей „групи ризику” (за різними факторами)	Бесіди соціального педагога з проблем дітей; аналіз медичної документації (з представлення шкільного медичного працівника, дільничного педіатра)	Класний керівник, викладачі навчального закладу; медичні заклади за місцем проживання; підрозділи з профілактики правопорушень неповнолітніх; дільничні пункти міліції

Вияв дітей, які потребують соціального захисту, опіки та піклування	Аналіз соціальних паспортів; матеріалів бесід з батьками, дітьми; надання допомоги в отриманні різних пільг, контроль за наданням інформації про них; внесення пропозицій в органи опіки та піклування про форми пристрою та підтримки	Класний керівник, органи соціального захисту; спеціалісти відділів опіки та піклування, комісії у справах неповнолітніх
---	--	---

Таблиця 2

Аналітичний етап результатів діагностики

Робота соціального педагога	Заходи допомоги соціальному педагогу закладами та організаціями у вирішенні завдань супроводу	З ким здійснюється взаємодія
Підготовка матеріалів для психолого-медико-педагогічного консилиуму навчального закладу з проблем дітей „групи ризику”	Складання комплексної характеристики на дитину	Класний керівник, викладачі, психолог навчального закладу, завучі з навчальної та виховної роботи

Соціально-педагогічний супровід дітей та сімей групи ризику спільно з педагогами освітнього закладу включає: проектування роботи з учнями групи ризику та їх сім'ями, спільну розробку програм допомоги.

Таблиця 3

Допомога дитині та її сім'ї

У навчальному закладі	Форми допомоги	Поза навчальним закладом
Соціальний педагог, класний керівник, педагог-психолог, педагог-організатор, колектив класу (групи), інші спеціалісти	Патронаж, консультування, розвиваюча робота, соціальна допомога. <i>У соціально-небезпечній сімейній ситуації:</i> швидке втручання з притяганням підрозділів	Територіальні центри допомоги сім'ї та дітям, реабілітаційні центри, медичні заклади, органи соціального захисту, відділи опіки та піклування, підрозділи правопорушень

	правопорушень неповнолітніх, спеціалістів по роботі з сім'єю	
Робота соціального педагога у органах соціального захисту, правоохоронних органах	Заходи допомоги соціальному педагогу закладами та організаціями у вирішенні завдань супроводу захисту прав та інтересів дитини, сім'ї; профілактика бездоглядності та правопорушень неповнолітніх	Територіальні центри допомоги сім'ї та дітям, реабілітаційні центри, медичні заклади, органи соціального захисту, відділи опіки та піклування, підрозділи правопорушень, судові органи
Взаємодія з закладами соціального захисту, центром зайнятості з надання соціальної допомоги дітям та їх сім'ям	Контроль за використанням праці неповнолітніх у організаціях та фізичних осіб, які здійснюють підприємницьку діяльність	Органи соціального захисту, відділи охорони прав дитини управління освіти; центри зайнятості населення; комісії у справах неповнолітніх

Таблиця 4

Соціальний педагог як координатор та посередник позанавчального закладу

Робота соціального педагога	Заходи допомоги соціальному педагогу закладами та організаціями у вирішенні завдань супроводу	З ким здійснюється взаємодія
Посередництво по захисту прав та інтересів дитини, її батьків	Розгляд скарг та заяв про порушення прав та інтересів неповнолітніх; інформування органів місцевого самоврядування про стан роботи	Обласні та муніципальні комісії у справах неповнолітніх, судові органи

Діяльність соціального педагога у навчальному закладі

Робота соціального педагога	З ким здійснюється взаємодія
Консультативна робота	
Визначення рекомендацій (на основі результатів діагностичної роботи, рішень психолого-медико-педагогічного консилиума) з надання соціально-педагогічної, соціальної допомоги	Класні керівники, педагоги, психолог
Розробка рекомендацій для педагогів про взаємодію з учнями групи ризику, які знаходяться у складній життєвій ситуації	Органи соціального захисту, відділи охорони прав дитинства управління освіти; медичні заклади за місцем проживання; підрозділи з профілактики правопорушень неповнолітніх; класні керівники, педагоги, психолог
Консультації для дітей, батьків з питань соціально-правової охорони	Відділи охорони прав дитинства управління навчання
Корекційно-розвиваюча робота	
Проведення занять по програмам, спрямованих на розвиток соціально-адаптаційної поведінки	Психолог, колектив класу, педагоги
Організація та супровід волонтерської та іншої соціально-значної діяльності школярів (у рамках профілактики алкоголю, наркотиків, правопорушень)	Психолог, колектив класу, педагоги, заклади додаткового навчання, інші заклади
Робота з батьками з оптимізації виховного середовища сім'ї, сумісна розробка програм допомоги сім'ї	Психолог, педагоги навчального закладу; центри соціальної допомоги сім'ї та дітям; відділи охорони прав дитинства управління освіти, органи соціального захисту
Профілактична робота з сімейним оточенням дитини	
Патронаж сімей, які знаходяться у неблагополучній соціальній ситуації, сімей групи ризику	Відділи охорони прав дитинства управління освіти, органи соціального захисту; спеціалісти територіальних (муніципальних, міських) комісій у справах неповнолітніх, співробітники дільничних пунктів міліції

Аналіз результатів супроводу (оцінка ефективності) дітей і сімей групи ризику здійснюється за такими критеріями:

- Рівень життя сім'ї доведений до середніх показників (батьки намагаються вести нормальний спосіб життя, покращилася побутова обстановка в сім'ї);
- Батьки піклуються про дітей;

- Діти відвідують навчальний заклад;
- Зменшилося споживання батьками алкогольних напоїв;
- В квартирі нормальна для дитини обстановка;
- Відновлені зв'язки сім'ї з дитячим лікувальним закладом;
- Сім'я підтримує контакти з освітньою установою, центром соціальної допомоги і т.д.;
- У соціальному оточенні сім'ї з'явилися інші значущі дорослі (родичі, близькі знайомі), допомога яких родина приймає і позитивно налаштована на взаємодію з ними;
- Сім'я позитивно приймає допомогу та соціальні контакти з особами, які здійснюють патронаж.

Вивчення статусу сім'ї та умов життя дитини

На попередньому етапі проводиться діагностика всіх дітей для виділення загальної групи ризику (за всіма факторами / показниками). Мета цього етапу – визначити, в чому полягають труднощі дитини (навчальна дезадаптація, несприятлива соціальна ситуація в родині, проблемна поведінка та ін.). Вивчення соціальним педагогом сімейної ситуації проводиться після аналізу соціальних паспортів класів (груп). Соціальні паспорти, як правило, містять інформацію про кількість в конкретному класі (групі) дітей із сімей, за тими чи іншими показниками потрапляють до групи ризику.

Надалі діти групи ризику обстежуються в залежності від виявленого фактора ризику з використанням підібраних діагностичних засобів. Така поглиблена діагностика проводиться спільно з психологом. Рівень соціальної адаптованості / дезадаптації, ступінь ризику форм поведінки дитини, що відхиляється може бути виявлена за допомогою методик, наприклад, методики діагностики соціально-психологічної адаптації підлітків К. Роджерса і Р. Даймонда. За необхідності може запитуватися і аналізуватися інформація з медичних установ, з підрозділів з профілактики правопорушень неповнолітніх, органів соціального захисту. На даному етапі визначаються діти, з проблемами яких працюватимуть фахівці освітньої установи (соціальний педагог, психолог), і учні, яким необхідна допомога в спеціально організованих умовах.

Таким чином, за результатами двох етапів діагностики визначається статус дитини групи ризику, виявляється необхідність діагностичної роботи з сім'єю дитини, надання їй спеціалізованої допомоги (медичної, психологічної, соціальної), розробляється і реалізується програма реабілітації. Визначається також функціонал інших фахівців, які мають ресурси для надання дитині спеціалізованої допомоги.

У цілому первинне вивчення сім'ї включає:

- Виявлення складу сім'ї;
- Аналіз внутрішніх і зовнішніх контактів сім'ї;
- Виявлення ціннісних орієнтацій сім'ї;
- Визначення рівня матеріального забезпечення, умов життя, побуту;
- Визначення особливостей стану здоров'я членів сім'ї.

При первинному вивченні сім'ї соціальний педагог використовує різні методи: бесіди з членами сім'ї, спостереження за дітьми поза домом (освітній заклад, середа однолітків і т. ін.), бесіди з соціальним оточенням сім'ї (сусіди, педагоги дитини та ін.).

Проведення бесіди з батьками можлива як вдома (якщо отримано згоду на візит), так і в освітньому закладі, куди вони запрошуються. На початку бесіди соціальний педагог представляється, повідомляє про мету бесіди. Тривалість зустрічі не повинна перевищувати однієї години. В окремих випадках бесіда проводиться за участю психолога, спеціаліста з охорони прав дитинства.

Питання, як правило, більшою мірою стосуються дитини, дитячо-батьківських відносин, сприйняття батьками сімейної ситуації. Починати краще з простих питань, нейтральних за змістом. Більш складні питання, які потребують роздумів, аналізу, яких-небудь фактів з життя, краще пропонувати в середині бесіди, коли співрозмовник уже налаштувався на ритм розмови, у нього сформувалася позитивна установка на розмову.

Підготовка до бесіди має відповідати наступним вимогам:

- Визначити мету бесіди.
- Визначити основні питання, які будуть задані.
- Ранжування питань в порядку їх значущості.
- Питанням надається коректне формулювання в залежності від ситуації і характеру респондента.
- Визначити питання, що підтримують бесіду, виходячи з потреб, інтересів співрозмовника.
- Починати розмову слід з питань, позитивно значимих для співрозмовника, а не з питань, що викликають у співрозмовника негативні переживання.

У процесі бесіди співрозмовник повинен бути впевнений, що бесіда приносить йому користь, також важливо стежити за точністю формулювань (своїх і співрозмовника). Питання не повинні бути впливаючими і ставитися у формі твердження. Необхідно уважно слухати співрозмовника, не переривати його висловлювання (співрозмовник завжди говорить про значущі для нього речі, при перериванні бесіди

втрачається контакт, в силу цього важлива інформація може бути втрачена). Починати бесіду можна з розпитування, поступово переходячи до активного слухання, у її ході слід уникати питань „в лоб”, малопоширених слів, спеціальної термінології, формулювань, що вселяють певні відповіді, необхідно ставити альтернативні питання для контролю правильності відповідей (співрозмовник може давати соціально бажані відповіді, щоб справити позитивне враження), а у проєктивних питаннях може описуватися ситуація про вигадану людину – співрозмовник поставити себе на місце особи, що згадується в питанні, і таким чином висловить свою власну позицію.

Можливий варіант ведення бесіди, орієнтованої на проблему сімейного неблагополуччя:

- Неповна, малозабезпечена сім'я (питання можуть стосуватися форм соціальної допомоги; проблем виховання);
- Алкогольна залежність, асоціальна поведінка батьків;
- Порушення поведінки, соціальна та навчальна дезадаптація дитини;
- Порушення дитячо-батьківських відносин, неадекватні форми сімейного виховання.

Можливий алгоритм бесіди:

- Основна проблема виявляється на етапі аналізу соціальних карт класу, групи, інформації про дитину від класного керівника, вихователя.

Визначення можливості та умов проведення бесіди:

- Доступність сім'ї для контакту;
- Умови проведення (запрошення в школу, відвідування на дому).
- Підготовка плану бесіди, інформування батьків про мету, місце проведення бесіди.

Можливе коло питань виходячи з проблеми:

- Неповна, малозабезпечена сім'я.
- Порушення дитячо-батьківських відносин, неадекватні форми сімейного виховання.
- Невиконання батьками обов'язків по вихованню дитини.
- Навчальна, соціальна дезадаптація дитини.
- Дитина виховується в сім'ї опікунів.
- Дитина виховується в сім'ї батьків з обмеженими можливостями.
- Дитина з багатодітної сім'ї.

Аналіз результатів:

- Визначення позитивних виховних ресурсів сім'ї, зацікавленості у вирішенні проблеми дитини, зміні ситуації, готовності прийняти допомогу;

- Виявлення „референтної особи” сім’ї, дитини – на кого з оточення можна спиратися в подальшій роботі (визначається в ході бесіди).

Для соціального педагога важливі наступні структурні характеристики сім’ї:

- Наявність шлюбних партнерів (повна, формально повна, неповна);
- Стадія життєвого циклу сім’ї (молода, зріла, літня);
- Порядок укладення шлюбу (первинний, повторний);
- Кількість поколінь у сім’ї (одне або декілька поколінь);
- Кількість дітей (багатодітна, малодітна);
- Статус родини.

У перерахованих характеристиках криються як ресурсні можливості сім’ї (матеріальні, виховні), так і потенційні чинники соціального ризику. Наприклад, повторний шлюб заповнює втрачені подружні та дитячо-батьківські зв’язки, але може викликати негативні тенденції в психологічному кліматі сім’ї та у вихованні дітей; складний склад сім’ї (з декількома поколіннями її старших і молодших членів), з одного боку, створює більш різноманітну картину ролевих взаємодій, а значить, більш широке поле соціалізації дитини, з іншого – може стати причиною підвищеної конфліктності в сім’ї. На основі характеристики сім’ї визначають її соціально-економічний, соціально-психологічний і ситуаційно-рольовий статус.

Соціально-економічний статус аналізується виходячи з кількісних і якісних критеріїв: рівень доходів сім’ї, житлові умови, а також соціально-демографічні характеристики її членів. Якщо рівень доходів сім’ї, а також якість житлових умов нижче встановлених норм, то така сім’я вважається неблагополучною щодо соціально-економічного фактору (малозабезпеченої).

Соціально-психологічний статус характеризується психологічним кліматом в родині, характером відносин, які склалися і функціонують. Оцінюючи соціально-психологічний статус сім’ї, соціальний педагог розглядає подружні, дитячо-батьківські взаємини, а також відносини з найближчим оточенням.

Аналізуються ці показники за: ступенем емоційного комфорту, рівнем тривожності, ступенем взаємного розуміння, допомоги, співпереживання і взаємовпливу, відкритості сім’ї у взаєминах з найближчим оточенням. Сприятливими вважаються відносини, побудовані на принципах рівноправності, взаємної прихильності, емоційної близькості. У цьому випадку соціально-психологічний статус сім’ї оцінюється як сприятливий. Несприятливий психологічний клімат в родині виявляється в тому випадку, якщо в одній або декількох сферах

сімейних відносин існують хронічні труднощі і конфлікти; члени сім'ї відчують постійну тривожність, емоційний дискомфорт. Несприятливі відносини можуть трансформуватися в кризові, які характеризуються повним нерозумінням, ворожістю членів сім'ї по відношенню один до одного, спалахами насильства. Приклади кризових стосунків у сім'ї: розлучення, втеча дитини з дому, алкоголізація або інша залежна поведінка членів сім'ї, припинення відносин з родичами. Стан психологічного клімату сім'ї та її культурний рівень – це показники, взаємно впливають один на одного, оскільки сприятливий психологічний клімат служить надійною основою морального виховання дітей, їх високої емоційної культури.

Ситуаційно-рольовий статус визначається ставленням до дитини в сім'ї. У разі конструктивного ставлення до дитини, високої культури й активності сім'ї у вирішенні проблем дитини її ситуаційно-рольовий статус оцінюється як високий. Якщо у відносинах з дитиною акцент робиться на його проблемах, то ситуаційно-рольовий статус середній. У разі ігнорування проблем дитини і тим більше негативного ставлення до неї ситуаційно-рольовий статус сім'ї оцінюється як низький. Благополучні сім'ї успішно справляються з усіма проблемами, практично не мають потреби в підтримці соціального педагога, так як за рахунок матеріальних, психологічних та інших внутрішніх ресурсів вони швидко адаптуються до потреб своєї дитини і успішно вирішують завдання його виховання та розвитку. У разі виникнення проблеми їм достатньо разової допомоги в рамках короткострокових моделей роботи. Сім'ї групи ризику характеризуються деяким відхиленням від норми (неповна сім'я, малозабезпечена сім'я). Адаптивні здібності цих сімей знижені. Вони справляються з завданнями виховання дитини з великою напругою сил, тому соціальному педагогу необхідно спостерігати за їх станом, виявляти й аналізувати наявні в них дезадаптуючі фактори, відстежувати, якою мірою вони компенсовані іншими позитивними характеристиками, і в разі необхідності надавати відповідну допомогу.

Неблагополучні сім'ї, маючи низький соціальний статус в якійсь із сфер життєдіяльності або в декількох одночасно, не справляються з покладеними на них функціями, процес сімейного виховання дитини протікає з великими труднощами. Для даного типу сім'ї необхідна активна і зазвичай тривала підтримка з боку соціального педагога. В залежності від характеру проблем соціальний педагог надає таким сім'ям освітню (освіта, підвищення батьківської компетентності в питаннях виховання), психологічну (із запитом до психолога), посередницьку (звернення в різні установи соціального та правового захисту тощо) допомогу в рамках довготривалих форм роботи (патронажу).

Асоціальні сім'ї – ті, з якими взаємодія протікає найбільш трудомістким і стан яких потребує докорінних змін. У сім'ях, де батьки ведуть аморальний, протиправний спосіб життя (алкоголізація, фізичне насильство і т.п.), де житлові умови не відповідають елементарним санітарним нормам, діти, як правило, виявляються бездоглядними, стають жертвами насильства, здійснюють втечі з дому. Робота з такими сім'ями неможлива без взаємодії з правоохоронними органами та органами опіки та піклування, соціального захисту (питання передачі дитини до дитячого будинку, під опіку, позбавлення батьків батьківських прав і притягнення до відповідальності). Неблагополучна сім'я часто веде замкнений спосіб життя, члени сім'ї мають дуже обмежене коло спілкування. Така сім'я насторожено відноситься до „зовнішніх” фахівців – соціальним педагогам, співробітникам центрів соціальної допомоги, працівникам інспекції з профілактики правопорушень неповнолітніх, органів опіки та піклування та ін. Члени неблагополучної сім'ї, тривалий час перебуваючи у важкій життєвій ситуації, сприймають свій стиль життя як єдино можливий. Причому така ситуація може бути для них зручнішою, ніж будь-які зміни, викликані втручанням фахівців. Це визначає труднощі в роботі з сім'єю, особливо на перших етапах. Такі сім'ї можуть проявляти такі форми захисної поведінки щодо соціального педагога, спеціалістів:

- Ігнорування: не приходять на зустріч, не дотримуються домовленості про раніше заплановані зустрічі дома або в установі.
- Уникнення: часто міняють місце проживання; не відкривають двері фахівцям, чекаючи приходу фахівця, замикають двері, закривають штори, гасять світло, щоб створити враження порожнього будинку.
- Неучасть: під час відвідування сім'ї фахівцем займаються сторонніми справами; під час бесіди не говорять ні про себе, ні про дитину.
- Агресія: починають сварки, конфлікти з іншими членами сім'ї в присутності фахівця; звинувачують фахівця в тому, що відбувається в родині, або в тому, що він втручається в їхнє життя.

Відвідування сім'ї, якщо ситуація в ній не „крайня” (тобто немає реальної загрози життю або здоров'ю дитини і немає необхідності залучення співробітників органів правопорядку), можлива лише за попередньої домовленості про зустріч. Основне завдання перших зустрічей – знайомство і встановлення рівних відносин, що дозволяють продовжити взаємодію. Соціальному педагогу потрібно показати батькам, що його візит – в інтересах дитини. Тому не слід вторгтися в справи сім'ї більшою мірою, ніж це необхідно для надання допомоги дитині. Знайомство з членами сім'ї вдома створює, з одного боку, психологічну перевагу для них – вони знаходяться на „своїй території” і

відчувають себе більш захищено. З іншого боку, певні переваги має і соціальний педагог: він може визначити, в яких стосунках перебувають члени сім'ї, як вони ставляться до дитини, як дитина ставиться до батьків, іншим членам родини. Однак тут можливі й варіанти соціально-бажаної поведінки, прагнення показати ситуацію як більш благополучну, ніж вона є насправді.

Перші кроки фахівця у роботі з сім'єю спрямовані на усвідомлення існуючих проблем. Важливо знати, чому члени сім'ї не хочуть (побоюються) змін у своєму житті. І обвинувальна позиція може тільки ускладнити проблему – сім'я, яка і так насторожено відноситься до будь-якого зовнішнього втручання, стане ще більш „закритою”. Фахівець повинен бачити не тільки те, що не роблять батьки, а й те, що вони роблять. Починаючи роботу з сім'єю, фахівець розглядає відносини, що збереглися у неї з найближчим оточенням (родичами, знайомими). По можливості відновлюються старі позитивні зв'язки, знаходиться референтна особа, яка може допомогти в реабілітації сім'ї. Бувають випадки, коли батьки дитини уникають контактів з фахівцями, не усвідомлюють необхідність допомоги, будь-яким чином „витісняють” проблему, вважаючи, що в їхній родині все гаразд. У цій ситуації можуть допомогти родичі, представники старшого покоління, які бачать ситуацію інакше. Саме за їх посередництвом можливо початок роботи, пошук способів індивідуальної роботи з членами сім'ї.

Представляє інтерес і визначення стилю відносин між подружжям (авторитарний, позиції невтручання, чи є підстави припускати насильство в сім'ї). Аналізується реакція батьків на наведені соціальним педагогом факти невиконання ними батьківських обов'язків: визнають або заперечують батьки такі факти, вибирають позицію захисту, підтримують або перекладають відповідальність на інших членів сім'ї і т.д. При проживанні в сім'ї інших дорослих (старшого покоління, інших родичів батьків) важливо визначити ставлення до них батьків дитини, дитини до них (доброзичливе, шанобливе, нейтральне, неприйняття, боязнь і т.п.). Спостерігаючи характер стосунків батьків з дитиною, важливо звернути увагу на особливості її поведінки в їх присутності: боязнь відповідати на питання, прагнення ухилитися від прямого контакту з батьками, розбіжність його відповідей під час бесіди з соціальним педагогом наодинці і в присутності батьків. Бесіда може проводитися як з одним із членів сім'ї (хто може і хоче розповісти про свою сімейну ситуацію), так і послідовно з кількома (наприклад, мати, бабуся дитини). Можливий і варіант бесіди, коли фахівець задає однотипні питання всім членам сім'ї по колу, дозволяючи обмінятися інформацією. Така бесіда дає можливість фахівцеві побачити, як члени сім'ї спілкуються один з одним.

Проте така форма бесіди не завжди можлива. Інформація, отримана від декількох дорослих, часто різниться – члени родини можуть по-своєму бачити проблему: заперечувати або визнавати її наявність, шукати шляхи допомоги або прагнути залишити все як є. У процесі або за підсумками бесіди соціальний педагог заповнює соціальну карту особистості, яка дозволяє виявити соціальну ситуацію дитини.

Аналіз житлово-побутових умов неблагополучної сім'ї проводиться соціальним педагогом під час відвідування сім'ї, бесіди з її членами. Основна мета цієї роботи – виявлення проблеми життєвого простору дітей, дорослих членів сім'ї для зниження ступеня ризику негативного впливу умов життя на дитину. На цьому етапі відвідування сім'ї може протікати з певними труднощами. Неблагополучна сім'я важко йде на контакт з соціальним педагогом або іншим фахівцем. Часто батьки використовують своє право на недоторканність житла і відмовляються впустити в дім сторонню людину. У такій ситуації, коли є інформація про те, що умови проживання несприятливі для дитини, або існує реальна загроза її життю або здоров'ю, відвідування сім'ї проводиться за участю інспектора у справах неповнолітніх, дільничного уповноваженого. При цьому можливість успішного довірчого контакту з сім'єю мінімальна. Тому така міра використовується в крайніх випадках. В процесі обстеження житла дитини соціальний педагог аналізує санітарно-гігієнічну обстановку, умови організації харчування дитини, наявність у нього власного ліжка, кута або кімнати, забезпеченість сезонним одягом і взуттям. За результатами вивчення умов життя родини соціальним педагогом складається акт обстеження житлово-побутових умов сім'ї. Такий акт складається у випадках, якщо є інформація про те, що дитина проживає в неблагополучних умовах (не дотримуються санітарно-гігієнічні норми, нема нормальних умов для сну, занять, дозвілля дитини; в квартирі батьки і сторонні постійно розпивають спиртні напої); житло непридатне для проживання через його стану (аварійне, старе).

Іноді виникає необхідність залучення до обстеження умов життя родини представників правоохоронних органів – дільничних уповноважених, співробітників інспекції у справах неповнолітніх. Як правило, така необхідність виникає, коли є інформація про асоціальний спосіб життя батьків (зловживання алкоголем, вживання наркотиків і т.п.). В такому випадку сприяння правоохоронних органів – посадових осіб, які мають підстави для відвідин „проблемної” квартири.

Інформація, отримана в процесі обстеження умов життя дитини, стає підставою для подальшого влаштування його долі (дитину можуть залишити з батьками або вилучити з сім'ї).

Протягом усього періоду роботи з конкретною сім'єю соціальний педагог неодноразово вивчає житлово-побутові умови, відзначає позитивну (або негативну) динаміку. В залежності від ситуації, що складається визначає подальші етапи роботи, залучає інших фахівців. За підсумками всього діагностики систематизуються дані, оформляється „Карта сім'ї” та „Соціальна карта особистості”. Таким чином, на основі аналізу інформації служб, які раніше працювали з родиною, планується наступний етап роботи соціального педагога з реабілітації сім'ї, визначається функціонал інших фахівців, які мають ресурси для надання дитині спеціалізованої допомоги.

Планування та проведення реабілітаційної роботи з родиною

Зміст реабілітаційної роботи з конкретною родиною планується і здійснюється виходячи з основної проблеми сім'ї. Розглядаються всі можливі варіанти допомоги: соціальної, психолого-педагогічної, медичної, трудової реабілітації, відновлення виховного потенціалу сім'ї.

Принципи реабілітаційної роботи:

- Включення в реабілітаційну роботу всіх зацікавлених членів сім'ї;
- Опора на інтереси дитини;
- Збереження позитивних установок на сім'ю;
- Партнерська позиція фахівців по відношенню до сім'ї.

Пріоритетними сферами реабілітаційної роботи соціального педагога є:

- У системі соціальних відносин: „дитина – батьки”, „дитина – однолітки”, „дитина – значимий дорослий”, „дитина – педагоги освітнього закладу”, „сім'я – значуще позасімейне оточення”.
- Розширення сфер життєдіяльності сім'ї: дозвілля дитини, включення в соціально-значиму діяльність; можливості працевлаштування дорослих членів сім'ї; відвідування занять у реабілітаційних групах.

Основна проблема неблагополуччя сім'ї (дитини) визначається на основі даних соціально-педагогічної діагностики, аналізу документів, інформації служб, які раніше працювали з сім'єю. Потрібен отримання згоди на роботу з сім'єю, аналіз очікувань сім'ї та фахівця, укладення угоди. Визначення кола фахівців (служб), сфер їх відповідальності для надання психолого-педагогічної, соціальної, правової, консультативної допомоги дитині і його сім'ї

Таблиця 6

У навчальному закладі	Взаємодія	Позанавчальним закладом
Соціальний педагог Педагог-психолог Класний керівник дитини Завуч з виховної роботи Медичний робітник	Обмін інформацією по роботі з сім'єю, посередницька роль соціального педагога (представлення інтересів дитини, запити у різні заклади)	Заклади соціальної сфери: центри соціальної допомоги сім'ї і дітям (спеціалісти з соціальної роботи, психолог, юридична служба); Центр психолого-медико-педагогічного супроводу Заклади додаткового навчання Центри зайнятості Медичні заклади (поліклініка, реабілітаційний центр); Підрозділи міліції з профілактики правопорушень неповнолітніх та захист їх прав

Реабілітаційна робота з сім'єю проводиться за такими напрямками:

- Соціальний захист дитини і сім'ї (пільги, допомоги, працевлаштування тощо);
- Відновлення (підвищення) виховних можливостей сім'ї;
- Розвиток у дитини соціальних навичок;
- Включення дитини в значущу дозвільну діяльність у позанавчальний час;
- Формування позитивних установок однолітків, педагогів;
- Медико-психологічна, психологічна допомога сім'ї.

Поточні і контрольні відвідини сім'ї

Цей етап роботи, як правило, передбачає реалізацію технології соціального патронажу, тобто відвідування сім'ї з діагностичними, контрольними, адаптаційно-реабілітаційними цілями. Він дозволяє встановлювати і підтримувати тривалі зв'язки з родиною, своєчасно виявляючи її проблемні ситуації, а також надавати необхідну їй як планову, так і екстрену допомогу. Діагностична мета патронажу передбачає ознайомлення з умовами життя, вивчення можливих факторів ризику, аналіз сформованих проблемних ситуацій. Контрольна мета спрямована на оцінку стану сім'ї та дитини, динаміки проблем (якщо контакт з сім'єю повторний); аналіз ходу реабілітаційних заходів, виконання сім'єю рекомендацій. Адаптаційно-реабілітаційна – на надання освітньої, психологічної, соціальної, посередницької допомоги. Патронаж може бути довгостроковим або короткостроковим в залежності від обраної стратегії роботи з даною сім'єю. З запланованої періодичністю проводиться патронаж сімей, які мають конкретні проблеми. Регулярний патронаж необхідний щодо неблагополучних і,

перш за все, асоціальних сімей. Спостереження за такими сім'ями не тільки дисциплінує їх, але і дозволяє протидіяти виникають кризових ситуацій, захищаючи інтереси дитини. В процесі патронажу неблагополучної сім'ї соціальний педагог виходить з інтересів дитини. Спільно з правоохоронними органами він веде відкритий контроль за ходом реабілітаційних заходів, надає необхідну директивне вплив, в тому числі і вилучає дитини з сім'ї (приміщення в реабілітаційний центр, соціальний притулок), виступає ініціатором позбавлення батьківських прав. Патронаж може здійснюватися щодо будь-якої „проблемної” сім'ї, з будь-яким типом неблагополуччя.

У період патронажу вивчення динаміки ситуації проводиться не лише під час відвідування сім'ї безпосередньо на дому. Соціальний педагог, спеціаліст з охорони прав дітей можуть запросити батьків в освітній заклад (за ініціативою соціального педагога, спеціаліста з охорони прав дитинства), провести бесіди з дитиною, з його педагогами, спостереження за його соціальними контактами, особливостями поведінки в школі.

Оцінка ефективності роботи з родиною

Аналіз результатів роботи з окремою сім'єю дає можливість визначити динаміку ситуації, зміст подальшої роботи щодо захисту прав дитини.

У якості загального критерію можна виділити відповідність проблеми сім'ї тим цілям, завданням і напрямам роботи, які визначив соціальний педагог. Цей критерій знаходить конкретизацію в поєднанні окремих напрямів соціально-педагогічної роботи.

Діагностична робота:

- Адекватність застосування діагностичного інструментарію з вивчення соціальної ситуації дитини та її сім'ї виявлення „чинників ризику”.
- Використання результатів діагностики для реалізації профілактичних програм, форм консультативної допомоги, взаємодії з іншими фахівцями.

Реабілітаційна робота:

- Адекватність реалізованої програми віковим категоріям дітей.
- Позитивна динаміка розв'язуваної проблеми (на рівні зміни в знаннях, навичках, поведінці, суб'єктивної задоволеності).

Оцінка позитивної динаміки ситуації може включати такі показники:

- Рівень життя сім'ї доведений до середніх показників (батьки намагаються вести нормальний спосіб життя, покращилася побутова обстановка в сім'ї);

- Батьки піклуються про дітей;
- Діти відвідують навчальний заклад;
- Зменшилося вживання батьками алкогольних напоїв;
- Відновлені зв'язки сім'ї з дитячим лікувальним закладом;
- Сім'я підтримує контакти з освітньою установою, центром соціальної допомоги і т.д.;
- У соціальному оточенні сім'ї з'явилися інші значущі дорослі (родичі, близькі знайомі), допомога яких родина приймає і позитивно налаштована на взаємодію з ними;
- Сім'я позитивно приймає допомогу та соціальні контакти з особами, які здійснюють патронаж.

Профілактична робота:

- Реалізація роботи із захисту прав, оформлення соціальних пілг для дитини та її сім'ї.
- Виступи на батьківських зборах з актуальних проблем виховання та дитячо-батьківських відносин.

Поряд з патронажем соціальний педагог може застосовувати групові методи роботи з неблагополучною родиною (родинами) – тренінги.

Соціально-психологічний тренінг визначається як область практичної психології, яка орієнтована на використання активних методів групової психологічної роботи з метою розвитку компетентності в спілкуванні. Групові методи роботи дають можливість батькам обмінюватися один з одним досвідом, задавати питання і прагнути отримати підтримку і схвалення в групі. Крім того, можливість приймати на себе роль лідера при обміні інформацією розвиває активність і впевненість батьків.

Ще одна форма роботи соціального педагога з неблагополучною сім'єю – соціально-педагогічний моніторинг сім'ї – це науково обгрунтована система періодичного збору, узагальнення та аналізу соціально-педагогічної інформації про процеси, що протікають в родині, і прийняття на цій основі стратегічних і тактичних рішень.

Основні принципи моніторингу: повнота, достовірність, системність інформації; оперативність отримання відомостей і їх систематична актуалізація; порівнянність отримуваних даних, яка забезпечується єдністю вибраних позицій при зборі та аналізі інформації; поєднання узагальнюючих і диференційованих оцінок і висновків.

Важливу роль в здійсненні соціально-педагогічного моніторингу грає вміння соціального педагога систематизувати збір інформації та отримані результати. Способів систематизації може бути декілька.

Оскільки сім'я – це складна система, соціальний педагог бере до уваги *підсистеми усередині сім'ї*, відносини між індивідами і підсистемами.

Батьківська підсистема (мати – батько). Соціальний педагог концентрує увагу на взаємодії шлюбної пари як батьків дитини (дітей), прийняті в сім'ї норми взаємин: мати – діти, батько – діти, стиль батьківського відношення.

Виховний потенціал сім'ї багато в чому визначається змістом і характером функціонування батьківської підсистеми. Помилки, які допускають батьки, їх спотворені ціннісні установки, суперечності в системах вимог і вплив сім'ї на дитину.

Підсистема „брати – сестри”. Соціальний педагог концентрує увагу на відносинах дітей, особливостях соціальної ролі кожної дитини, сталому в родині поділі обов'язків між братами – сестрами.

Відносини між дітьми в сім'ї – незамінний досвід спілкування і взаємодії тривалого характеру, коли обов'язкові розподіл обов'язків, терпимість, уміння вирішувати і попереджати конфлікти, ділити турботу, що проявляється по відношенню до них увагу дорослих, і багато іншого. Для більшості дітей дані відносини на тривалий період набувають характеру найбільш значимих. Однак тут прихований значний потенціал десоціалізуючого впливу (відносини підпорядкування, „сімейна дідівщина”. Моральне і психологічне насильство, конкурентне протистояння і багато іншого).

Підсистема „батьки – діти”. Соціальний педагог прагне визначити специфічні риси взаємодії між батьками і дітьми, межі влади, свободи і відповідальності, що стали нормою.

Соціально-педагогічна діяльність з сім'єю буде ефективна, якщо вона буде заснована на комплексному підході. Він передбачає вивчення і використання даних демографії (вивчення народжуваності), соціології та соціальної психології (дослідження і аналіз задоволеності шлюбом і сімейними відносинами, причин сімейних конфліктів), педагогіки (виховна функція сім'ї); права; економіки (бюджет сім'ї); етнографії (побут, культурні особливості); історії і філософії (історичні форми сім'ї, шлюбу, проблеми сімейного щастя, боргу); релігії.

Алгоритм роботи соціального педагога з неблагополучною сім'єю включає:

1 етап: вивчення сім'ї та усвідомлення існуючих в ній проблем, вивчення звернень сімей за допомогою;

2 етап: первинне обстеження житлових умов неблагополучної родини;

3 етап: знайомство з членами родини та її оточенням, бесіда з дітьми, оцінка їх умов життя;

4 етап: знайомство з тими службами, які вже надавали допомогу сім'ї, вивчення їх дій, виведення;

5 етап: вивчення причин неблагополуччя в сім'ї, її особливостей, її цілей, ціннісних орієнтацій;

6 етап: вивчення особистісних особливостей членів родини;

7 етап: складання карти сім'ї;

8 етап: координаційна діяльність з усіма зацікавленими організаціями (освітні, дошкільні установи, Центр соціальної реабілітації дітей і підлітків, Центр захисту сім'ї, притулки, дитячі будинки, інспекція у справах неповнолітніх, комісія і т.д.);

9 етап: складання програми роботи з неблагополучною сім'єю;

10 етап: поточні та контрольні відвідування сім'ї;

11 етап: висновки про результати роботи з неблагополучною сім'єю.

Ключові слова: неблагополучна сім'я, концепції роботи з неблагополучною сім'єю, соціально-педагогічний патронаж, соціально-педагогічний моніторинг.

Питання та завдання:

1. Які основні проблеми притаманні неблагополучній сім'ї?
2. У чому сутність проблем дитини з неблагополучної сім'ї?
3. Як неблагополучна сім'я впливає на розвиток дитини?
4. Охарактеризувати напрями діяльності соціального педагога з неблагополучною сім'єю.
5. Розкрити етапи роботи соціального педагога з неблагополучною сім'єю.

Проблемне завдання. На конкретному прикладі розробити алгоритм роботи соціального педагога з неблагополучною сім'єю.

РОЗДІЛ ІV ПРОФЕСІЙНА ВЗАЄМОДІЯ СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА З СІМ'ЄЮ

4.1. Організація та технології роботи з сім'ями мігрантів та біженців

Однією з характерних особливостей сучасного суспільства і сучасного світу є значне підвищення ступеня „відкритості” як соціальних, так і територіальних структур. Це явище тягне за собою широкий спектр можливих наслідків, одне з яких – різні за своїми масштабами, інтенсивністю, напрямками і темпами міграційні потоки. Сьогодні міграція стала однією з найважливіших рис суспільного життя і однією з підстав для виникнення, існування і загострення багатьох соціальних і особистісних проблем.

Термін „міграція населення” (від лат. *migratio* – переселення) позначає процес переселення (переміщення) людей, що перетинають границі тих чи інших територій зі зміною місця проживання назавжди чи на тривалий термін. По визначенню ООН, міграцією вважається переміщення осіб на термін більш 6 місяців. Існує і більш широке тлумачення цього поняття, відповідно до якого: міграція – усі види руху населення, що мають суспільну значимість, аж до переміщення з пригороду в місто, всередині міста, з будинку на роботу і назад.

Міграційні рухи різноманітні за структурою і змістом. У сучасній науці досі не існує єдиної класифікації міграційних процесів. Традиційно міграційні потоки поділяють на *добровільні і вимушені*. Принципова відмінність між ними полягає у факторі, який підштовхнув індивіда до переїзду. Якщо, в основі лежить прагнення поліпшити своє життя, то рух здійснюється під впливом факторів, що притягують і мігранта називають добровільним. Якщо, індивід, прагнучи зберегти своє життя і здоров'я, життя і здоров'я своєї родини від негативних впливів, переміщається на нову територію під впливом факторів, що виталкують то його називають вимушеним мігрантом: біженцем, переміщеною особою або вимушеним переселенцем.

Залежно від напрямку руху міграції можуть бути *внутрішніми* (індивід не перетинає меж своєї держави) та *зовнішні* (пов'язані з перетином кордонів одного або декількох іноземних держав). У свою чергу зовнішні міграції діляться на *еміграцію* (виїзд з країни тимчасово або на постійне проживання) і *імміграцію* (в'їзд в країну на постійне проживання або тимчасово). Залежно від ступеня законності зовнішніх мігрантів їх перебування в країні стає легальним, транзитним або нелегальним.

Виходячи з перерахованих вище параметрів, можна виділити чотири глобальних міграційних потоки: вимушена зовнішня міграція, добровільна зовнішня міграція, внутрішня вимушена міграція, внутрішня добровільна міграція.

До *вимушених зовнішніх мігрантів* можна віднести: людей, що шукають політичний притулок; біженців; людей, що шукають роботу, але що потрапили в руки кримінальних структур, обманом або силою вивозять мігрантів у інші країни для експлуатації.

До *добровільних зовнішніх мігрантів* відносяться: трудові мігранти, які знаходять більш вигідні умови застосування своїх сил в іншій країні; мігранти, переїзні в інші країни для возз'єднання сім'ї; репатріанти (співвітчизники, що повертаються із закордону з метою стати громадянами на території історичної батьківщини).

Вимушені внутрішні мігранти – це тимчасово переміщені особи; вимушені переселенці; мігранти із зон екологічних лих.

До *внутрішніх добровільних мігрантів* можна віднести тих хто переїжджає із сільської місцевості в місто і навпаки в пошуках більш відповідних умов; внутрішніх трудових мігрантів; переселяються у пошуках підходящого для здоров'я клімату.

Мігранти, зважаючи на особливості їх положення на новому місці проживання, з одного боку, є соціально незахищеною, а з іншого – потенційно важливою для розвитку територій категорією населення. Тому держава звертає особливу увагу на заходи соціальної підтримки легальних мігрантів.

А. Ічдуйгу наводить таку класифікацію міжнародної міграції: постійні переселенці; тимчасові робітники-контрактники; тимчасові працівники-професіонали; нелегальні працівники; особи, що шукають притулку; біженці; транзитні мігранти.

С. Колінсон виокремлює чотири види міжнародних міграцій: міграції економічні добровільні (трудова міграція); міграції політичні добровільні (наприклад, міграція євреїв до Ізраїлю); міграції політичні вимушені (потоки класичних „біженців”; міграції економічні вимушені (біженці з місць екологічних та інших видів катастроф).

Згідно з класифікацією міжнародної міграції ООН, визначається п'ять її основних різновидів: 1) іноземці, що приїжджають у країну для навчання; 2) мігранти, що приїжджають на роботу; 3) мігранти, що приїжджають для об'єднання або створення нових сімей; 4) мігранти, що приїжджають для постійного поселення; 5) іноземці, яких допускають у країну з гуманітарних міркувань (біженці, особи, що шукають притулку тощо).

Наведемо ще дві класифікації міжнародних мігрантів, серед яких *перша* називає: легальних переселенців на постійне проживання; зареєстрованих трудових мігрантів: тимчасових некваліфікованих або низько кваліфікованих робітників та тимчасових висококваліфікованих працівників; мігрантів-інвесторів з високорозвинених країн; нелегальних мігрантів; осіб, що шукають притулку; осіб зі статусом біженців; біженців *de facto* (осіб, які одержали тимчасовий притулок); екологічних мігрантів.

Друга включає у перелік: тимчасових мігрантів-робітників; висококваліфікованих та ділових мігрантів; нелегальних мігрантів; біженців; осіб, що шукають притулку; вимушених мігрантів; членів сімей мігрантів; реемігрантів (осіб, що повертаються на батьківщину).

Більшість з наведених класифікацій відображає лише певний аспект міграції (причини, тривалість, правовий статус мігрантів тощо) або застосовує різні критерії для однієї класифікації.

За правовим статусом міграції поділяють на легальні, нелегальні та напівлегальні. Легальні міграції – це перетин міжнародних кордонів на законних підставах, тобто за наявності в'їзної візи на певний термін або, при перебуванні в іншій країні, продовження терміну її дії. Більшість дослідників за цим критерієм називають тільки два види міграції – легальну і нелегальну та відносять до другої як нелегальний в'їзд, так і легальний в'їзд, але нелегальне перебування після закінчення терміну дії візи.

На нашу думку, мігрантів варто поділити на дві категорії: *нелегальними мігрантами* є люди, що в'їжджають та залишаються у країні, не маючи офіційного дозволу країни в'їзду, а *напівлегальні мігранти* – це люди, що в'їжджають до якоїсь країни на законних підставах, за візою, але з різних обставин відмовляються покинути цю країну і залишаються в ній після завершення терміну, обумовленого в'їзною візою, або прибувають до якоїсь країни легально, а згодом влаштовуються на роботу, маючи при цьому туристичну візу.

За способом реалізації міграції можна поділити на *стихийну* (вільна міграція однієї людини або цілої сім'ї в якесь обране ними місце), *організовану* (колективна міграція, санкціонована вищим державним або приватним органом) та *ланцюгову* (міграція, організована родичами або знайомими, що вже виїхали за кордон і сформували неформальні соціальні мережі для полегшення виїзду своїм країнам, надання їм інформації, фінансової допомоги та допомоги при пошуках житла і роботи на новому місці).

За кількістю осіб пропонуємо поділити міграції на *групову*, тобто міграцію груп людей, що походять з однієї місцевості (села чи міста) і

спрямовуються в певне місце, *сімейну* – або переміщення на певний період чи назавжди за межі адміністративної одиниці цілих сімей (її ще називають демографічною, оскільки вона впливає на демографічну ситуацію у країнах еміграції та імміграції) та *міграцію осібну* – індивідуальну міграцію неодружених людей або людей, які тимчасово розлучаються зі своїми сім'ями і мають намір рано чи пізно повернутися на батьківщину.

Міграцію можна також класифікувати за критерієм повторюваності. *Одинична міграція* – це на певний період або назавжди, *повторювана* – це тривалі поїздки в одне і те ж або в різні місця, які повторюються з певною періодичністю, а також міграція *епізодична* – відраження або такого ж характеру поїздки, які не є регулярними і відбуваються переважно в різних напрямках.

За критерієм відстані визначимо два основні типи міграції: *внутрішню* – перетин адміністративно-територіальних кордонів у межах однієї держави та *міжнародну* – перетин адміністративно-територіальних міждержавних кордонів. Міжнародну міграцію умовно поділяють на міжконтинентальну та континентальну. До цих видів варто додати також регіональну, оскільки за розмірами континенти не завжди співмірні, а регіон (сукупність близько розташованих країн) – значно вужче поняття. Крім того, континентальні міграції найчастіше відбуваються саме в межах одного регіону.

Згідно з критерієм тривалості міграцію найчастіше поділяють на постійну і тимчасову. *Постійна міграція* – це ситуація, коли мігранти залишаються на новому місці назавжди, тобто змінюють постійне місце проживання, а *тимчасова* – коли мігранти виїжджають на певний період і мають на меті повернутись.

Тимчасова міграція поділяється на *довготривалу*, *короткотривалу* (більше одного року та від 3 місяців до року), *сезонну* (міграція переважно до місця праці і проживання, що зазвичай триває кілька місяців, за яким відбувається повернення до місця постійного проживання) та *маятникову*, що означає перетин кордону на день або на тиждень, у більшості випадків для роботи. До цих чотирьох видів тимчасової міграції додамо ще один – міграцію *транзитну*. Такою називають міграцію людей, які перетинають кордони однієї або кількох країн, залишаючись на їх території певний час, і мають на меті згодом мігрувати у країну кінцевого призначення.

Причинами, що спонукають або змушують людей втягуватися у процеси переміщень по територіях, можуть бути явища і чинники різного порядку. Найчастіше, до основних причин міграції відносять наступні:

- **соціально-економічні** – пошук робочих місць, можливостей для самореалізації, отримання освіти, вступ до шлюбу тощо;
- **сімейно-побутові** – переселення для возз'єднання з членами родини, родичами, різного роду гостьові поїздки тощо;
- **політичні** – переслідування за політичними мотивами, політичний протест, прагнення до поширення своїх політичних поглядів і принципів, а також репатріація – повернення на батьківщину родин, народів, що були раніше депортовані;
- **етнічні** – етнічна ворожнеча, пригнічення та переслідування за етнічною ознакою, прагнення до етнічного возз'єднання;
- **релігійні** – релігійна нетерпимість і ворожнеча, релігійне паломництво до святих місць (найбільш відомі у світі паломництва здійснюються ісламістами до Мекки і Медини, а також християнами – до Єрусалиму);
- **військові** – військові дії на певній території і бажання людей уникнути їх можливих наслідків;
- **екологічні** – несприятливі природні умови регіону, екологічні катастрофи тощо.

Безумовно, в кожному конкретному випадку процес переміщення великих або малих груп людей може мати і свої специфічні причини, не пов'язані з іншими учасниками міграційних процесів.

На думку А. Кирчіва, міграція є одним з численних аспектів глибокої і всеохоплюючої системної кризи в суспільстві, які пронизують його наскрізь, присутні у повсякденному житті майже кожної української родини і безпосередньо впливають на національно творчі та суспільні процеси. Наслідками таких процесів, на його думку, є:

- **депопуляція, або „знесення”**. Згідно з неофіційними даними, йдеться про 7 мільйонів українців, які нині перебувають за кордоном і належать до категорії мігрантів;
- **соціальне сирітство**, або проблема ще одного втраченого покоління. Наслідком тривалого розриву сімейних стосунків стає асоціальна поведінка покинутих дітей, що приводить до фактичного припинення існування родини, яка в усі часи вважалася основою безпеки нації та держави;
- **„відтік мізків”** – одна з найболочіших проблем в контексті перспектив науково-технічного прогресу і належного стану безпеки нації;
- **злочинність і корупція**, насамперед йдеться про розвиток бізнесу на нелегальній міграції, тобто на сучасній работоргівлі.
- **політичний аспект**. Мігранти (особливо – нелегальні) в умовах нинішньої політичної дійсності стають заручниками політичних

маніпуляцій. Передовсім це проявляються у період всенародних волевиявлень (референдумів, виборів тощо).

Не бажаючи миритися з існуючим станом справ, потенційний мігрант починає шукати шляхи виходу із ситуації. При цьому основними своїми досягненнями українці, які мають досвід міграції за кордон, вбачають у наступному:

Матеріальні здобутки:

- надбання матеріальних цінностей (квартира, машина);
- отримання можливості заощаджувати гроші, підтримувати родину фінансово.

Соціальні здобутки:

- забезпеченість роботою;
- поява нових друзів, близької людини;
- вироблення інтуїції, проникливості, розуміння людей;
- надбання життєвої мудрості, терпимості до будь-якої ситуації.

Духовно-інформаційні здобутки:

- знання іноземної мови;
- можливість подорожувати, нові знання культури, історії;
- життя серед чудової природи (море, гори).

До основних своїх життєвих „*програшів*” мігранти відносять: відсутність соціальних гарантій у випадку повернення додому, марнування життя на щоденні клопоти; втрату здоров'я; декваліфікацію; ностальгію; відсутність вільного часу; неможливість повноцінно спілкуватися з дітьми; неможливість доглядати за батьками вдома; одноманітність життя; неможливість будувати професійну кар'єру.

Усі міграції у своєму розвитку проходять *три стадії*: потенційну міграцію, власне міграцію та адаптацію.

На першій стадії діють головним чином психологічні чинники, тобто людина знаходиться у стані прийняття рішення про переїзд. Регулятори (фактори), що контролюють міграції, тобто впливають на розміри, напрямки, відстані та особливості міграційного руху, включають:

- відстань від місця еміграції до місця імміграції;
- інформацію про умови і пункти міграцій;
- рівень активності (привабливості) територій.

Враховуючи сучасні транспортні можливості і розвиток засобів зв'язку, комп'ютерної мережі, інформація для громадян різних країн про умови і пункти потенційної міграції у сучасному світі не є першочерговою проблемою. Зараз провідну роль у формуванні міграційних потоків відіграє фактор активності територій, під яким розуміють економічну, екологічну, політичну, законодавчу ситуацію в

країні, наявність відповідних для мігрантів національних, культурних, релігійних, родинних чи інших зв'язків, тощо.

Після прийняття рішення про переміщення, відбувається друга стадія міграції, яка може тривати від кількох годин до кількох місяців – сам переїзд до нового місця проживання.

Після переїзду починається третя заключна стадія міграції – пристосування мігрантів до умов нової території – адаптація, яка має такі етапи:

- *цілеспрямований конформізм* – мігранти знають, як діяти в новому середовищі, але внутрішньо не визнають систему цінностей нового середовища і дотримуються старої системи;
- *взаємна терпимість* – особистість і середовище виявляють взаємну терпимість до цінностей і форм поведінки кожної зі сторін;
- *акомодація* – характеризується взаємною терпимістю сторін і взаємними поступками;
- *асиміляція* – повне пристосування, при якому індивід повністю відмовляється від своїх колишніх цінностей і приймає систему цінностей нового середовища.

Робота з мігрантами будується у відповідності з основними напрямками Державної міграційної політики, метою якої є ефективне управління міграційними процесами для сталого соціально-економічного та демографічного розвитку країни, забезпечення її національної безпеки, геополітичних інтересів, прав і свобод людини і громадянина.

Сучасна Державна міграційна політика реалізується в чотирьох пріоритетних напрямках: перше – залучення в Україну висококваліфікованих трудових ресурсів; друге – сприяння добровільному переселенню в Україну співвітчизників, що проживають за кордоном; третє – формування гармонійної системи розселення на основі міграційної привабливості регіонів країни в залежності від демографічної ситуації, потреби в трудових ресурсах, прогнозу соціально-економічного розвитку, а також створення сприятливих умов для життєдіяльності місцевого населення; четверте – ефективна протидія правопорушень і злочинів у сфері міграції в системі боротьби із злочинністю і тероризмом на міжнародному та національному рівнях.

З точки зору соціально-педагогічної роботи мігрант – це суб'єкт, який потребує соціальної, соціально-педагогічної допомоги і підтримки, особливо в період адаптації та інтеграції в суспільстві. Поняття „важка життєва ситуація” мігранта включає в себе наступні компоненти: 1) тиск зовнішніх обставин, що не піддаються індивідуальному контролю, які порушують звичний життєвий уклад індивіда; 2) множинні втрати, які ставлять під загрозу соціальне і економічне

благополуччя індивіда; 3) сильні негативні переживання, які погіршують соціальне самопочуття індивіда.

Але не всі категорії мігрантів в рівній мірі можуть розраховувати на соціальну підтримку з боку держави. До соціально підтримуваних категорій мігрантів відносять: студентів-мігрантів; вимушених переселенців і біженців; висококваліфікованих трудових добровільних мігрантів; легальних мігрантів, що належать до соціально обмежених верств населення (багатодітні сім'ї, інваліди, діти, люди похилого віку).

Цілями соціальної та соціально-педагогічної роботи з соціально схваленими категоріями мігрантів є: з одного боку, підвищення соціального статусу і поліпшення становища мігранта; а з іншого – вплив на середовище, в яке вони включаються. Результатом має стати „примирення” з новим соціальним середовищем, інтеграція в ньому.

Пріоритетними напрямками в області соціальної підтримки мігрантів можна назвати:

- створення умов для здобуття професійної освіти (квотування місць у середньо спеціальних і вищих навчальних закладах для мігрантів і жителів сільської місцевості);
- соціально-економічна підтримка (пільги, натуральна допомога);
- медико-соціальна підтримка (медичне страхування, пільгове медичне обслуговування, безкоштовна екстрена медична допомога, організація диспансеризації);
- соціально-правова підтримка (юридичні консультації, правова освіта);
- інформаційна підтримка (створення інформаційних служб і безкоштовних консультаційних пунктів);
- допомога у працевлаштуванні (біржі праці, організація додаткових робочих місць для висококваліфікованих фахівців);
- підтримка молоді сім'ї (пільгове іпотечне кредитування, виплата компенсацій і допомоги при народженні дитини та на період декретної відпустки);
- соціально-психологічна підтримка в період адаптації до нового місця проживання (робота психологічних служб у навчальних закладах і на деяких підприємствах, телефони довіри);
- профілактика асоціальних явищ (наркоманії, алкоголізму, проституції, злочинних дій) у середовищі мігрантів;
- контроль нелегальної міграції (організація регулярних рейдів службами правопорядку, перевірка паспортного режиму, видворення нелегальних мігрантів з країни);

- соціально-культурна підтримка (діяльність національно-культурних об'єднань і діаспор, різних релігійних конфесій, громадських організацій).

Однією з найбільш значних у кількісному відношенні, та однією з найскладніших у соціальному плані груп мігрантів є біженці.

Хоча по своїй етимології терміни „мігранти”, і „біженці” близькі й означають осіб, що перемінили (тимчасово чи назавсім) місце свого проживання, однак біженці є особливою групою, яка досить суттєво відрізняється від інших груп мігрантів, має свій особливий статус, та потребує особливих підходів у соціально-педагогічній роботі. Тому і у міжнародному праві та юридичних системах ряду держав розуміння цих і ряду інших визначень є різним. Відповідно зміст і основні аспекти технології соціально-педагогічної роботи з мігрантами багато в чому детермінується тим, до якого розряду, по своєму соціальному і юридичному статусі вони належать: мігранти, іммігранти, біженці, переміщені особи і переселенці.

По визначенню Конвенції ООН про статус біженців (прийнятій 28 липня 1951 р.), *біженці* це особи, що були змушені залишити свою країну через обґрунтовані побоювання, що їх будуть переслідувати по расових, релігійних, національних причинах, за приналежність до визначеної соціальної групи чи за політичні переконання.

Згідно законодавства України, *біженець* – це особа, яка не є громадянином України і внаслідок цілком обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства (підданства), належності до певної соціальної групи або політичних переконань, перебуває за межами країни своєї громадянської належності та не може користуватися захистом цієї країни або не бажає користуватися цим захистом внаслідок таких побоювань, або, не маючи громадянства (підданства) і перебуваючи за межами країни свого попереднього постійного проживання, не може чи не бажає повернутися до неї внаслідок зазначених побоювань.

Причинами зростання обсягу потоків біженців у всьому світі, в тому числі і в Україні, виступають: глобалізація світового економічного простору та різнополюсність країн за рівнями соціально-економічного розвитку, стандартів, політичного розвитку, забезпечення прав людини, захисту від переслідувань, умов життя населення, які здебільшого пов'язані із бажанням бідних покращити свій добробут, а знедолених – покращити своє життя. Це призводить саме до інтенсивного руху мігрантів із менш економічно розвинутих до більше економічно розвинутих країн.

Україна з перших років своєї незалежності опинилась на шляху міграційних потоків біженців з країн Азії, Африки до європейських країн з високим рівнем економічного, соціального, політичного і правового розвитку, що створило для неї значні проблеми. Разом з цим вона стала також однією з країн цілеспрямованого прибуття біженців. Хоча на цей час в Україні нормативно-правова база щодо правового статусу біженців сформована, але її дієвість викликає сумніви, оскільки сформована вона безсистемно і ускладнюється відсутністю чіткої інституційної структури та зв'язків між її елементами на всіх рівнях суспільної системи.

Серед різних зарубіжних концепцій крос-культурного спілкування можна виокремити теорії, у яких розкриваються *вимоги до фахівця, який працює із біженцями*. Наприклад, Р. Бріслін запропонував розглянути три категорії якостей, необхідних для ефективної міжкультурної взаємодії, – загальні установки (низький рівень етноцентризму, усвідомлення власних етнічних та расових упереджень, відсутність упереджень щодо інших культур); якості особистості, внутрішньо притаманні, та ті, які формуються в процесі життєвого досвіду (толерантність, позитивна самооцінка, особистісна цілісність, здатність до емпатії і до зміни соціальних ролей, інтерес до інших культур, позитивне сприймання людей, оптимізм, хороший самоконтроль); та спеціальні знання і навички, яких зазвичай набувають у процесі формального навчання і досвіду роботи.

П. Павленок визначає *вимоги, що висувуються до соціального педагога, який надає допомогу біженцям*:

1) соціальний педагог має бути обізнаним у соціологічних та правових аспектах міграції;

2) проблема біженців вимагає комплексного вирішення за участю різних відомств державного і регіонального рівня (нагальною потребою при цьому є створення розвинутої системи спеціалізованих закладів, що ведуть роботу з біженцями);

3) у спеціалізації соціальних педагогів щодо питань міграції обов'язково передбачити застосування їх професійних знань у міграційних службах, що співпрацюють із службами соціального захисту, соціального обслуговування й охорони здоров'я, соціально-епідеміологічними службами;

4) фахівець має володіти вміннями здійснення індивідуальної (із знаннями психологічних, психотерапевтичних, психоаналітичних, соціометричних, медико-соціальних, консультаційно-правових методів), сімейної, групової (продуктивні методики „групи самостійного досвіду”, „групи взаємодопомоги”, групова психотерапія, підтримка сусідських громад у місцях компактного проживання переселенців),

громадської роботи і групового адміністративного планування. Усе це сприяє реінтеграції переселенців та їх спільнот у нових умовах.

На думку, М. Ткаченко, у роботі з біженцями соціальний педагог має керуватися такими *принципами*:

- *орієнтація на особистісний ріст та розвиток* (кризовий стан потрібно розглядати не як хворобу, патологію, а як нормальну реакцію на ненормальні обставини. Криза – це процес особистісного росту в тому разі, якщо вона буде подолана позитивно. Реабілітаційну роботу потрібно розглядати як допомогу процесу особистісного росту, а не як лікування);
- *слухання та розуміння* (професійна допомога повинна лише доповнювати, підсилювати ресурси та можливості травмованої людини);
- *об'єктивність* (існує багато різних конструктивних підходів, як допомогти людині подолати психологічну кризу. Тому соціальному педагогу необхідний план, який зорієнтує його в потрібному напрямі й дозволить визначити структуру кризи, психологію травматичних переживань, стадії кризи);
- *орієнтованість на громаду* (за законами соціальної психології будь-яке втручання, навіть на рівні невеликої групи людей, впливає на всю громаду як цілісний та єдиний організм);
- *соціальні педагоги як каталізатори* (найкращим помічником є не той, хто все бере на себе і все сам організовує. Основне завдання – допомогти травмованій людині ефективно використати внутрішні ресурси);
- *емпатія* (уміння співпереживати, відчувати те, що відчуває інша людини, бачити світ її очима);
- *компетентність* (психосоціальне втручання в кризу вимагає від соціального педагога володіння як теоретичними знаннями в галузі психології травми, так і практичними навичками надання допомоги потерпілим);
- *паритетність* (стосунки на основі „Я – Ти”. Під цим типом стосунків розуміють взаємодію між рівноцінними суб'єктами, де кожен бачить і визнає в партнерові особистість, його унікальність);
- *добровільність* (при психосоціальній підтримці присутні два добровільні учасники: той, хто допомагає, і той, кому допомагають);
- *реальність* (перед тим, як надавати будь яку допомогу, необхідно в'яснити, що потребують люди, і що ми реально можемо їм запропонувати);
- *економність* (інколи, особливо коли навички психологічної допомоги ще недостатньо сформовані, виникає небезпека професійного „вигорання”. У цій ситуації важливою є підтримка у колі команди фахівців. Також доцільно проводити регулярні тренінги у самій команді

професіоналів на розвиток взаємопідтримки. Важливе значення надається поширенню досвіду психосоціальної реабілітації та створенню мережі психосоціальної служби).

Біженці – це мігранти, які були змушені покинути свою країну через обґрунтовані побоювання, що їх будуть переслідувати через якісь причини (расові, релігійні, політичні, приналежність до певної групи або організації). Інакше кажучи, згідно з основними положеннями міжнародно-правового акту, спрямованого на захист прав мігрантів, біженець – це іноземець, який прибув до чужої країни. Така ж категорія мігрантів, але вже всередині країни вважається переміщеними особами або вимушеними переселенцями. Ці категорії мігрантів потребують того, щоб необхідні їм соціальна підтримка та допомога були надані якомога швидше. Тому, соціальна, соціально-педагогічна робота з мігрантами – це, частіше за все, діяльність, спрямована на надання людям строкової або екстреної соціальної допомоги. Основним способом вирішення соціальних проблем мігрантів та регулювання міграційних потоків є міграційна політика, що представляє собою сукупність соціально-політичних концепцій і поглядів на міграційну ситуацію в країні, а також конкретних організаційно-правових і соціально-економічних заходів по регулюванню міграційних процесів, спрямованих на створення умов для облаштування та соціальної адаптації мігрантів.

Організуючи та здійснюючи соціальну та соціально-педагогічну роботу з біженцями та вимушеними переселенцями необхідно враховувати ряд обставин, які багато в чому визначають потреби цих категорій людей.

По-перше, мігранти в тій чи іншій мірі потрапляють у ситуацію маргіналізації через втрату ними „територіальних коренів”. При цьому, руйнуються звичні для людини природне і соціальне середовище життєдіяльності, порушуються її найважливіші природно-антропологічні права, такі як право на етнічну ідентифікацію, на певний рівень життя, житло, сім'ю і т.п. Реалізація цих прав значною мірою пов'язана з можливістю постійного або тривалого проживання в певному місці.

По-друге, мігранти – це люди, що знаходяться у стані психологічної, культурної та соціальної дезадаптації, що багато в чому визначає зміст необхідної їм соціальної підтримки та допомоги.

Розглядаючи соціально-педагогічну роботу з мігрантами та біженцями як особливий вид діяльності, І. Зайнишев виділяє два її основних види: *практична соціально-педагогічна робота* (робота з конкретною людиною чи групою людей, які потребують соціальної допомоги) та *організаційна робота* (соціальної служби, розробка конкретних програм діяльності). Так, практична соціально-педагогічна

робота проводиться у таких основних напрямках: соціальному, соціально-педагогічному, соціально-правовому, медико-соціальному, фінансовому, соціально-економічному, матеріальному, соціально-інформаційному і соціально-трудоному.

1. *Соціальний напрям* (робота здійснюється в контакт з різними відомствами, в тому числі – Пенсійним фондом) вона включає:

- проведення соціальних консультацій;
- проведення заходів соціальної реабілітації у стаціонарних і нестаціонарних умовах;
- виявлення осіб, які потребують соціальної допомоги;
- соціальна діагностика;
- допомога мігрантам та біженцям в одержанні пенсій та пільг;
- сприяння організації груп самопомоги та взаємодопомоги;
- виявлення осіб з девіантною поведінкою з числа мігрантів та асоціальних сімей;
- профілактика девіантної поведінки;
- організація культурно-дозвілєвої роботи з престарілими та інвалідами з числа мігрантів та біженців;
- профілактика бездомності (сприяння в отриманні гуртожитку, тимчасового житла або придбанні особистісного житла);
- профілактика дитячої безпритульності (влаштування дітей в дитячі будинки та будинки-інтернати);
- сприяння поверненню майна мігрантів та біженців, одержання ними компенсацій;
- взаємодія з різними державними установами і громадськими організаціями з питань допомоги мігрантам та біженцям.

2. *Соціально-інформаційний напрям* (робота здійснюється в контакт з Держкомстатом і засобами масової інформації):

- інформування мігрантів та біженців про діяльність соціальних служб;
- збір інформації про мігрантів та біженців (у тому числі і від самих мігрантів та біженців) та її систематизація в цілях організації оптимальної соціальної та соціально-педагогічної роботи з даною категорією населення;
- інформування громадськості щодо проблем міграції, мігрантів, біженців (головним чином через засоби масової інформації) в цілях встановлення мігрантами та біженцями стійких соціальних зв'язків;
- сприяння адекватному висвітленню в засобах масової інформації теми міграції.

3. *Соціально-психологічний напрям* (робота здійснюється в контактi з органами освіти і охорони здоров'я):

- психологічне консультування;
- психологічна корекція і допомога в соціальній адаптації;
- психологічна допомога у гострих кризових ситуаціях і умовах посттравматичного стресу;
- психопрофілактика стресу;
- проведення психологічних тренінгів з мігрантами та біженцями;
- навчання аутотренінгу і психологічної саморегуляції;
- психологічна діагностика розвитку дітей і підлітків з сімей мігрантів та біженців;
- психологічна діагностика та консультування у галузі опанування новою спеціальністю.

4. *Соціально-педагогічне спрямування* (робота здійснюється в контактi з органами освіти, охорони здоров'я та правопорядку):

- проведення консультацій з питань сім'ї та виховання дітей;
- соціально-педагогічна робота з дітьми та підлітками;
- спеціалізована (корекційна) соціально-педагогічна допомога нужденним в ній дітям і підліткам;
- соціально-педагогічна допомога дітям і підліткам, які мають проблеми в навчанні;
- контроль за отриманням освіти дітьми і підлітками з сімей мігрантів;
- професійне консультування та сприяння отриманню професійної освіти підлітками і молоддю з числа мігрантів та біженців;
- профілактика девіантної поведінки;
- проведення дозвільних заходів для дітей і підлітків, спрямованих на адаптацію в нових умовах.

5. *Соціально-правовий напрям* (робота здійснюється в контактi з судовими та правоохоронними органами):

- захист прав мігрантів та біженців;
- надання мігрантам та біженцям інформації про їхні права та обов'язки;
- соціально-правове консультування.

6. *Медико-соціальний напрям* (робота здійснюється в контактi зі службами охорони здоров'я):

- медико-соціальне консультування;
- надання долікарської медичної допомоги;
- сприяння у проведенні диспансеризації мігрантів та біженців;

- контроль за адекватною санітарно-профілактичною роботою і дотриманням норм соціальної гігієни;
- допомога в придбанні полісів страхової медицини;
- виявлення хронічних хворих і непрацездатних і організація для них спеціалізованих медико-соціальних консультацій;
- соціально-психіатрична діагностика і допомога;
- надання сприяння в придбанні ліків та інших медичних засобів;
- при необхідності виділення фінансової допомоги на лікування;
- направлення в спеціалізовані медичні установи;
- контроль за санітарним станом житла мігрантів.

7. *Фінансовий напрям* – надання стартової допомоги (надання позик):

- надання фінансової допомоги на основі принципу індивідуального підходу до кожної конкретної ситуації.

8. *Соціально-економічний напрям*:

- консультування з соціально-економічних питань;
- надання допомоги в досягненні економічної самостійності;
- сприяння в підвищенні доходів.

9. *Матеріальний напрям* (робота здійснюється в контактi з громадськими організаціями):

- надання продуктової допомоги;
- надання матеріальної допомоги;
- надання іншої натуральної допомоги (ліки, будівельні матеріали тощо).

10. *Соціально-трудоий напрям* (робота здійснюється в контактi зі службами зайнятості):

- надання сприяння в отриманні основної і додаткової роботи;
- надання сприяння у відкритті власної справи;
- консультування з питань праці, зайнятості та профорієнтації;
- допомога у професійній підготовці та перепідготовці.

У рамках *організації роботи з мігрантами та біженцями* необхідно вирішення наступних основних завдань:

- зв'язок з міжнародними організаціями, які займаються проблемами міграції, і участь в їх діяльності;
- організація взаємодії між різними відомствами і установами, які вирішують проблеми міграції, мігрантів та біженців;
- організація взаємодії між державними структурами, громадськими організаціями і фондами, які займаються соціальним захистом і допомогою мігрантам та біженцям;

- сприяння створенню громадських організацій, які займаються проблемами мігрантів та біженців;
- зв'язок з закордонними організаціями, що займаються проблемами мігрантів та біженців;
- організація різних форм установ соціального захисту мігрантів та біженців (центрів соціального захисту, реабілітаційних центрів, кризисних стаціонарів, будинків-інтернатів, консультацій, пунктів видачі допомоги тощо);
- підготовка та підвищення кваліфікації спеціалістів по роботі з мігрантами та біженцями;
- вироблення норм видачі натуральної допомоги мігрантам та біженцям;
- проведення соціологічних і маркетингових досліджень проблеми;
- соціальна реклама державної та місцевої міграційної політики;
- організація діяльності служби зв'язків з громадськістю („public relations”);
- розробка правових основ видачі пенсій і фінансової допомоги мігрантам та біженцям;
- організація центрів курсів та семінарів з професійної підготовки та перепідготовки, підвищення кваліфікацій мігрантів та біженців.

Соціальна та соціально-педагогічна робота з мігрантами та біженцями здійснюється з використанням таких **напрямів**.

1. Трудова та професійна адаптація. Реалізація цього напрямку діяльності передбачає використання трудового та професійного потенціалу мігрантів та біженців на новому місці проживання і в нових умовах. Ця діяльність може і повинна включати в себе такі елементи як працевлаштування мігрантів та біженців з урахуванням наявної у них кваліфікації і потреб ринку праці в місці їхнього нового перебування, створення нових робочих місць, які можуть бути запропоновані мігрантам та біженцям, розвиток системи самозайнятості та організація системи професійної підготовки та перепідготовки мігрантів та біженців.

2. Вирішення проблем матеріальної компенсації понесеного збитку мігрантами та біженцями. Цей напрям діяльності передбачає роботу з надання мігрантам та біженцям житла, надання необхідної медичної допомоги, встановлення розмірів понесеного ними збитку, призначення і виплату встановлених законом видів допомоги і створення первинних умов для подальшої соціально-психологічної та соціально-трудової адаптації та реабілітації.

3. Формування та подальший розвиток гармонійної системи взаємовідносин мігрантів та біженців із місцевим населенням. Як

показує досвід, це один із найбільш складних і болючих напрямків роботи щодо соціальної підтримки мігрантів та біженців. Різкий вплив мігрантів та біженців у регіон створює для живучих у ньому людей серйозні проблеми, пов'язані із напругою, що відчуває інфраструктура, із загостренням конкуренції на ринку праці, з виникненням соціокультурних конфліктів і т.п. Однак, якщо ці проблеми своєчасно не вирішуються, то ситуація в регіоні перебування мігрантів та біженців істотно загострюється. Разом з тим, реалізація даного напрямку діяльності передбачає, що значні зусилля щодо подолання негативної реакції з боку місцевого населення повинні вживати й самі мігранти та біженці, приймаючи ті правила, традиції і спосіб життя, які характерні для нього.

4. Формування та розвиток системи правового захисту мігрантів та біженців, припинення і недопущення всіх форм їх дискримінації. При цьому, власне правові шляхи і способи вирішення цього завдання повинні доповнюватися іншими: освітніми, просвітницькими, інформаційними, соціокультурними і т.п.

5. Психологічна адаптація та реабілітація мігрантів та біженців. У цьому випадку мова йде про професійну діяльність таких фахівців як психологи та психотерапевти, психіатри та психологі-консультанти. Ця робота повинна бути спрямована на подолання негативних психічних і психологічних наслідків причин, що спонукали людину залишити колишнє місце проживання, створення умов та можливостей для подальшого активного і повноцінного життя.

6. Створення умов, необхідних для успішної інтеграції мігрантів та біженців у нове для них суспільство. Цей напрям діяльності передбачає вживання заходів для досягнення реальної соціальної рівності мігрантів, біженців і місцевого населення, створення системи міжкультурних комунікацій, надання необхідної допомоги для включення мігрантів та біженців у нове соціальне та культурне середовище: освітні послуги, розвиток системи соціального захисту, підтримка мови і культури мігрантів тощо.

Вплив міграції на сім'ю та виховання дітей

Позитивний вплив міграції для накопичення людського капіталу знижують також такі її негативні соціально-психологічні наслідки, як руйнування сімей, пияцтво, поширення споживацьких настроїв серед молоді, яка втрачає мотивацію до навчання та роботи, вважаючи, що надіслані батьками з-за кордону гроші забезпечать отримання диплома і подальше життя без значних зусиль.

Наприклад, за свідченням лікарів, 78 % ВІЛ-позитивних чоловіків, зареєстрованих у Закарпатській області, є трудовими мігрантами. Ризикована сексуальна поведінка під час роботи на виїзді

(як за кордоном, так і на території України) обертається загрозою для життя і здоров'я їхніх дружин і дітей. Ще більше турбують суспільство наслідки міграції жінок. Статистика свідчить, що для українських жінок-мігранток, порівняно з чоловіками, характерні відносно старший вік, вища освіта, а також більша частка тих, хто працює нелегально. Неможливість приїздити на батьківщину внаслідок неврегульованості правового статусу, а також відносно стабільна зайнятість багатьох жінок-мігранток у сфері обслуговування у віддалених країнах Південної Європи призводять до того, що жінки перебувають за кордоном триваліші строки, ніж чоловіки.

Триваліша зайнятість у країнах з відносно вищим рівнем оплати праці обумовлює вищі заробітки жінок, ніж чоловіків-мігрантів. З одного боку це означає, що підтримка сім'ї жінкою-мігранткою може бути більш значущою, особливо враховуючи традиційну пов'язаність із родиною. Проте з другого боку, тривалість перебування жінок за кордоном має значні наслідки для сімейних стосунків, виховання дітей.

Наслідком жіночої міграції є трансформація гендерних ролей, традиційних сімейних стосунків. Жінка-мігрантка кардинально змінюється як завдяки набутому досвіду, так і усвідомленню своєї ролі годувальниці. Вона більше не погоджується займати у сім'ї таке ж місце, як і до міграції.

Однак інші члени родини не завжди готові це сприйняти, а це може виявитися для стосунків руйнівним. Висновок психологів у зв'язку з цим звучить доволі невтішно: вони вказують на маскулінізацію жінок під впливом міграції, девальвацію сімейних стосунків, знецінення чоловіків. За таких умов жінкам-мігранткам набагато важче адаптуватися не за кордоном, а на батьківщині після повернення, де позитивні зміни в напрямку поліпшення умов для самореалізації жінок відбуваються вкрай повільно. Первинна мотивація до виїзду за кордон – поліпшити матеріальне становище сім'ї, що є соціально прийнятним і викликає співчуття та розуміння оточення, доповнюється латентним мотивом, що полягає у здобутті більшої свободи та незалежності у відносно кращих матеріальних і побутових умовах. Менш сприятливі, ніж для чоловіків, перспективи на ринку праці в Україні в малому бізнесі, що накладаються на особисті проблеми, спонукають багатьох жінок-мігранток продовжувати перебування за кордоном.

Трансформації сімейних взаємостосунків не можуть обійти стороною дітей. Немає сумніву, що завдяки роботі батьків за кордоном діти краще харчуються, отримують якісне медичне обслуговування, виїжджають на відпочинок, мають гарний одяг, сучасні мобільні телефони, комп'ютерну техніку тощо. Батьки оплачують їхнє навчання у

вищих навчальних закладах. Як свідчать психологи, частина дітей за відсутності батьків стають самостійнішими та відповідальнішими, налаштовуються на навчання.

Разом з тим розлука з батьками завжди є для дитини стресом незалежно від її віку, статі, рис характеру. Тому поряд із позитивним педагогами, психологи стикаються зі значним негативним впливом на дітей міграції батьків. Зокрема, часто спостерігається зниження успішності в навчанні; потрапляння під вплив поганих компаній; труднощі у побудові міжособистісних стосунків з родичами та однолітками; вживання наркотиків, алкоголю; скоєння правопорушень; розвиток хронічних захворювань унаслідок послаблення контролю за здоров'ям дитини; емоційні розлади, відчуття непотрібності й незахищеності від зовнішнього світу; поширення споживацьких настроїв, небажання вчитися чи працювати і, нарешті, формування сталого бажання виїхати з країни. Спеціалісти висловлюють також побоювання, що позбавлені особистого досвіду сімейного проживання діти мігрантів невідворотно стикатимуться з проблемами при створенні власної сім'ї, негативні наслідки чого повною мірою виявляться вже в недалекому майбутньому.

Соціально-психологічні та освітньо-культурні труднощі соціалізації сімей мігрантів:

- не сформованість відповідального батьківства та нерозуміння батьками своєї ролі у формуванні особистості дитини;
- не усвідомлення проблеми батьками як актуальної, наслідків несвоєчасної підтримки дитини у нових житлових обставинах тимчасової відсутності батьків (одного з них);
- відсутність можливості постійного зв'язку з батьками, пов'язана з їх перебуванням за кордоном;
- відсутність інформації про від'їзд батьків через небажання батьків її розголошувати;
- брак розуміння опікунами та особами, які замінюють батьків, значення освіти для дитини;
- особи, які залишаються із дітьми, офіційно не є опікунами і тому недостатньо усвідомлюють рівень своєї відповідальності за виховання та розвиток дітей (недостатньо звертають увагу на внутрішні проблеми дитини, піклуються лише про фізіологічні потреби дітей: нагодувати, одягти, щоб завжди „був на очах”);
- відсутність порозуміння між дітьми та особами, які тимчасово замінюють батьків; маніпулювання, з боку дітей дорослими;
- зміни у системі ціннісних орієнтацій дітей;

- прояви девіацій у поведінці дітей, навіть тих, які добре навчається;
- захоплення комп'ютерними іграми та потрапляння під негативний вплив як однолітків, так і дорослих;
- втрата довіри у дітей в обіцянки дорослих;
- відсутність авторитету дорослих в очах дитини.

Усе це має за наслідок і те, що повернення мігрантів додому для дітей, які тривалий час проживали без батьків, є не менш травматичним, ніж їхній від'їзд. Адже за час розлуки діти вирости, а батьки змінилися.

Спроби останніх повернутися до „старих часів” викликають нерозуміння, а то й агресію з боку дітей.

Проблема з дітьми мігрантів інколи виникає і в тих випадках, коли батьки вивозять своїх неповнолітніх дітей за кордон. Часом вони перебувають там без необхідних документів (хоча батьки мають дозвіл на перебування, вони не можуть отримати дозволу на возз'єднання сімей і привозять дітей за туристичними візами), тобто не мають доступу ні до належної освіти, ні до медичного обслуговування.

Зрозуміло, що в разі повернення таких дітей на батьківщину, вони матимуть проблеми з продовженням навчання в Україні. Цих проблем не уникнути й дітям, які перебували з батьками за кордоном цілком легально. Вони не мусили переживати розлуку, проте повинні були спочатку адаптуватися до життя в іншомовному чужокультурному середовищі, а потім, після повернення, пристосовуватися до цілком відмінних умов на батьківщині.

Дослідники відзначають, що дитина, батьки якої стали трудовими мігрантами, розлучившись із сім'єю, починає шукати ідеал, авторитет, референтну групу, самостійно виконувати функції батьків (заробляти гроші, красти, просити, доглядати за собою). Для такої дитини характерні проблеми у міжособистісних стосунках та навчанні, афективні поведінкові реакції, виконання невідповідних ролей, схильність до девіантної поведінки. Після від'їзду одного з батьків за кордон, у дітей найчастіше всього виникає глибокий депресивний стан, небажання спілкуватися з рідними та друзями, особливо з мамою чи татом, які поїхали; крім того, дитина стає дратівливою, тривожною, агресивною; у неї можуть з'явитися думки про самогубство; вона нікому не довіряє, і навколишній світ стає для неї чужим. З огляду на це діти мігрантів потребують соціальної підтримки, допомоги соціальних працівників, соціальних педагогів, педагогів, психологів.

Робота з такими дітьми вимагає перегляду усталених стереотипів: батьки є – і водночас вони відсутні, що ускладнює вплив на дитину, заважає застосовувати єдині вимоги до неї і співпрацювати із сім'єю в

інтересах і на захист дитини, вимагає уваги до дитини, її потреб і проблем у позанавчальний час і у процесі навчання, турботи про її настрій, самопочуття, самооцінку, наміри.

Особливої уваги вимагає дитина мігрантів щодо формування в неї позитивної моделі сімейного життя, профорієнтації, громадянського, трудового і морального виховання, оскільки приклад батьків часто показує негативні зразки для наслідування.

Отже, завдання соціально-педагогічної роботи з дітьми мігрантів визначаються проблемами і потребами дітей із дистантних сімей, розв'язання яких вимагає діяльності за наступними **напрямами**:

- інтеграції виховних впливів на дитину у загальноосвітньому навчальному закладі;
- формування об'єктивної самооцінки у дітей, життєвих планів, здійснення профорієнтації;
- виявлення порушень прав дітей та їх захист;
- корекцію поведінки дитини;
- відвідування дитини вдома і вивчення умов її життя, виховання і розвитку;
- правову просвіту щодо прав дітей, в тому числі щодо соціального оточення, яке опікується дітьми мігрантів.

Соціально-педагогічна робота з мігрантами та їх сім'ями спрямована на захист, підтримку та допомогу і здійснюється за такими пріоритетними видами діяльності: обслуговування, профілактика, реабілітація, соціальний супровід (патронаж).

За цільовим призначенням та категоріями клієнтів у соціально-педагогічній роботі виокремлюють такі напрями:

- роботу з дітьми мігрантів;
- роботу з батьками мігрантів;
- роботу з соціальним оточенням дітей мігрантів.

Серед вище зазначених видів діяльності соціального педагога з сім'ями мігрантів пріоритетними є: 1) профілактика; 2) соціальний супровід; 3) корекційна робота; 4) реабілітація.

Профілактична робота з дітьми мігрантів передбачає: інформування про проблеми, права і потреби дітей; формування сімейних цінностей; усвідомленого та відповідального батьківства; виявлення ресурсів для задоволення потреб сім'ї; ізолювання дитини від негативних факторів, впливів, пом'якшення їх; підтримання зв'язків з батьками; включення дитини в позитивне соціальне середовище в навчанні та дозвіллі.

Соціальний супровід дитини та її оточення під час відсутності батьків – це робота соціальних педагогів, суб'єктів захисту дитини в

районі, місті, селі щодо подолання складних проблем, які виникають у дитини в різних сферах життєдіяльності; об'єднання зусиль, ресурсів для їх подолання.

Реабілітація дитини, сім'ї, після повернення батьків передбачає налагодження взаєморозуміння, стосунків, відновлення почуттів, розв'язання проблем, що виникли за відсутності батьків і можуть бути вирішені лише ними.

Соціально-педагогічна робота з батьками спрямована на: попередження батьківсько-дитячих конфліктів і непорозумінь; формування усвідомленого і відповідального батьківства й цінностей та норм сімейного життя; усвідомлення прав дитини, батьків, опікунів, інших членів сім'ї та родичів. Найбільш доцільними формами та методами соціально-педагогічної роботи є лекції та відеолекторії, бесіди, тренінги, зустрічі з фахівцями з проблем сім'ї щодо формування усвідомленого батьківства; консультації.

Робота з соціальним оточенням дітей мігрантів передбачає: формування поваги до дитини, до її прав, вчити розуміти дитину; вчити захищати її; формувати відповідальність за дитину. Починати роботу з соціальним оточенням дітей мігрантів треба з формування позитивної мотивації до співпраці зі школою, соціальним педагогом, психологом. Виокремлюють два шляхи формування позитивної мотивації до взаємодії: 1) активізація вже існуючих спонук до діяльності в інтересах дитини з акцентом на необхідність і доцільність взаємодії з педагогічними працівниками через показ перспективи взаємодії, приклади створення ситуації захисту, заохочення, опора на позитивне в дитині; 2) стимулювання представників соціального оточення до взаємодії з педагогічними працівниками через нагадування про обов'язки членів сім'ї, показ негативних прикладів та їх наслідків, усвідомлення своїх проблем з дітьми і неможливості їх розв'язати самотійно, акцентування уваги на наявності помилок у спілкуванні й ставлення до дитини, виявлення шляхів їх усунення через співпрацю в інтересах дитини.

Наступна робота з соціальним оточенням дітей мігрантів проводиться за такими напрямками: формування позитивного ставлення до самої дитини, до її потреб; ознайомлення й усвідомлення прав дитини, її потреб, станів, проблем; формування життєвих умінь і навичок; виявлення причин виникнення дитячих проблем; налагодження стосунків з дитиною й навчання дорослих прийомам позитивного впливу на дітей, демократичного стилю спілкування з дитиною. Найбільш ефективні форми роботи із соціальним оточенням дітей мігрантів – це індивідуальна та групова. Методами практичної роботи є бесіда, консультація, тренінг, діяльність груп підтримки. Групи підтримки в Україні ще не набули

такого поширення, як за кордоном. Але діячі групи підтримки вже позитивно зарекомендували себе у вирішенні подібних проблем, що мають особи, які відповідають за виховання і розвиток дітей у разі відсутності батьків. Учасники груп обмінюються досвідом, набувають для себе почуття надії, щирості, правдивості, уважності, безпеки, впевненості у власних силах, довіри, емпатії. Соціальний педагог як керівник таких груп повинен дотримуватися професійної етики, вчити людей проговорювати свої власні почуття, здійснювати зворотній зв'язок, підтримувати атмосферу щирості, уваги та цілісності групи, забезпечувати чіткі робочі умови, стежити за регламентом, доводити мету та правила роботи до учасників групи, проводити оцінку роботи групи, надавати допомогу тим членам групи, які мають більш складні проблеми і не в змозі їх вирішити самостійно. Ефективність роботи таких груп, як показав практичний досвід, тісно пов'язана із ситуацією успіху в розв'язанні власних проблем, що переживають її учасники. У профілактичній, корекційній та реабілітаційній роботі з дітьми мігрантів, їх сім'ями та соціальним оточенням позитивним є проведення та впровадження постійно діючих програм, в основу яких покладено модель організації соціального середовища, інформування, активного соціального навчання у формі тренінгу. Тренінги складаються з 12-30 занять, кількість учасників – 12-14 осіб. Тренінги окремо проводили з дітьми, батьками, особами, які тимчасово замінюють батьків (дідуся, бабусі, тітки, дядьки тощо). Для групових занять з дітьми підліткового віку використовували матеріали „Тренінгу особистісного самопізнання”, „Тренінгу профілактики правопорушень з основами правових знань”, „Тренінгу самовизначення й досягнення”.

Для роботи з батьками та соціальним оточенням дітей проводили тренінги „Вирішення конфліктів”, „Основи батьківської компетенції”.

Значне місце в соціально-педагогічній роботі з дітьми мігрантів та їх сім'ями посідає індивідуальна корекційна робота. Для дітей 6-10 років можна використовувати корекційну програму, спрямовану на подолання дитячих страхів та тривожності за допомогою образів. Мета програми – активізація, оптимізація та нормалізація процесів, уявлень, пов'язаних із страхами. Реалізація мети забезпечується у процесі вирішення завдань: 1) символічний контакт з об'єктом страху і реагування через програвання та ідентифікацію зі страхом; 2) зняття „побоювання страху” через усвідомлення його соціальної користі; 3) активізація через уяву ресурсів неусвідомленого, пов'язаного з архетиповими переживаннями, що знайшло своє відображення у традиційній народній культурі; 4) „оволодіння” страхом через зміну фокусу відносин і перебудову взаємодії з об'єктом страху. Програма складається з восьми занять, які

проводяться щотижня протягом 2-х місяців. На кожне заняття відводиться від 1 до 2-х годин. Склад групи: 12-16 дітей.

Важливим методом роботи з батьками та особами, які тимчасово їх замінюють, є консультування. Сімейне консультування включає такі етапи: діагностична бесіда (виявлення проблеми); відпрацювання гіпотези (зміст конфлікту з дитиною, зона конфлікту й способи поведінки в конфлікті); трактування гіпотези, переорієнтація (пошук нових способів дій). Результатом консультування повинна бути поява у батьків готовності до змін самих себе, а не тільки дитини. Індивідуальне консультування підлітків базуються переважно на використанні методів терапії, розмови, оскільки у цьому віці розмова є важливим засобом усунення порушень психічного здоров'я. Консультування підлітків здійснюється за схемою: встановлення контакту з підлітком, захист підлітка (опис труднощів та бажаних змін у собі, конкретних людей, ситуації); діагностична бесіда (пошук причин труднощів); інтерпретація (гіпотеза консультанта про можливі причини труднощів підлітка); переорієнтація (спільне відпрацювання конструктивних способів подолання труднощів). Програма групової роботи з підлітками повинна забезпечувати виконання вікових завдань розвитку і формування психологічного здоров'я з урахуванням порушень емоційно-вольової сфери, пов'язаної з тимчасовою відсутністю батьків. Психологи пропонують для кожного класу виокремити головні теми, а саме: для 5 класу – „Я та мій внутрішній світ”; для 6 класу – „Типові проблеми підлітка”; для 7 класу – „Я та інші”; для 8-9 класів – „Психологічна культура особистості підлітка”. Відповідно до віку підлітка на заняттях використовують дискусійні та рольові методи, аналіз життєвих ситуацій тощо.

Основними принципами, якими повинен керуватися спеціаліст, що працює з дітьми мігрантів, є:

1) соціально політичні принципи:

- законність (і відповідальність батьків за дітей) та дотримання прав членів родини (дітей – на виховання і розвиток у сім'ї, батьків – на виховання дітей), прав сім'ї (таємниця особистого життя, недоторканність житла);
- єдність державної та регіональної політики у сфері освіти, соціальної, соціально-педагогічної роботи;
- пріоритет прав та інтересів дитини над іншими інтересами;
- пріоритет прав сім'ї над державними, правами громади, школи, фахівців тощо;

2) організаційні принципи:

- детермінізм (в оцінці обставин функціонування сім'ї і при ухваленні рішень про роботу з дитиною, соціальними оточенням, батьками);
 - компетентність щодо визначення проблем дітей, надання підтримки і допомоги; доступність і безкоштовність послуг дітям, соціальному оточенню, батькам;
 - ресурсна обґрунтованість роботи;
 - демократизм (делегування повноважень, розподіл відповідальності і самостійності як між фахівцями, так і в сім'ї);
 - гнучкість, реальність і комплексність роботи (у плануванні, розподілі сил і ресурсів щодо проблем та міжсекторальне партнерське втручання у проблеми дітей за необхідності);
 - результативність роботи; оптимальність та соціальні інновації;
 - солідарність (взаємозв'язок і взаємна відповідальність суспільства, фахівців, членів сім'ї, оточення за дитину);
 - сумісність (комплекс функцій соціального педагога і психолога, залучених фахівців має відповідати проблемам дитини);
 - концентрація (взаємодія між дитиною, сім'єю, оточенням і фахівцями має бути максимально насиченою, забезпечувати бажаний вплив на розв'язання проблем дитини);
 - комбінування (дає можливість об'єднати функції фахівців у взаємодії так, щоб не допустити дублювання, паралельності і забезпечити оптимальний варіант розв'язання проблем дитини);
 - різноманіття форм, методів взаємодії фахівців з дитиною, її соціальним оточенням, батьками;
 - стимулювання сім'ї до активності, розв'язання проблем дитини, до розвитку родини (формування батьківства, відчуття сім'ї, сімейних цінностей, позитивних моделей сімейного життя, поєднання педагогічного керівництва з розвитком ініціативи, самодіяльності і самостійності вихованців, неперервності роботи, виховання дітей тощо);
- 3) етичні принципи:**
- рівність роботи з дітьми мігрантів, їх сім'ями, соціальним оточенням;
 - толерантність;
 - конфіденційність (якщо це не загрожує життю і здоров'ю дитини);
 - співпраця з дитиною, її близькими і родичами;
 - об'єктивність (реальне сприйняття проблем сім'ї, дітей);

- спрямованість роботи на самовизначення і незалежне життя сім'ї (право сім'ї на вибір послуг і прийняття рішень на основі інформації фахівців);

- врахування суверенітету та автономності сім'ї у прийнятті рішень щодо своєї життєдіяльності, розвитку (якщо це не загрожує життю та здоров'ю дітей);

4) педагогічні принципи:

- спрямованість на розвиток сім'ї і на збереження цілісності сім'ї;
- диференційований та індивідуальний підхід до дитини, сім'ї, соціального оточення;

- системність і систематичність у роботі (поєднання підтримки, допомоги, самопомоги і втручання у сім'ю в інтересах дитини);

- оптимальність впливу;

- гуманізм (опора на позитивне в дитині, сім'ї, соціальному оточенні, визнання прав дитини, особистих і сімейних інтересів як цінностей);

- зворотній зв'язок у роботі з дитиною, сім'єю;

- науковість;

- наявність позитивного образу, моделі сім'ї як зразка для роботи, до якого треба прагнути;

- самодостатність сім'ї;

- культуровідповідність;

- природовідповідність;

- виховання в діяльності і спілкуванні;

- активізація особистості, сім'ї, середовища щодо розв'язання проблем дитини; спрямованість на розвиток особистості, сім'ї;

- врахування альтернативності розвитку сім'ї, особистості, народності, єдності виховання і життя, соціального виховання і навчання в колективі;

- самопомога особистості в соціальному розвитку;

- педагогізація середовища;

- єдність традиційного і новаторського.

Лише за умови дотримання усіх вищезазначених принципів робота з дітьми мігрантів може бути успішною.

Таким чином, розвиток та вдосконалення системи соціальної та соціально-педагогічної роботи з мігрантами та їхніми сім'ями сприятиме вирішенню ряду соціальних, економічних, культурних та інших проблем, до яких призводить явище міграції. Процеси міграції населення завжди будуть існувати і здійснювати на суспільство значний вплив. Головним завданням соціальних служб, що так чи інакше

стикаються з міграцією у своїй роботі, є зведення до мінімуму тих негативних тенденцій і наслідків, що вона в собі несе. Міграція може стати і благом і злом, врятувати економіку регіону чи привести до соціального вибуху. Соціальним службам потрібно вчитися керувати міграцією, готувати кадри, накопичувати інформацію про форми і методи роботи, опановувати засобами, за допомогою яких можна здійснювати керування цим процесом.

Технології роботи з мігрантами

Соціальна адаптація. Застосування технологій соціальної адаптації визначається її основними завданнями та актуальністю соціальної проблеми.

Одним із завдань соціально-педагогічної роботи є адаптація індивідів, що втратили певний соціальний статус (біженці, мігранти). Залежно від контингенту населення, змінюються і зміст процесу соціальної адаптації, форми і методи роботи, що проводиться.

Соціальна адаптація, будучи складним і багаторівневим процесом, здійснюється в різних сферах життєдіяльності людини. Як процес вона означає пристосування особистості або соціальної групи, що потрапила у важку життєву ситуацію, до реального соціального середовища. Процес соціальної адаптації починається з усвідомлення особистістю (соціальною групою) тієї обставини, що її стара поведінка не сприяє досягненню успіху і необхідно міняти модель поведінки з урахуванням вимог нового соціального середовища. А для зміни поведінкових зразків необхідна активна позиція самої особистості.

Соціальна адаптація – процес пристосування особистості або соціальної групи до нового середовища життєдіяльності шляхом активного його засвоєння.

У соціально-педагогічній роботі необхідно враховувати різні види адаптації, що впливають на розвиток людини. Виділяють чотири основних види або рівня адаптації людини: біологічну, фізіологічну, психологічну, соціальну.

Процес соціальної адаптації носить конкретно-історичний характер. Тому зусилля особистості чи соціальної групи, їх можливості по засвоєнню змін соціального середовища багато в чому визначаються спрямованістю самих змін, соціально-правовою та моральною обстановкою в країні.

Перш за все адаптованість вимагається у сфері трудових відносин, особистісно-побутових і культурно-дозвільних. Тому цілком обґрунтовано вчені виділяють три основних види (рівня) соціальної адаптації: виробничий, побутовий та дозвіллєвий.

У практичній соціономії адаптація виступає не тільки як процес, але і як соціальна технологія. Причиною адаптації можуть служити зміни соціального стану і положення особистості або групи осіб у зв'язку з новою соціальною ситуацією (втрата роботи, вихід на пенсію, переселення або вимушена міграція, отримання фізичних ушкоджень, переживання катастрофи, участь у бойових діях тощо).

Соціальна реабілітація. Соціальна реабілітація – це комплекс заходів, спрямованих на відновлення здатності людини до життєдіяльності в соціальному середовищі.

Соціальна реабілітація – це комплекс заходів, спрямованих на відновлення здатності людини до життєдіяльності в соціальному середовищі, це програми і дії, яка спрямована на відновлення особистого і професійного статусу людини для більш повної інтеграції в суспільство. Соціальна реабілітація уявляє собою взаємозалежний процес, з одного боку, спрямований на відновлення здатності людини до життєдіяльності в соціальному середовищі, з іншого – на зміну характеру самого середовища, що обмежує реалізацію потреб людини. Можна говорити про різні види реабілітації: соціальна реабілітація, медико-соціальна реабілітація, соціально-правова реабілітація, психолого-педагогічна реабілітація, соціально-побутова та трудова реабілітація. Реабілітація – це комплексна, багаторівнева, етапна і динамічна система взаємопов'язаних дій, спрямованих на відновлення людини в правах, статусі, здоров'ї, дієздатності в соціумі.

Реабілітація є невід'ємним компонентом соціальної технологізації.

Соціальна реабілітація – комплекс заходів, спрямованих на відновлення людини в правах, соціальному статусі, на поліпшення її здоров'я, дієздатності. Цей процес націлений також і на зміну соціального середовища, умов життєдіяльності, порушених або обмежених за якимись причинами.

Здійснення соціальної реабілітації в значній мірі залежить від дотримання її основних принципів. До них слід віднести: етапність, диференційованість, комплексність, наступність, послідовність, безперервність проведення реабілітаційних заходів, доступність і переважну безкоштовність для найбільш нужденних. У рамках соціально-реабілітаційної діяльності вчені виділяють різні рівні: медико-соціальний, професійно-трудова, соціально-психологічний, соціально-рольовий, соціально-побутова, соціально-правовий.

Адаптація може служити одним із засобів реабілітації. З іншого боку, реабілітаційні методи використовуються в ході адаптації. І все це спрямовано на досягнення спільної мети – надання соціальної допомоги шляхом відновлення, збереження або поліпшення здатності до

соціального функціонування та забезпечення соціального оздоровлення. А соціальне здоров'я громадян, благополуччя сімей є необхідною умовою стабільного і прогресивного розвитку країни.

Технології економічної підтримки населення. Оцінка соціально-економічного стану сімей і окремих осіб є складною проблемою, особливо на початковому етапі становлення соціальної служби. Тим не менше ця оцінка дає необхідну інформацію, яка дозволяє підвищити точність прогнозування розвитку і функціонування сфери послуг, їх асортименту та обсягу. Таким чином, обґрунтовується необхідний базовий рівень створення всієї структури соціальних послуг на даній території.

Як і будь-який процес збору інформації, дослідження ринку соціальних послуг передбачає чітке формулювання запитань і знання допоміжних структур, в яких слід шукати відповіді.

Визначається вік, рівень доходів, спосіб життя потенційних клієнтів, їх потреби; що вони хочуть отримати від системи соціального обслуговування, яким чином можна домогтися задоволення запитів потенційних і реальних покупців послуг тощо.

Технологіями соціально-економічної підтримки займаються в основному управління соціального захисту населення або центри соціального обслуговування, що входять в єдину державну структуру соціального захисту населення.

З першої половини 90-х рр.. практично повсюдно почав впроваджуватися такий метод економічної підтримки населення, як надання невідкладної матеріальної допомоги разового характеру. Це було викликано різким погіршенням соціально-економічних умов життя населення, появою великої кількості біженців з колишніх республік СРСР, безробітних, бродяг і осіб без певного місця проживання, тобто осіб, що опинилися за об'єктивних, а іноді і з суб'єктивних причин в екстремальній ситуації.

Невідкладна матеріальна допомога разового характеру – це забезпечення гостро нужденних безкоштовним гарячим харчуванням чи продуктовими набором, видача одягу, взуття та предметів першої необхідності; сприяння в отриманні тимчасового житла; надання психологічної, юридичної та іншої допомоги, обумовленої регіональними особливостями. Як показала практика, неможливо штучно обмежити коло кандидатів на отримання термінової допомоги заздалегідь визначеними нормативними рамками. Основним критерієм для її надання має бути гостра потреба. Усі звернення, як і види допомоги, реєструються в журналі. Можливість надання такого виду допомоги реалізується за рахунок коштів і матеріалів, що виділяються державними організаціями та підприємствами, недержавними міжурядовими благодійними

організаціями, фірмами, компаніями та фондами, а також за рахунок речей, зібраних у добровільному порядку у населення.

При наданні економічної допомоги головне – об'єктивно визначити істинно нужденного. Технології оцінки ситуації осіб, що звертаються за допомогою, у багатьох країнах точно регламентовані законом і передбачають як ряд попередніх процедур, так і відстеження способу життя і поведінки особи, яка отримала допомогу. Оцінка ситуації – це складне завдання не лише в економічному, але й морально-етичному відношенні: треба взяти на себе моральну відповідальність як за надання допомоги, так і за відмову в ній (оскільки у зв'язку з нестачею ресурсів число нужденних повинно бути суворо обмежене).

Можливе надання одночасно декількох видів допомоги з урахуванням їх вартості в грошовому вираженні. Положення визначає конкретні види допомоги:

- *грошова допомога*: компенсаційні виплати на придбання продуктів харчування, палива, одягу та взуття, ліків та ін.; компенсації окремим категоріям громадян; дотації на лікування;

- *допомога при екстремальних ситуаціях* (пожежа, стихійні лиха тощо);

- *натуральна допомога*: у вигляді продуктів харчування та предметів першої необхідності; гарантований продуктивний набір особливо нужденним; безкоштовна видача ліків, палива тощо; видача талонів на безкоштовне харчування, доставка гарячих обідів або продуктів додому;

- *допомога у вигляді послуг і пільг*: прикріплення до магазину, в якому продукти харчування, одяг, взуття та інші предмети першої необхідності продаються за соціальними цінами; надання пільг з оплати комунальних послуг, медикаментів, за користування лазнею, пральні, перукарні, хімчистки та іншими побутовими установами, а також громадським транспортом; зарахування на тимчасове проживання у відділення сестринського догляду дільничних лікарень, пансіонатів для ветеранів війни і праці; виділення путівок у пансіонати, будинки відпочинку тощо.

Таким чином, технологія соціальної підтримки населення передбачає використання різних соціально-економічних методів – їх вибір залежить від об'єктивної ситуації, наявності засобів, бажання й уміння фахівців на всіх рівнях застосовувати ці методи.

Ключові поняття: міграція, мігранти, біженці, профілактика, супровід, корекція, реабілітація.

Питання та завдання:

1. Дайте визначення поняттям „мігранти”, „біженці”
2. Назвати основні типи міграцій, що існують на сьогоднішній день.
3. Які причини сприяють міграційним процесам?
4. Як впливає міграція на сім'ю та виховання дітей?
5. Які технології соціально-педагогічної роботи використовуються у роботі з мігрантами?

Практичне завдання. Розробити соціальні проекти по підтримці мігрантів та біженців із загальною методикою розробки та опису соціальних проектів: 1) проблема, на вирішення якої спрямовано проект; 2) мета проекту; 3) завдання проекту; 4) план реалізації проекту; 5) етапи проекту; 6) ресурси, необхідні для реалізації проекту; 7) результати реалізації проекту; 8) подальші перспективи.

4.2. Зміст соціально-педагогічної діяльності з прийомними сім'ями

На сучасному етапі в Україні потребують розробки підходи стосовно виховання та влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування, які мають базуватися на засадах гуманізму. У сучасних умовах розглядається модель опіки, за якою дитина є метою і цінністю виховання. Реалізація такого підходу неможлива в дитячих будинках та інтернатних закладах, де виховання не передбачає залучення дитини до соціальних процесів, які відбуваються в реальній дійсності.

В Україні розпочато роботу із створення інституту прийомної сім'ї з метою забезпечення індивідуального підходу до виховання дитини, позбавленої батьківського піклування, формування її особистості в умовах сімейного піклування.

Уперше завдання з створення та поширення в Україні прийомних сімей було визначено в Національній програмі „Діти України”. Прийняте Кабінетом Міністрів України у березні 1998 року Положення про прийомну сім'ю створило правову базу для запровадження в Україні інституту прийомної сім'ї як такої, що всебічно відповідає потребам виховання та утримання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

Прийомна сім'я – це сім'я, яка добровільно взяла із закладів для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, від 1 до 4

дітей для виховання і спільного проживання. Загальна кількість рідних та прийомних дітей у сім'ї не повинна становити більше п'яти осіб.

У сучасних умовах розвитку суспільства особлива увага приділяється впровадженню інституту прийомної сім'ї з метою напрацювання нових форм влаштування дітей-сиріт. З 1998 р. в Україні провадиться активна робота зі створення нових сімейних форм утримання та виховання дітей-сиріт, а саме – інституту прийомної сім'ї.

Відповідно до міжнародної практики класифікувати прийомні сім'ї можна за такими ознаками:

- вік прийомної дитини;
- термін перебування дитини в прийомній сім'ї;
- кількість прийомних дітей;
- складність випадку.

За ознакою **вік дитини** прийомні сім'ї спеціалізуються на вихованні дітей:

- раннього віку (до 3-х років);
- дошкільного віку (від 3 до 7 років);
- молодшого шкільного віку (від 7 до 12 років);
- старшого шкільного віку (від 11 до 18 років).

За ознакою **термін перебування дитини** в сім'ї можна виділити:

- прийомні сім'ї „невідкладного влаштування” (дитина влаштовується у прийомну сім'ю негайно за наявності надзвичайних обставин. Наприклад, у випадку небезпеки для її життя і здоров'я, насилля в сім'ї тощо);

- прийомна сім'я тимчасового влаштування (дитина влаштовується на певний термін. Наприклад, дитина з особливими потребами розміщується у прийомну сім'ю на період відпустки батьків або у випадку важкої хвороби батьків, опікунів чи піклувальників до повернення їх працездатності);

- довготривалого перебування (дитина влаштовується у прийомну сім'ю до досягнення нею повноліття);

- перехідного поселення (досвідчена прийомна сім'я бере на виховання дитину на період її адаптації у випадку смерті батьків і пошуку прийомної сім'ї довготривалого перебування).

За ознакою **складність випадку** (стан здоров'я дитини чи юридична ситуація) прийомні сім'ї спеціалізуються на вихованні дітей:

- з особливими потребами;
- важко хворих;
- ВІЛ-інфікованих;
- які мають хімічні залежності;

- випускників інтернатних закладів;
- дітей разом з їхніми неповнолітніми матерями.

Для прийомної сім'ї придатні діти, які виховувалися в „нормальних” сім'ях, але за певних обставин втратили батьків. Що стосується адаптації до сімейного життя, то такі діти найбільш пристосовані. Вони не були відірвані від сім'ї на тривалий час, знають і приймають умови життя родини, у них є необхідні соціальні навички.

Особливістю прийомної сім'ї як альтернативної форми сімейного влаштування дітей, які залишились без батьківського піклування, є те що:

- дитина, яка виховується в прийомній сім'ї, не позбавляється статусу дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування, за нею залишаються всі пільги передбачені законодавством для таких категорій дітей;

- кандидати в прийомні батьки обов'язково проходять курс підготовки, розрахований на осмислення батьками проблем, пов'язаних із приходом в сім'ю нового вихованця, опанування соціального статусу – вихователя прийомної дитини;

- прийомні батьки у вирішенні проблем прийомної дитини співпрацюють з соціальним педагогом, який здійснює соціальний супровід прийомної сім'ї. Соціальний педагог виступає посередником між прийомною сім'єю і державними структурами, які опікуються проблемами дітей;

- утримання прийомної дитини в сім'ї фінансується державою, одному з прийомних батьків виплачується грошове забезпечення;

- сім'я отримує статус „приймної” на підставі рішення місцевого органу виконавчої влади, між прийомними батьками та органом, який приймає рішення про створення прийомної сім'ї на виховання та спільне проживання, який визначає права та обов'язки обох сторін.

Враховуючи, що усиновлюються переважно діти молодшого віку, то для дітей, старших 6 років, улаштування в прийомні сім'ї часто є чи не єдиною можливістю реалізувати своє право на виховання в сім'ї.

За даними Державного департаменту з усиновлення та захисту прав дитини, з року в рік зростає кількість дітей, що виховуються в прийомних сім'ях. Сенс інституту прийомних сімей полягає в тому, що дитина приходить у звичайну сім'ю, яка нічим не відрізняється від мільйонів інших.

Прийомна сім'я є формою державної опіки над дітьми-сиротами й дітьми, позбавленими батьківського піклування, коли частину функцій – матеріальне забезпечення, утримання дітей, методичну

підготовку прийомних батьків та допомогу їм у вихованні сироти, а також контроль за утриманням і вихованням дитини – держава залишає за собою. Основна мета прийомної сім'ї – тимчасове утримання та виховання дитини, яка приходить у сім'ю з дитячого інституційного закладу, з кризової сім'ї, з притулку або з медичної установи.

Інститут прийомної сім'ї має передбачити не тільки виховання дитини до повноліття, але й здійснення тимчасової опіки над нею (на короткий, обумовлений термін – від кількох тижнів до повноліття дитини або на час перебування її кровних батьків в ув'язненні чи на лікуванні). Саме цим можна забезпечити соціальний захист дитини, тимчасово позбавленої батьківського піклування, та її прав.

Влаштування у прийомну сім'ю дитини, позбавленої можливості виховуватися в біологічній родині, спрямовано на реалізацію права дитини рости в сімейному оточенні. За вихованцями зберігається право на житло і майно, що їм належить, за його збереження до досягнення дитиною повноліття відповідають органи опіки і піклування.

Держава надає родинам, які беруть на виховання дітей, матеріальну і соціальну підтримку. Вихованці прийомних сімей перебувають на державному забезпеченні. Кожен місяць батькам виділяються кошти на харчування вихованців, виходячи з натуральних норм їхнього забезпечення, придбання для них одягу, взуття, медикаментів, предметів особистої гігієни, іграшок, книг, інвентаря й устаткування, а також кошти на оплату комунальних послуг.

Прийомні батьки – це особи, які взяли на виховання і спільне проживання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

Не можуть бути прийомними батьками і батьками-вихователями особи:

- визнані у встановленому порядку недієздатними чи обмежено дієздатними;
- позбавлені батьківських прав;
- колишні опікуни (піклувальники, усиновителі), позбавлені права на це через неналежне виконання покладених на них обов'язків;
- за станом здоров'я не можуть виконувати зобов'язань щодо виховання дітей (інваліди I і II групи, особи, які мають глибокі органічні ураження, алкогольну і наркотичну залежність, хворі на СНІД, відкриту форму туберкульозу, психотичні розлади, особи, у яких офіційно зареєстровані асоціальні прояви, схильність до насильства);
- з якими на спільній житловій площі проживають члени родини, котрі мають глибокі органічні ураження нервової системи, хворі на СНІД, відкриту форму туберкульозу, психотичні розлади, особи, у яких офіційно зареєстровані асоціальні прояви, схильність до

насильства.

Крім зазначених вище обмежень, прийомними батьками не можуть бути особи, які не мають достатнього матеріального забезпечення.

Прийомні батьки є законними представниками і захисниками вихованців, але вони не мають права використовувати ці повноваження всупереч інтересам дитини.

Прийомні діти виховуються в родині до досягнення ними 18 років, а у випадку продовження навчання в професійно-технічному, вищому навчальному закладі I-IV рівнів акредитації – до його закінчення.

При влаштуванні дітей у прийомні родини сімейних правовідносин не виникає. Вихованці мають право підтримувати контакти з біологічними батьками та іншими родичами, у випадку, якщо таке спілкування не суперечить інтересам дитини і не заборонено рішенням суду. Форми таких стосунків визначаються органами опіки і піклування на підставі аналізу існуючих взаємин і причин через які дитина втратила батьківську опіку з погодженням з прийомними батьками.

Рішення про створення прийомної сім'ї приймається органами місцевої виконавчої влади на підставі заяви кандидатів і висновку відділу у справах сім'ї та молоді про можливість створення таких сімей.

Між органами виконавчої влади і батьками, що беруть на себе зобов'язання про виховання дітей-сиріт, складається угода, де визначаються права й обов'язки кожної зі сторін, містяться вимоги до умов виховання і утримання дітей у родині. У випадку невиконання зобов'язань одним з учасників угоди, спірні питання можуть бути розглянуті в судовому порядку.

Контроль за дотриманням умов виховання і утримання дітей у прийомних сім'ях покладається на органи опіки і піклування, відділи у справах сім'ї та молоді.

Розглянемо етапи створення і функціонування прийомної сім'ї.

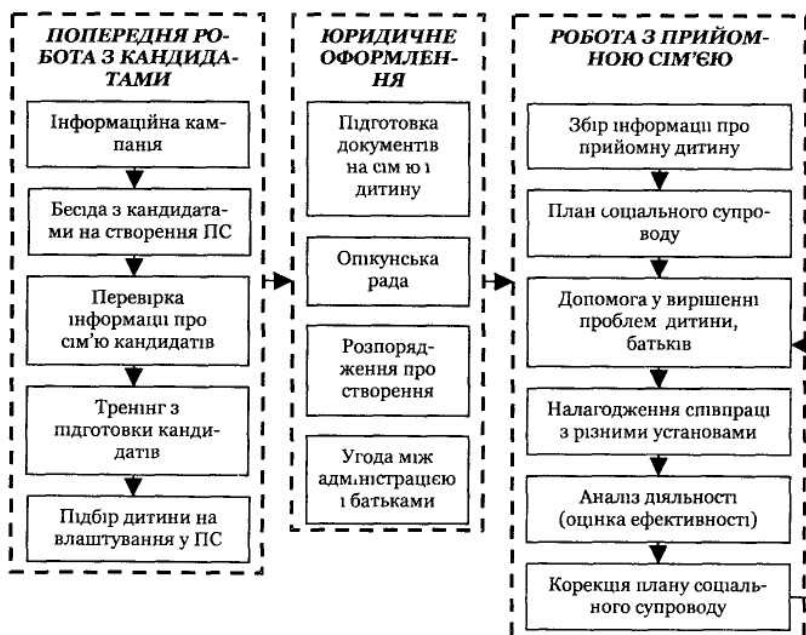

Рис. Модель створення та соціального супроводу прийомної сім'ї

Інформаційна кампанія. Визначальною умовою забезпечення ефективності запровадження повноцінного і дієвого механізму створення та функціонування прийомних сімей є формування на місцевому рівні позитивного іміджу інститута сімейного влаштування дітей-сиріт, проведення інформаційної кампанії з роз'яснення доцільності й необхідності їхнього запровадження. Проведення інформаційної кампанії спрямовано на:

- формування позитивної громадської думки щодо забезпечення сімейного виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування;
- зацікавленість представників місцевих органів влади у створенні та підтримці прийомних сімей, що визначається виділенням коштів на створення та розвиток таких сімей;
- формування команди спеціалістів різних структурних підрозділів, зацікавлених у розвитку інститутів сімейного влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування;
- безпосереднє залучення кандидатів на створення прийомних

сімей.

Початком такої кампанії має стати аналіз статистичних даних, спрямований на підготовку матеріалу щодо доцільності й необхідності розвитку сімейних форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: кількість таких дітей в області, районі (місті), показники рейдів служби у справах дітей, інформація щодо роботи інтернатних та медичних установ, доля дітей, які залишилися без батьківського піклування тощо.

Інформація про діяльність прийомних сімей може надаватися в ході проведення конференцій, семінарів, круглих столів. Також періодично мають готуватися інформаційні матеріали в газетах, журналах, теле-, радіопрограмах, оголошення у різноманітних закладах. Одним із напрямів інформаційної кампанії має стати розповсюдження тематичних буклетів.

Інформаційні матеріали мають висвітлювати такі питання: особливості функціонування прийомних сімей; позитивний досвід поширення в Україні таких сімей; контактні телефони або адресу, за якою можуть звернутися бажаючі отримати більш детальну інформацію.

Інформаційну кампанію щодо розвитку сімейного влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування, мають здійснювати спеціалісти відділів у справах сім'ї та молоді, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, відділів освіти, служби у справах дітей.

Попередня робота з кандидатами. Результатом інформаційної кампанії є звернення громадян, яких зацікавила інформація щодо сімейних форм влаштування дітей-сиріт.

Юридичному оформленню прийомної сім'ї має передувати робота з сім'ями, які виявили бажання взяти на виховання дітей, позбавлених батьківського піклування, спрямована на визначення доцільності такого влаштування. Попередня робота з кандидатами спрямована, з одного боку, на збір інформації про сім'ю, з другого – формування у кандидата готовності прийняти на себе нову соціальну роль – вихователя дитини, позбавленої батьківського піклування.

Спеціаліст, який проводить попередню роботу з кандидатами на створення прийомних сімей, має володіти такою інформацією: 1) що таке прийомна сім'я як соціальний інститут, чим вона відрізняється від традиційних форм виховання дітей-сиріт; 2) основні вимоги до кандидатів; 3) розміри матеріальної підтримки дітей, що виховуються у таких сім'ях; 4) які документи необхідно підготувати; 5) яких дітей можна брати на виховання; 6) сутність соціального супроводу; 7) куди можна звертатися з питань опіки, усиновлення дітей-сиріт.

У разі, коли людина не є потенційним кандидатом у прийомні батьки, її необхідно переадресувати до фахівця, який займається питаннями, що турбують клієнта, або ж тактовно відмовити їй у співпраці.

На цьому етапі дуже важливо, щоб інформація про прийомну сім'ю як альтернативну форму державної опіки над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, надавалася поетапно. Важливо, щоб при першому контакті клієнт отримав чіткі відповіді на поставлені запитання й отримав інформацію для подальших роздумів щодо висловленого бажання взяти на виховання дитину-сироту або дитину, позбавлену батьківської опіки. У свою чергу, спеціаліст під час першої бесіди має отримати інформацію про кандидата у прийомні батьки, його родину. На цьому етапі відсіюються особи, які шукають будь-яку роботу або навіть матеріальну вигоду. Соціальний педагог має також переорієнтувати тих осіб, які хочуть отримати „власну” дитину (не сприймають необхідність співпраці з соціальним педагогом, заперечують корисні контакти з біологічними родичами прийомної дитини тощо) на усиновлення. Таким клієнтам слід звернутися до органів опіки та піклування районних держадміністрацій.

Попередня робота з кандидатами на створення прийомної сім'ї передбачає:

- проведення бесід з батьками, орієнтованих на оцінку життєдіяльності родини з точки зору забезпечення умов гармонійного розвитку вихованця;
- відвідання спеціалістом родини кандидатів;
- перевірка інформації про кандидатів у прийомні батьки;
- бесіда кандидатів з психологом;
- проходження кандидатами курсу тренінгового заняття з підготовки кандидатів на створення прийомних сімей.

Перша зустріч з кандидатами спрямована на обмін інформацією між спеціалістом, який проводить бесіду та батьками. На цьому етапі дуже важливо, щоб інформація про сімейні форми влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, надавалася поетапно. При першому контакті клієнт має отримати чіткі, вичерпні відповіді на поставлені запитання, а також інформацію для подальших роздумів щодо висловленого бажання взяти на виховання дитину, позбавлену батьківської опіки. У свою чергу, спеціаліст має отримати перші уявлення про кандидатів у прийомні батьки (батьки-вихователі), їхню родину.

Велике значення має обстановка, в якій проводиться бесіда (наявність відповідного приміщення), стиль спілкування, час відведений на розмову. Саме перша зустріч закладає фундамент подальшої співпраці спеціалістів та родини, тому вона повинна проходити у

невимушеній, доброзичливій атмосфері спілкування партнерів, а не мати форму опитування або одностороннього інтерв'ю. У ході спілкування спеціаліст має визначитися з певних (цілком інтимних) питань життя родини – стан здоров'я кандидатів, сімейний стан, взаємини в родині, рівень матеріального забезпечення тощо.

На першому етапі відсіюються особи, які шукають будь-яку роботу або прагнуть лише до матеріальної вигоди. Спеціаліст, що проводить бесіду, має переорієнтувати тих осіб, які хочуть отримати „власну” дитину, не сприймають необхідність співпраці з соціальними педагогом, заперечують корисність контактів з біологічними родичами, на усиновлення. Таким клієнтам слід запропонувати звернутися до органів опіки та піклування держадміністрацій.

Кандидату надається певний термін (місяць) для осмислення отриманої інформації, у випадку прийняття позитивного рішення, спеціаліст запрошує на другу зустріч уже подружню пару. За підсумками першої зустрічі кандидат заповнює анкету, що містить загальну інформацію про родину кандидата на створення прийомної сім'ї. Ці анкети мають зберігатися у відділі і є відповідним моментом попередньої роботи з родиною.

У кінці бесіди доцільно запропонувати кандидату буклет з інформацією щодо особливостей створення та функціонування прийомних сімей. Ознайомлення з друкованими матеріалами допоможе батькам ґрунтовніше обговорити ситуацію на сімейній раді і остаточно вирішити чи продовжувати співпрацю, чи відмовитися від прийнятого раніше рішення.

Друга зустріч з кандидатами спрямована на поглиблення знань клієнтів щодо специфіки функціонування прийомної сім'ї і орієнтує їх на з'ясування реальних можливостей родини щодо надання домівки біологічно нерідній дитині. У ході бесіди спеціалісту важливо підвести батьків до усвідомлення цілої низки проблем, з якими прийде в сім'ю дитина і оцінити власну готовність щодо їх вирішення.

Під час бесіди слід звернути увагу на необхідність співпраці батьків із соціальним педагогом, який здійснюватиме соціальний супровід родини. Потрібно підкреслити, що вся надана кандидатом інформація перевірятиметься, при цьому право клієнтів на їхнє приватне життя не порушуватиметься. Клієнт має усвідомити важливість інформування всіх членів сім'ї стосовно наміру батьків взяти на виховання дитину-сироту та прийняття спільного для всіх членів родини рішення про створення прийомної сім'ї.

Спеціалісту слід ознайомитися з характеристиками дітей, яких батьки мають бажання взяти на виховання (стать, вік, особливості розвитку тощо), обговорити наявні в родині можливості та ресурси для

забезпечення нормального розвитку і соціалізації вихованців. Крім того, він має визначити ставлення кандидатів до необхідності підтримувати зв'язки дитини з біологічними родичами, що вкрай важливо при підборі вихованців.

Не потрібно обнадіювати кандидатів щодо позитивного вирішення питання про створення прийомної сім'ї поки не буде перевірена уся надана ними інформація і вони не пройдуть курс тренінгових занять. За результатами бесіди спеціаліст повинен визначити, чи відповідає родина вимогам, що висуваються до кандидатів у прийомні батьки. У випадку якщо вимоги щодо соціального статусу, житлової площі, стану здоров'я тощо є незадовільними, то слід коректно і вмотивовано відмовити клієнту. Основним аргументом відмови є забезпечення якнайкращих умов життя та розвитку дитини.

Клієнти, які не мають серйозних зауважень, визначаються як потенційні кандидати на створення прийомної сім'ї. На завершення розмови їм пропонується заповнити спеціальну анкету.

Для обговорення нової інформації на сімейній раді і для прийняття спільного рішення кандидатам надається деякий час (місяць). Цей термін потрібен батькам, щоб вивірити прийняте рішення. Спеціаліст за цей час має можливість перевірити одержану інформацію про родину.

Кандидати інформуються з приводу подальшої підготовчої роботи, що складається з кількох етапів:

- оцінка життєдіяльності родини з точки зору дотримання умов, за яких особи не можуть стати прийомними батьками;
- відвідування соціальним педагогом родин кандидатів;
- перевірка інформації про кандидатів у прийомні батьки (у разі необхідності);
- бесіда кандидатів з психологом;
- проходження кандидатами тренінгу з підготовки потенційних прийомних батьків.

Слід також передбачити, що спілкування з кандидатами не обмежується двома бесідами – зустріч може бути більше, залежно від рівня сприйняття кандидатами умов та вимог щодо їхньої подальшої діяльності. У родині можуть виникати запитання, які потребують додаткових консультацій, які вплинуть на прийняття остаточного рішення. Спеціаліст проводячи бесіди з кандидатами, повинен фіксувати теми і результати всіх зустрічей з кандидатами. Вони докладаються до анкет і використовуються при підготовці висновку про доцільність юридичного оформлення родини та розробленні плану соціального супроводу або ж при обґрунтуванні відмови кандидатам.

Однією із обов'язкових умов прийняття рішення про створення прийомної сім'ї є відвідання спеціалістом родини кандидатів, бесіда із кожним членом сім'ї. Така зустріч обговорюється в ході спілкування з кандидатами і проводиться не у вигляді інспекційної перевірки, а дружнього візиту до родини, „знайомства”.

Основні позиції, на які необхідно акцентувати увагу при зборі інформації про сім'ю кандидатів:

- наскільки благополучною є родина;
- стиль спілкування в сім'ї;
- стосунки між членами родини;
- коло інтересів;
- проведення вільного часу;
- стан здоров'я кандидатів;
- матеріальне забезпечення родини (не лише прямі доходи професійної діяльності батьків, а й наявність підсобного господарства, земельної ділянки тощо);
- житлово-побутові умови, гарантія забезпечення прийомній дитині особистого простору для життя – постіль, стіл, місце для ігор;
- мотивація членами родини рішення взяти на виховання прийомну дитину;
- досвід виховання власних дітей, якщо вони є;
- якщо шлюб батьків є повторним, то які причини розірвання попереднього;
- чи були в членів родини проблеми з правоохоронними органами, судимості, якщо так, то з яких причин;
- згода усіх членів родини взяти в сім'ю вихованця;
- релігійні переконання, чи є розуміння з боку дорослих щодо права вибору прийомною дитиною віросповідання.

Саме на цьому етапі доцільно закріпити за сім'єю соціального педагога, який у подальшому здійснюватиме соціальний супровід родини.

Відвідини родини дозволяють спеціалістам скласти загальне уявлення про батьків, окремих членів, що слугуватиме підставою для підготовки висновку про можливість оформлення сім'ї як прийомної. Якщо в ході попередніх бесід та відвідання сім'ї у спеціаліста виникають сумніви стосовно достовірності отриманої інформації про кандидатів, проводиться додаткова перевірка.

Якщо в ході відвідування сім'ї у спеціаліста виникають сумніви стосовно інформації про кандидатів у прийомні батьки, потребується додаткова перевірка.

Перевірка інформації про кандидатів у прийомні батьки. Для формулювання висновку про можливість оформлення прийомної сім'ї

потрібно максимально повна інформація про батьків та родину в цілому. Саме це гарантує створення оптимальних умов розвитку та виховання дітей.

Під час другої співбесіди кандидатів у прийомні батьки обов'язково попереджають, що надані ними відомості перевірятимуться і на це потрібна їхня згода. Спеціаліст, який перевірятиме інформацію повинен розуміти, що він втручається у приватне життя родини, тому діяти тут потрібно обережно й делікатно. Основне правило – дотримання конфіденційності.

Джерела отримання інформації: місця нинішньої та попередньої роботи кандидатів; місця проживання; навчальні заклади, де навчаються рідні діти; друзі та знайомі, які можуть поручитися за сім'ю; дільничні медичні працівники, які безпосередньо контактують з дітьми та дорослими у родині; дільничні інспектори міліції.

Інформація про кандидатів повинна перевірятися коректно, без порушення особистих прав членів родини. Її доцільно проводити в тому разі, якщо у соціального педагога виникають сумніви щодо достовірності інформації, наданої кандидатами під час зустрічей, і вони підтверджуються при відвідуванні родини.

Співбесіда кандидатів з психологом. Завдання співбесіди кандидатів з психологом, яку організовує соціальний педагог, – з'ясувати мотивації кандидатів взяти дитину в сім'ю на умовах виховання, допомогти батькам прийняти об'єктивне, усвідомлене рішення.

Особи, які хочуть стати прийомними батьками, мають реально оцінювати свій потенціал, щоб бути здатними надати прийомній дитині допомогу відповідно до її актуального стану і розвитку.

Основними завданнями психолога під час співбесіди є:

- зрозуміти мотиваційні чинники кандидатів у прийомні батьки створити прийомну сім'ю;
- допомогти потенційним прийомним батькам усвідомити причини, що спонукають їх взяти на виховання нерідну дитину;
- встановити ймовірність ризику насилля над дитиною;
- оцінити здатність претендентів забезпечити захист прийомної дитини;
- встановити рівень відкритості/замкнутості сімейної системи претендентів у прийомні батьки;
- виявити показники здорового функціонування сім'ї (здатність сім'ї вирішувати складні життєві ситуації без порушення цілісності), її мобільність;
- обговорити показники стабільності шлюбу претендентів;

- прояснити стиль виховання, що практикується сім'єю при вихованні дітей;

- виявити мережу, що підтримує подружжя;
- з'ясувати ставлення членів сім'ї до захворювань.

При проведенні психологічної оцінки кандидатів у прийомні батьки доцільно використовувати такі методи:

Інтерв'ю. Проводиться для оцінки сімейної системи за категоріями гнучкості та згуртованості. Питання для проведення інтерв'ю можна підібрати самостійно або скористатися методикою проведення оціночного інтерв'ю Джея Хейлі.

Генограма – це форма запису сімейного родоводу, в якій доступно фіксується інформація про всіх членів родини протягом трьох поколінь. Генограма графічно показує інформацію, що дозволяє швидко оцінити взаємостосунки членів сім'ї. За необхідності дані генограми поповнюються і корегуються. Основні позначення генограми сім'ї наведено на рисунку.

Екомапа – клієнту пропонується на аркуші паперу графічно позначити всіх своїх близьких. Ступінь зв'язку між ними позначається довжиною лінії. Намальована картина дає змогу кандидату у прийомні батьки з'ясувати їхні сімейні взаємостосунки та мережу можливої підтримки. Показники сприятливої сімейної взаємодії такі:

- взаємоповага;
- взаємозамінність ролей подружньої пари;
- емоційна взаємопідтримка;
- наявність спільних інструментальних цінностей (стосуються виконання роботи, що можна висловити фразою: „Я теж так зробив би”);
- наявність спільних інтересів, хобі;
- ціннісна орієнтація батьків на дітей;
- відкритість сім'ї до співпраці;
- відсутність таємниць для окремих членів родини;
- готовність сім'ї до змін, що пов'язані з появою дитини.

Лінія часу. Цей метод дає змогу побачити основні життєві події кандидатів, усвідомити їхнє значення та вплив на теперішнє життя. Інколи, окремі факти, що зафіксовані на „лінії часу”, можуть відображатися на побудові взаємостосунків з прийомними дітьми.

Отримана інформація під час зустрічі детально обговорюється з кандидатами і є предметом для подальшого аналізу готовності кандидатів створити прийомну сім'ю без упереджень і проєкцій із свого минулого.

Психологічна оцінка спрямована на допомогу потенційним прийомним батькам в усвідомленні власних намірів та реальних можливостей надання турботи прийомній дитині.

Готовність батьків до виховання прийомних дітей передбачає наявність у них певних особистісних якостей 7, що і слід з'ясувати у процесі оцінки кандидатів у прийомні батьки. Основні особистісні характеристики, на які слід звертати увагу при зустрічі, подано в таблиці.

Таблиця 7

Характеристика	Зміст
Надійність	Розуміння наявної ситуації у власній сім'ї та ситуації розвитку дитини. Адекватність надання належної турботи дитині.
Реалістичність	Здатність надати дитині безпечне середовище для проживання та зростання. Готовність захистити дитину відповідно до її інтересів. Вміння долати складні життєві ситуації.
Чесність	Готовність відкрито обговорювати життєві цінності, свої сильні та слабкі сторони. Прийняття та переосмислення минулого дитини, готовність зберегти її біологічне коріння. Здатність задовольняти реальні потреби дитини без маніпулювань.
Відповідальність	За виховання дітей і позитивну сімейну атмосферу. Готовність прийняти дитину на виховання без осудження і докорів.
Гнучкість	Здатність набувати нові знання та навички, готовність змінюватися.
Відкритість	Вміння працювати в команді (з соціальними працівниками, родичами дитини тощо). Брати до уваги точку зору дитини і діяти відповідно до ситуації та рівня її розвитку. Готовність прийняти допомогу інших людей.
Емпатійність та співпереживання	Здатність до збалансованості почуттів.

Під час бесіди з кандидатами з'ясовуються мотиви (неусвідомлені) висловлених ними бажань, а також можливі наслідки, як позитивні, так і негативні, бажані – небажані, що можуть виникнути при створенні прийомної сім'ї. Необхідно щоб особи, які хочуть стати прийомними батьками та батьками-вихователями, реально оцінювали свої можливості, адже саме вони беруть на себе відповідальність за життя і розвиток дітей, які приходять у сім'ю. Вони повинні бути готовими надати прийомній дитині допомогу відповідну її розвитку і стану.

Курс тренінгового заняття з підготовки кандидатів на створення прийомних сімей. Курс тренінгу орієнтований на вирішення низки проблем сім'ї на різних етапах її життєдіяльності: від моменту приходу вихованця і до того часу, коли він її залишає. У ході підготовки потенційні прийомні батьки мають чітко усвідомити особливості розвитку дітей, які приходять у сім'ю, специфіку функціонування прийомної сім'ї порівняно з біологічною родиною.

Соціально-педагогічний тренінг, розрахований на підготовку прийомних батьків, має чітко визначені орієнтири – надати можливість потенційним кандидатам:

- зважити, наскільки серйозне їхнє бажання взяти на себе піклування про чужу дитину;
- оцінити різні аспекти свого сімейного життя і порівняти їх із тим, що необхідно для виховання чужої дитини;
- навчитися поважати потреби дітей, їхній життєвий досвід;
- краще усвідомлювати себе, свої сили, емоції, особисті якості;
- сформулювати уявлення про особливості виховання дітей-сиріт;
- навчитися будувати свої стосунки із соціальним педагогом, як з партнером.

Курс тренінгу орієнтований на вирішення різних проблем прийомної сім'ї на всіх етапах функціонування: від часу приходу дитини до часу, коли вихованець залишає сім'ю. У ході підготовки потенційних прийомні батьки мають чітко усвідомити особливості розвитку дітей, які приходять на виховання у сім'ю, специфіку функціонування такої сім'ї порівняно з біологічною родиною.

Однією із ефективних умов забезпечення роботи сімей є участь у тренінгових заняттях з підготовки кандидатів на створення прийомних сімей соціальних педагогів, які в подальшому здійснюватимуть соціальний супровід цих сімей. Спільне проходження навчання сприяє налагодженню співпраці спеціаліста і батьків. Крім того, соціальні педагоги мають змогу визначитися з індивідуальними особливостями кожної із сімей, їхніми специфічними потребами.

Основні завдання тренінгу з підготовки кандидатів:

- сприяти соціальним педагогам та психологам у розробці психологічного портрета майбутніх прийомних батьків (батьків-вихователів);
- ознайомити кандидатів із специфікою роботи батьків прийомних сімей;
- поінформувати кандидатів щодо правових засад функціонування прийомних сімей;
- сформувати „команди” батьків та соціальних педагогів,

визначити основні шляхи подальшої співпраці;

- підготувати кандидатів до роботи з важкими категоріями дітей;
- зорієнтувати майбутніх вихователів на вирішення проблем, керуючись лише інтересами дітей, на сприйняття кожної дитини як індивідуальності.

Соціальні педагоги мають призводити соціально-психологічне дослідження сімейних умов: відвідання сім'ї, організація спілкування батьків із психологом, забезпечення спеціалістами тренінгу з підготовки кандидатів.

Підбір дітей на виховання. Наступним кроком у створенні прийомної сім'ї є підбір вихованців.

Діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, можуть бути влаштовані у сім'ю з: навчально-виховного закладу (школа-інтернат, будинок дитини, дитячий будинок); лікарні; притулку; сім'ї родичів, знайомих. Найбільш простим є шлях влаштування дітей, які перебувають у навчально-вихованих закладах – є підготовлені документи на дитину, інформація про стан здоров'я та розвитку тощо.

Інформацію про дітей, які потребують термінового влаштування, можуть надати інспектори з охорони дитинства (відділи освіти), спеціалісти служби у справах дітей, органів внутрішніх справ, адміністрація медичних установ, інтернатних закладів для дітей-сиріт, центри соціально-психологічної реабілітації дітей, родичі та знайомі сім'ї, яка не може забезпечити належного виховання дитини.

Соціальні педагоги мають передбачати, що попередні умови виховання і утримання накладають специфічний відбиток на особистість дитини, її розвиток і звички, і відповідні особливості мають бути враховані батьками при прийнятті остаточного рішення про влаштування вихованця в сім'ю. Для цього, перш ніж прийняти рішення про влаштування дитини у сім'ю, прийомні батьки повинні знати стан здоров'я дитини; причину, з якої дитина залишилася без батьківської опіки; вік дитини; інформацію про біологічних батьків і родичів.

Основна умова прийняття рішення батьками про влаштування дитини в сім'ю – отримання повної інформації про діагнози та стан здоров'я дитини. Батьки повинні прийняти виважене рішення і реально розрахувати власні можливості щодо забезпечення нормального розвитку вихованця.

Не всі діти можуть бути влаштовані у сім'ю. Можливі обставини, які є неприйнятними для батьків: вади фізичного та психічного розвитку; наявність асоціальних батьків, родичів; кримінальне минуле; генетична спадковість тощо. Не слід влаштовувати на виховання дитину, якщо батьки не впевнені у правильності свого рішення. В

подальшому це може призвести до конфліктних ситуацій, які травмуватимуть і вихованця і вихователя. Тому краща відмовитися від дитини на етапі вибору, ніж потім завдати їй непоправної шкоди.

Важлива умова прийняття вірного рішення прийомними батьками про влаштування дитини в сім'ю – отримання повної інформації про стан здоров'я дитини. Батьки повинні прийняти тверде рішення і реально розрахувати власні можливості щодо забезпечення нормального розвитку вихованця. Є сім'ї, які готові взяти на виховання дітей із складними діагнозами, але це рішення має бути виваженим, батьки мають бути готові до вирішення тих проблем, які виникнуть з приходом дитини.

Основна умова влаштування дитини в прийомну сім'ю – психологічний контакт між батьками та вихованцем під час знайомства дитини з усіма членами сім'ї. Контакт батьків з дитиною встановлюється ненав'язливо, поступово. Моделі організації знайомства батьків з дитиною розглядаються соціальними педагогами і батьками в ході тренінгу з підготовки кандидатів. Разом з тим, готуючись до знайомства з конкретною дитиною, батьки мають визначити власний стереотип поведінки, свій підхід, який можна змодельовати лише за умови володіння певною інформацією про умови попереднього життя дитини. На етапі знайомства батькам необхідна підтримка соціального педагога.

Методика підбору дітей на влаштування до прийомної сім'ї, яка розроблена на основі досвіду діяльності прийомних батьків з урахуванням досвіду підготовки дітей до усиновлення, що використовується працівниками інтернатних закладів, може бути представлена у вигляді моделі налагодження психологічного контакту з вихованцем складається з декількох етапів:

- збір спеціалістом інформації про дітей, що потребують влаштування у сім'ю – в яких закладах і якого віку;
- відвідання спеціалістом закладу, налагодження контактів з керівництвом, збір інформації про дитину, яка потребує влаштування;
- батьки визначаються, яку саме дитину (вік, стать, індивідуальні особливості тощо) вони хочуть взяти на виховання, враховуючи можливості родини забезпечити її повноцінний розвиток і виховання;
- відвідання закладу – батьки знайомляться з документами, отримують повну інформацію про дитину і остаточно визначаються щодо прийняття її на виховання;
- батьки спільно з соціальним педагогом, на основі інформації про дитину, розробляють модель знайомства і налагодження психологічного контакту з дитиною;
- знайомство батьків з дитиною;

- періодичні зустрічі на безпечній для дитини території з метою налагодження контакту, знайомство дитини з членами сім'ї;
- періодичне і короткочасне відвідання дитиною родини – вихідні, свята;

- перехід дитини на проживання у сім'ю.

Підготовка дитини до розміщення у прийомну сім'ю. Підготовка дитини є необхідним етапом процесу влаштування у прийомну сім'ю. Існують такі рівні підготовки дитини:

- мотиваційний;
- емоційний;
- когнітивний;
- поведінковий.

Підготовча робота з дитиною, яка влаштовується у прийомну сім'ю, проводиться на всіх рівнях. Інтенсивність роботи на тому чи іншому рівні залежить від віку дитини. Чим молодша дитина, тим більше значення має емоційний рівень підготовки. Якщо дитина старшого віку, на передній план виступає когнітивний рівень (обміркування та судження про ситуацію, що склалася). Наприклад, робота з мотиваційною складовою передбачає бесіди психолога з дітьми про їхні майбутні очікування. Ефективним засобом роботи на цьому рівні є оформлення альбому, у якому дитина „розповідає” про себе та майбутню сім'ю у малюнках, фотокартках або в інший спосіб.

Альбом про себе можуть готувати діти старше 3-х років. Він складається переважно з малюнків, хоча за бажанням дитини можна зробити ліпку, аплікацію або записати розповідь. Залежно від віку дитини, її психічного стану зміст альбому буде різний. Дитині можна запропонувати (але ні в якому разі не нав'язувати) тематику малюнків. Наприклад, „Моя сім'я”, „Моя мрія”, „Улюблена іграшка”, „Як я житиму у прийомній сім'ї”, „Моя прийомна сім'я” тощо.

Поведінковий рівень підготовки передбачає використання ігор для відображення звичної поведінки дитини та моделювання нової. У ранньому віці (від 1 до 3 років) при підготовці дитини доцільно використовувати мову казок та символічного опису ситуації.

Робота на когнітивному рівні спрямована на відображення історії життя дитини, щоб допомогти їй зрозуміти минуле та сучасне. Інтенсивність роботи на цьому рівні особливо важлива для дітей підліткового віку.

За допомогою цих та інші методів дитина звикає до того, що у неї з'явиться сім'я. Це дозволяє попередити небажані випадки під час перебування у прийомній сім'ї (втечі з сім'ї, невротизації стосунків тощо).

Організація знайомства дитини і прийомних батьків. Рішення про проведення першої зустрічі прийомних батьків з дитиною приймається після проведення взаємодобору.

Основна умова успішного влаштування дитини у прийомну сім'ю – наявність **психологічного контакту** між прийомними батьками та дитиною. Якщо при першій зустрічі у прийомних батьків виникають сумніви або негативне сприйняття дитини, краще відмовитися від подальших кроків і не сподіватися на те, що з часом щось зміниться. Завданням соціального педагога є виявлення таких сумнівів з метою їх обговорення з прийомними батьками та прийняття рішення взяти на виховання цю конкретну дитину. Краще, коли батьки відмовляться від влаштування конкретної дитини на етапі першого знайомства, ніж після того, як дитина почне звикати до них.

Організація знайомства та входження дитини в сім'ю має певні принципи та правила.

Термін від першого знайомства прийомних батьків з дитиною до повного її входження у сім'ю може тривати від двох тижнів до одного місяця. Контакт батьків з дитиною налагоджується ненав'язливо, поступово. Провести першу зустріч дитини і прийомних батьків допоможе альбом, підготовлений дитиною на попередньому етапі. Першу зустріч слід організувати у невеликому приміщенні у звичному для дитини місці. Зустріч має тривати не більше 20 хвилин. Якщо вік дитини не більше 3-4 років, то прийомні батьки частіше за все не ініціюють спілкування, ведуть себе пасивно, спостерігають за поведінкою дитини, намагаються її відчутти.

З кожною наступною зустріччю час спілкування дитини з батьками поступово збільшується, форми взаємодії розширюються (від пасивного спостереження один за одним через взаємодію з предметами до активного спілкування). Сигналом до завершення зустрічі є настання втоми у дитини.

Процес встановлення довірливих стосунків між батьками і дитиною вимагає проведення систематичних зустрічей в один і той же час.

Батькам не слід приносити на зустрічі іграшки чи дорогі подарунки. Важливо, щоб батьки давали більше простору для ініціативи дитини. Найважливіше при організації і проведенні зустрічей, щоб між дитиною і прийомними батьками встановився контакт і взаєморозуміння без будь-яких допоміжних матеріальних засобів.

Після кількох зустрічей можна організувати спільну прогулянку прийомних батьків і дитини по звичній для неї території. Наступний крок – відвідування дитиною місця проживання прийомних батьків. При першому візиті важливо не перевантажувати дитину надмірною

кількістю знайомств, а тому доцільно, щоб у помешканні були присутні лише члени сім'ї.

Останній етап перед переходом дитини у сім'ю є її прощання з попереднім місцем проживання. Дитина разом з соціальним педагогом збирає свої іграшки й речі. Для процедури прощання дитині має бути відведено достатньо часу. Тому не варто підганяти дитину, а надати їй можливість завершити всі свої справи і висловити почуття до людей, яких залишає. Прийомні батьки разом з дитиною від'їжджають до нового помешкання.

Роль соціальних педагогів в організації знайомства прийомних батьків з дитиною є визначальна. Соціальні педагоги з питань супроводу прийомної дитини й прийомної сім'ї працюють у команді, узгоджуючи свої дії, а саме:

- допомагають дитині скласти альбом про себе і своє життя;
- допомагають батькам разом з біологічними дітьми скласти альбом про їхню сім'ю, звички, сімейні традиції тощо;
- проводять зустрічі прийомних батьків з дитиною;
- виявляють емоційні прояви й реакції дитини та прийомних батьків у процесі знайомства;
- складають та узгоджують з батьками план переходу дитини у прийомну сім'ю;
- надають психологічну підтримку прийомним батькам під час знайомства та налагодження контактів з дитиною, а також обговорюють особливості процесу знайомства.

Юридичне оформлення прийомної сім'ї. Юридичне підґрунтя функціонування прийомних сімей визначене Законом України „Про охорону дитинства” та положенням, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України („Положення про прийомну сім'ю” від 26 квітня 2002 р. № 565).

Створення прийомних сімей в конкретному районі чи місті розпочинається з прийняття розпорядження (рішення), яким визначаються структури, що залучаються до такої діяльності, ступінь їхньої співпраці, механізми фінансування.

Юридичне оформлення прийомної сім'ї фіксується рішенням виконавчого комітету міської, районної у місті (у разі її створення) ради або районної, районної у містах Києві та Севастополі державної адміністрації. Підставою для прийняття рішення про створення прийомної сім'ї є висновок відділу у справах сім'ї та молоді про доцільність створення такої сім'ї. Такий висновок ґрунтується на інформації, яку працівники відділу та центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді отримують під час зустрічей з батьками, відомостях про

сім'ю, яка висловила бажання взяти на виховання дитину-сироту (спосіб життя, сімейні стосунки, виховні можливості сім'ї тощо), за результатами проведення курсу підготовки потенційних прийомних батьків.

Пакет документів, на основі яких приймається розпорядження про створення прийомної сім'ї, складається з шести основних блоків.

Висновок відділу у справах сім'ї та молоді про доцільність створення прийомної сім'ї готується спеціалістами відділу у справах сім'ї та молоді за результатами інтерв'ю, проведеного з кандидатами, на підставі відомостей, отриманих в результаті перевірки інформації про сім'ю кандидатів. Висновок є підставою для прийняття позитивного рішення про доцільність надання сім'ї юридичного статусу „приймна” і має містити таку інформацію: дата звернення громадян до відділу; прізвище, ім'я, по батькові, місце проживання, паспортні дані кандидатів; біографічні дані (сімейне становище, наявність дітей, місце роботи, освіта тощо); стан здоров'я (медичний висновок); матеріальне та фінансове забезпечення; результати збору інформації про кандидатів; обізнаність з правовими наслідками створення прийомної сім'ї; проходження курсу підготовки потенційних прийомних батьків; висновок про доцільність влаштування у сім'ю дітей.

Акт обстеження житлово-побутових умов сім'ї. У цьому документі фіксуються умови проживання сім'ї, яка висловила бажання взяти на виховання дитину-сироту або дитину, позбавлену батьківського піклування.

У акті відображується, наскільки житлові умови дозволяють забезпечити нормальні умови життя і розвитку вихованця у прийомній сім'ї. Під „відповідними житлово-побутовими умовами” мається на увазі можливість забезпечити прийомній дитині належні життєві умови для навчання, гри, відпочинку. При підготовці висновку про те, чи дозволяють житлові умови сім'ї взяти на виховання прийомну дитину, слід враховувати не тільки права прийомної дитини, але й права прийомних батьків, інших членів родини на нормальні життєві умови.

Заява кандидатів. Заява містить прізвище, ім'я, по батькові, паспортні дані, місце проживання родини і мотивацію батьків щодо влаштування на виховання дітей, позбавлених батьківського піклування. Заява готується на ім'я керівника органу, який приймає рішення про створення прийомної сім'ї.

Документи, які надаються потенційними прийомними батьками. Разом з заявою батьки готують низку документів, які є обов'язковими при оформленні прийомної сім'ї. Перелік документів, які необхідно підготувати потенційним кандидатам: копії паспортів батьків; довідка про склад сім'ї; копія свідоцтва про шлюб; довідка про стан здоров'я

кандидатів у прийомні батьки та членів сім'ї, які проживають разом з ними (довідка про відсутність хронічних захворювань, обстеження нарколога, венеролога, психіатра); довідка про проходження навчання; письмова згода всіх повнолітніх членів сім'ї, які проживають разом з кандидатами у прийомні батьки, на утворення прийомної сім'ї, засвідчена нотаріально.

При юридичному оформленні прийомної сім'ї до переліку документів додається ще довідка про доходи потенційної прийомної сім'ї.

Документи на дитину. На дитину, яка направляється у прийомну сім'ю органи опіки і піклування спільно з адміністрацією закладу, в якому перебуває дитина (інтернатний заклад, пологовий будинок, лікарня, центр соціально-психологічної реабілітації дітей, приймальник-розподільник тощо), готують і передають батькам необхідні документи: 1) свідоцтво про народження дитини; 2) медичну довідку про стан здоров'я або витяг з історії розвитку дитини; 3) довідку (атестат) про освіту або висновок про рівень розвитку, наданий психолого-медико-педагогічною консультатцією; 4) документи про батьків або осіб, які їх замінюють (копія свідоцтва про смерть, вирок або рішення суду, довідка про хворобу, розшук батьків та інші документи, що підтверджують відсутність батьків або неможливість виховання ними своїх дітей); 5) довідку про наявність та місцезнаходження братів, сестер чи інших близьких родичів дитини; 6) опис майна, що належить дитині, житлової площі та відомості про осіб, які відповідають за його збереження; 7) пенсійну книжку на дітей, які одержують пенсію, копія рішення суду про стягнення аліментів.

Висновок опікунської ради. Кандидатури прийомних батьків та дітей, які влаштовуються на виховання, розглядаються на засідання опікунської ради. Висновок опікунської ради має містити позитивне рішення щодо можливості оформлення подружжя як прийомної сім'ї та влаштування на виховання дітей. Витяг з протоколу опікунської ради прикладається при підготовці пакету документів на оформлення прийомної сім'ї.

Юридичне оформлення статусу родини, яка бере на виховання дітей, позбавлених батьківського піклування, покладається на відділи у справах сім'ї та молоді. Ця робота передбачає кілька етапів:

- допомога батькам у підготовці документів;
- оформлення висновку про можливість надання сім'ї статусу прийомної;
- оформлення акта обстеження житлово-побутових умов сім'ї;
- підготовка документів на розгляд опікунської ради;

- підготовка документів на оформлення статусу родини органами місцевої виконавчої влади;
- рішення про надання сім'ї статусу прийомної;
- угода влаштування дитини (дітей) до прийомної сім'ї;
- додаток до угоди з обґрунтуванням фінансування дитини (дітей) та форми звітності про використані

На підставі розпорядження про утворення прийомної сім'ї між прийомними батьками та місцевою державною адміністрацією укладається угода про передачу дитини (дітей) на виховання та спільне проживання у сім'ю. При цьому особлива увага приділяється визначенню обов'язків сторін, які підписують угоду: державної адміністрації (виконкому міської ради) та батьків. В угоді визначається розмір витрат на утримання дитини (дітей) в сім'ї, умови нарахування грошей, форми та термін звітності батьків за їх використання. В угоді доцільно передбачити також умови здійснення контролю за діяльністю сім'ї: спеціалісти яких установ і в якому порядку відвідують родину.

Сім'я отримує юридичний статус „приймної” після підписання відповідного розпорядження. Фінансування сім'ї розпочинається у разі підписання угоди про влаштування дитини (дітей) до прийомної сім'ї.

Як свідчать наукові дослідження з психології, влаштування нерідних дітей у прийомні сім'ї призводить до появи нових проблем та ускладнень у стосунках між членами родини. Тому ефективне функціонування прийомної сім'ї, відновлення її виховного потенціалу вимагає постійної підтримки.

Організація роботи з підтримки функціонування прийомної сім'ї має ґрунтуватися на засадах неперервності, професійності, міжвідомчої взаємодії та етапності.

На початковому етапі функціонування прийомної сім'ї здійснюється початкова підтримка. Вона потрібна для сприяння адаптації сім'ї і прийомної дитини до нових умов проживання, пошуку ефективних способів взаємодії. Подальша підтримка спрямована на розв'язання проблем розвитку прийомної дитини в різні періоди її становлення чи проблем функціонування сім'ї, які обмежують її можливості в наданні опіки прийомній дитині.

Процес надання підтримки прийомним сім'ям здійснюється шляхом соціального супроводу.

Учасниками супроводу прийомних сімей є:

- представники органів державної влади;
- соціальні працівники;
- прийомні батьки та їхні діти;
- прийомні діти;

- біологічні батьки прийомних дітей, родичі;
- залучені спеціалісти;
- супервізор.

Учасники процесу супроводу мають усвідомлювати, що ефективність підтримки прийомних сімей залежить від їхньої узгодженої взаємодії. Для цього важливо, щоб принципи взаємодії основних учасників були відображені в угоді про влаштування дитини у прийомну сім'ю. На даний час організацію та здійснення соціального супроводу сімейних форм опіки покладено на Центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді.

Важливими організаційними заходами з підтримки прийомних сімей та прийомних дітей є:

- аналіз дотримання державних гарантій прийомним сім'ям та забезпечення прав прийомних дітей;
- щорічний огляд функціонування сім'ї та розвитку прийомної дитини;
- організація заходів щодо надання благодійної допомоги прийомним сім'ям;
- сприяння розвитку груп взаємодопомоги прийомних батьків (групи зустрічей);
- організація навчання членів прийомних сімей (наприклад, проведення літньої школи для прийомних сімей).

Держава в особі представників відповідних відділів державної адміністрації гарантує надання таких видів матеріальної підтримки прийомним батькам та забезпечення прав прийомних дітей:

- вчасних виплат на утримання дітей в прийомних сім'ях;
- дотримання та забезпечення особистісних й матеріальних прав прийомних дітей (оздоровлення, безкоштовний проїзний квиток, забезпечення житлом, тощо);
- організації супроводу прийомних сімей тощо.

Соціальний супровід прийомних дітей – вид соціально-педагогічної роботи, система комплексних заходів для підтримки, реабілітації та соціалізації прийомних дітей.

Основний принцип роботи соціального педагога, який здійснює супровід прийомних дітей – *індивідуальний підхід до кожної дитини*. Це сприятиме повноцінній соціалізації, реабілітації, збереженню її здоров'я тощо.

Основними завданнями соціального супроводу прийомних сімей є:

- підтримка здорового соціально-психологічного клімату сім'ї;
- навчання та посилення виховного потенціалу прийомних батьків;

- контроль за отриманням батьками державних виплат на утримання дитини;
- формування партнерських стосунків між учасниками соціального супроводу;
- залучення різних видів додаткової допомоги за потребою;
- захист прав та інтересів прийомних сімей;
- підготовка щорічного звіту про ефективність функціонування прийомної сім'ї.

Соціальний супровід прийомних сімей ґрунтується на принципі співпраці між учасниками процесу для виконання головного завдання – соціальної реабілітації та соціалізації прийомних дітей.

Формами роботи соціального педагога із супроводу прийомної сім'ї є: відвідування прийомної сім'ї; підтримка телефонних контактів; організація груп взаємопідтримки, спеціальні індивідуальні освітні програми тощо; представництво інтересів прийомних сімей; посередництво при вирішенні суперечностей; організація надання матеріальної та інших видів допомоги за потребою; щорічний аналіз ефективності функціонування прийомних сімей.

Соціальний педагог та прийомні батьки є партнерами у наданні опіки дитини у прийомній сім'ї. Соціальний педагог є з'єднуючою ланкою між державою та прийомними батьками і саме його кваліфікаційна підготовка та робота забезпечують компетентне вирішення і узгодження усіх поточних питань супроводу прийомної сім'ї.

При соціальному супроводі в процесі підготовки прийомних батьків до створення прийомної сім'ї і передачі їй дітей-сиріт на утримання, соціальний педагог виступає у ролі соціального менеджера, який виконує низку різних функцій, серед яких виділяються основні:

- оцінювальна – визначення конкретних потреб прийомної сім'ї та ресурсів, необхідних для утримання дитини;
- допоміжна – забезпечення послуг прийомним сім'ям у питаннях, які вони неспроможні самостійно вирішувати;
- організаційне об'єднання зусиль різних установ і фахівців з метою задоволення потреб прийомної сім'ї;
- освітньо-виховна – забезпечення членів прийомної сім'ї необхідними знаннями і навичками;
- консультативна – надання прийомним батькам інформації щодо наявних можливостей вирішення конкретної проблеми і допомоги іншим фахівцям у виборі найбільш ефективного методу підтримки;
- посередницька – направлення прийомних батьків і дітей у відповідні установи та до конкретних фахівців;

- координаційна – координація процесу допомоги, що надається різними установами та фахівцями;
- адвокатська – захист прав та інтересів як прийомної дитини, так і прийомної сім'ї;
- адміністративна – здійснення діяльності щодо планування заходів, надання допомоги прийомним дітям і оцінювання її ефективності;
- аналітична – збір та аналіз інформації, необхідної для прийняття рішень.

Основними функціями соціального педагога в роботі з прийомною сім'єю є вивчення відповідності об'єктивних і суб'єктивних характеристик сім'ї, яка претендує взяти дитину, нормативним вимогам; підготовка потенційних прийомних батьків до утримання в сім'ї дитини-сироти чи дитини, яка залишилася без піклування батьків; підбір та підготовка дітей для конкретної прийомної сім'ї; соціальний супровід дитини в прийомній сім'ї; робота з оцінювання ефективності функціонування прийомних сімей; корекційна і профілактична робота з кровною сім'єю дитини.

Робота з прийомною сім'єю проводиться за трьома основними напрямками: освітнім, психологічним, посередницьким.

Освітній напрям передбачає соціальну допомогу в навчанні та вихованні. Допомога в навчанні спрямована на запобігання появи сімейних проблем і формування педагогічної культури прийомних батьків. В основі – соціально-педагогічні методи, які враховують найбільш типові помилки у вихованні дітей в сім'ї: недостатнє уявлення про цілі, методи, завдання виховання; відсутність вимог у вихованні з боку всіх членів сім'ї; сліпа любов до дитини; надмірна суворість; перекладання виховання на освітні заклади; сварки батьків; брак педагогічного такту у взаєминах з дітьми; застосування фізичних покарань тощо. Тому діяльність соціального педагога передбачає проведення широкої освітньої роботи серед прийомних батьків з таких питань: педагогічна, соціально-педагогічна і правова підготовка прийомних батьків до виховання дітей; допомога батькам у формуванні адекватної поведінки у дітей стосовно однолітків; значення особистого прикладу і авторитету батьків у вихованні дітей, ролі батька і матері, взаємини між батьками, налагодження взаємостосунків різних поколінь у сім'ї, методи педагогічного впливу на дітей, формування позитивних взаємин між дорослими і дітьми; виховання дітей у сім'ї з урахуванням статі й віку; соціально-психологічні проблеми „важких підлітків”, проблеми негативного впливу бездоглядності й безпритульності на психіку дитини; самовиховання і його організація, роль сім'ї у керуванні процесом самовиховання дітей і підлітків; заохочення та

покарання у процесі виховання дітей у сім'ї; особливості виховання дітей з відхиленнями у фізичному і психічному розвитку; трудове виховання у сім'ї, допомога дитині у виборі професії, проблеми виявлення і розвитку професійних нахилів і здібностей дітей; організація режиму праці, навчання, відпочинку і дозвілля дітей у сім'ї; підготовка дітей дошкільного віку до занять у школі; моральне, фізичне, естетичне, статеве виховання дітей; розвиток досвіду спілкування у дитячому віці; причини та наслідки дитячого алкоголізму, токсикоманії, дитяча патологія та роль батьків у цьому, зв'язок здоров'я дітей з асоціальною поведінкою їхніх батьків.

Крім цього, соціальні педагоги можуть організувати для прийомних батьків практичні заняття, які допомагають значною мірою впорядкувати побут сім'ї та підвищити її соціальний статус. Соціальні навички, набуті під час практичних занять, можуть бути такими: вміння розпоряджатися домашнім бюджетом, раціональне ведення домашнього господарства, правильне харчування дітей різного віку, навички санітарії та гігієни, етика сімейного життя, культура взаємин між членами родини, адекватне соціальне реагування на проблемні ситуації тощо.

Допомога в реалізації виховної функції сім'ї надається шляхом проведення психологічного консультування чи соціально-педагогічного консультування, створення спеціальних виховних ситуацій для вирішення проблем, надання вчасної соціальної допомоги сім'ї з метою її зміцнення і якнайповнішого використання виховного потенціалу для блага дитини.

Основним напрямом сімейного життя, за яким реалізуються виховні функції, є сфери батьківського обов'язку і любові. Відсутність змістовної життєдіяльності у цих сферах позбавляє сім'ю можливості ефективно впливати на дітей. Вияв активності в одній із цих сфер за рахунок інших викривлює виховний процес, позбавляє його повноти, цілісності, багатогранності.

Якщо батьки не досягають тут позитивного результату родині з'являються неадекватні методи виховання. Соціальному педагогу у процесі надання допомоги сім'ї необхідна розібратися разом з батьками у цих методах і допомогти зупинитися на найбільш адекватних.

Методи сімейного виховання поділяють на дві групи, перша – методи повсякденного спілкування, ділової, довірливої взаємодії і взаємовпливу. Соціальний педагог має довести батькам, яким способом може бути реалізований цей метод (наприклад, обговорення різних життєвих питань у довірливій розмові, розуміння, довіра, спонукання, співчуття, пересторога, чесна критика). Другу групу становлять методи педагогічного і психологічного впливу на особистість дитини з метою

корекції її свідомості й поведінки: метод звертання до свідомості, метод звертання до почуттів, метод звертання до волі та вчинків. Їх батьки використовують тоді, коли у дитини з'являються певні проблеми. Соціальний педагог має підказувати, до яких прийомів краще в тій чи іншій ситуації вдаватися. Активізувати свідомість дитини можна за допомогою прикладу, роз'яснення, збудження психологічного стану радості, шляхом актуалізації мрії, зняття напруженості у взаєминах. До почуттів дитини звертаються (батьки або соціальні педагоги), оперуючи такими поняттями, як совість, справедливість, етика поведінки, самоповага, співчуття і милосердя, страх та безстрашність, відраза та огидливість тощо. Коли ідеться про волевиявлення і реалізацію відповідного вчинку, то батьки мусять вдаватися до переконання, заохочення, покарання.

Таким чином, використання тих чи інших методів та прийомів у виховному процесі має бути динамічним, спрямованим на встановлення реальних стосунків, що створюють таке виховне середовище, яке було б комфортним для всіх членів родини.

Проблеми в сім'ї можуть бути пов'язані з неправильною тактикою у сімейному вихованні. Соціальний педагог у цьому випадку має допомогти усвідомити особливості таких негативних тактик, як „диктат“, „гіперопіка“, „конфронтація“ і водночас оволодіти позитивною тактикою сімейного виховання, так званою „тактикою співробітництва“.

Соціально-психологічна підтримка прийомної сім'ї спрямована на відновлення сприятливого мікроклімату під час сімейних криз. Корекція сімейного мікроклімату проводиться тоді, коли в сім'ї має місце психічне насилля над дитиною, яке призводить до порушення її психологічного і фізичного стану. Донедавна цьому явищу не приділяли належної уваги. Такими видами насильства є залякування, образа дитини, приниження честі та гідності, порушення довіри. Соціальний педагог повинен скорегувати стосунки у сім'ї так, щоб усі необхідні заходи для забезпечення в ній порядку та дисципліни римувалися за допомогою методів, побудованих на повазі гідності дитини.

Посередницька функція соціального педагога в роботі з прийомною сім'єю здійснюється у трьох напрямках: соціальна допомога сім'ї в організації життєдіяльності; координація взаємозв'язку сім'ї з організаціями та установами, соціальними службами для вирішення питань соціальної підтримки і захисту, а також з іншими спеціалістами, які задіяні у процесі соціального супроводу; надання інформації сім'ї з різних аспектів її життєдіяльності.

План соціального супроводу – це план спільних дій соціального педагога та прийомних батьків щодо соціалізації прийомних дітей та

підтримки прийомних сімей. План соціального супроводу складається соціальними педагогами після підписання угоди про влаштування дитини у прийомну сім'ю відповідно до визначених завдань і містить у собі дві частини.

Для прийомної дитини план соціального супроводу (частина перша) складається за такими напрямками:

1. *Економічний супровід* – діяльність спрямована на підтримку матеріального благополуччя прийомної дитини. Передбачає дотримання своєчасності державних виплат на утримання дитини в прийомній сім'ї та пошук додаткових ресурсів для вирішення актуальних потреб дитини, підтримки її здоров'я, процесу навчання та розвитку.

2. *Юридично-правовий супровід* – діяльність, спрямована на дотримання державних гарантій стосовно дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які влаштовані до прийомної сім'ї, а також здійснення заходів із захисту їхніх прав та законних інтересів. Юридичний супровід здійснюється через консультування прийомних батьків, прийомних дітей, соціальних педагогів; написання запитів, листів, клопотань, звернень та інших письмових документів; роботу з нормативною базою для вивчення особливих питань, які виникають в ході поточної роботи та формування тематичних вибірок нормативних актів; підготовки та інструктажу соціальних педагогів для представлення інтересів прийомних дітей; розробку нових та удосконалення існуючих договорів для врегулювання законодавчо невизначених питань; контроль за наявністю усіх необхідних документів у справах прийомних сімей тощо.

3. *Психологічний супровід* – проведення комплексу заходів з реабілітації, реактивації, перенаучіння та ресоціалізації прийомних дітей в прийомних сім'ях. Для цього можуть використовуватися такі форми роботи: моніторинг психічного стану та розвитку дитини, психодіагностика (базова, поточна, за запитом, по виходу дитини і з прийомної сім'ї – завершальна), психокорекція, психотерапія (робота з травмою втрати), консультування, організація та проведення тренінгів, моніторинг інтеграції дитини в прийомній сім'ї.

4. *Медичний супровід* – діяльність спрямована на вирішення питань охорони здоров'я прийомної дитини. Це передбачає: спільне відвідування соціальним педагогом, прийомними батьками та прийомною дитиною дільничного лікаря; складання плану медичного супроводу та контроль за його виконанням; контроль за використанням коштів, заощаджених на рахунку дитини для спеціального лікування; пошук коштів на медичну допомогу для особливих видів лікування тощо.

5. *Педагогічний супровід* – діяльність спрямована на вирішення питань навчання прийомних дітей та здобуття ними освіти. Це передбачає:

складання плану педагогічної роботи з прийомною дитиною в рамках компетенції навчального закладу та контроль за його виконанням; зустрічі та бесіди з керівниками навчальних закладів та педагогічним персоналом (за потребою); підтримка контактів з педагогічними працівниками та керівництвом навчального закладу (за потребою); бесіди з прийомними дітьми та прийомними батьками щодо організації домашнього навчання; заняття з прийомними дітьми (за потребою).

Проживання та сімейні взаємини в прийомній сім'ї – спостереження за тим, як складаються стосунки дитини із членами прийомної сім'ї, чи враховуються потреби прийомної дитини, наскільки дитина комфортно себе почуває в сім'ї. Це здійснюється під час відвідувань прийомної сім'ї, зустрічей та прогулянок з дитиною.

Стосунки з біологічною ріднею – робота спрямована на виконання визнаних доцільними опікунською радою контактів дитини з її біологічними родичами. Це передбачає організацію зустрічей на визначеній території з дотриманням екологічності умов проведення. Робота соціального педагога з біологічними батьками та родичами прийомної дитини проводиться з метою оцінки можливості її реінтеграції. Повернення дитини у біологічну сім'ю можливе внаслідок відновлення здатності батьків (родичів) самостійно та повноцінно турбуватися про дитину. У випадку неможливості реінтеграції соціальний педагог має зважати на доречність усиновлення прийомної дитини.

Частина друга плану, яка стосується прийомної сім'ї містить такі блоки:

1. *Економічний* – включає в себе контроль за своєчасним отриманням прийомними батьками коштів на утримання прийомної дитини в сім'ї, контроль за своєчасним поданням прийомними батьками фінансових звітів, пошук додаткових ресурсів для задоволення потреб прийомної сім'ї.

2. *Моніторинг стану прийомної сім'ї* – включає в себе спостереження за психологічним станом членів прийомної сім'ї, аналіз цих спостережень з метою попередження ускладнень, що можуть виникати у сім'ї. За результатами моніторингу вносяться поточні корективи у план супроводу прийомної сім'ї. Моніторинг здійснюється методом відвідувань, телефонних контактів, організації у Службі зустрічей всіх членів сім'ї.

3. *Консультативний, методично-навчальний* – включає надання консультацій з різних напрямків знань щодо функціонування прийомної сім'ї. Здійснюється згідно плану та за запитом членів сім'ї. Він охоплює такі напрямки – медичний, юридично-правовий, соціальний, педагогічний, виховний. Формами його реалізації є надання необхідної

інформації, проведення консультацій, груп взаємопідтримки, організація індивідуальних та групових форм навчання з метою підвищення виховного потенціалу прийомної сім'ї.

4. *Психологічний* (за потребою) – включає в себе систему заходів, спрямованих на корекцію соціально-психологічного клімату прийомної сім'ї.

Спочатку слід розробити план соціального супроводу на перший місяць існування прийомної сім'ї, враховуючи найбільш гострі проблеми, які потребують термінового вирішення, далі розробляється план супроводу на півріччя. В подальшому складається щорічний план соціального супроводу.

Виконання завдань соціального супроводу прийомних дітей та сімей має здійснюватися окремо уповноваженими соціальними педагогами. Тому чіткий розподіл обов'язків між ними, уміння домовлятися при плануванні візитів, об'єктивність оцінки ситуації, толерантність у спілкуванні є запорукою успішної співпраці.

Спільні відвідування прийомної сім'ї необхідно здійснювати у період взаємної адаптації після влаштування дитини у прийомну сім'ю. Адаптаційний період триває один рік і має такі контрольні межі: перший місяць існування прийомної сім'ї, три місяці, шість та дванадцять місяців. Впродовж першого місяця соціальні педагоги мають відвідувати прийомну сім'ї щотижнево. Протягом наступних трьох місяців – один раз на два тижні, потім, якщо все добре у новоствореній сім'ї, візити плануються один раз на місяць. У період адаптації бажано, щоб під час візитів були присутні всі члени сім'ї для того, щоб мати змогу при потребі поспілкуватися із соціальними педагогами.

Протягом другого року існування прийомної сім'ї відвідування плануються один раз на два/три місяці і мають здійснюватися соціальними педагогами окремо. У подальшому візити плануються один раз у півроку та за потребою.

Моніторинг опіки дітей у прийомних сім'ях

Нагляд за функціонуванням прийомних сімей. Державна опіка дітей у прийомних сім'ях потребує здійснення контролю з боку державних органів влади. Функції створення, підтримки та контролю належного рівня державної опіки у прийомних сім'ях делеговані відділам державних адміністрацій у справах сім'ї та молоді. Функція контролю реалізується через такий вид роботи як нагляд за функціонуванням прийомної сім'ї та надання заміщувальної опіки прийомній дитині.

Нагляд є важливим елементом моніторингу прийомної сім'ї і здійснюється у процесі планових візитів соціальних педагогів. Слід

зазначити, що проведення нагляду не повинно збільшувати кількість візитів у прийомну сім'ю і таким чином спричиняти додаткове навантаження на прийомну родину. Число запланованих на рік зустрічей має бути сталим, проте одні візити мають здійснюватися з метою соціального супроводу, інші – нагляду.

Нагляд за функціонуванням прийомної сім'ї має гарантувати, що прийомні діти виховуються у нормальних умовах і їм нічого не загрожує. Крім того, нагляд – це право і джерело підтримки для прийомних батьків, а не додаткові проблеми. Знання про здібності, сильні та слабкі сторони прийомних батьків уможливають надання належної підтримки, особливо при складних обставинах. Регулярні цілеспрямовані зустрічі допомагають розвивати робочі відносини, гарантують, що соціальний педагог може запропонувати необхідну підтримку.

Органи опіки та піклування несуть відповідальність за узгодженість і своєчасність проведення нагляду та прийняття відповідних рішень за його результатами.

Основними завданнями нагляду за прийомною сім'єю та розвитком дитини є: 1) спостереження за виконанням прийомними батьками плану соціального супроводу прийомної дитини та дотримання ними умов угоди; 2) щорічна оцінка розвитку прийомної дитини; 3) щорічна оцінка ефективності функціонування прийомної сім'ї; 4) аналіз сімейного клімату та виконання прийомними батьками функцій опіки.

Результати процесу нагляду оформлюються у вигляді звіту і виносяться на розгляд комісії фахівців та опікунської ради.

Оцінка розвитку дитини у прийомній сім'ї. Оцінка дитини у прийомній сім'ї спрямована на виявлення змін, що відбулися у її розвитку та з'ясування відповідності надання опіки потребам дитини.

Основними видами оцінки є: оцінка стану здоров'я та розвитку прийомної дитини, яка поділяється на базову, поточну, завершальну; оцінка якості опіки дитини в прийомній сім'ї, яка поділяється на поточну та завершальну.

Базова оцінка (як правило, експертна) проводиться спочатку на етапі влаштування дитини в прийомну сім'ю і включає загальну інформацію про дитину, а також результати діагностики стану здоров'я та розвитку дитини. На підставі даної оцінки складається план соціального супроводу сім'ї і формуються індивідуальні критерії для проведення подальшого щорічного оцінювання (поточного, результуючого).

Поточна оцінка здійснюється методом порівняння попередніх даних з поточними і слугує основою для корекції плану супроводу. Проводиться, як правило, в перший рік функціонування прийомної сім'ї через півроку після влаштування дитини в прийомну сім'ю.

Завершальна оцінка проводиться за півроку до виходу дитини з прийомної сім'ї, щоб з'ясувати, чи готова дитина до самостійного життя. Цей вид оцінки проводиться також у ситуації переводу прийомної дитини чи припинення функціонування прийомної сім'ї.

Для проведення оцінки використовують такі показники:

- стан здоров'я дітей;
- дотримання особистісних прав дітей (право на ім'я, національність, громадянство, підтримку контактів з біологічними родичами тощо);
- забезпечення майнових та житлових прав дітей (спадок, житло тощо);
- рівень розвитку (фізичного, емоційного, соціального, морального тощо) і стан дитини;
- рівень досягнень в освіті;
- відповідність опіки потребам дитини;
- здатність прийомної сім'ї опікуватися про нерідну дитину.

За результатами оцінки складаються рекомендації для подальших дій щодо соціального супроводу прийомної сім'ї та прийомної дитини. Матеріали оцінки надаються органам опіки та піклування, для узгодження подальших дій щодо захисту прав, підтримки дитини та прийомної сім'ї.

Всі матеріали по створенню та супроводу прийомної сім'ї оформлюються в особову справу прийомної сім'ї та прийомної дитини.

Ключові поняття: прийомна сім'я, дитина-сирота, дитина, позбавлена батьківського піклування, соціальний супровід, біологічна сім'я.

Питання та завдання:

1. Дайте визначення поняттю „прийомна сім'я”.
2. Назвіть етапи створення та функціонування прийомної сім'ї.
3. Розкрийте зміст соціально-педагогічної роботи з прийомною сім'єю.
4. Як Ви розумієте поняття „соціальний супровід”?
5. Охарактеризуйте технологію соціального супроводу прийомної сім'ї.

Проблемне завдання. Змодельуйте проблемні ситуації у прийомній сім'ї і знайти шляхи їх вирішення (наприклад, конфлікт прийомних і рідних дітей; відмова прийомної дитини включатися у працю по господарству; поява агресії і жорстокості тощо).

4.3. Сутність соціально-педагогічної роботи з сім'ями військовозобов'язаних

Одним із стратегічних загальнонаціональних пріоритетів державної політики України є захист та підтримка сім'ї як важливого соціального інституту. Це стосується і сім'ї військовослужбовця Збройних Сил України, яка посідає одне з провідних місць у соціальному устрої українського суспільства. Адже від вирішення багатьох проблем, що виникли перед сучасною сім'єю військовослужбовця, залежить результативність реформ, які здійснюються сьогодні у Збройних Силах, боєздатність держави, а також характер процесів, що відбуваються як усередині неї, так і за її межами.

Важливість соціально-педагогічної роботи з військовослужбовцями і їх сім'ями зумовлюється тим, що військовослужбовці є соціальною групою, яка істотно впливає на все суспільство в цілому, оскільки військова служба у Збройних Силах – це особливий, надзвичайно важливий вид діяльності, покликаний гарантувати громадянам України національну безпеку. Зміцнення сім'ї військовослужбовця, її життєстійкості, захист інтересів і прав її членів вимагають спеціально організованої, науково обгрунтованої та технологічно виправданої соціально-педагогічної підтримки.

Перш ніж розглядати комплекс проблем військовослужбовців, необхідно привести деякі дефініції, які відповідно до чинного законодавства встановлюють статус визначуваних явищ.

Громадянин, який проходить військову службу, є військовослужбовцем і має правову позицію, яка визначається Законом України „Про військовий обов'язок і військову службу”.

Військова служба є державною службою особливого характеру, яка полягає у професійній діяльності придатних до неї за станом здоров'я і віком громадян України, пов'язаній із захистом Вітчизни (Закон України „Про військовий обов'язок і військову службу”).

Військова служба у Збройних Силах – це дуже важливий вид діяльності, покликаний гарантувати національну безпеку України. За своєю суттю вона є діяльністю військовослужбовців, для якої характерні певні обмеження: чітка регламентація професійної діяльності, поведінки та побуту; певні обмеження у деяких особистих, громадянських, політичних та соціально-економічних правах (наприклад, військовослужбовцям заборонено вступати до політичних партій, або членство у таких на період служби призупиняється; свобода слова, доступ до отримання інформації обмежуються таким поняттям як „нерозголошення військової таємниці”); відсутність звичних умов

життя; звуження кола людей, з якими спілкується військовослужбовець і його сім'я. Діяльність військовослужбовців, які виконують конституційний обов'язок із захисту Вітчизни, часто пов'язана з ризиком для життя. На особистість, стиль життя військовослужбовця впливає також можливість застосування насильства (іноді – з використанням зброї) при виконанні закріплених законом функцій.

Незважаючи на все це, специфіка праці військовослужбовця формує у нього такі соціально-типові якості, характерні для військової професії, як: законслухняність, відповідальність, мужність, дисциплінованість, вольові якості та ін. Ці якості набувають характеру духовно-моральних зразків, цінностей, норм, що формують так звану військову субкультуру.

Для людей, які проходять військову службу встановлюються склади військовослужбовців: *рядовий склад* (солдат, старший солдат, матрос, старший матрос), *сержантський і старшинський склад* (молодший сержант, сержант, старший сержант, старшина, прапорщик, старший прапорщик, старшина 2 статті, старшина 1 статті, головний старшина, головний корабельний старшина, мічман, старший мічман) та *офіцерський склад* (молодший офіцерський склад (молодший лейтенант, лейтенант, старший лейтенант, капітан, капітан-лейтенант); старший офіцерський склад (майор, підполковник, полковник, капітан 3 рангу, капітан 2 рангу, капітан 1 рангу); вищий офіцерський склад (генерал-майор, генерал-лейтенант, генерал-полковник, генерал армії України, контр-адмірал, віце-адмірал, адмірал).

Від приналежності до того або іншого складу залежить статус військовослужбовця, його субординаційна позиція, матеріальне становище, побічно – стан здоров'я, родинні обставини та інше. Тому соціальні проблеми військовослужбовців до певної міри можуть бути згруповані залежно від їх приналежності до того або іншого складу.

Розрізняють такі види військової служби:

- строкова військова служба;
- військова служба за контрактом осіб рядового, сержантського і старшинського складу;
- військова служба (навчання) курсантів (слухачів) вищих військових навчальних закладів, а також вищих навчальних закладів, які мають у своєму складі військові інститути, факультети військової підготовки, кафедри військової підготовки;
- військова служба за контрактом осіб офіцерського складу;
- військова служба за призовом осіб офіцерського складу.

На строкову військову службу в мирний час призиваються придатні для цього за станом здоров'я громадяни України чоловічої

статі, яким до дня відправлення у військові частини виповнилося 18 років, та старші особи, які не досягли 25-річного віку і не мають права на звільнення або відстрочку від призову на строкову військову службу.

Від призову на строкову військову службу в мирний час звільняються громадяни України:

- які визнані за станом здоров'я непридатними до військової служби;
- які до дня відправлення на строкову військову службу досягли 25-річного віку;
- батько або мати, рідний (повнорідний, неповнорідний) брат або сестра яких загинули, померли або стали інвалідами під час проходження військової служби або зборів військовозобов'язаних. Призовники, які мають право на звільнення від призову на цій підставі, можуть його не використовувати;
- які до набуття громадянства України пройшли військову службу в інших державах;
- які були засуджені за вчинення злочину до позбавлення волі, обмеження волі, арешту чи виправних робіт, у тому числі із звільненням від відбування покарання;
- яким після закінчення вищих навчальних закладів присвоєно військові (спеціальні) звання офіцерського (начальницького) складу.

Деяким категоріям призовників надається відстрочка від призову на строкову військову службу (наприклад, за сімейними обставинами, станом здоров'я, для здобуття освіти та продовження професійної діяльності); умови та термін відстрочки надається призовникам за рішенням районної (міської) призовної комісії відповідно до Закону України „Про військовий обов'язок і військову службу”.

Терміни строкової військової служби за призивом встановлюються:

- для солдатів і матросів, сержантів і старшин, які проходять строкову військову службу в Збройних Силах України та інших військових формуваннях, – до 12 місяців;
- для матросів і старшин, які проходять строкову військову службу на кораблях, суднах і в берегових частинах бойового забезпечення Військово-Морських Сил Збройних Сил України та Морської охорони Державної прикордонної служби України, – до 18 місяців;
- для осіб, які мають вищу освіту за освітньо-кваліфікаційним рівнем підготовки спеціаліста або магістра, – до 9 місяців.

Для людей, які проходять військову службу за контрактом, встановлюються такі строки військової служби:

- для військовослужбовців, прийнятих на посади рядового складу, – 3 роки;

- для військовослужбовців, прийнятих на посади сержантського і старшинського складу, – 5 років;
- для курсантів вищих військових навчальних закладів та військових навчальних підрозділів вищих навчальних закладів – час навчання у вищому військовому навчальному закладі або військовому навчальному підрозділі вищого навчального закладу;
- для осіб офіцерського складу – 5 років.

На наш погляд, одне із провідних місць у забезпеченні належного функціонування Збройних Сил України займає сім'я військовослужбовця. Тип сім'ї військовослужбовця можна визначити за рядом ознак: якістю зовнішніх і внутрішніх меж (ретрофлексуючі і дезорганізовані); структурою влади (авторитарні, демократичні та ліберальні сім'ї); стадією становлення (молоді, середні, зрілі); складом (нуклеарні, розширені, змішані (перебудовані), неповні сім'ї, подружні); розподілом ролей (традиційні (патріархальні чи матріархальні), егалітарні); психологічним кліматом (сім'ї із сприятливим і несприятливим психологічним кліматом); мірою негараздів (проблемні, конфліктні, кризові); основними функціями сім'ї: рівнем матеріальної забезпеченості (бідні, малозабезпечені, забезпечені, багаті), професійною приналежністю, освітнім рівнем, віком, ставленням до релігії та особливими умовами сімейного життя, складом сім'ї (прості (неповні, прості нуклеарні (батьки і діти), складні (батьки, діти, дідуся, бабусі – у різних варіантах), великі (батьківська пара, декілька дітей із своїми сім'ями – три і більше подружніх пар)), кількістю дітей в сім'ї (інфертильні (бездітні), одностітні, малодітні (дві дитини), багатодітні (трьох і більше дітей до 16 років)), однорідністю соціального складу (однорідні, різнорідні); тривалістю подружнього життя (сім'ї молодят, сім'ї з тривалістю подружнього життя: від 1 до 3 років, від 3 до 5 років, від 5 до 10 років, від 10 до 20 років, від 20 до 25 років, від 25 до 30 років, від 30 років і більше), типом керівництва (еголітарні; авторитарні); типом юридичних взаєностосунків (побудовані на шлюбних стосунках; позашлюбні; оформлені юридично, але проживають окремо), юридичними взаєностосунками батьків та дітей (рідні діти; зведені діти; усиновлені діти; опікунські сім'ї), якістю емоційно-психологічних взаєностосунків у сім'ї (гармонійні; конфліктні; емоційно невірноважені; дезорганізовані); сім'ї із специфічними проблемами (наявністю психічних чи фізичних захворювань, правопорушників, алкоголіків, наркоманів, захворювань на СНІД, схильності до суїциду, інвалідів); благополучні і неблагополучні (у тому числі – зовні благополучні) сім'ї; професійною ознакою (сім'ї офіцерів (молодших і старших, керівного складу), сім'ї

прапорщиків (які перебувають на командних, технічних посадах і посадах тилового забезпечення); сім'ї курсантів; сім'ї рядового і сержантського складу; сім'ї військовослужбовців-жінок; сім'ї цивільного персоналу (працівників силових відомств, які несуть службу); ставленням до військового соціуму (новоприбулі сім'ї; сім'ї, що вибувають до місця служби військовослужбовця; осілі сім'ї; сім'ї військових пенсіонерів; сім'ї військовослужбовців, звільнених у запас; сім'ї військовослужбовців – ветеранів війни, учасників бойових дій) тощо. Типів сучасних сімей військовослужбовців можна назвати значно більше. Крім того, у межах кожного типу можна визначити окремі види сімей військовослужбовців.

Таким чином, ситуація, що склалася вимагає розробки та реалізації низки радикальних заходів: по зміні соціального статусу військовослужбовців і членів їх сімей, закріпленого в законодавчому порядку; щодо пріоритетного розвитку соціальної, соціально-педагогічної роботи з ними в закритому військовому соціумі; з пошуку і використання потенціалу не лише державної та відомчої соціальної політики щодо цієї специфічної групи населення, але і нетрадиційних (або незвичних в даний час) форм надання соціальної допомоги членам сім'ї військовослужбовця. Ці заходи мають здійснюватися на декількох рівнях.

Теоретико-методологічний рівень припускає глибоке вивчення соціальної ситуації в країні та перспектив її розвитку у всіх сферах суспільної життєдіяльності, в тому числі і в Збройних Силах України; прогнозування можливих їх змін у соціальному самопочутті та статус основних соціальних груп населення, серед яких важливе місце належить військовослужбовцям та членам їхніх сімей; цілепокладання в розвитку соціальної сфери життя суспільства і Збройних Сил України; визначення співвідношення соціальних потреб військовослужбовців та членів їхніх сімей з економічними можливостями суспільства на тому чи іншому етапі його розвитку; формування іміджу військовослужбовця як високопрофесійного фахівця і відповідного ставлення до нього з боку суспільства та ін.

Концептуально-політичний рівень вирішення соціальних проблем передбачає вироблення соціальної політики по задоволенню життєвих інтересів військовослужбовців та членів їхніх сімей. Соціальна політика відносно Збройних Сил України може розглядатися і як сукупність пріоритетів у розвитку їх соціальної сфери, і як сукупність правил, певних принципів і підходів до вирішення соціальних проблем даних категорій населення на конкретному етапі розвитку суспільства. В даний час пріоритет у формуванні та реалізації соціальної політики стосовно Збройних Сил України належить державі,

що не має, однак, для цих цілей достатніх коштів.

Громадсько-цивільний рівень припускає участь у формуванні та реалізації соціальної політики стосовно Збройних Сил України недержавних, громадських об'єднань і комерційних структур. У зв'язку зі своїми статутними цілями або комерційними інтересами ці представники громадянського суспільства здатні не тільки впливати на вироблення пріоритетів розвитку соціальної сфери армії і флоту, здійснювану представниками держави, але й докладати серйозні зусилля з розвитку та функціонування соціальної інфраструктури у військовому середовищі. Логічно припустити, що збільшення ролі всіх суб'єктів соціальної політики щодо армії буде сприяти більш якісному вирішенню соціальних проблем військовослужбовців та членів їхніх сімей.

Нормативно-юридичний рівень вирішення цих проблем передбачає забезпечення соціально-правового захисту військовослужбовців та членів їхніх сімей. При цьому під соціально-правовим захистом розуміється система соціальних гарантій (а також діяльність з їхньої розробки, законодавчого закріплення і реалізації), що забезпечують мінімально достатні умови життя. Ці соціальні гарантії складають частину загального законодавства країни в соціальній сфері.

Військово-практичний рівень вирішення соціальних проблем військовослужбовців та членів їхніх сімей передбачає формування системи соціально-педагогічної роботи з даною категорією.

Проблеми військовослужбовців (та їхніх сімей) обумовлені покладеними на них обов'язками по озброєному захисту держави, що передбачає виконання поставлених завдань в будь-яких умовах, у тому числі з можливим ризиком для життя. Це визначає особливості цієї соціально-рольової системи, в якій вони діють. Функціональні обов'язки військовослужбовців строго регламентовані, а субординаційна структура є жорстко ієрархічною. Накази вищестоящих осіб не обговорюються і підлягають неухильному виконанню незалежно від відношення до наказу тієї особи, яка його отримує. Крім того, у військовослужбовця (і у ряді випадків його сім'ї) відсутня можливість вибору заняття і місця проживання. Людина, яка проходить військову службу, часто піддається впливу несприятливих чинників: емоційне і фізичне перевантаження, дія шуму, вібрації, хімічних реагентів, замкнутого простору, монотонія, сенсорна депривація, постійний вимушений контакт з іншими військовослужбовцями, відсутність можливості побути на самоті, міжособистісна напруженість, міжособистісні конфлікти.

Усі проблеми і кризи українського суспільства знаходять віддзеркалення в Збройних Силах України, одному з соціальних

інститутів країни. Так, зниження якості здоров'я й інтелекту населення призводить до того, що на військову службу потрапляють особи з серйозними соматичними або психічними захворюваннями (з іншого боку, непосильні армійські навантаження, неякісне харчування з вираженим білково-вітамінним дефіцитом призводять до появи або загострення у військовослужбовців різних захворювань); зростання злочинності у суспільстві, збільшення масштабів наркоманії і алкоголізму обумовлюють підвищення числа злочинів, що здійснюються військовослужбовцями, небезпека для самих військовослужбовців стати жертвою злочину з боку своїх колег.

Одна з гострих проблем сучасних Збройних Сил України – наявність декількох статусних систем в її рядах: офіційна (формальна) „статутна” система взаємин, яка визначається загальним законодавством і відомчими документами (статутами, інструкціями й т.п.); „дідівська” система, тобто неформальний, але, проте, широко поширений пріоритет старослужбових солдат, що насаджується ними самими, і пригноблення, приниження новобранців; „земляцька” статусна система, відповідно до якої влада і вплив у військових колективах розподіляються залежно від приналежності до певного територіального або національного угруповання. Наявність декількох статусних систем є віддзеркаленням характерної для сучасного суспільства аномії, тобто розпаду колишніх ціннісних систем, з симптомом загальносоціальної морально-психологічної кризи. Наслідком подібного становища є зниження керованості військовими колективами, падіння дисципліни, насильство, якому частенько піддаються військовослужбовці, поширення суїциду в Збройних Силах України, причому не лише серед рядового і сержантського складу, що, як правило, обумовлено „неформальними” стосунками у військових колективах, але і серед офіцерів.

Унаслідок соціально-економічних труднощів, які зазнає країна, затримуються грошові виплати військовослужбовцям, розпадається система матеріально-технічного постачання, застарівають техніка і озброєння.

Крах колишньої ідеологічної системи, в якій Збройні Сили України, займали одне з провідних місць як символ державності, патріотизму, священного обов'язку захисту Вітчизни від зовнішніх ворогів, відсутність інших цінностей, які повинні були прийти на зміну колишнім, є причиною морально-психологічної кризи багатьох військовослужбовців, відчуття ними безцільності своєї діяльності, падіння престижу військової служби, масового ухилення від призову в армію, невпевненості військовослужбовців у стабільності свого

існування, своєму майбутньому.

Загальність військової служби не здається суспільству виправданою: більшість населення підтримує перехід Збройних Сил України на контрактний принцип формування і виключно добровільне несення громадянами військової служби. Відсутність гарантованого Конституцією права на альтернативну військову службу, слабка юридична і соціальна захищеність усіх категорій військовослужбовців, економічні й побутові труднощі – усе це обтяжує морально-психологічне самопочуття військовослужбовців.

Неясність планів військової реформи, кадрових перспектив військовослужбовців, масові звільнення офіцерського складу без надання належних їм за законом житла і виплат, труднощі з влаштуванням на роботу після закінчення військової служби створюють ще один проблемний комплекс „перехідного” періоду – між закінченням військової служби і адаптацією до громадської дійсності.

Особливу групу складають проблеми учасників війни і озброєних конфліктів, і їх реадaptaція до мирного життя. По-перше, особи, що отримали поранення або, тим більше, що втратили повністю здоров'я, працездатність, здібність до соціального функціонування, не користуються в даний час адекватним рівнем соціального забезпечення; вони та їхні сім'ї мають цілий ряд матеріальних, фінансових, житлових, медичних і соціальних проблем, на вирішення яких ні у них самих, ні у держави в даний час не вистачає ресурсів.

По-друге, це, навіть ті, військовослужбовці, які не отримали поранень в подібних озброєних конфліктах, але є носіями так званого „посттравматичного стресового синдрому”.

Його основні симптоми: слабкість психіки, при якій незначні проблеми сприймаються як нездоланні перешкоди, що штовхають людей на прояв агресії або самогубство, відчуття провини перед загиблими (за те, що залишився живий), негативне або зневажливе відношення до соціальних інститутів.

Цей контингент складний ще й тим, що в перші п'ять років після повернення з „гарячих точок” у них практично не буває захворювань. Для них у цей час характерна лише різна ступінь психоемоційного напруження. Проте через кілька років різко зростає захворюваність цих осіб навіть в порівнянні зі звичайними людьми такого ж віку, які не брали участі у військових конфліктах.

На жаль, в історії нашої країни достатньо багато „дивних” війн і конфліктів. Крім того, цілий ряд дій представників Збройних Сил України не отримали суспільного визнання, а їх учасники, що ризикували життям і що втратили здоров'я, не мають належного соціального забезпечення –

наприклад, учасники ліквідації аварії на Чорнобильській АЕС. Це серйозна соціальна проблема, і її вирішення може бути лише комплексним: вживання соціальних заходів, використання всіх видів реабілітації осіб, які постраждали в наслідок військової служби, розвиток протезних служб, формування доступного середовища для інвалідів, організація психологічної підтримки, зміна відношення суспільства до осіб, які виконували свій обов'язок перед державою і тому заслуговують на допомогу й підтримку.

На основі ґрунтовного аналізу літератури серед найбільш значущих сьгодні проблем сімей військовослужбовців можемо виділити такі:

1) малозабезпеченість, зумовлена економічними проблемами Збройних Сил України, наслідком яких є низька оплата праці. Проблеми щодо забезпечення сім'ї військовослужбовця посилюються у зв'язку з тим, що він не може знайти додаткові заробітки (юридично заборонено законом, фактично блоковано ненормованим робочим днем), необхідністю високої оплати за оренду житла (за умови відсутності постійного власного житла), труднощами з працевлаштуванням дружини;

2) проблеми з житлом, викликані дефіцитом житлового фонду в Україні в цілому і в Збройних Силах зокрема. Дефіцит зумовлюється низкою причин: збереженням державної житлової заборгованості Збройним Силам; невиконанням органами влади законодавчих актів з фінансування будівництва і надання військовослужбовцям житла; низьким рівнем матеріального достатку кадрових військовослужбовців, що не дозволяє їм самостійно будувати або купувати житло; постійне зростання цін на житло;

3) проблеми зі здоров'ям як самого військовослужбовця, так і членів його сім'ї, які пояснюються труднощами, пов'язаними із специфікою сучасної військової праці (зростання соціальної напруженості, підвищення фізичних і психологічних навантажень, дія різних негативних чинників середовища, необхідність постійної соціально-психологічної адаптації до нових умов), і відсутністю можливості постійно отримувати висококваліфіковану спеціалізовану медичну допомогу;

4) проблеми з освітою і вихованням дітей з'являються у зв'язку з частими змінами навчальних закладів, неможливістю вибору місць навчання, віддаленістю від культурних і академічних центрів. Перевантаженість службовими обов'язками і їх підвищена складність заважають нормальній участі військовослужбовця у вихованні дітей, викликають внутрісімейну гіперпроекцію на стосунки з дітьми через специфічний характер військової діяльності. Нерідко трапляються і смислові конфлікти, коли діти не розділяють ціннісних орієнтацій батьків;

5) проблеми з працевлаштуванням і соціальним становищем

дружин військовослужбовців пояснюються обмеженістю в місцях проходження служби робочих місць за фахом. У віддалених гарнізонах і військових містечках робочих місць не вистачає взагалі, що змушує дружин військовослужбовців залишатися без роботи;

б) напруженість і соціально-психологічний дискомфорт у сім'ї зумовлюються, окрім спільних сімейних проблем, величезною кількістю специфічних чинників: зростанням соціальної напруженості, розчаруванням і невпевненістю у професійній діяльності, частими переїздами на необлаштовані місця проживання, втому від важкої і напруженої роботи, впливом гомогенного чоловічого колективу, недоліками спілкування в сім'ї, відчуттям нереалізованості своїх можливостей у дружин військовослужбовців, проблемами з дітьми, невпевненістю у майбутньому та ін.;

7) проблема неадекватної взаємодії сім'ї з соціумом, яка стає особливо актуальною у зв'язку зі зростанням кількості дезорганізуючих чинників, які впливають на сім'ю.

Виходячи із зазначених проблем, метою соціально-педагогічної роботи з сім'ями військовослужбовців Збройних Сил України є налагодження їх позитивно спрямованої життєдіяльності та створення оптимальних умов для соціалізації членів сімей. При цьому до основних завдань соціально-педагогічної роботи з сім'ями військовослужбовців належать: визначення оптимальних умов здійснення соціально-педагогічної роботи; налагодження ефективної соціально-педагогічної роботи; соціальний захист сімей військовослужбовців; зміцнення, гармонізація та розвиток духовних процесів, внутрішньосімейних стосунків, зв'язків із соціальним оточенням; активізація функцій сім'ї, надання допомоги у вихованні дітей; посилення позитивного впливу сімей на виконання військовослужбовцями своїх професійних обов'язків.

Виділяють наступні сфери життєдіяльності військовослужбовців, де проходить соціальна взаємодія і формуються соціальні відносини:

- військово-службова;
- суспільно-політична;
- сімейно-побутова;
- культурно-дозвілєва;
- сфера міжособистісної взаємодії (соціально-психологічна сфера).

Військово-службова сфера – сфера життєдіяльності військовослужбовців, де реалізується їх головна предметно-цільова функція, пов'язана з військовою службою, виконанням службових завдань, посадових, спеціальних і функціональних обов'язків, а також з дотриманням військових ритуалів.

Ця сфера відіграє вирішальну роль у формуванні та становленні особистості професійного військового в умовах військового середовища. У функціонуванні цієї сфери першорядне значення має організація таких видів діяльності, як бойова, громадсько-державна і спеціальна підготовка.

Громадсько-політична сфера – сфера життєдіяльності військовослужбовців, яка пов'язана з реалізацією ними сукупності громадських, особистісних, політичних і соціально-економічних прав і свобод, встановлених законом, закріплених в нормах права і гарантованих державою.

Сімейно-побутова сфера – сфера життєдіяльності військовослужбовців, яка пов'язана із задоволенням їхніх потреб на сімейному і побутовому рівні. Основними предметними чинниками даної сфери є житлові та побутові умови життєдіяльності військовослужбовців та членів їхніх сімей, забезпеченість усіма видами достатку та ін.

Культурно-дозвілєва сфера – сфера життєдіяльності військовослужбовців, яка пов'язана із задоволенням їхніх духовних потреб і організацією їх дозвілля і вільного часу. Особливості територіального розташування багатьох частин Збройних Сил України та військових формувань інших силових відомств, їх віддаленість від населених пунктів створюють значні проблеми в реалізації даних потреб особистості військовослужбовця і членів його сім'ї.

Сфера міжособистісної взаємодії (соціально-психологічна сфера) охоплює взаємодію на формальному (службовому) і на неформальному рівні, засвоєння і виконання військовослужбовцями різних соціальних ролевих функцій, процес їхнього входження в нову соціальну середу, в системи соціальних зв'язків і відносин між собою, з командним і підлеглим особовим складом, з членами сім'ї та соціальним оточенням.

Соціально-педагогічна робота з сім'ями військовослужбовців Збройних Сил України здійснюється відповідно до Законів України „Про Збройні Сили України”, „Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей”, Концепції виховної роботи у Збройних Силах України та інших військових формуваннях України, Концепції гуманітарного і соціального розвитку Збройних Сил України, ряду інших законодавчих та нормативних документів.

Зміст соціально-педагогічної роботи з сім'ями військовослужбовців Збройних Сил України та її результативність залежать від багатьох чинників, і, насамперед, від особливостей життєдіяльності цих сімей. До таких особливостей відносимо:

1. Переважаюча нуклеарність і малодітність (виховують двоє дітей) сімей, що зумовлюється частими переїздами у зв'язку із зміною місця проходження служби та, у більшості випадків, низьким рівнем матеріального забезпечення військовослужбовців;

2. Дистантність більшості сімей (приблизно 75 % сімей військовослужбовців проживають нарізно), що викликано проблемами у забезпеченні роботою дружин військовослужбовців за місцем проходження служби чоловіком та труднощами у забезпеченні сім'ї житлом;

3. Нереалізованість сподівань стосовно один одного у зв'язку із специфікою військової професії;

4. Мінімальний розподіл праці на „чоловічу” і „жіночу” у більшості сімей, у зв'язку із специфікою військової служби (закономірним є підвищення статусу жінки в сім'ї, яка виконує типово керівну роль у веденні господарства);

5. Раннє „дорослішання” дітей військовослужбовців, пов'язане із специфікою професійної діяльності батьків-військовослужбовців, частими переїздами, що зумовлюють швидше формування навичок переборювати труднощі, долати стреси тощо;

6. Складність стосунків дітей і батьків, зумовлена можливістю дітей проводити велику частину вільного часу поза сім'єю, або лише під наглядом матері. Як правило, цей час вони присвячують заняттям, що є прийнятними серед однолітків, і далеко не завжди піклуються про схвалення їх батьками.

Виходячи із зазначеного, метою соціально-педагогічної роботи з сім'ями військовослужбовців є гармонізація внутрісімейної взаємодії, налагодження позитивно спрямованої життєдіяльності сімей, організація співпраці індивіда і соціального військового середовища. Саме взаємозв'язок індивіда і соціального військового середовища обумовлює основні завдання соціальної діяльності з сім'ями військовослужбовців: здійснення впливів на індивіда з метою його соціалізації у військовому середовищі, забезпечення його входження в конкретний військовий соціум; вдосконалення соціального військового середовища (і, природно, конкретного військового соціуму) в інтересах індивіда; оптимізація взаємодії індивіда і соціального середовища; організація соціальної взаємодії в сім'ях; налагодження позитивно спрямованої життєдіяльності сімей військовослужбовців.

Об'єктом діяльності соціального педагога з сім'ями військовослужбовців є конкретна сім'я (особа), включена у соціальне військове середовище, подружжя, дитина, оточення сім'ї. Предметом – практична діяльність відповідних інститутів і організацій, а також окремих осіб із забезпечення взаємозв'язку сім'ї військовослужбовця і

середовища її життєдіяльності. За змістом діяльність соціального педагога з сім'єю військовослужбовця поділяється на такі види: освітня; виховна; психологічна; посередницька. Залежно від терміну надання, основні види соціальної допомоги сім'ям військовослужбовців поділяють на: короткочасні та довготривалі (від чотирьох місяців і більше).

Численні наукові дослідження доводять, що соціально-педагогічна робота з даною категорією сімей підпорядковуватиметься наступним принципам:

1) *соціально-політичним*: принципу законності та прав людини, який полягає у забезпеченні державою та відповідними соціальними інститутами реалізації прав і свобод, ратифікованих нашою державою; принципу державного підходу до завдань, який реалізується шляхом активної участі держави у підготовці і організації соціально-педагогічної роботи з сім'ями військовослужбовців; принципу зв'язку змісту соціальної діяльності з конкретними умовами функціонування сім'ї військовослужбовця, що полягає у організації допомоги та підтримки, зумовленій умовами макро- і мікросередовища цієї сім'ї;

2) *соціально-педагогічним*: принципу особистісного соціально-діяльсного підходу до професійної діяльності, який забезпечує облік у соціально-педагогічній роботі усієї сукупності потреб кожного члена сім'ї військовослужбовця, переорієнтацію членів сім'ї з пасивно-споживчої на активно-змінюючу соціальну діяльність; принципу диференційованого і індивідуального підходу до об'єкта діяльності, який передбачає необхідність відмежування конкретних потреб сім'ї військовослужбовця від загальних, врахування індивідуальних особливостей кожного члена сім'ї і ситуації, що склалася; принципу суверенності сім'ї, який забезпечує врахування права сім'ї на пошук та отримання (чи відмови від) допомоги, вибору з наявних варіантів надання допомоги найбільш прийняттого для сім'ї, погодження щодо втручання в особисте життя сім'ї військовослужбовця (за винятком випадків, обумовлених законом);

3) *організаційним*: принципу інтеграції, який забезпечує координацію зусиль керівництва військової частини, державних і недержавних організацій у вирішенні проблем сімей військовослужбовців; принципу професійної компетентності, який передбачає надання допомоги спеціалістами відповідного кваліфікації та підкреслює обов'язковість професійної підготовки фахівця; принципу контролю, який забезпечує контроль щодо організації та здійснення соціальної підтримки і захисту, їх результативності, а також формування рекомендацій з підвищення ефективності цих процесів;

4) *специфічним*: принципу соціокультурної спрямованості соціальної діяльності, який передбачає використання поняття „культура соціального військового середовища” як мету і критерій оцінки рівня розвитку середовища існування сімей військовослужбовців у конкретних військових частинах, містечках, гарнізонах, місцях їх компактного проживання; принципу наукової обґрунтованості соціальної діяльності, що забезпечує вивчення вітчизняного і зарубіжного досвіду, визначення змісту, організації і методики соціальної діяльності з військовослужбовцями і їх сім'ями; принципу цілеспрямованості, відповідно до якого соціальний педагог повинен цілеспрямовано досягати позитивного результату у роботі з сім'єю військовослужбовця, впливаючи на свідомість, волю, почуття і вчинки як членів сім'ї, так і її оточення; принципу універсальності, згідно якого слід виключити дискримінацію при наданні соціальної допомоги сім'ї військовослужбовця за будь-якими ознаками: ідеологічними, політичними, релігійними, національними, расовими, віковими, тощо; принципу соціального реагування, який передбачає усвідомлення необхідності вживати заходів до виявлених соціальних проблем сім'ї військовослужбовця, діяти відповідно до конкретних обставин соціальної ситуації індивідуальної сім'ї; принципу клієнтоцентризму, що означає визнання пріоритету прав сім'ї військовослужбовця в усіх випадках, крім тих, де це суперечить правам та інтересам інших людей; принципу опори на власні сили, який підкреслює суб'єктну роль сім'ї військовослужбовця, її активну позицію у вирішенні своїх проблем (йдеться про сім'ї, достатньо дієздатні з огляду на їх інтелектуальні, психічні та фізичні ресурси); принципу конфіденційності, що полягає у забезпеченні нерозголошення тієї інформації про сім'ю військовослужбовця, яка може завдати їй шкоди, чи дискредитувати її членів; принципу толерантності, якого слід дотримуватись насамперед у роботі з сім'ями, які можуть не викликати симпатії у фахівця (політичні, релігійні й національні особливості індивідів, які потребують допомоги, їхні поведінкові стереотипи й сама зовнішність можуть виявитися неприємними для соціального педагога); принципу системності, згідно якого сім'я військовослужбовця – це органічна єдність, що становить складну систему структурних елементів і функціональних взаємодій; принципу об'єктивності, який у широкому соціологічному аспекті передбачає об'єктивний підхід до проблем сім'ї військовослужбовця на теоретичному й державно-організаційному рівнях; у вузькому розумінні – вимагає від фахівця, який надає допомогу сім'ї, подолання усіх проявів аберації (перекручувань у результатах соціального спостереження й технологічного вибору), які виявляються у результаті

дії чинників, визначених самим соціальним педагогом; принципу гуманізму, що має на меті професійну діяльність на основі людяності, емпатії, альтруїзму, прийняття особистості такою, як вона є – з усіма позитивними і негативними сторонами; принципу прізвищецентризму (родиноцентризму), який передбачає, що у процесі організації соціальної діяльності на всіх її рівнях права та інтереси сім'ї стоятимуть на першому місці, маючи пріоритет перед правами та інтересами держави, товариства та ін.

У своїй сукупності вищевказані принципи визначають функції і сфери соціально-педагогічної роботи з сім'ями військовослужбовців Збройних Сил України, а саме:

- *діагностичну функцію*, яка зумовлює сферу соціальної діагностики і прогнозування. Соціальній діагностиці підлягають: власне соціальні потреби сімей військовослужбовців; ступінь розвитку цих потреб і їхнього задоволення в конкретній військовій частині, військовому містечку, гарнізоні, місці компактного проживання військовослужбовців і членів їхніх сімей; ступінь розвитку інфраструктури конкретного військового соціуму і її відповідності потребам його мешканців; ступінь оптимальності і гармонійності взаємодії військовослужбовців і членів їхніх сімей із середовищем їхнього перебування та ін.;

- *обслуговуючу функцію*, яка зумовлює розвиток відповідної сфери соціально-побутового обслуговування;

- *адаптаційну функцію*, якій відповідає сфера соціальної адаптації (реадаптації) сімей військовослужбовців та становлення кожного члена сім'ї як сім'янина, члена колективу, фахівця та ін.;

- *превентивну, профілактичну і корекційну функції*, які формують сферу соціальної профілактики і корекції поведінки членів сімей військовослужбовців і умов та факторів військового середовища;

- *реабілітаційну функцію*, що зумовлює розвиток і функціонування сфери соціальної реабілітації і реалізується стосовно тих сімей військовослужбовців, які мають несприятливу, негативну динаміку розвитку; військовослужбовців з несоціалізованою і девіантною поведінкою; військовослужбовців і членів їхніх сімей, які зазнали психотравмуючого впливу військової служби та ін.;

Діяльність інститутів і спеціалізованих служб даної сфери, що реалізують реабілітаційну функцію, повинна бути значною мірою орієнтована на профілактику, своєчасне попередження соціальних відхилень і факторів, які їх формують.

- *анімаційну функцію*, яка зумовлює формування і функціонування сфери соціально-культурного розвитку і пов'язана не

лише з організацією дозвілля сімей військовослужбовців, але і з гуманізацією вільного часу кожного члена військового соціуму. Інститутами даної сфери є різні установи культури (театри, кінотеатри, Будинки офіцерів, гарнізонні клуби, клуби військових частин, бібліотеки та ін.). І спеціалізовані служби, що створюються недержавними організаціями у військовому соціумі;

- *освітню функцію*, що зумовлює розвиток сфери підготовки і перепідготовки кадрів і охоплює військовослужбовців, які звільняються або вже звільнилися з військової служби, а також членів їхніх сімей та пов'язана з їхньою професійною орієнтацією, перепідготовкою на нові для них спеціальності і працевлаштуванням відповідно до потреб місцевого або регіонального ринків праці;

- *прогностичну функцію*, яка дозволяє прогнозувати перспективи розвитку і задоволення потреб сімей військовослужбовців;

- *організаційно-розпорядчу функцію*, яка зумовлює розвиток і функціонування сфери менеджменту соціальної діяльності;

- *функцію забезпечення сприятливих соціально-екологічних умов для життєдіяльності і розвитку сімей військовослужбовців*, що передбачає діяльність з усунення негативних факторів, поліпшення умов праці і побуту військовослужбовців, сприяння підвищенню можливостей працездатності військовослужбовців і здатності їх сімей до соціального функціонування;

- *функцію розвитку соціальних комунікацій*, яка полягає у ліквідації напруженості, конфліктів, особливо в закритих військових містечках, відірваних від широких соціальних контактів;

- *функцію соціальної освіти*, яка формує відповідну їй сферу соціальної освіти та проявляється у організації вивчення, узагальнення і поширення передового досвіду соціальної діяльності; виданні і поширенні наукової, навчальної і методичної літератури з соціально-педагогічної роботи у військовому середовищі; презентації програм і проектів соціально-педагогічної діяльності з сім'ями військовослужбовців.

Функції соціально-педагогічної роботи з сім'ями військовослужбовців тісно пов'язані із її напрямками. Основні напрями соціально-педагогічної роботи з сім'ями військовослужбовців зумовлюються проблемами, які виникають у кожній конкретній сім'ї.

Напрямами соціально-педагогічної роботи з сім'ями військовослужбовців є:

- систематичний розгляд питань практичної роботи з сім'ями військовослужбовців, цивільного персоналу та умов їх життя;

- безпосереднє спілкування командирів і начальників з родиною військовослужбовців і жіночим активом, постійна увага до

життя військовослужбовців, стану моральної атмосфери в їхніх сім'ях, утвердженню в них тверезого способу життя;

- урахування нестатків і потреб молодих і багатодітних сімей військовослужбовців, при розгляді питань надання житла, фінансового забезпечення, надання матеріальної допомоги;

- роз'яснення положення нормативно-правових актів щодо поліпшення соціально-економічного становища, про пільги, що надаються військовослужбовцям, громадському персоналу Збройних Сил України та членами їхніх сімей;

- турбота про організацію дозвілля та сімейного відпочинку, оздоровлення дітей військовослужбовців і громадянського персоналу, активне використання можливостей культурно-освітніх установ і спортивних споруд Збройних Сил України;

- роз'яснення членам сімей військовослужбовців завдань, що впливають з особливостей життя військових колективів;

- спрямування зусиль на підвищення престижу міцного сімейного союзу, материнства та батьківства, відповідальності подружжя за збереження родини, створення у ній обстановки високої моральності і взаємної поваги, що сприяє успішному виконанню військовими кадрами їх службового обов'язку;

- працевлаштування жінок, розвиток форм надомної роботи;

- залучення членів сімей військовослужбовців у благоустрій військових містечок, вулиць, будинків.

Таким чином, соціально-педагогічна робота з сім'ями військовослужбовців покликана задовольняти різні соціальні потреби військовослужбовців і членів їх сімей.

Щодо особливостей життєдіяльності сімей військовослужбовців, то найголовнішими з них (які докорінно впливають на зміст соціально-педагогічної роботи), є:

а) подружні відносини усе більше визначаються мірою і глибиною прихильності між членами подружжя, різко підвищується їх рівень сподівань стосовно один одного, реалізувати які більшість не може як в силу традицій, культури, індивідуальних особливостей, так і через специфіку військової професії;

б) традиційний розподіл праці на „чоловічу” і „жіночу” у більшості сімей, у зв'язку зі специфікою військової служби, зведений до мінімуму; закономірним є підвищення статусу жінки в сім'ї, яка виконує типово керівну роль у веденні господарства;

в) велика кількість сімей мають одну дитину і складаються з двох поколінь – батьків і дітей; бабусі і дідусі, інші родичі, зазвичай, живуть окремо. У результаті – батьки не лише не мають можливості повсякденно

використовувати досвід і підтримку попереднього покоління, але й гіпотетичне використання цього досвіду часто є проблемним;

г) у зв'язку зі специфікою професійної діяльності батьків військовослужбовців, частими переїздами, діти раніше дорослішають, швидше навчаються тому, як переборювати труднощі, долати стреси, характерні для нашого часу (зокрема розлучення батьків та їх наслідки, конфліктні сімейні ситуації, проблеми пристойного виживання тощо);

д) відносини дітей і батьків стали складнішими, адже діти отримують можливість проводити велику частину вільного часу поза сім'єю або лише під наглядом матері. Зазвичай, цей час вони присвячують заняттям, що є прийнятними серед однолітків, і далеко не завжди піклуються про схвалення їх батьками. Авторитет батьківської влади часто не спрацьовує – на зміну йому повинен приходити авторитет особистості батьків.

Виходячи із зазначеного вище, важливою умовою ефективності соціально-педагогічної роботи з сім'ями військовослужбовців є організація в них соціально-педагогічного процесу – спеціально організованої послідовної зміни функціонування сім'ї, яка розвивається в часі і в межах визначеної виховної системи та спрямована на перетворення особистісних властивостей і якостей її членів. Зміст цього процесу полягає у перетворенні соціально-педагогічних знань у власний потенціал сім'ї, що відбувається у чотири етапи:

- *інформаційно-аналітичний*, характерною особливістю якого є створення банку даних про: актуальні проблеми різних типів сімей, їх структуру, можливі наслідки життєдіяльності, ресурси і можливості та їх використання в обставинах, що склалися. Найважливішими завданнями соціально-педагогічної роботи на цьому етапі є збір інформації і розробка загального стратегічного плану дій соціального педагога; оцінка рівня складності і характеру проблем сім'ї; аналіз можливостей щодо надання сім'ї необхідної допомоги;

- *прогностичний*, для якого характерним є інтенсивне формування обґрунтованих думок про можливі зміни у сім'ї в найближчому майбутньому і далекій перспективі, або про альтернативні шляхи її розвитку. До завдань цього етапу належить: прогнозування змісту і тенденцій розвитку можливих психолого-педагогічних проблем сім'ї на різних стадіях, або в змінних умовах її життєдіяльності; моделювання та прогнозування ефективності діяльності фахівця щодо надання допомоги цій сім'ї;

- *спонукально-супровідний*, який відрізняється особливою динамічністю і евристичним характером діяльності як соціального педагога, так і членів сім'ї, з якою він працює. Найважливіші завдання

цього етапу: розробка і впровадження методик оцінки різних явищ, діяльності, спілкування, технологій соціального виховання; психолого-педагогічна допомога сім'ї (батьківський всеобуч, консультування, профілактика, корекція, сімейна терапія та ін.); соціалізація (соціальне виховання) членів сім'ї;

- *відновно-реабілітаційний*, який є етапом активного залучення сім'ї до вирішення власних проблем і освоєння членами сім'ї технологій відновлення і підтримки життєвого потенціалу сім'ї. До найважливіших на цьому етапі належать завдання: діагностика сімей, на які подіяли стресогенні чинники (втрата близьких, стихійні лиха, непередбачені зміни в житті та ін.); відновлення втрачених функцій психічного здоров'я клієнтів і психологічного здоров'я сім'ї; проведення психолого-педагогічної реабілітації; узагальнення і впровадження вітчизняного і зарубіжного досвіду соціально-педагогічної роботи з сім'єю, інновацій у соціальній сфері.

Під час соціально-педагогічного процесу в сім'ї військовослужбовця фахівець почергово виступає у трьох основних ролях: *порадника* (інформує сім'ю про важливість і можливість взаємодії подружжя між собою та з дітьми; розповідає про розвиток дитини; дає педагогічні поради щодо виховання дітей); *консультанта* (консультує з питань сімейного законодавства, організації соціальної взаємодії та налагодження позитивно спрямованої життєдіяльності в сім'ї; інформує про методи виховання, орієнтовані на конкретну сім'ю; пояснює батькам способи забезпечення умов, необхідних для нормального розвитку та виховання дитини в сім'ї); *захисника* (захищає права індивіда (сім'ї) у випадку, коли відбувається порушення законних прав і свобод, нормальних умов життєдіяльності чи деградація особистості (алкоголізм, наркоманія, жорстоке ставлення до дітей, тощо)).

Форми соціально-педагогічної роботи з сім'ями військовослужбовців класифікують за такими ознаками: складом і кількістю учасників (індивідуальні, групові, масові); тривалістю (одноразові заходи, постійно діючі, „пульсуючі”); перспективою (розраховані на близьку перспективу, розраховані на середню перспективу, розраховані на віддалену перспективу); місцем проведення (стаціонарні, виїзні, пересувні, циклічні); ступенем самостійності учасників (групи самопомоги, взаємодопомоги; ті, які працюють за допомогою консультанта, сім'ї, які працюють під безпосереднім керівництвом соціального педагога); рівнем творчості (інформаційні, репродуктивні, тренувальні, творчі); видом діяльності (ігрові, комунікативні, трудові, навчальні); умовами здійснення (екстрені, звичайні); характером спілкування (безпосередні, опосередковані);

метою (спрямовані на збір та аналіз інформації, участь у формуванні сімейної політики і завдань соціально-педагогічної роботи, участь у реалізації сімейної політики і проведенні соціального супроводу сім'ї, профілактику неблагополуччя та його рецидивів, узагальнення результатів, контроль за якістю соціально-педагогічної роботи); складністю побудови (прості, складні, комплексні).

Найпоширенішими методами роботи соціального педагога з сім'ями військовослужбовців є: бесіда, переконання, формування перспективи, вправа, заохочення і покарання, методи подолання конфліктів (прямі і опосередковані), методи діагностики (спостереження (включене, систематичне, не систематичне, ситуативне), анкетування (відкрите і закрите), тестування, соціометрія, інтерв'ю, моніторинг). Ефективність діяльності соціального педагога зумовлюється чіткою взаємодією та взаємовідповідністю методів, прийомів і засобів, які використовуються в межах усієї методики. У роботі з сім'ями військовослужбовців використовують твірні (заохочення, увага, прохання, довіра, зміцнення індивіда у власні сили) і гальмівні (наказ, натяк, вдавана байдужість, недовіра, осуд, попередження, вибух емоцій) прийоми. У якості засобів соціально-педагогічної роботи з сім'ями військовослужбовців найчастіше виступають книги, засоби масової інформації, природа і навколишнє середовище.

Технології соціально-педагогічної роботи з військовослужбовцями та їхніми сім'ями розрізняються залежно від характеру і глибини їх соціальних проблем, що в значній мірі визначається приналежністю до призовного або контрактного контингенту, певного складу військовослужбовців, тривалістю їх перебування на військовій службі.

Так, безумовно, матеріальні труднощі й соціальні обмеження, які зазнаються солдатами термінової служби та їхніми сім'ями (малий грошовий достаток, життя в казармі, далеко від сім'ї), можуть бути не характерними для солдатів особливих спеціальностей (музиканти, спортсмени), які деколи живуть у сім'ї і отримують певну винагороду за свою працю в період військової служби.

Військовослужбовці потребують захисту своїх прав і в проведенні виховно-адаптаційних і культурно-рекреаційних заходів, що виробляють звичку до перебування в досить монотонних умовах військової служби, в постійному оточенні одних і тих же людей.

У зв'язку із особливостями сімей військовослужбовців Збройних Сил України та розмаїттям притаманних їм проблем гостро постає питання ресурсного забезпечення соціально-педагогічної роботи з цією категорією сімей. Ресурсне забезпечення соціально-педагогічної роботи

з сім'ями військовослужбовців являє собою сукупність засобів і можливостей, які соціальний педагог може використовувати з метою виконання поставлених завдань чи покращення результативності професійної діяльності.

На сьогодні відомі різні підходи до класифікації ресурсів соціально-педагогічної роботи. Але найбільш прийнятною є класифікація, запропонована О.Безпалько, відповідно до якої усі ресурси поділяються:

- на офіційні і неофіційні;
- внутрішні і зовнішні;
- реальні і потенційні.

Офіційні ресурси соціально-педагогічної роботи – це засоби, використання яких передбачене чинним законодавством і нормативно-правовими документами. До них відносяться соціальні служби, навчально-виховні заклади, державні установи й організації, діяльність яких спрямована на виконання соціально-педагогічних функцій, а також їх працівники (насамперед, безперечно, соціальні педагоги, соціальні працівники, вчителі, вихователі, психологи тощо), устаткування та обладнання, документація та технології, якими володіють спеціалісти.

Одним із вагомих офіційних ресурсів соціально-педагогічної роботи з сім'ями військовослужбовців є *загальноосвітня школа*. Взаємодія школи і сім'ї військовослужбовця забезпечується її суб'єктами, головними з яких є соціальний педагог (класний керівник, вчитель) і батьки дитини. При цьому провідну роль у налагодженні взаємодії, на наш погляд, повинен відігравати соціальний педагог як кваліфікований спеціаліст, що володіє відповідними знаннями, професійними вміннями і навичками. Основні напрями взаємодії школи з сім'єю військовослужбовця визначаються перш за все проблемами, які виникають у процесі навчання і виховання дітей, без вирішення яких складно отримати позитивні результати соціалізації, а саме:

- високим рівнем тривожності, пов'язаним зі специфікою професійної діяльності військовослужбовця (ризиком для життя і здоров'я, частими переїздами у зв'язку зі зміною місця проходження служби та ін.);
- проблемами у вихованні дітей (характерними є гіпо- або гіперопіка);
- високим рівнем агресивності батьків-військовослужбовців (близько 40 % батьків виявляють диктат у ставленні до дитини, а найбільш поширеною формою виховного впливу все ще залишається покарання, до якого вдаються понад 90 % батьків).

До особливостей взаємодії школи і сім'ї військовослужбовця слід

віднести можливість використання професійних знань та умінь військовослужбовця у процесі соціалізації не лише власних дітей, але й інших учнів навчального закладу. Їх знання, переконання можна використати у моральному, патріотичному, суспільному вихованні школярів. Адже характерними рисами представників цієї професії є відданість Батьківщині, постійна готовність її захищати; вірність обов'язку; постійне прагнення до професійної майстерності і підвищення рівня знань; зразковий порядок, організованість і дисципліна; товариськість і колективізм. Батьки-військовослужбовці можуть взяти активну участь у підготовці дітей до самостійного життя, трудовому і патріотичному вихованні школярів, їх професійній орієнтації.

Неофіційні ресурси – державні, громадські, релігійні організації, їх працівники та прихильники, які виконують волонтерську та благодійну діяльність, спрямовану на подолання назрілих соціально-педагогічних проблем.

Так, важливою, у процесі попередження чи подолання проблемності сімей військовослужбовців є співпраця соціального педагога і церкви. На сьогодні церквою накопичено багатий досвід психологічного захисту воїнів під час їхнього перебування в бойовій обстановці, послаблення надмірно інтенсивних реакцій військовослужбовців і членів їх сімей на проблеми військової служби, а також повернення депресованих осіб до нормальної діяльності. Варто зазначити, що релігійно-зорієнтовані військовослужбовці складають третину особового складу Збройних Сил України. Як суб'єкт соціально-педагогічної діяльності церква, на наш погляд, може безпосередньо вплинути на виконання сім'єю таких функцій, як репродуктивна, виховна, комунікативна, рекреативна. Що стосується інших функцій, вплив церкви може бути опосередкованим. Основними формами співпраці соціального педагога і церкви можуть бути: організація екскурсій до місць, що мають духовну і культурно-історичну цінність; отримання бібліотеками військових частин від релігійних організацій та соціальних служб тематичної літератури; проведення бесід, лекцій, „круглих столів” на морально-етичні і патріотичні теми; інші заходи, які не суперечать чинному законодавству. Актуальними сьогодні є чимало різних програм (зокрема таких, як „Родинне життя”), які організують і реалізують військові капелани, а також курси підготовки до одруження, семінари для гармонізації подружнього життя, бесіди щодо попередження різного роду насильства в родинному житті.

Найважливішу, з точки зору соціальної педагогіки, роль у забезпеченні ефективності соціально-педагогічної роботи виконують внутрішні (особистісні) ресурси учасників соціально-педагогічного

процесу, до яких відносяться такі психологічні характеристики індивіда: особистісні характеристики (особливості характеру, темпераменту, а також інтереси, мотиви, потреби і цінності); особливості пізнавальних процесів (мислення, мови, пам'яті, сприймання, уваги й уяви); особливості вияву емоційно-вольових станів індивіда; освітній рівень; професійні та соціальні вміння і навички.

Так, вагому роль у організації позитивно спрямованої життєдіяльності сімей військовослужбовців відіграють такі внутрішні (особистісні) ресурси, як позитивні особливості професії військовослужбовця, а саме: наявність стійких моральних якостей (відповідальності, вихованості, патріотизму, тактовності, терпимості, чесності, поваги до старших, здатності прийти на допомогу, справедливості); низький рівень делінквентності і девіантності поведінки; чітка профорієнтація.

Зовнішні ресурси являють собою можливості щодо розв'язання індивідуальних і суспільних проблем, які може використати як суб'єкт, так і об'єкт соціально-педагогічної роботи. До зовнішніх ресурсів відносяться: інституційні (соціальні інститути, соціальні служби, громадські і релігійні організації тощо), інформаційні (законодавча і нормативно-правова база, документи, спеціальна література, матеріали у ЗМІ, Інтернеті, усна інформація), людські (спеціалісти (фахівці-практики і науковці), волонтери), матеріальні (фінанси, приміщення, обладнання, транспорт, одяг, ліки, продукти харчування). Варто зауважити, що О. Безпалько розділяє види зовнішніх ресурсів на „матеріальні” і „фінансові”. На наш погляд, такий розподіл є зайвим, оскільки до фінансових ресурсів соціально-педагогічної роботи відносяться усі види грошових надходжень: кошти, отримані від бюджету, страхування, приватні кошти, гранти, які, як і приміщення, одяг, ліки, транспорт, обладнання, продукти харчування, є матеріальними.

Для забезпечення ефективної соціально-педагогічної діяльності соціальний педагог повинен тісно співпрацювати з такими зовнішніми ресурсами соціально-педагогічної роботи, як: керівництво військового підрозділу, частини, у якій служить військовослужбовець Збройних Сил, їх виховні відділи. Найбільш розповсюдженою у військових підрозділах організацією, покликаною здійснювати соціально-педагогічну діяльність з сім'ями військовослужбовців, є Жіноча рада військової частини. Головною метою діяльності Жіночих рад є сприяння командирам усіх рівнів, органам соціально-виховної і просвітницької роботи серед військовослужбовців та членів їх сімей у зміцненні сімей, відродженні духовних традицій українського народу та формуванні серед військовослужбовців готовності до подвигу заради незалежності України.

Завданнями Жіночих рад є: надання допомоги командирам усіх рівнів щодо формування серед військовослужбовців та членів їх сімей високої моральності, виховання у них національної самосвідомості, гордості за історичне, героїчне минуле України, вірності бойовим традиціям Українського війська; активна популяризація української мови, літератури, мистецтва, народної творчості, свят та звичаїв як головних чинників відродження духовності військовослужбовців та членів їх родин; проведення серед дружин військовослужбовців роз'яснення актуальних питань соціально-політичного життя України, будівництва її Збройних Сил; національно-патріотичне виховання дітей військовослужбовців, пропаганда педагогічних знань серед батьків, надання допомоги в організації позашкільної роботи, діяльності дошкільних закладів, проведення оздоровчих заходів під час шкільних канікул; надання всебічної допомоги у вирішенні питань соціального захисту військовослужбовців та членів їх родин, працевлаштуванні дружин і створенні умов для отримання ними нових професій; надання благодійної допомоги багатодітним сім'ям та сім'ям загиблих військовослужбовців, а також тим сім'ям, у яких члени сім'ї отримали інвалідність під час виконання службового обов'язку у лавах Збройних Сил; сприяння створенню побутових умов, що відповідають естетичним та санітарним нормам; проведення активної роботи щодо естетичного виховання військовослужбовців та членів їх сімей, організації змістовного дозвілля; створення умов для розвитку народної творчості військовослужбовців та членів їх родин; організація для військовослужбовців та членів їх сімей конференцій, семінарів та інших заходів з метою підтримки тісних зв'язків із громадою. Виходячи із зазначеного, діяльність Жіночих рад військових частин сприятиме розв'язанню соціально-педагогічних проблем у сім'ях військовослужбовців.

Реальними є ті ресурси соціально-педагогічної роботи з сім'ями військовослужбовців, які щоденно застосовуються у ході розв'язання соціально-педагогічних проблем. Потенційними ресурсами соціально-педагогічної роботи є ті, що володіють необхідним потенціалом і можуть бути використані у майбутньому.

Таким чином, ресурси соціально-педагогічної роботи з сім'ями військовослужбовців відіграють значну роль у забезпеченні її ефективності. Різноманітність ресурсів сприяє їх широкому використанню.

Соціально-педагогічна робота з військовослужбовцями здійснюється як безпосередньо в умовах Збройних Сил України, так і в суспільстві у цілому. Невірно було б думати, що в армії вона є обов'язком лише заступників командирів по роботі з особистісним

складом. Безумовно, саме вони в першу чергу зобов'язані займатися соціальним захистом військовослужбовців, так само як військові психологи, юристи, фахівці військово-медичних установ. Проте стройові командири і керівники будь-якого рангу також повинні забезпечувати в межах своєї компетенції соціальну захищеність підлеглих ним військовослужбовців та їхніх сімей. Одне з найважливіших завдань – дотримання всіх прав і пільг, які належать військовослужбовцям згідно із чинним законодавством, забезпечення таких соціально-побутових умов, які не руйнують здоров'я і працездатність людей, що несуть військову службу.

Важливу роль відіграє усунення хоча б найбільш грубих проявів неформальних відносин у Збройних Силах України в рамках „дідівських” і „земляцьких” статусних систем.

На жаль, в теперішніх умовах не представляється можливим повністю усунути ці потворні явища – потрібно змінити морально-психологічний клімат у суспільстві, подолати такий поширений культ жорстокості, знизити ступінь криміногенності, запобігти приходу до Збройних Сил України осіб з кримінальним минулим, а також хворих психологічними або психічними відхиленнями, підвищити авторитет військової служби у цілому і офіцерів зокрема. Однак і в існуючих умовах можна зробити спроби захистити військовослужбовців строкової служби: поліпшити соціальний контроль у військових колективах, створити більш довірчі взаємини між солдатами, молодшими командирами і офіцерами, застосовувати суворі санкції за кожен випадок насильства над військовослужбовцем. У зв'язку з цим безумовно необхідно покінчити з практикою замовчування злочинів проти військовослужбовців строкової служби, інформувати військовослужбовців про їхній правовий статус, роз'яснювати механізм користування цими правами, консультувати з приводу конкретних ситуацій і конфліктів.

Оскільки сім'ї військовослужбовців строкової служби мають згідно з законодавством ряд пільг, спрямованих на полегшення їхнього існування аж до повернення з армії годувальника (наприклад, допомогу на дитину військовослужбовця строкової служби встановлено в розмірі 1,5 мінімальної заробітної плати), соціальний педагог в першу чергу повідомляє їм про наявність цих пільг і надає допомогу в їх отриманні. На жаль, оскільки тут задіяні кошти місцевих бюджетів, ці допомоги часто виплачуються нерегулярно – в цьому випадку сім'ї військовослужбовця строкової служби може бути надана адресна соціальна допомога, а також термінова соціальна допомога у вигляді грошових виплат або в натуральній формі (продукти, одяг, паливо і т.п.). Така сім'я може розглядатися як тимчасово неповна сім'я, в зв'язку з чим соціальні

педагоги при необхідності повинні надавати дружині військовослужбовця сприяння в її працевлаштуванні, влаштуванні дитини в дитячий дошкільний заклад, психологічну підтримку.

Соціально-педагогічна робота з батьками пенсійного віку військовослужбовців строкової служби аналогічна соціально-педагогічній роботі з іншими літніми клієнтами.

Зрозуміло, що в період збройних конфліктів члени сім'ї військовослужбовців особливо мають потребу в інформації про життя і здоров'я своїх родичів, але організувати таку роботу у стані лише Міністерство оборони України та інші міністерства і відомства, службовці яких знаходяться в зоні бойових дій, а не установи соціального обслуговування.

Основні соціальні проблеми військовослужбовців-контрактників, що належать до різних складів (офіцер, прапорщик, старшина або солдат), можуть бути подібними: малозабезпеченість; проблеми з освітою і вихованням дітей; проблеми зі здоров'ям самого військовослужбовця і членів його сім'ї; проблеми з житлом; проблеми з роботою і соціальним становищем дружини військовослужбовця.

Напруженість в сім'ї військовослужбовця може обумовлюватися не тільки загальними сімейними проблемами, але й цілим рядом специфічних факторів: невпевненість у майбутньому, в тому від матеріальних нестатків і частих переїздів на необлаштовані місця, важкої і напруженої служби; невдоволення дружини недостатньою участю чоловіка у сімейному житті та вихованні дітей, нереалізованість своїх можливостей; тривога за долю дітей та ін.

Такий стан може посилюватися відчуттям вимушеності свого перебування на військовій службі, неможливістю змінити своє життя, невідомістю свого майбутнього, оскільки звільнення з військової служби тягне за собою втрату права на якісь пільги (не секрет, що для значної частини військовослужбовців-контрактників військова служба – це єдина або найбільш підходяща можливість отримати житлову площу для сім'ї).

Військовослужбовці, які підлягають швидкому звільненню з військової служби, а також нещодавно звільнені зазнають соціальні й психологічні кризи, глибина яких залежить від тривалості їх перебування на військовій службі, віку, особливостей характеру, вимушеного чи добровільного звільнення з військової служби, ступеня вирішенні їхніх соціальних проблем.

Непередбачуваність та стохастичність відносин, характерні для громадянських осіб, суперечать чіткості й визначеності військової служби; навички директивного поводження з людьми не завжди виявляються застосовними в громадянських умовах. Крім того, багато

військовослужбовці не можуть знайти застосування своїм здібностям в умовах ринкових відносин, адаптуватися до цих відносин.

Завдання соціально-педагогічної роботи з військовослужбовцями, які несуть службу за контрактом – соціальне і юридичне консультування з усіх питань, пов'язаних з їхніми правами та можливостями до і після звільнення, правами членів їхніх сімей, захист їхніх інтересів перед командуванням частини, вищими інстанціями, органами місцевої влади. У разі порушення таких прав офіцер, який здійснює соціально-педагогічну роботу, направляє інформацію про це в порядку підлеглості і сприяє відновленню прав. У його обов'язки входить роз'яснення військовослужбовцям та членам їхніх сімей нормативної бази вирішення конфліктних ситуацій, надання допомоги в зверненні до інстанцій, компетентні вирішити конфлікт.

Важливу роль відіграє соціально-педагогічна допомога дітям військовослужбовців, проведення педагогічної корекції з метою ліквідації труднощів у навчанні, усунення виховних дефектів, соціальної реадaptaції дітей та підлітків, які мають проблеми. Чималий виховний потенціал має система дитячих військово-спортивних таборів, клубів і гуртків, що допомагає відродити у підлітків подання про високий соціальний статус військової служби, повагу до праці батьків.

Одна з функцій соціально-педагогічної роботи в Збройних Силах України – забезпечення сприятливих соціально-побутових і соціально-екологічних умов для військовослужбовців. Поліпшення умов праці та побуту військовослужбовців, усунення антропогенного забруднення навколишнього середовища, безсумнівно, буде сприяти підвищенню працездатності військовослужбовців і їх здібностей до соціального функціонування.

Одна з важливих функцій соціально-педагогічної роботи – розвиток соціальних комунікацій, ліквідація міжособистісної напруженості, конфліктів, згуртування військових колективів (особливо в закритих військових містечках, гарнізонах, надовго відірваних від сім'ї, суспільства). З цією метою застосовуються конфліктологічні процедури, технології посередництва, методи групової терапії у вигляді бесід, ігор й т.п., тренінги спілкування і навчання комунікативним навичкам, виявлення психологічної сумісності або несумісності індивідів для комплектування найбільш життєздатних або стабільних колективів.

Найбільш ефективними методами роботи з військовослужбовцями є: індивідуальне консультування з використанням проєктивних методик; методи релаксації; ігрові техніки особистісного росту.

Дані методи ефективні в зв'язку з тим, що використовуються з урахуванням специфіки армійської служби.

Рівень „офіцер – солдат” передбачає, що солдат, як правило, виступає не в ролі суб'єкта спілкування, а в ролі об'єкта спілкування. Його дії практично цілком регулюються наказами, тому що солдат не має можливості проявити себе як особистість. Для дисципліни це добре, а для розвитку особистісних якостей – не завжди. Підпорядкованість у ситуації армійської служби, яка не обговорюється, є також одним із чинників зниження самооцінки особистості. Тому, крім фізичного розвитку необхідно також розвивати морально-психологічний рівень військовослужбовців строкової служби.

Будь-яка міжособистісна взаємодія пов'язана не менше з передачею інформації, але й з тим, як вона подається, і як ми її сприймаємо. Не завжди в умовах армійського підпорядкування військовослужбовці мають справу з тим, що їм до душі. Якщо у них у зв'язку з цим з'являються негативні емоції і вони не вміють їх оцінювати, усвідомлювати справжню локальну причину їх появи, не мають навичок спрямовувати їх у будь-яке русло своєї служби, то рівень емоційної напруги підвищується, причому без контролю свідомості. Критична маса негативних переживань збільшується, і на певному етапі змінюється таким станом, який можна кваліфікувати як погранично-психічний. Тому в умовах армії для військовослужбовців важливо розвивати уміння оцінювати і регулювати свої емоції, почуття і переживання.

Спілкування за допомогою ігрових технік дає можливість відволіктися від рутинних обов'язків служби, дає заряд позитивних емоцій, знімає емоційну напругу. Повернення до своїх повсякденних обов'язків, до спілкування з товаришами по службі носить якісно інший характер, а саме – крізь призму нового емоційно-позитивного досвіду, що, у свою чергу, опосередковано покращує психологічний клімат у мікрогрупах військовослужбовців.

Основні проблеми звернень військовослужбовців, що потребують проведення *індивідуальних консультацій* стосуються таких питань:

- проблеми особистості – внутрішньо особистісні конфлікти, проблеми стосунків із оточенням, адаптація до військового колективу, зняття психологічної напруги, перевантаження, соціальна ізоляція, підтримання зв'язків із родиною;
- аспекти армійського життя – нестатутні взаємовідносини, проблеми першого та останнього періодів служби, суїцидальні та гоміцидні наміри;
- сімейні питання – внутрішньосімейні конфлікти, виховання дітей у родині.

Під час індивідуальних консультацій соціальні педагоги використовують як методи психологічного впливу, бесіди із елементами переконання та навіювання.

Основна спрямованість *групових консультативних занять* – гармонізація міжособистісних стосунків у середовищі молодих воїнів, у тому числі і сімейних, вирішення прихованих конфліктів, оптимізація групових комунікацій, подолання проблем соціальної ізоляції.

Технології психологічного тренінгу, психотерапії та психокорекції найбільш поширені в роботі з великими групами людей, до яких, безумовно, відносяться і військовослужбовці. Стимуляція позитивних психологічних реакцій і придушення або згладжування негативних реакцій необхідні в умовах постійного і вимушеного спілкування з іншими людьми. Потрібно вчити людей пом'якшувати негативні риси свого характеру, практикувати аттрактивні (які привертають) спілкування, яке нейтралізує можливу агресію з боку оточуючих, розв'язувати проблеми на доконфліктній стадії. За допомогою аутотренінгу військовослужбовці можуть навчитися керувати своїми емоціями, самовідновлюватися після сильних навантажень. Проведення такої роботи можливо також у формі групової терапії, тобто у формі створення груп самопомогі та взаємопідтримки.

Зміст проведених спеціалістами соціально-психологічних тренінгів у військових частинах в основному спрямованих на розвиток комунікативних здібностей, сприяння згуртованості військового колективу, стимулювання особистісного зростання, розвитку творчих здібностей, адаптаційних можливостей, безконфліктного, позитивного, конструктивного спілкування, впевненості в собі, зняття емоційної напруги, стимулювання взаєморозуміння у групі, розвиток вербальної та невербальної комунікації, емпатії, попередження конфліктних ситуацій, формування адекватної самооцінки, релаксацію тощо.

Спеціалісти у роботі з військовослужбовцями та їх сім'ями використовують комплекс *психокорекційних вправ* із використанням рольових ігор, мозкового штурму, релаксаційних технік, методики зворотного зв'язку, арт-терапії, сімейної терапії, методики корекції депресивних станів та сприяння адаптаційним можливостям, елементів феноменологічної психодрами, гештальдтерапії, когнітивних, поведінкових методик та технік психодинамічної терапії.

За соціальним замовленням заступників командирів із виховної роботи військових підрозділів спеціалісти проводять також комплекс *діагностичного обстеження*, що дозволяє визначати групи ризику, серед військовослужбовців, які потребують індивідуальної та групової корекційної роботи. За результатами психодіагностичних досліджень

соціальні педагоги надають заступникам військових частин з виховної роботи практичні рекомендації щодо визначення причин і сфери конфлікту в групах, формування сприятливого мікроклімату у військовому колективі, шляхів здійснення психологічного управління діяльністю членів групи, методик ефективного впливу на особистість підлеглих (особливо тих, хто належить до „групи ризику”), організації змістовного дозвілля військовослужбовців, формування навичок конструктивного безконфліктного спілкування, вдосконалення програми психологічної підготовки молодших офіцерів тощо.

Окремим методом соціально-педагогічної роботи є використання *лекцій*, які несуть профілактичне й інформаційне спрямування. Лекції за змістом в основному спрямовані на попередження негативних явищ у військовому середовищі, зокрема, ВІЛ/СНІДу, хвороб, що передаються статевим шляхом, позастатутних відносин, а також профілактику конфліктів, подолання стресових ситуацій. Лекції інформаційного спрямування, як правило, стосуються основних напрямів державної молодіжної політики, релаксації та техніки психологічного розвантаження, психологічної природи спілкування, профорієнтації та юридичних аспектів працевлаштування, пільг військовослужбовців, особливостей психологічної роботи з особовим складом Збройних сил, соціально-психологічних особливостей управління військовим колективом тощо.

Певний внесок у поліпшення становища військовослужбовців та їхніх сімей можуть внести соціально-економічна робота, організація самопомоги та взаємодопомоги сімей військовослужбовців, розвиток елементів малого виробництва, кооперативних форм праці. Організатори соціально-педагогічної роботи можуть виконувати функції консультантів та менеджерів, посередників у контактах асоціації і об'єднань дружин військовослужбовців з органами соціального захисту населення, медичними установами, іншими органами та установами.

Для пом'якшення напруженості у сім'ях військовослужбовців, запобігання конфліктів або кризових ситуацій велике значення має розвиток спеціальної системи сімейного консультування та сімейної терапії. У випадках проживання далеко від великих міст наявність такої служби буде єдиною можливістю для сімей військовослужбовців отримати професійну допомогу у стабілізації сім'ї.

Якщо в містах, в яких функціонують центри допомоги сім'ї і дітям, створення особливих установ для сімей військовослужбовців нецільно з економічних чи інших міркувань, фахівцям центрів необхідно отримати додаткову підготовку з метою надання військовослужбовцям та їх родинам кваліфікованої допомоги.

Специфічними завданнями соціального педагога в Збройних Силах України є навчання і перенавчання звільнених військовослужбовців і їхніх дружин цивільним професіям, що користуються попитом на ринку праці, правильна психологічна орієнтація і корекція очікувань, підготовка до неминучого зміни способу життя.

Культурно-дозвіллева діяльність у Збройних Силах України, можливо, має набагато більше значення, ніж в інших сферах життєдіяльності. Вона надає можливість не тільки рекреації, відновлення втрачених сил, але і згуртування колективу, порушення монотонності військової служби, прояви свободи. Соціальний педагог стежить за регулярністю і рівним доступом всіх до культурно-дозвільної діяльності, сприяє більш широкому залученню до неї всіх бажаючих, забезпечення відповідним обладнанням та інвентарем.

Особливої уваги заслуговує соціально-педагогічна робота з особами, які звільнились з військової служби, вона повинна проводитися в основному за місцем проживання колишніх військовослужбовців (у військових містечках, на місцях їх компактного проживання в населених пунктах). Соціально-педагогічна робота покликана забезпечити гармонійну взаємодію людини з громадським соціальним середовищем за рахунок його реадптації до неї, тобто своєчасне включення колишніх військовослужбовців і членів їхніх сімей в загальногромадянське життя.

Сукупність видів діяльності, спрямованих на задоволення соціальних потреб сімей громадян, звільнених з військової служби, називається соціально-педагогічною роботою з членами сімей військовослужбовців. Повний облік і задоволення всього комплексу потреб людини можливий тільки з опорою на сім'ю; тому ядро соціально-педагогічної роботи з колишнім військовослужбовцям складає робота з сім'єю.

Тільки активна участь членів сім'ї у вирішенні своїх проблем спільно з конкретним спеціалістом соціально-педагогічної роботи сприяє активному розвитку і людини, і військового соціуму, та механізмів їх взаємодії. Робота з членами сімей військовослужбовців проводиться за місцем проживання військовослужбовців у військових містечках гарнізонів, військових частинах, полігонах, базах, однак вона практично не ведеться в місцях компактного проживання сімей військовослужбовців у великих населених пунктах.

Однією з важливих складових соціально-педагогічної роботи є адаптація військовослужбовців, звільнених з армії, до громадянського середовища. Проте в даний час у військових організаціях не існує в достатній кількості спеціалізованих служб соціальної адаптації. Такі

служби створюються поки в рамках окремих недержавних об'єднань, асоціацій та фондів.

Іншою важливою складовою соціально-педагогічної роботи є соціальна реабілітація військовослужбовців запасу. Інститутами цієї сфери можуть бути різні медичні, психологічні та психотерапевтичні, виховні та освітні, правові, культурно-дозвільні та спортивні організації та установи.

Діяльність інститутів і спеціалізованих служб даної сфери, що реалізують реабілітаційну функцію, також повинна бути значною мірою орієнтована на профілактику, своєчасне попередження соціальних відхилень і факторів, які формують їх. Важливою умовою успішності соціальної реабілітації є наявність і відповідна організація діяльності фахівців відповідного профілю, перелік і кількість яких визначається діагностико-прогностичними службами в залежності від потреб того чи іншого військового соціуму.

Важливим напрямком діяльності у даній сфері є створення спеціалізованих служб у військовому середовищі; об'єднання їх в єдину інфраструктуру соціальної служби медико-психолого-педагогічного характеру; організація в конкретному військовому соціумі субординаційних-координаційних зв'язків державних, відомчих та громадських служб; залучення до неї потенціалу громадських організацій.

У соціально-педагогічній роботі з колишніми військовослужбовцями та членами їхніх сімей необхідно дотримуватися принципу інтеграції, який означає:

а) об'єднання зусиль різних вертикальних (відомчих) структур соціально-педагогічної роботи (медичної, економічної, психологічної, культурно-дозвільної та ін.) на задоволенні соціальних потреб осіб, звільнених з військової служби, та членів їхніх сімей безпосередньо в їх соціумі, тобто в конкретній військовій частині, військовому містечку, гарнізоні або місці компактного їх проживання в населених пунктах;

б) інтеграцію міжвідомчих та диференційованих (спеціалізованих) служб в комплексні соціальні служби (центри) в конкретних військових організаціях, на територіях і в населених пунктах;

в) забезпечення багатопрофільністю та взаємодоповнюваності в діяльності структур (служб) з колишніми військовослужбовцями та членами їхніх сімей у населеному пункті за місцем їх проживання;

г) формування структури соціально-педагогічної роботи як соціальної служби медико-психолого-педагогічного характеру, яка вирішує всі основні соціальні проблеми на рівні конкретного клієнта і його сім'ї за місцем проживання.

Диференціація служб, характерна для минулих років, застаріла. В даний час доцільно створення комплексної соціальної служби, яка об'єднує зусилля різних профільних служб.

Медико-психолого-педагогічний характер соціальної служби (центру) передбачає зосередження зусиль соціальних педагогів, соціальних працівників, психологів та медиків на пріоритетному розвитку медичної, психологічної та педагогічної служб в широкому спектрі надаваних ними послуг відповідно до запитів колишніх військовослужбовців.

Ще однією з найвагоміших умов ефективності соціально-педагогічної роботи з сім'ями військовослужбовців є професіоналізм фахівця, який здійснюватиме цю роботу. Соціально-педагогічна робота є універсальним видом діяльності. Вона вимагає від спеціаліста знань у найрізноманітніших сферах і, що найважливіше, умінь використовувати їх на практиці. Основними завданнями соціального педагога у роботі з сім'ями військовослужбовців є: виявляти сім'ї військовослужбовців та окремих осіб, які потребують різних видів соціальної допомоги; виявляти причини виникнення у них проблем, конфліктних ситуацій, сприяти їх розв'язанню; сприяти різноманітним громадським і державним організаціям і закладам у наданні необхідної соціально-економічної допомоги сім'ям військовослужбовців; надавати допомогу в сімейному вихованні, укладенні трудових договорів про надомну роботу жінкам військовослужбовців, які мають неповнолітніх дітей; проводити психолого-педагогічну та юридичну консультації; виявляти сім'ї військовослужбовців, які мають потребу в лікуванні, отриманні матеріальної, соціально-побутової чи іншої допомоги; організувати соціальний захист сімей військовослужбовців; брати участь у роботі зі створення центрів соціальної допомоги сім'ям військовослужбовців, дитячих і сімейних центрів, клубів та асоціацій, об'єднань. Професійна діяльність соціального педагога у сім'ях військовослужбовців характеризується трьома основними підходами до розв'язання їх проблем: *виховний* – роль учителя, консультанта, експерта; *фасилітативний* – роль помічника, прихильника або посередника у подоланні труднощів чи проблем; *адвокативний* – роль адвоката, а також помічника людей, які не спроможні самостійно захищати свої права. Соціальний педагог у своїй діяльності виступає також посередником між сім'єю військовослужбовця, державою, громадськими організаціями та законодавчими органами. Послуги, які він надає сім'ї, спрямовані на допомогу у створенні й поліпшенні умов її життєдіяльності, можливостей самореалізації її членів, захист їх прав та інтересів. Це також впливає на налагодження соціального життя в сім'ї. Робота соціального педагога з сім'ями військовослужбовців характеризується рядом властивостей, основними з яких є: науковість; активність; адресність; комплексність;

гнучкість; динамічність; неперервність. Найважливіше правило діяльності фахівця – „не нашкодь” – передбачає розуміння труднощів у життєдіяльності сім’ї військовослужбовця, уміння об’єктивно оцінити свою здатність „поправити справу” і бажання знайти гідний варіант вирішення проблеми для конкретної сім’ї. Ситуація, яка складається сьогодні у Збройних Силах, вимагає розробки і реалізації ряду радикальних заходів для: зміни соціального статусу військовослужбовців і членів їхніх сімей, закріпленого у законодавчому порядку; пріоритетного розвитку соціальної діяльності у військовому соціумі; пошуку і використання потенціалу не лише державної і відомчої соціальної політики стосовно цієї специфічної групи сімей, але і нетрадиційних (або незвичних у даний час) форм надання соціальної допомоги членам сімей військовослужбовців.

Таким чином, оптимізація соціально-педагогічної роботи з сім’ями військовослужбовців забезпечується: створенням мережі спеціалізованих соціальних служб; наявністю у фахівців спеціальної підготовки щодо роботи у військовому середовищі та вирішення проблем військовослужбовців та їхніх родин; організацією самопомоги і взаємодопомоги родин військовослужбовців; задоволенням різноманітних потреб членів сім’ї військовослужбовців, що виникають у процесі взаємодії із соціальним військовим середовищем; формуванням дієвої соціальної політики держави загалом та у сфері соціального захисту військовослужбовців та їхніх сімей зокрема.

Ключові поняття: військовослужбовці та їхні сім’ї, строкова та контрактна служба, військова служба, Збройні Сили України, соціальна адаптація, реабілітація.

Питання та завдання:

1. Специфіка військової служби. Основні проблеми основних категорій військовослужбовців та їх сімей.
2. Назвіть основні цілі та завдання соціально-педагогічної роботи з військовослужбовцями та їх сім’ями.
3. У чому сутність технологій соціально-педагогічної роботи з військовослужбовцями та їх сім’ями.
4. Розкрийте найбільш вживані форми соціально-педагогічної роботи з військовослужбовцями та їх сім’ями.
5. Чим зумовлена соціально-педагогічна робота з військовослужбовцями та їх сім’ями?

Практичне завдання. Розробити тематичний план заходів щодо соціальної підтримки та захисту військовослужбовців та членів їх сімей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авсиевич М. Т. Семейное воспитание: Учебное пособие для занятий на курсах повышения квалификации социальных педагогов / М. Т. Авсиевич, Н. А. Крылова. – Мн. : Бестпринт, 2000. – 318 с.
2. Акстман К. Социально-педагогическая работа с семьёй / К. Акстман // Социальная работа в Украине: теория и практика. – 2002. – № 1. – С. 27 – 34.
3. Алексеенко Т. Ф. Молода сім'я в сучасному виховному процесі / Т. Ф. Алексеенко // Педагогіка і психологія. – 1998. – № 4. – С. 53 – 59.
4. Алексеева М. І. Взаємодія батьків і дітей як фактор соціалізації підростаючої особистості / М. І. Алексеева // Актуальні проблеми психології: традиції і сучасність: Тези Міжнар. наук. Костюк. читань, 9-11 червня 1992 р. – К., 1992. – Т. 1. – 234 с.
5. Алексеенко Т. Ф. Формування компетентності молодшої сім'ї у вихованні дитини та подоланні конфліктів / Т. Алексеенко // Гуманістично спрямований виховний процес і ставлення особистості: в 2-х Ч. II. – К. : Інститут проблем виховання, 2001. – С. 92 – 108.
6. Алексеенко Т. Ф. Готовність батьків до виховання дитини / Т. Ф. Алексеенко // Педагогіка і психологія – 2002. – № 34. – С. 37 – 41.
7. Алексеенко Т. Ф. Умови сучасного сімейного виховання: Наук.-метод. посіб. / Т. Ф. Алексеенко. – К. : Логос, 2000. – 287 с.
8. Алексеенко Т. Ф. Педагогічні проблеми молодшої сім'ї. Навч. посіб. / Т. Ф. Алексеенко. – К. : ІЗМН, 1997. – 256 с.
9. Андрієнко В. На виховання у прийомну родину / В. Андрієнко // Урядовий кур'єр. – 4 листопада. – С. 9.
10. Антипова Е. В. Воспитательный потенциал современной семьи / Е. В. Антипова // Проблемы выхавання. – 2006. – № 6. – С. 21 – 32.
11. Асанова Н. К. Психосоциальное развитие младенцев и детей, воспитывающихся в учреждениях: Метод. пособие / Под ред. Н. К. Асановой. – М. : Ин-т детской психотерапии и психоанализа, 1997. – 32 с.
12. Ачильдиева Е. Ф. Семья с ребенком-инвалидом (сравнит. анализ) / Е. Ф. Ачильдиева // Подходы к реабилитации детей с особенностями развития средствами образования / Сост. О. Н. Ертанова, В. К. Зарецкий; под ред. В. И. Слободчикова. – М. : ВЛАДОС, 1996. – 287 с.

13. Батищева Г. О., Зайцева З. Г. Робота соціальних служб для молоді з молодією сім'єю (метод. рекомендації) / Г. О. Батищева, З. Г. Зайцева. – К. : А.Л.Д., 1996. – 100 с.
14. Батьки і діти: соціальне самопочуття дітей в українських сім'ях / Г. В. Святненко, Л. С. Волинець та ін. – К. : Логос, 2000. – 92 с.
15. Бевз Г. М. Прийомна сім'я: перші кроки до альтернативних форм опіки дітей / Г. М. Бевз // Педагогіка і психологія. – 2003. – № 1. – С. 62 – 66.
16. Бевз Г. М. Сім'ї заміщувальної опіки над дітьми як соціальне замовлення / Г. М. Бевз // Соціальна робота в Україні: теорія і практика. – 2005. – № 3. – С. 5 – 14.
17. Бевз Г. М. Соціально-психологічні чинники побудови організаційної структури центру професійної підтримки прийомних сімей / Г. М. Бевз // Соціальна робота в Україні: теорія і практика. – 2005. – № 3. – С. 17 – 29.
18. Бевз Г. М., Тарусова Л. І. Соціально-психологічні та правові засади забезпечення в Україні державної опіки над дітьми як складової системи захисту дитинства / Г. М. Бевз, Л. І. Тарусова // Соціальна робота в Україні: теорія і практика. – 2005. – № 3. – С. 15 – 17.
19. Безпалько О., Едель С. Підготовка волонтерів до роботи з дітьми обмежених функціональних можливостей. Методичні рекомендації / О. Безпалько, С. Едель. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2001. – 78 с.
20. Бондарчук Н., Захожа Л. Інтерактивний діалог. Лекторій для батьків / Н. Бондарчук, Л. Захожа // Соціальний педагог. – 2010. – № 11 (47) листопад. – С. 30 – 32.
21. Букин А. Каждому ребенку нужен дом / А. Букин // Управление школой. – 1998. – № 30. – С. 1 – 9.
22. Виноградов А. А. Молодожёнам о взаимоотношении без конфликтов / А. А. Виноградов. – Луганск : ЛГПУ, 2001. – 327 с.
23. Виховання дітей з особливими потребами в сім'ї / Упоряд. І. Б. Іванова. – К. : УДЦССМ, 1998. – 176 с.
24. Виховний потенціал сім'ї в сучасних умовах: тематична державна доповідь про становище сімей в Україні за підсумками 2001 р. – К. : Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2002. – 321 с.
25. Вовчик-Блакитна М. В. Підготовка молоді до сімейного життя / М. В. Вовчик-Блакитна. – К. : Педагогіка, 1984. – 48 с.
26. Волинець Л. С. Соціальне сирітство в Україні: стан та альтернативи / Л. С. Волинець // Матеріали між нар. наук.-практ.

- конф. „Жінки за духовну безпеку суспільства”. – Ч. 2. – Харків, 1999. – С. 10 – 11.
27. Гандюрина Л. Алгоритм виявлення та профілактики сімейного неблагополуччя / Л. Гандюрина // Соціальний педагог. – 2011. – № 9 (57) вересень. – С. 48 – 51.
 28. Глуханюк Т. Я збудую щасливу сім'ю. Тренінг для дітей з особливими потребами з асоціальних, неповних сімей та дітей-сиріт або позбавлених батьківського піклування / Т. Глуханюк // Соціальний педагог. – 2011. – № 4 (52) квітень. – С. 46 – 48
 29. Грачев Л. К. Программа социальной работы с семьями, имеющими детей-инвалидов / Л. К. Грачев // Социальное обеспечение. – 1995. – № 9. – С. 11 – 16.
 30. Гребенников И. В. Основы семейной жизни. Учебное пособие для студ. пединститутов. – М.: Просвещение, 1991. – 156 с.
 31. Гридьковець Л. М. Подолання подружніх конфліктів / Л. М. Гридьковець // Практична психологія та соціальна робота. – 1999. – № 8. – С. 37 – 38.
 32. Гринда Н. Політичні і правові рамки спільної міграційної політики Європейського Союзу / Н. Гринда // Вісник Львівського університету (Серія міжнародні відносини). – 2001. – Вип. 4. – С. 48 – 54.
 33. Гурко Т. А., Мацковский М. С. Молодая семья в большом городе / Т. А. Гурко, М. С. Мацковский. – М. : Просвещение, 1986. – 218 с.
 34. Гуров В. Н. Социальная работа школы с семьей / В. Н. Гуров. – М. : Педагогическое общество России, 2003. – 218 с.
 35. Дементьева И. Ф. Первые годы становления брака : Проблемы становления молодой семьи / И. Ф. Дементьева. – М. : Наука, 1991. – 218 с.
 36. Дементьева Н. Ф., Багаева Г. Н., Исаева Т. Н. Социальная работа с семьей ребенка с ограниченными возможностями / Н. Ф. Дементьева, Г. Н. Багачева, Т. Н. Исаева. – М. : Академия, 1996. – 278 с.
 37. Дитина в прийомній сім'ї: Нотатки психолога / Г. М. Бевз, І. В. Пеша – К. : Український ін-т соціальних досліджень. 2001. – 101 с.
 38. Діагностичний інструментарій для роботи з батьками // Соціальний педагог. – 2010. – № 7 (43) липень. – С. 25 – 36.
 39. Дмитриев А. Конфликтогенность миграции: глобальный аспект / А. Дмитриев // Социологические исследования. – 2004. – № 10. – С. 4 – 13.

40. Емельянов В. Современные проблемы семейного воспитания / В. Емельянов // Дитина. – 2004. – № 4. – С. 12 – 13.
41. Журбицька Т. С. Молода сім'я / Т. С. Жибрицька. – К. : Педагогика, 1985. – 217 с.
42. Завацька Л. М. Технології професійної діяльності соціального педагога. Навч. посіб. для ВНЗ / Л. М. Завацька. – К. : Видавничий Дім „Слово”, 2008. – 240 с.
43. Зайцева З. Г. Дослідження підготовленості молоді до сімейного життя / З. Г. Зайцева // Підготовка молоді до сімейного життя. Збірник теоретичних і методичних матеріалів для працівників соціальних служб для молоді. – К. : ДЦСССМ, 1999. – 218 с.
44. Зайцева З. Г., Трубавіна І. М. Соціальна підтримка сім'ї. Комплексні програми центрів ССМ / З. Г. Зайцева, І. М. Трубавіна. – К. : УДЦССМ, 2001. – 217 с.
45. Зайцева З. Г. Неблагополучна сім'я та її вплив на формування особистості дитини / З. Г. Зайцева // Соціальна підтримка молоді сім'ї. – К. : Академпрес, 1994. – 231 с.
46. Закон України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» // Дитинство в Україні: права, гарантії, захист (зб. документів): Ч. 1. – К. : АТ „Столиця”, 1998. – 317 с.
47. Зверева І. Д., Лактіонова Г. М. Діти у скруті: альтернативи вирішення проблеми / І. Д. Зверева, Г. М. Лактіонова // Практична психологія та соціальна робота. – 1998. – № 3. – С. 9 – 10.
48. Зовнішня трудова міграція населення України: звітні матеріали загальнонаціонального вибіркового обстеження населення з питань трудової міграції / Заг. ред. та упоряд. : Український центр соціальних реформ, Державний комітет статистики України. – К. : Логос, 2009. – 319 с.
49. Иванова Л. М. Судьба молодой семьи / Л. М. Иванова. – М. : Знание, 1989. – 215 с.
50. Инновационные формы опеки детей: международный и национальный опыт / Г. М. Лактионова, Е. С. Шипиленко, И. В. Братусь / Под общ. ред. Г. М. Лактионовой. – К. : Науковий світ, 2001. – 61 с.
51. Иноземцев В. Иммиграция: новая проблема нового столетия (Историко-социологический очерк) / В. Иноземцев // Социологические исследования. – 2003. – № 4. – С. 64 – 72.
52. Ичдуйгу А. Региональные и локальные перспективы. Политика международных мигрирующих режимов: транзитные миграционные потоки в Турции / А. Ичдуйгу // Международный журнал социальных наук. – 2001. – № 032. – С. 131 – 142.

53. Іванкова-Стецяк О. Виклики та адаптаційні резерви полілокальних родин українських трудових мігрантів / О. Іванкова-Стецяк, Г. Селешук, В. Сусак – Львів, 2011. – 130 с.
54. Іванова І. Б. Соціально-психологічні проблеми дітей-інвалідів / І. Б. Іванова. – К. : Логос, 2000. – 127 с.
55. Капська А. Й. Соціальна робота: деякі аспекти роботи з дітьми та молоддю: Навч.-метод. посіб. / А. Й. Капська. – К. : УДЦССМ, 2001. – 220 с.
56. Карапиш Н. І. Дитині потрібна сім'я / Н. І. Карапиш // Соціальна робота в Україні: теорія і практика. – 2005. – № 3. – С. 84 – 91.
57. Карпенко О. Сімейні форми утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування: проблеми правового реформування / О. Карпенко // Право України. – 2001. – № 3. – С. 79 – 81.
58. Каслз С. Глобальные тенденции и проблемы. Международная миграция в начале XXI века: глобальные тенденции и проблемы / С. Каслз // Международный журнал социальных наук. – 2001. – № 032. – С. 27 – 42.
59. Каткова Т. Соціально-педагогічний супровід проблемних родин / Т. Каткова // Соціальний педагог. – 2011. – № 4 (52) квітень. – С. 35 – 40.
60. Кедярова Р. Н. Социально-педагогические рекомендации классному руководителю по работе с семьей /Р. Н. Кедярова // Социально-педагогическая работа. – 2003. – №1. – С. 31 – 36.
61. Козорів Л. Попередження суїциду та насильства у сім'ї / Л. Козорів // Соціальний педагог. – 2009. – № 7 (31) липень. – С. 17 – 23.
62. Котырло В. К. Молодой семье о воспитании детей / В. К. Котырло. – К. : Знання, 1981. – 214 с.
63. Кочубей А. Визит в семью или практика работы с семьями / А. Кочубей, Н. Умарова. – Псков, 2002. – 217 с.
64. Кравченко Т. В., Трубавіна І. М. Допомога батькам у вихованні дітей: Метод. рекомендації для соціальних працівників / Т. В. Кравченко, І. М. Трубавіна. – К. : ДЦССМ, 2004. – 218 с.
65. Левченко К. Б. Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми трудових мігрантів: навч.-метод. посіб. / К. Б. Левченко, І. М. Трубавіна, І. І. Цушко. – К. : ФОП „Купріянова”, 2007. – 240 с.
66. Лекторії для батьків // Соціальний педагог. – 2010. – № 9 (45) вересень. – С. 16 – 25.

67. Лесгафт П. Ф. Семейное воспитание ребенка и его значение / П. Ф. Лесгафт. – М. : Педагогика, 1991. – 176 с.
68. Лозовская Е. Г., Фалалаева Ю. В. Теоретические основы организации работы с семьями, оказавшимися в социально опасном положении / Е. Г. Лозовская, Ю. В. Фалалаева. – Волгоград : Волгоградский Государственный Университет, 2005. – 106 с.
69. Луковська С. Організація роботи соціального педагога із сім'ями, які потребують соціального нагляду. Корекційне заняття / С. Луковська // Соціальний педагог. – 2009. – № 7 (31) липень. – С. 14 – 16.
70. Мазин А. Теоретические аспекты миграции населения / А. Мазин // Народонаселение. – 2001. – №1. – С. 132 – 146.
71. Максимова Н. Ю. Роль соціального супроводу у життєвладштуванні дітей-сиріт / Н. Ю. Максимова // Соціальна робота в Україні: теорія і практика. – 2003. – № 3. – С. 63 – 68.
72. Максудов Р. Р., Флямер М. Г. Защита от насилия в семье: проблема, разработки и запуск комплексной социальной технологии / Р. Р. Максудов, М. Г. Флямер // Социальные работники за безопасность в семье / Под ред. М. И. Либоракиной. – М. : Редакционно-издательский комплекс Русанова, 1999. – С. 84 – 89.
73. Малишева О. Лікувати сироту можна тільки поверненням у сім'ю: Центр усиновлення пояснює / О. Малишева // Освіта України. – 2000. – 5 січня. – С. 9.
74. Матеріали для роботи з профілактики насильства // Соціальний педагог. – 2010. – № 9 (45) вересень. – С. 25 – 33.
75. Медіна Т. В. Вплив батьківської родини на формування молоді сім'ї / Т. В. Медіна // Нова парадигма: Альманах наук. праць: Філософія. Соціологія. Політологія. – Закарпаття : АВС, 2000. – 376 с.
76. Медіна Т. Молода сім'я як об'єкт соціальної політики держави / Т. Медіна // Соціальна політика і соціальна робота. – 2000. – № 1. – С. 13 – 24.
77. Мельник Д. Гендерні стосунки у сім'ї. Тренінгові заняття для батьків / Д. Мельник // Соціальний педагог. – 2009. – № 2 (26) лютий. – С. 52 – 54.
78. Меншутин В. П. Помощь молодой семье (Заметки психолога) / В. П. Меншутин. – М. : Мысль, 1987. – 345 с.

79. Методики психологічних досліджень особистості військовослужбовців та військового колективу. – К. : ДЦССМ, 2001. – 64 с.
80. Методичний посібник по проведенню тренінг-курсу для соціальних працівників з питань підбору, підготовки та соціального супроводу прийомних батьків / О. О. Яременко, Н. М. Комарова, Г. М. Бєвз, Л. С. Волинець та ін. – К. : Український ін-т соц. досліджень, 2000. – 128 с.
81. Мись В. Методи дослідження сімейного укладу та морально-психологічного клімату у сім'ї / В. Мись // Соціальний педагог. – 2011. – № 6 (54) червень. – С. 15 – 18
82. Міграційна ситуація в Україні / О. Піскун, І. Прибиткова, В. Волович // Політична думка. – 1996. – № 8. – С. 45 – 72.
83. Міграція в Україні. Факти і цифри. Збірник фактів і цифр Представництва у Україні Міжнародної організації з міграції. – вересень 2011. http://iom.org.ua/ua/pdf/Facts&Figures_b5_ua_f.pdf.
84. Молода сім'я: проблеми та умови її становлення / За ред. проф. А. Й. Капської. – К. : ДЦССМ, 2003. – 456 с.
85. Молодая семья: социально-экономические, правовые, морально-психологические проблемы / Сост. В. И. Зацепин. – К. : Логос, 1991 – 314 с.
86. Мостіпан О. Установча конференція асоціації прийомних сімей в Україні / О. Мостіпан // Соціальний захист. – 2000. – № 8. – С. 57 – 59.
87. Мудрик А. В. Социальная педагогика / А. В. Мудрик. – М. : Издательский центр «Академия», 1999. – 218 с.
88. Мустаева Ф. А. Основы социальной педагогики / Ф. А. Мустаева. – М. : Академический проект, 2001. – 453 с.
89. На допомогу батькам, що мають дітей з особливими проблемами / Л. В. Борщевська, А. В. Зіброва, І. Б. Іванова. – К. : ДЦССМ, 1999. – 143 с.
90. Наша сім'я: методичні рекомендації прийомним батькам / Н. М. Комарова, Г. М. Бєвз та ін. – К. : ДЦССДМ, 1999. – 80 с.
91. Овчарова Р. В. Справочная книга социального педагога / Р. В. Овчарова. – М. : ТЦ Сфера, 2005. – 480 с.
92. Окольски М. Региональные и локальные перспективы. Новые тенденции и основные проблемы в международной миграции: перспективы Центральной и Восточной Европы / М. Оскольски // Международный журнал социальных наук. – 2001. – №032. – С. 101 – 116.

93. Основы социальной работы / Отв. ред. П. Д. Павленок. – М. : Академия, 2001. – 478 с.
94. Петров В. Этнические мигранты и полиэтническая принимающая среда: проблемы толерантности / В. Петров // Социологические исследования. – 2003. – №7. – С. 84 – 91.
95. Пеша І. В. Механізми взаємодії спеціалістів на різних етапах створення та функціонування прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу / І. В. Пеша // Соціальна робота в Україні: теорія і практика. – 2005. – № 1. – С. 71 – 77.
96. Попов С. Ю. Деінституціоналізація дітей-сиріт. Етапи створення та юридичне оформлення прийомної сім'ї / С. Ю. Попов. – Луганськ : Благодійний Фонд „Підліток”. – 2004. – 136 с.
97. Попов С. Ю. Приймона сім'я: психологічні та педагогічні поради / С. Ю. Попов. – Луганськ: Благодійний Фонд „Підліток”, 2004. – 96 с.
98. Поспелова Н. Сім'я – простір без насилля. Тренінг / Н. Поспелова // Соціальний педагог. – 2011. – № 9 (57) вересень. – С. 10 – 13.
99. Практические рекомендации социально-психологической работы с военнослужащими в системе центров социальных служб для молодежи. – 3 часть. – Севастополь, 2002. – 96 с.
100. Прибиткова І. Сучасні міграційні процеси: теоретико-методологічні аспекти досліджень / І. Прибиткова // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1999. – № 1. – С. 161 – 172.
101. Прибиткова І. Трудові мігранти у соціальній ієрархії українського суспільства: статусні позиції, цінності, життєві стратегії, стиль і спосіб життя (початок) / І. Прибиткова // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – № 4. – 2002. – С. 46 – 51.
102. Приймона сім'я: методика створення і соціального супроводу: Науково-методичний посібник / Г. М. Бевз, В. О. Кузьминський, О. І. Нескучаєва та ін. – К. : Центр стратегічної підтримки. – 2003. – 92 с.
103. Приймона сім'я: оцінка ефективності опіки (Методичні рекомендації для соціальних працівників) / О. О. Яременко, Н. М. Комарова, Г. М. Бевз та ін. – К. : Український ін-т соц. досліджень. – 2000. – 78 с.
104. Приймона сім'ї для дітей-сиріт з функціональними обмеженнями / О. О. Яременко, Н. М. Комарова, Р. Я. Левін та ін. – К. : Український ін-т соц. досліджень. – 2001. – 120 с.
105. Проблемні сім'ї: діти і батьки / Автор. кол.: Ю. М. Якубова, О. Г. Антонова-Турченко, М. М. Московка. – К. : Студцентр, 1998. – 137 с.

106. Проблемні сім'ї: діти і батьки / Ю. М. Якубова, О. Г. Антонова-Турченко. – К. : Логос, 1998. – 137 с.
107. Прокопенко С. Школа молоді сім'ї. Програма занять (закінчення) / С. Прокопенко // Соціальний педагог. – 2009. – № 5 (29) травень. – С. 3 – 19.
108. Прокопенко С. Школа молоді сім'ї. Програма занять / С. Прокопенко // Соціальний педагог. – 2009. – № 4 (28) квітень. – С. 6 – 24.
109. Робота з дитиною у прийомній сім'ї. Метод. посіб. – К. : Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2003. – 188 с.
110. Рыбаковский Л. Л. Миграция населения: прогнозы, факторы, политика / Л. Л. Рыбаковский. – М. : Наука, 1987. – 200 с.
111. Савин Ю. В. Социальная работа в воинской среде: сущность, перспективы, резервы / Ю. В. Савин // Теория и практика социальной работы: отечественный и зарубежный опыт / Под ред. Т. Ф. Ярковой и В. Г. Бочаровой. – Т. 1. – Москва-Тула, 1993. – С. 292 – 300.
112. Сафонова Т. Я., Цымбал Е. И. Жестокое обращение с детьми и его последствия / Т. Я. Сафонова, Е. И. Цымбал // Жестокое обращение с детьми: сущность, причины, социально-правовая защита. – М. : Полиграфист, 1993. – 193 с.
113. Селевко Т. К., Селевко Л. Г. Социально-воспитательные технологии / Т. К. Селевко, Л. Г. Селевко // Народное образование. – 2002. – №4. – С. 140 – 142.
114. Селиченко В. А., Заслуженюк В. С. Психологія та педагогіка сімейного спілкування: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів / В. А. Селиченко, В. С. Заслуженюк. – К. : Логос, 1998. – 217 с.
115. Семейное воспитание: Учеб. пособие для студ. высших учеб. заведений / Сост. П. А. Лебедев. – М. : Изд. центр «Академия», 2001. – 408 с.
116. Семиченко В. А., Заслуженюк В. С. Психологія і педагогіка сімейного спілкування: Навч. посіб. для студ. ВНЗ / В. А. Семиченко, В. С. Заслуженюк. – К., 1998. – 214 с.
117. Семігіна Т., Грига І., Соціальна робота. Робота з конкретними групами клієнтів Т. Семігіна, І. Грига. – Ч. 3. – К. : „Маяк”, 2004. – 217 с.
118. Семья и молодёжь: профилактика отклоняющегося поведения / В. А. Балцевич, С. Н. Бурков, А. К. Воднева и др. – Мн. : Университетское, 1989 – 144 с.

119. Словник-довідник для соціальних педагогів та соціальних працівників / За заг. ред. Капської А. Й. – К. : Логос, 2000. – 260 с.
120. Социальная педагогика: курс лекций / Под ред. В. И. Беляева. – М. : Издательство МГСУ, 2002. – 256 с.
121. Социальная педагогика: Курс лекций / Под ред. М. А. Галагузовой.– М. : Гуман. изд. центр ВЛАДОС, 2000. – 416 с.
122. Социальная работа с инвалидами. Настольная книга специалиста / Под ред. Е. И. Холостовой, А. И. Осадчих. – М. : ИНФРА-М, 1996. – 478 с.
123. Социальная работа с ребенком и семьей: Пособие для учителей, социальных педагогов и специалистов органов охраны детства / Сост. С. С. Бубен. – Мн. : Нар. асвета, 2000. – 219 с.
124. Социальная работа с семьёй. – М. : Академия, 1994. – 234 с.
125. Социально-педагогическая помощь детям из неблагополучных семей // Педагогика. – 2000. – № 1. – С. 42.
126. Социальные технологии: работа с семьей, находящейся в социально опасном положении / Под ред. Н. П. Федоровой, Н. М. Малаховой – Тюмень : ГУСО «Областной центр социальной помощи семье и детям». 2004. – 318 с.
127. Соціальна педагогіка / За заг. ред. А. Й. Капської. – К.: Центр навч. літ-ри, 2003. – 467 с.
128. Соціальна педагогіка: мала енциклопедія / За заг. ред. проф. І. Д. Звереві. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 336 с.
129. Соціальна педагогіка: підручник / За ред. проф. А. Й. Капської. – К. : Логос, 2000. – 264 с.
130. Соціальна робота з молоддю сім'єю. Збірник теоретичних і методичних матеріалів для працівників соціальних служб для молоді. Вип. 2. – К. : А.Л.Д., 1995. – 327 с.
131. Соціальна робота з молоддю сім'єю. Збірник теоретичних та методичних матеріалів для працівників соціальних служб для молоді України / За заг. ред. З. Г. Зайцевої. – К. : Український державний центр соціальних служб для молоді, 1997. – 40 с.
132. Соціальна робота: Словник-довідник / Під ред. В. И. Філоненко. – М. : «Контур», 1998. – 480 с.
133. Соціальна робота: технологічний аспект / За ред. проф. А. Й. Капської. – К. : ДЦССМ, 2004. – 246 с.
134. Соціальне сирітство в Україні: експертна оцінка та аналіз існуючої в Україні системи утримання та виховання дітей, позбавлених батьківського піклування / Л. С. Волинець, Н. М. Комарова, І. В. Пеша. – К. : Студцентр, 1998. – 120 с.

135. Соціальне становлення дитини у прийомній сім'ї: соціальний супровід: Навч.-метод. посіб. / Автор. кол.: Л. С. Волинець, А. Й. Капська, Н. М. Комарова, І. В. Пеша. – К. : Український ін-т соц. досліджень, 2000. – 127 с.
136. Соціально-педагогічна робота з дітьми та молоддю з функціональними обмеженнями. Навч.-метод. посіб. для соціальних працівників і соціальних педагогів / За ред. А. Й. Капської. – К. : ДЦССМ, 2003. – 168 с.
137. Створення та функціонування прийомних сімей: Навч. посіб. для державних службовців / О. О. Яременко, Н. М. Комарова, Л. С. Волинець, І. В. Пеша. – К. : Український ін-т соц. досліджень, 2000. – 128 с.
138. Сысенко В. А. Молодёжь вступает в брак / В. А. Сысенко. – М. : Педагогика, 1986. – 216 с.
139. Технологии социальной работы: Учеб пособие для студ. высш. учеб. заведений / Под ред. И. Г. Зайнышева. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000. – 240 с.
140. Технологии социальной работы: Учебник / Под общ. ред. проф. Е. И. Холостовой. – М. : ИНФРА-М, 2001. – 400 с.
141. Технології соціальної роботи з військовослужбовцями: Інформаційно-методичний збірник. – К. : ДЦССМ, 2003. – 335 с.
142. Технології соціально-педагогічної роботи: Навч. посіб. / За заг. ред. А. Й. Капської. – К. : Логос, 2000. – 218 с.
143. Технології створення та функціонування прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу. Збірник метод. матеріалів / Авт. кол. Г. М. Бевз, А. Й. Капська, Н. М. Комарова та ін. – К. : Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2003. – 188 с.
144. Топилин А., Малаха И. Миграция высококвалифицированных кадров / А. Топилин, И. Малаха // Народонаселение. – 2002. – № 2. – С. 62 – 76.
145. Трубавіна І. М. Поняття про соціально-педагогічне консультування сім'ї // Гуманістично спрямований виховний процес і становлення особистості: в 2-х кн. / І. М. Трубавіна. – К. : ІПВ, 2001. – С. 202 – 209.
146. Трубавіна І. М. Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю: Навч. посіб. / І. М. Трубавіна. – К. : ЦССДМ, 2003. – 132 с.
147. Трубич С. Міграційні процеси і зайнятість населення / С. Трубич // Вісник Львівського університету (Серія міжнародні відносини). – 1999. – Вип. 1. – С. 398 – 403.

148. Тюптя Л. Т., Иванова І. Б. Соціальна робота (теорія і практика): Навч. посібник / Л. Т. Тюптя, І. Б. Иванова. – К. : ВМУРОЛ „Україна”, 2004. – 218 с.
149. Фирсов М. В., Студенова Е. Г. Теория социальной работы / М. В. Фирсов, Е. Г. Студенова. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2001. – 489 с.
150. Хомра А. У. Миграция населения: вопросы теории, методики исследования / А. У. Хамра. – К. : Наукова думка, 1979. – 148 с.
151. Цапенко И. Социально-политические последствия международной миграции населения / И. Цапенко // Мировая экономика и международные отношения. – 1999. – № 3. – С. 52 – 63.
152. Чечет В. В. Педагогика семейного воспитания. Учеб. пособие для студ-ов пед. специальностей ВУЗов. / В. В. Чечет. – Мозырь : «Белый ветер», 2003. – 328 с.
153. Шакурова М. В. Методика и технология работы социального педагога: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. завед. / М. В. Сакурова. – М. : Изд. центр «Академия», 2002. – 272 с.
154. Шелюк В. Соціальна міграція: Етапи, функції, типи / В. Шелюк // Перспективи. – 2001. – № 3 (15). – С. 45 – 50.
155. Шептенко П. А., Воронина Г. А. Методика и технология работы социального педагога: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / Под ред. В. А. Слостенина. – М. : Издательский центр «Академия», 2001. – 208 с.
156. Школа молодих батьків / Т. Алексеєнко, В. Постовий. – К. : Логос, 1991. – 218 с.
157. Юнда И. Ф., Юнда Л. И. Социально-психологические основы семейной жизни / И. Ф. Юнда, Л. И. Юнда. – К. : Логос, 1990. – 456 с.

ДОДАТКИ

Велика соціальна значущість цілеспрямованого спілкування з сім'єю полягає в тому, що, направляючи по потрібному руслу вплив батьків на дітей, педагог впливає і на перебудову внутрішньосімейних відносин, сприяє вдосконаленню особистості самих батьків, тим самим підвищує рівень загальної культури населення.

Однією з форм такої взаємодії є батьківські збори. Є старий шкільний афоризм: „У роботі з дітьми найважче – робота з дорослими”. Але необхідність збирати батьків разом все ж таки існує. Тому батьківські збори виконують найважливіші функції, значною мірою визначають успіх процесу навчання, виховання і розвитку учнів.

Батьківські збори – це можливість планової зустрічі з усіма батьками одночасно, а значить – можливість педагогу отримувати ту чи іншу інформацію про учнів оперативно. Представляємо один з сценаріїв батьківських зборів, що може провести соціальний педагог самостійно або за участю класного керівника.

Батьківські збори на тему „Конфлікти з дітьми”

Мета: виявити ознаки конструктивного вирішення конфліктів батьків зі старшокласниками і вибудувати модель адекватної поведінки.

Завдання: визначити сутність поняття „конфлікт”; виявити джерела та психологічні механізми типових конфліктів між батьками і дітьми; оцінити різні стратегії поведінки в конфлікті і збудувати на діагностичних підставах власну модель, адекватну сімейних умов і традицій.

Форма: семінар-тренінг.

Етап підготовки зборів:

1. Підбір питань для осмислення, що входять в „проблемне поле”:

- Що таке конфлікт? Які, на Ваш погляд, основні джерела конфліктів батьків зі старшокласниками?
- Чи можна уникнути конфліктів? Якщо конфлікт стався, що Ви вважаєте головним у знятті його гостроти?
- Які, на Ваш погляд, типові помилки батьків, які увійшли в конфлікт з дітьми?
- У чому особливість конфліктів зі старшокласниками?
- Яку участь у Вашому конфлікті з дитиною приймають зазвичай інші члени сім'ї?
- Чи часто дитина є свідком Ваших конфліктів з чоловіком (дружиною)?

2. Цитати:

- „Конфлікт – це побоювання ... хоча б однієї сторони, що її ... інтереси порушує, утискає, ігнорує інша сторона” (Вільям Лінкольн).
- „Від любові до ненависті один крок, від ненависті до любові – кілометри кроків” (Стендаль).
- „Мистецтво бути мудрим полягає в умінні знати, на що не слід звертати уваги” (Вільям Джеймс).
- „Бувають обставини, коли прощення виробляє набагато сильнішу моральну струс, ніж справило б у даному випадку покарання” (В. Сухомлинський).
- „Виховання дітей – це легка справа, коли воно робиться без прочуханки нервів, у порядку здоровою, спокійною, нормальною, розумною і веселого життя” (А. Макаренко).

3. Анкетування учнів.

Анкета для учнів „Твоя поведінка в конфліктній ситуації”

Дорогий друже! Відповідай, по можливості, чесно на поставлені питання:

- 1) Ти конфліктна людина?
- 2) Чи легко тобі з'ясовувати з кимось стосунки?
- 3) Що ти відчуваєш після того, як ти з'ясував з кимось стосунки?
- 4) Стаєш ти розумніший після виходу з конфліктної ситуації, робиш чи для себе якісь висновки?
- 5) З ким ти найчастіше конфліктуєш?
- 6) Що може стати приводом до конфліктної ситуації?
- 7) Хто першим намагається розв'язати конфлікт – ти чи інша сторона?
- 8) Що ти, як правило, відстоюєш в конфлікті?
- 9) Чи змінюється твоє ставлення до людей, з якими ти конфліктував?
- 10) Чи потрібно вчитися людям вирішувати конфліктні ситуації чи розуміння конфліктів прийде саме, з досвідом?

4. Підготовка матеріалів для батьків: „Правила спілкування при конфлікті з дитиною”, „Пам'ятка з вирішення конфліктів”.

Хід зборів

— Сьогодні наша зустріч присвячена конфліктам з дітьми. Її мета – виявити ознаки конструктивного вирішення конфліктів батьків з дітьми і вибудувати модель (уявний алгоритм) адекватної поведінки батьків.

Звичайно, виявлення проблем, пов'язаних з виникаючими конфліктами, дуже значимо для батьків і дітей. Ми бачимо, що проблем чимало. І все ж, як би не було важко, саме від позиції дорослого дуже

багато що залежить: можна стати ворогами з власною дитиною, а можна конфліктом управляти. Вибираючи тактику поведінки в конфлікті, батькам слід пам'ятати: „Від любові до ненависті один крок, а від ненависті до любові – кілометри кроків” (Стендаль).

Почати нашу зустріч хочеться з розповіді старої притчі: Одного разу Сонце і сердитий північний Вітер затіяли суперечку про те, хто з них сильніше. Довго сперечалися вони і, нарешті, зважилися помірятися силами над мандрівником, який в цей самий час їхав верхи по великій дорозі.

— Подивися, – сказав Вітер, – як я налечу на нього: миттю зірву з нього плащ.

Сказав – і почав дути з усієї сили. Але чим більше старався Вітер, тим міцніше закутувався мандрівник у свій плащ: він бурчав на негоду, але їхав усе далі й далі. Вітер сердився, лютував обсипав бідного мандрівника дощем і снігом; проклинаючи Вітер, мандрівник одягнув свій плащ в рукава і під'язав поясом. Тут вже Вітер і сам переконався, що йому плащ не зірвати.

Сонце, бачачи безсилля свого суперника, посміхнулося, виглянуло із-за хмар, обігріло, осушило землю, а разом з тим і бідного напівзамерзлого мандрівника. Відчувши тепло сонячних променів, він підбадьорився, благословив Сонце, сам зняв свій плащ, згорнув його і прив'язав до сідла.

— Бачиш, – сказало тоді лагідне Сонце сердитому Вітру, – ласкою і добротою можна зробити набагато більше, ніж гнівом.

Питання:

1. Як Ви думаєте, на що спрямована ця притча?
2. Які проблеми вона піднімає?

Вправа „Головна проблема в конфліктах з дитиною”

Матеріали: аркуші паперу (формат А2) і коробка.

Хід вправи

1. Роздайте кожному учаснику зборів аркуш паперу.
2. Скажіть, що ви просите кожного відповісти на питання: Що для Вас є головною проблемою в конфліктах з Вашою дитиною?
3. Попередьте про те, що завдання анонімне, але писати треба розбірливо, щоб написане можна було легко прочитати. Пригадайте учасникам про необхідність працювати самостійно.
4. Відведіть на виконання завдання 5 хвилин.
5. Зберіть листки з відповідями в коробку і перемішайте їх.
6. Нехай кожен учасник по черзі витягне перший-ліпший лист з відповіддю і зачитає його всій групі.

Типові відповіді учасників: „Конфлікти закінчуються відчуженням. Ми віддаляємося один від одного”, „Я дратуюся, починаю

кричати, батько бере ремінь”, „Мені важко стримуватися, я говорю різкості, а потім жалкую і п'ю ліки”, „Наші конфлікти завжди закінчуються на підвищених тонах”, „Мене дратує те, що моя дочка при конфлікті йде в себе і просто мовчить, я не знаю, чи розуміє вона мене чи ні”, „У конфлікт втручається бабуся і підтримує дитину, це мені дуже заважає”.

7. Нехай учасники зборів за бажанням закінчать незакінчена пропозицію „Конфлікт – це ...”.

8. Вислухайте всі відповіді. Подякуйте. Типові відповіді учасників: „Хворобливий стан всіх його учасників”, „Розруха, розчарування”, „Неминучість, коли є привід”, „Зіткнення, після якого люди можуть дуже віддалитися один від одного”, „Те, після чого за себе завжди соромно”, „Спосіб дозволяти наболіле”.

9. Підведіть дискусію до висновку: конфлікт – це розбіжність між членами сім'ї, в основі якого лежить несумісність їхніх поглядів, інтересів і потреб.

Вправа „Скажи, що відчуваєш”

Мета: найкраще усвідомлення батьками поняття конфлікту, створення його метафоричного образу.

Хід вправи

Учасники отримують інструкцію ведучого: „У фокусі нашої уваги – конфлікт. Коли ми кажемо це слово, у нас виникає ряд асоціацій і почуттів. Ми чули про конфлікт, знаємо, як він виглядає в поведінці людей. Давайте дослідимо, як він позначається на їх внутрішньому стані. Нехай кожен скаже, з чим асоціюється у нього слово „конфлікт”, який образ підказує вам ваша уява”.

Після першого „кола” довільних асоціацій можна поставити такі питання:

Якщо конфлікт – меблі, то які?

Якщо конфлікт – посуд, то який?

Якщо конфлікт – одяг, то який?

Усі відповіді учасників записуються на дошці і виводиться загальне поняття категорії „конфлікт”.

Типові приклади ідей учасників: „Конфлікт – це хворобливий стан його учасників, яке може призвести або до примирення, або до відчуження”.

Вправа „Якості для успішного вирішення конфліктів”

Мета: актуалізувати якості та вміння, необхідні для успішного вирішення конфліктів.

Метод: мозковий штурм.

Матеріали: дошка, крейда, плакат „Правила мозкового штурму”:

- Не оцінюйте висловлені будь-ким ідеї.
- Не повторювати себе, висловлюйте лише ті ідеї, які ще не називалися.
- Чим більше список ідей, тим краще.

Хід вправи

1. Пригадайте учасникам правила проведення мозкового штурму, відіславши до плакату.

2. Проведіть мозковий штурм на тему „Якості та вміння, необхідні для успішного вирішення конфліктів”.

3. Записуйте ідеї учасників на дошці. Типові приклади ідей учасників: „Уміння слухати і, головне, чути іншого”, „Холоднокровність і витримка”, „Стриманість в емоціях”, „Терпіння”, „Уміння впливати на іншого”, „Красномовство”, „Здатність поставити себе на місце іншого”, „Уміння аргументувати свою позицію”, „Небагатослівність”, „Уміння переконувати”.

4. Подякуйте учасникам за їх ідеї.

Вправа „Тест”

Мета: оцінити рівень схильності до конфліктів учасників зустрічі.

Метод: тест „Оцінка схильності до конфлікту”.

Матеріали: бланки відповідей, інструкція для кожного учасника.

Тест для батьків „Оцінка схильності до конфлікту” (Методика В. Алексєєнко)

Інструкція. Вам пропонується виконати тест, який вміщує 10 пар тверджень і шкалу самооцінки. Виконання його зводиться до наступного. Ви оцінюєте кожне твердження в лівій і правій колонках. При цьому відзначаєте кружечком, на скільки балів у Вас проявляється властивість, представлене в лівій колонці. Оцінка проводиться за 7-бальною шкалою. 7 балів означає, що оцінюється властивість проявляється завжди, 1 бал вказує на те, що ця властивість, яка не виявляється зовсім.

1	Хоче сперечатися	7654321	Ухиляється від сперечання
2	Свої висновки каже тоном, який не потерпає заперечень	765432 1	Свої висновки каже вибачальним тоном
3	Вважає, що досягне свого, якщо буде сильно заперечувати	765432 1	Вважає, що програє, якщо буде заперечувати
4	Не звертає уваги на те, що інші не приймають аргументів	7654321	Жалкує, якщо бачить, що інші не приймають аргументів
5	Суперечливі питання обговорює у присутності опонентів	7654321	Розмірковує про суперечливі проблеми у відсутності опонента
6	Не збентежується якщо потрапляє у напружені обставини	7654321	У напружених обставинах почувається неспритно

7	Вважає, що у суперечці треба проявляти свій характер	7654321	Вважає, що не треба демонструвати свої емоції
8	Не поступається у суперечці	7654321	Поступається у суперечці
9	Вважає, що люди у суперечці легко виходять з конфлікту	7654321	Вважає, що люди у суперечці важко виходять з конфлікту
10	Якщо вибухає, то вважає, що без цього не можна	7654321	Якщо вибухає, то дуже скоро почуває провину

Всього балів

Інтерпретація результатів. На кожному рядку з'єднайте позначку за балами (відмітки – кружальцями) і побудуйте свій графік. Відхилення від середини (цифра 4) вліво означає схильність до конфліктів, а відхилення вправо буде вказувати на схильність до уникнення конфліктів. Підрахуйте загальну кількість зазначених вами балів. Сума, що дорівнює 70 балам, вказує на дуже високу ступінь конфліктності, 60 балів – на високу, 50 балів – на виражену конфліктність. Число 11-15 балів вказує на схильність уникати конфліктних ситуацій.

Вправа „Сімейне виховання”

Мета: виявити причини конфлікту з боку дорослих і з боку дітей.

Метод: робота в малих групах.

Матеріали: картки із завданням, ватман, маркери, скотч по числу малих груп.

Хід вправи

1. Об'єднайте учасників зборів в 6 малих груп. (Це можна зробити, наприклад, за допомогою назви кольорів, країн, місяців року).

2. Запропонуйте групам сісти в різних кутках аудиторії. Попросіть членів кожної малої групи сісти в коло.

3. Розподіліть ролі в малих групах: „ведучий”, „хронометрист”, „стенографіст”, „лаборант”, „доповідач” відповідно з випадковими ознаками (найвищий каблук, самі короткі волосся, найсвітліший одяг та ін.).

4. Дайте інструкції по кожній ролі. „Ведучий” організовує обговорення. „Хронометрист” стежить за часом виконання завдання. „Стенографіст” записує за учасниками групи їх висловлювання. „Лаборант” забезпечує групу необхідними матеріалами (ватман, скотч, маркери). „Доповідач” представляє результати роботи всієї групи.

5. Кожній малій групі дайте завдання – картку з ситуацією для аналізу. Відведіть на виконання завдання 10 хвилин.

Картки до вправи „Сімейне виховання”

Ситуація 1. Підліток обдурив батьків: сказав, що йде в бібліотеку писати твір, а сам відправився в кіно. У сім'ї дізналися про це випадково. Типова реакція на цю ситуацію – конфлікт.

Ситуація 2. В родині дуже болісно ставляться до потенційної небезпеки виникнення алкоголізму у дитини (є сумний досвід у одного з членів сім'ї). І раптом, зустрівши підлітка з дискотеки, батьки помічають, що він „напідпитку”. Буря емоцій. Конфлікт.

Ситуація 3. Дочка зустрічається з хлопцем з „неблагополучної” (на думку батьків) сім'ї. Вони всіляко обмежують її спілкування з „предметом юнацьких мрій”. Одного разу, коли хлопець, зважившись, прийшов прямо до них додому, щоб побачити дівчину, батьки висловили йому все, що думали з приводу „так званої любові”. Результат – „море” сліз, конфлікт, відчуження.

Ситуація 4. Донька „вбила” собі в голову, що занадто (як вона вважає) товста і не може тому нікому сподобатися. Перестала їсти, дратується через дрібниці і одного разу, в серцях, звинуватила у „ваді” батьків („це через вас я така”).

Ситуація 5. Юнак входить до складу угруповання, що представляє одну з молодіжних субкультур. Він поголив голову, носить (навіть в школу) рукавички „без пальців”, куртку з заклепками. Від педагогів – маса претензій, так як стиль одягу «доповнюється» і відповідними манерами. Батьків в черговий раз запросили в школу. Після повернення вони ультимативно заявили синові свої вимоги, коротка суть яких: „Або ми – або заклепки!” Син же каже, що не буде зрадником і не змінить імідж. А якщо батьки не згодні, він піде з дому і буде жити у товариша, той згоден.

Ситуація 6. Підліток „заріс” двійками. Зі школи безперервним потоком ідуть скарги вчителів, батьки „приймають заходи”, але нічого не змінюється. Юнак пішов у себе, грубить, пропускає уроки. І ось одного разу під час чергового конфлікту він заявляє батькам, що машини ремонтувати можна і не маючи середньої освіти і, що навчання він має намір припинити. Батьки, які мають вищу освіту, в жаху. Що робити?

6. Після закінчення роботи груп заслухати звіти доповідачів. Подякуйте.

Вправа „Незакінчені речення”

Мета: осмислити найнебезпечніше і руйнівну в конфлікті з дитиною.

Метод: „незакінчені пропозиції”.

Матеріали: бланки з незакінченими реченнями.

Хід вправи

1. Роздайте кожному учаснику бланки із завданням – незакінченими реченнями.

2. Нехай учасники допишуть незакінчені пропозиції, ґрунтуючись на своїх відчуттях від конфліктів з дитиною.

- „Я повинен ...”
- „Я найбільше боюся ...”
- „Мені дуже важко забути ...”
- „Я хочу ...”
- „Чого мені по-справжньому не вистачає, так це ...”
- „Коли я сердитий, я ...”
- „Особливо мене дратує те, що ...”
- „Мене турбує ...”
- „Для мене найкраще, коли ...”
- „Я довго не можу забути ...”
- „Я розумію, що ...”
- „Мені буває соромно за ...”

3. Попередьте про те, що завдання анонімно. Пригадайте учасникам про необхідність працювати самостійно.

4. Відведіть на виконання завдання 5 хвилин.

5. Після того, як учасники виконають завдання, попросіть їх самостійно об'єднатися в групи по п'ять осіб за бажанням і поділитися своїми думками і почуттями з друзями. Дайте на це близько десяти хвилин.

6. Запропонуйте групам за бажанням поділитися своїми враженнями від виконаного завдання. Вислухайте всіх бажуючих і подякуйте.

7. Спираючись на висловлювання груп, підведіть учасників до висновку: конфлікт з дитиною завдає однакових втрат і тій і іншій стороні і треба знаходити конструктивні шляхи виходу з нього.

8. Роздайте учасникам пам'ятку.

Пам'ятка „Правила спілкування при конфлікті з дитиною”

Будучи в позиції слухача:

- Проявляйте терпимість: не перебивайте дитину, не заважайте; перш ніж щось сказати, добре подумайте, переконайтеся, що Ви хочете сказати саме це; пам'ятайте, що Ваше завдання як слухача – допомогти дитині в вираженні, висловленні своїх проблем;

- Не давайте оцінок дитині: якщо Ви будете оцінювати його почуття, то він стане захищатися або суперечити Вам; намагайтеся дійсно розуміти дитину;

- Не давайте порад: пам'ятайте, що кращі рішення в конфлікті – це ті, до яких учасники приходять самі, а не ті, які їм хтось підказав; часто буває важко побороти бажання дати раду, особливо коли дитина може розраховувати на неї з самого початку, – і все ж нехай дитина здійснить достатню душевну роботу по самостійному пошуку виходу з важкої ситуації.

Будучи в позиції мовця:

- Не говорите, що все сталося через недоліки дитини, і не звинувачуйте когось ще в тому, що сталося;
- Не говорите дитині, що Ви думаєте про те, які його мотиви і бажання, раніше, ніж вона сам про них щось скаже;
- Спочатку розкажіть про свої дії, думки і почуття; зробіть це відкрито і досить повно, і тільки після цього можете чекати, що те ж саме зробить і дитина;
- Не описуйте особистість дитини, тим більше кажучи „ти неухажливий, егоїстичний, недосвідчений, молодий” і т. п., намагайтеся говорити про те, що Вас турбує, по суті;
- Уникайте використання слів „завжди”, „ніколи” в описі поведінки дитини, наводите у приклад конкретні факти і ситуації, які Ви обоє з дитиною добре пам’ятаєте.

Завершення зборів: рефлексія і прощання.

На завершення зборів запропонуйте учасникам послухати притчу: Ось що попросив написати на своєму надгробному камені англіканський архієпископ, який помер в 1100 році.

„Коли я був молодий і моя уява не знала меж, я мріяв змінити світ.

Коли я подорослішав і став мудрішим, я зрозумів, що світ змінити не зможу. І тоді я вирішив стримати свої бажання і зосередитися на власній країні. Але і в своїй країні мені не вдалося нічого змінити.

На схилі віку з останніх сил спробував змінити хоча б щось в моїй сім’ї, змінити найближчих мені людей, але, на жаль, і вони мене обдурили.

І ось, лежачи на смертному одрі, я нарешті зрозумів (перший раз у своєму житті), що, якби я змінився сам тоді, можливо, слідуючи моєму прикладу, змінилася б моя сім’я, і з її підтримкою і схваленням я міг би змінити на краще мою країну, і хто знає, може бути, і весь світ”.

Попросіть учасників по черзі закінчити одну з фраз, написаних на дошці:

Я зрозумів (а) ...

Я відчув (а) ...

Подякуйте учасникам за роботу і попросайтеся.

Індивідуальна робота з батьками та іншими дорослими членами сім’ї учня складна і різноманітна.

Перевагою індивідуальної роботи є те, що, перебуваючи наодинці з соціальним педагогом, батьки відвертіше розповідають йому про свої проблеми внутрішньосімейних відносин, про які ніколи б не сказали при сторонніх. При індивідуальних бесідах необхідно дотримуватися

головного правила: зміст індивідуальної бесіди має бути надбанням тільки розмови, він не повинно розголошуватися.

Дуже уважно слід ставитися до прохань батьків. Не виконати прохання можна тільки в тому випадку, якщо його виконання може завдати шкоди дитині.

Індивідуальне спілкування не тільки дає можливість соціальному педагогу вплинути на батьків, але і в свою чергу багато в чому допомагає йому у виборі правильного підходу до дітей.

Багато що у відносинах школи і сім'ї залежить від першої зустрічі. У першій розмові з батьками не слід говорити про труднощі роботи з дітьми. Потрібно постаратися, щоб у батьків з'явилася впевненість, що вчити і виховувати їх сина чи доньку будуть кваліфіковані педагоги і для цього підготовлені всі необхідні умови. Особливо це відноситься до батьків першокласників – адже деякі з них, якщо дитина не ходила в дитячий садок, вперше розлучаються з нею і дуже хвилюються. Щоб у майбутньому раціональніше спланувати роботу, намітити індивідуальний підхід до кожного з батьків, необхідно знайти шляхи залучення сім'ї до активної участі в справах класу і школи, можна при запису дітей до школи запропонувати батькам анкету з наступним змістом:

I. П. І. П. батьків.

1. Вік.
2. Освіта.
3. Місце роботи, телефон.
4. Громадська робота.
5. Квартирні умови.
6. Загальний заробіток сім'ї.
7. У яких заходах школи Ви хотіли б брати участь.

II. П. І. П. дитини.

1. Чим Ваша дитина любить займатися у вільний час?
 2. Яким іграм віддає перевагу?
 3. Які види спортивних розваг більше любить?
 4. З ким найчастіше грає (з хлопчиками чи дівчатками)?
 5. Як поводить себе в дитячому колективі? (Активний, пасивний, сором'язливий.)
 6. Які обов'язки має вдома?
 7. Які, з Вашої точки зору, індивідуальні особливості дитини слід врахувати?
- III. Хто в сім'ї безпосередньо займається вихованням дитини?
1. Де найчастіше спільно з дитиною проводиться дозвілля?
 2. Чи знаєте Ви друзів своєї дитини та їх батьків?

3. Чи приходять до Вас в гості приятелі дитини?
4. Що Вас ускладнює у вихованні дитини?
5. Яким методам виховання Ви віддасте перевагу? (Умовляння, роз'яснення, строгі вимоги, покарання, заохочення, дружні контакти і т. д.)

Дуже важлива форма проведення індивідуальної бесіди. Кожен співрозмовник повинен вміти слухати. При знайомстві з батьками це правило особливо необхідно дотримуватися.

В обов'язки соціального педагога входить *відвідування сімей, де є діти з девіантною поведінкою*. Перший візит в сім'ю – відповідальний момент, часто вирішальний, чи будуть батьки довіряти соціальному педагогу, прислухатися до його порад. Соціальний педагог заздалегідь готується до відвідування тієї чи іншої сім'ї: впізнає її склад, матеріальне становище, з'ясовує, де працюють батьки, продумує можливі запитання членів сім'ї та відповіді на них, намічає, які відомості про дитину йому потрібно отримати. Відвідування сім'ї в другій і третій раз соціальний педагог планує, враховуючи результати попереднього знайомства, поведінку дитини в школі, ставлення батьків до своїх обов'язків, їх участь в житті школи.

Йдучи в сім'ю, соціальний педагог ставить перед собою завдання виявлення, узагальнення та поширення кращого досвіду сімейного виховання. Досвід сімейного виховання в кожній сім'ї соціальний педагог збирає по крупинках. В одній сім'ї це може бути обладнання дитячого куточка, в іншій – цікава організація дозвілля і т. ін.

Особливо великі труднощі представляють сім'ї, в яких мати або батьки п'ють, і навіть якщо пияцтво не має злісної форми, а виражається в застіллях, періодичному вживанні спиртного, соціальний педагог бере такі сім'ї під особливий контроль. Він регулярно відвідує цю сім'ю, цілеспрямовано проводить з батьками окремі, індивідуальні бесіди. Самим небезпечним для виховання дітей стає нерозуміння такими батьками шкоди, яку може принести алкоголь зростаючому організму.

Завдання соціального педагога – розкрити перед батьками шкоду пияцтва в сім'ї, особливо залучення дітей до вживання алкоголю, необхідно емоційно налаштувати дітей проти алкоголю.

Діти повинні чітко уявляти собі всі аспекти проблеми: фізіологічний, соціальний, екологічний.

Практика роботи говорить про ефективність індивідуальної роботи з антиалкогольної пропаганди з родинами учнів. Соціальний педагог може звернутися до керівників підприємств, на яких працюють батьки. У крайніх випадках, якщо форми громадського впливу не діють, використовується більш сувора форма впливу – громадський осуд, попередження, накладається на батьків штраф. Крайнім заходом, коли

поведінка батьків несумісна з виконанням ними батьківських обов'язків, стає позбавлення їх батьківських прав.

Часто бесіди з батьками допомагають знайти правильний підхід до учня – адже близькі добре знають його і можуть багато підказати, допомогти визначити причину того чи іншого вчинку.

Основне завдання соціального педагога – активізувати педагогічну, виховну діяльність сім'ї, надати їй цілеспрямований, суспільно значимий характер.

У план роботи соціального педагога входять такі види спільної діяльності школи та сім'ї: організація екскурсій на різні підприємства за місцем роботи батьків; організація екскурсій і прогулянок по місту з метою знайомства дітей з підприємствами та установами міста, продукцією, яку вони випускають, проведення бесід про професії і їх користь для людей.

Форми і методи роботи з батьками різноманітні, але головне те, що педагогу необхідно робити правильний вибір, враховуючи всі особливості роботи вчителів з даним колективом батьків, особливості системи роботи школи в цілому.

Соціальної допомоги та більш пильної до себе уваги потребують сім'ї, які мають статус біженців. Число таких сімей за останні роки сильно зросло, – сімей, у яких батьки мають статус безробітних. Силами соціальних педагогів у школі організовується робота „Телефону довіри” та для дітей, і для батьків.

Примірний план роботи соціального педагога з батьками на перше півріччя:

1. Навчально-методична робота.

1. Вивчення літератури з соціальної педагогіки.
2. Знайомство з періодичною пресою.
3. Участь у семінарах та нарадах соціальних педагогів.
4. Продовження вивчення методик дослідження особистості родини, вчителів та дітей.

II. Робота з сім'єю.

1. Проведення діагностики сімейного виховання з батьками молодших школярів.
2. Диференціація сімей за типами.
3. Організація взаємодії соціальних служб для вирішення виникаючих конфліктів.
4. Залучення вчителів, дітей, батьків у проведення спільних вечорів.
5. Виступи на класних зборах з циклом лекцій.
6. Організація соціо-психологічного тренінгу спілкування між учителями молодших школярів з обміну досвідом в роботі з батьками.

7. Проведення консультації для батьків за певним графіком.

III. Робота з дітьми.

1. Вивчення зайнятості дітей у позаурочний час.

2. Вивчення особистості дітей, роботу проводити узгоджено зі шкільним психологом.

3. Проведення години спілкування, допомога у вирішенні конфліктів з вчителями.

4. Увага дітям, які перебувають під опікою.

5. Індивідуальна робота з „важкими дітьми”.

IV. Взаємозв'язок соціальної служби школи з інститутами виховання.

1. Організація зустрічі хлопців з працівниками правоохоронних органів.

2. Запрошення батьків і учнів (за потребою) на індивідуальні бесіди з юристом, педагогом, психологом.

**ДІАГНОСТИЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ
ДЛЯ РОБОТИ З БАТЬКАМИ
АНКЕТА**

„БАТЬКИ ПРО СВОЮ ДИТИНУ”

(За матеріалами В. Богословської)

Мета: визначення ставлення батьків до своєї дитини; отримання інформації про особистість учня; визначення шляхів корегування родинного виховання.

Респонденти: батьки учнів.

Матеріали: роздруковані бланки анкет, ручки.

Анкетування може проводитися за двома варіантами.

1-й варіант (батьки письмово відповідають на запитання)

1. З ким із дорослих у родині ваша дитина охоче проводить вільний час, буває відвертішою?

2. Як ваша дитина реагує на похвалу й на покарання?

3. Як ви заохочуєте свою дитину? Які форми заохочення діють краще, а які гірше?

4. Як ваша дитина реагує на осудження?

5. Чи є у неї домашні обов'язки? Які?

6. З ким дружить ваша дитина?

7. Як часто у вас удома бувають друзі вашої дитини?

8. Як ваша дитина любить проводити вільний час?

9. До яких видів діяльності проявляє схильності, інтереси?

10. Що б ви хотіли додатково повідомити про свою дитину?
2-й варіант (батьки мають дописати висловлювання)
1. Коли народилася наша дитина, то...
 2. Найцікавішим у перші роки життя в дитині було...
 3. Про її здоров'я ми можемо сказати таке...
 4. Коли постало питання про підготовку дитини до школи, то ми...
 5. Її ставлення до школи було...
 6. Перші роки дитина навчалася переважно...
 7. Їй більше подобаються такі предмети, як...
 8. Стосунки з першою вчителькою були...
 9. Спілкуючись із однокласниками...
 10. Труднощі в її вихованні зараз пов'язані з...
 11. Ми б хотіли, щоб педагоги звернули увагу на...

**АНКЕТА „МОЛОДЬ І ПРОТИПРАВНА ПОВЕДІНКА”
 ДЛЯ ПЕДАГОГІВ, БАТЬКІВ**

Інструкція. Шановні педагоги, батьки! Ми запрошуємо вас до участі у проведенні шкільного моніторингу з проблем агресивної поведінки, жорстокості, злочинності. Основна мета опитування – вивчення вашої думки з приводу розповсюдженості вказаних негативних явищ і можливих шляхів їх подолання. Ваші відверті відповіді сприятимуть побудові ефективної державної політики у соціальній сфері молодіжної політики. Дякуємо за співпрацю та розуміння!

Уважно прочитайте запитання та варіанти відповідей. Подумайте й оберіть ту відповідь, яка відображає ваші думки, ставлення, переконання.

1. Яка, на вашу думку, основна причина, що спонукає молодь до скоєння протиправних дій? (*Поставте відповідний бал 0 – причина незначна; 10 – причина максимально впливає.*)

Можливі причини	Ранг
Вплив алкоголю та наркотиків	
Низький рівень доходів у сім'ї	
Захист себе і близьких	
Упевненість у безкарності	
Солідарність із товариством	
Задля розваги	
Необхідність здобути гроші	
Брак інформації щодо кримінальних покарань за скоєний злочин	
Суспільні та політичні процеси в державі	
„На зло” батькам	
Інше (<i>допишіть</i>)	

2. Як часто, на вашу думку, неповнолітні на сьогодні вживають (дайте відповідь у кожному рядку):

	Не вживають	Інколи	1-2 рази на тиждень	Щоденно
а) цигарки				
б) алкогольні напої (пиво також)				
в) наркотики (і „легкі” також)				

3. Чи отримують у вашому навчальному закладі учні (закладі, де навчається ваша дитина) достатньо інформації про (визначтеся з кожного пункту):

	Достатньо	Не достатньо	Важко відповісти
Шкідливість і наслідки вживання алкоголю			
Шкідливість і наслідки вживання наркотиків			
Наслідки скоєння злочину та несення кримінальної відповідальності за протиправні дії			

4. Наскільки рівень подання такої інформації відповідає запитам і потребам сучасних дітей?

	Відповідає	Частково відповідає	Зовсім не відповідає	Важко відповісти
Про шкідливість і наслідки вживання алкоголю				
Про шкідливість і наслідки вживання наркотиків				
Про наслідки скоєння злочину та кримінальну відповідальність за протиправні дії				

5. Чи скористалися б учні вашого класу (ваша дитина) можливістю спробувати наркотики, якби це не викликало залежності і ніхто не дізнався?

- а) так;
- б) ні;
- в) важко відповісти.

6. Як, на вашу думку, ставиться більшість дітей до... (дайте відповідь у кожному рядку):

	Позитивно	Негативно	Допустимо в окремих випадках	Важко відповісти
Крадіжок				
Застосування фізичної сили проти іншої особи				
Уживання спиртних напоїв				
Уживання наркотичних і токсичних речовин				
Азартних ігор				
Проституції				
Незаконного придбання та зберігання зброї				

7. Чи часто ваші учні (ваша дитина) переглядають фільми і телевізійні програми або граються у комп'ютерні ігри, в яких демонструються військові дії, жорстокість і насильство?

- а) часто;
- б) інколи;
- в) рідко;
- г) ніколи;
- г) важко відповісти.

8. Чи були випадки, коли після перегляду певної передачі, художнього фільму (або комп'ютерної гри) з елементами жорстокості, насильства ваші учні (ваша дитина) вчиняли агресивні й необдумані дії стосовно інших людей?

- а) так;
- б) ні;
- в) важко відповісти.

9. Які за жанром фільми і програми переглядають найчастіше учні вашого класу (ваша дитина)?

	Часто	Інколи	Рідко	Ніколи	Важко відповісти
Комедії					
Бойовики					
Жахи					
Вестерни					
Еротику					
Фантастику					
Пізнавальні програми					

10. Як часто виникають конфлікти між:

	Так, часто	Інколи	Майже ніколи, РІДКО	Ні, ніколи	Важко відповісти
Учнями – учнями					
Учнями – педагогами					
Педагогами – батьками					

11. Хто, на вашу думку, найчастіше бере на себе відповідальність у вирішенні „шкільних” конфліктів (*оберіть три відповіді*)?

- а) директор;
- б) заступник із виховної роботи;
- в) психолог;
- г) соціальний педагог;
- г) класний керівник;
- д) батьки;
- е) самі учні;
- є) інша особа (*вказіть, хто саме*).

12. Чи навчали учнів у вашому закладі освіти (у закладі, де навчається ваша дитина) способів розв’язання конфліктів?

- а) так;
- б) ні;
- в) важко відповісти.

13. Зазначте, які з нижченаведених способів поведінки є насильством:

	Так	Ні	Важко відповісти
Побиття батьками власної дитини			
Постійне глузування учнів над однокласником			
Крик батьків на дитину			
Заборона переглядати телепрограми, грати на комп'ютері			
Заборона проводити час на свіжому повітрі			
Примищення вчителем гідності учня			
Примищення з боку однокласників			
Відбирання в інших особистих речей			
Утримання батьками дітей у голоді			
Перебування у місцях, непридатних для дитини (каналізації, горища будинків, підвали тощо)			
Примушування дітей до жебракування			

14. Чи були ви хоч раз свідком нижченаведених фактів?

Подія	Так	Ні
Бійка між дітьми		
Побиття дитини (дітей) молодших класів (курсів) учнями старших класів (курсів)		
Відбирання особистих речей дітьми у дітей		
Примушування дитини до сексуальних дій дорослими чи іншими дітьми		
Словесні образи зі сторони вчителів стосовно учнів		
Вимагання грошей одних учнів у інших		

15. Якби вам стало відомо про факт насильства серед дітей (учнів), якими були б ваші дії (*оберіть одну відповідь*)?

- негайно сповіщу певні служби (*кого саме?*);
- з'ясую причину;
- покараю винуватця самостійно;
- приховую інформацію про цей факт.

16. Чи призведуть, на вашу думку, скоєні нижченаведені вчинки до кримінальної відповідальності?

	Так	Ні	Важко відповісти
Крадіжка велосипеда (вартість 500 грн.)			
Крадіжка мобільного телефону (вартість 900 грн.)			
Побиття неповнолітнього, що призвело до тілесних ушкоджень середньої тяжкості			
Згвалтування групою неповнолітніх осіб повнолітньої жінки			
Глум і непристойні жарти над перехожими			
Зберігання наркотичних речовин (5 г коноплі)			
Виготовлення наркотичних речовин для власних цілей			

17. Визначте, які з нижченаведених дій, на вашу думку, приведуть до зниження кількості правопорушень:

	Так	Ні	Важко відповісти
Активізація місцевих громад (сусідів, жителів мікрорайону)			
Більш суворе покарання злочинців			
Надання інформації про юридичні наслідки скоєння злочинців школярами та студентами			
Регулярне відвідування представником міліції навчальних закладів			

Ведення просвітницького курсу для молодших школярів „Поведінка і закон”			
Посилення відповідальності батьків за виховання дітей			
Збільшення кількості в'язниць для неповнолітніх			
Посилення відповідальності дорослих, які втягнули неповнолітнього у кримінальну діяльність			
Інше (вказіть)			

18. Чи відомі вам факти насильства стосовно дитини у сім'ях ваших друзів або знайомих?

- а) так;
- б) ні.

19. Хто насамперед має стати на захист дитини, котра постраждала від насильства в сім'ї (вказіть три позиції)?

- а) Педагоги навчального закладу;
- б) працівники міліції;
- в) працівники служби у справах дітей;
- г) представники громади, в якій проживає сім'я;
- г) інші особи (вказіть, хто саме).

20. Чи відомо вам про випадки, коли насильство в сім'ї стосовно дитини спричинило порушення її здоров'я?

- а) так;
- б) ні.

Дякуємо за участь в анкетуванні!

АНКЕТА „ЖИТТЯ ДИТИНИ В РОДИНІ”

Мета: визначення психологічної атмосфери в родині учня; визначення шляхів корегування родинного виховання дитини.

Респонденти: учні та їхні батьки.

Матеріали: роздруковані опитувальники окремо для учнів та їхніх батьків.

Інструкція. Респондентам потрібно обирати найбільш прийнятні для них варіанти відповідей.

Опитувальник для учнів

1. Що б ти хотів отримати відродили?

- а) хорошу організацію побуту;
- б) радість від спілкування;
- в) спокій, захищеність.

2. Чи самотній ти в родині?

- а) так;
 - б) ні;
 - в) не знаю.
3. Чи хочеш ти, щоб твоя майбутня родина була схожою на нинішню?
- а) так;
 - б) ні;
 - в) не знаю.
4. Як ти вважаєш, що найбільше хвилює твоїх батьків у родинному житті?
- а) здоров'я дітей;
 - б) навчання дітей;
 - в) трудова участь дітей у житті родини.
5. Яке з нижченаведених життєвих настановлень є для тебе найбільш вагомим?
- а) бути матеріально забезпеченим;
 - б) зустріти кохання;
 - в) щоб було багато друзів;
 - г) реалізувати власні інтелектуальні можливості.
6. Чи є в тебе тасмниці від родини?
- а) так;
 - б) ні.
7. Чим для тебе є вечір, проведений удома?
- а) Радістю спілкування;
 - б) нагодою бути самим собою;
 - в) мукою, нудьгуванням.
8. Чи знайомий ти з моральними та матеріальними проблемами своєї родини?
- а) так;
 - б) ні.

Опитувальник для батьків

1. Як ви гадаєте, чого очікує ваша дитина від родини, в якій живе?
- а) доброї організації побуту;
 - б) радощів від спілкування;
 - в) спокою, захищеності.
2. Що найбільше вас хвилює?
- а) здоров'я дитини;
 - б) навчання дитини;
 - в) трудова участь дитини в житті родини.
3. Чи самотня ваша дитина в родині?

- а) так;
- б) ні;
- в) не знаю.

4. Як ви гадаєте, чи забажає дитина, щоб її майбутня родина була схожа на вашу?

- а) так;
- б) ні;
- в) не знаю.

5. Яке з нижченаведених життєвих настановлень є, на ваш погляд, для дитини найбільш вагомим?

- а) бути матеріально забезпеченою;
- б) зустріти кохання;
- в) щоб було багато друзів;
- г) реалізувати власні інтелектуальні можливості.

6. Чи знайома ваша дитина з моральними і матеріальними проблемами вашої родини?

- а) так;
- б) ні.

7. Чи є у вашої дитини особисті таємниці, які вона приховує від родини?

- а) так;
- б) ні.

8. Що для вашої дитини означає вечір, проведений удома?

- а) радість спілкування;
- б) нагода бути самим собою;
- в) нудьгування.

Обробка отриманих результатів

Після заповнення анкети учитель пропонує батькам учнів ознайомитися з відповідями їхніх дітей.

ТЕСТ „ПІДЛІТКИ ПРО БАТЬКІВ” (За методикою Шафера)

Мета: виявлення настановлень, поведінки й методів виховання батьків так, як їх бачать діти підліткового віку.

Респонденти: учні від 14 років.

Матеріали: роздруковані бланки тесту, ручки або олівці.

Перед початком експерименту учню пояснюють суть і мету дослідження, після чого йому пред'являється така інструкція.

Інструкція. Просимо тебе, виходячи із власного досвіду, оцінити, які із зазначених положень найбільш характерні для твоїх батьків. Для цього уважно прочитай кожне твердження, не пропускаючи

жодного з них. Якщо ти вважаєш, що твердження повністю відповідає виховним принципам твого батька (або матері), обведи цифру „2”. Якщо вважаєш, що це висловлювання частково підходить для твого батька (або матері), обведи цифру „1”. Якщо ж, на твою думку, твердження не стосується твого батька (або матері), то обведи цифру „0”.

Потім підліткові видають реєстраційний бланк для заповнення, окремо на кожного з батьків. Принципової різниці між формулюваннями висловлювань немає: стосовно матері всі твердження представлені в жіночому роді, а стосовно батька – у чоловічому. Причому бланки заповнюються окремо, спочатку, наприклад, заповнюється бланк, у якому відбиваються виховні принципи матері, потім цей бланк здається учителю й тільки після цього видається аналогічний бланк, де зазначені положення мають бути оцінені підлітком уже стосовно батька.

Методика Шафера базується на положенні про те, що виховний вплив батьків (так, як це описують діти) можна охарактеризувати за допомогою трьох факторних змінних:

- прийняття – емоційне відчуження;
- психологічний контроль – психологічна автономія;
- прихований контроль – відкритий контроль.

Прийняття – безумовно позитивне ставлення до дитини незалежно від очікувань батьків.

Емоційне ж відчуження розглядається як негативне ставлення до дитини, відсутність до неї любові й поваги, а подекуди й просто ворожість.

Поняття *психологічного контролю* позначає як певний тиск і навмисне керівництво дітьми, так і ступінь послідовності у здійсненні виховних принципів.

Опитувальник для підлітків

Прізвище _____

Ім'я _____

По батькові _____

№	Мій батько (моя мати)	Так	Частково	Ні
1	Дуже часто мені посміхається	2	1	0
2	Категорично вимагає, щоб я засвоїв, що можу робити, а що не можу	2	1	0
3	Має недостатню терплячість стосовно мене	2	1	0
4	Коли я йду, то сам вирішує, коли я повинен повернутися	2	1	0
5	Завжди швидко забуває те, що сам говорить або наказує	2	1	0

6	Коли в мене поганий настрій, радить мені заспокоїтися або розвеселитися	2	1	0
7	Вважає, що для мене має бути багато правил, які я зобов'язаний виконувати	2	1	0
8	Постійно комусь на мене скаржиться	2	1	0
9	Дає мені стільки свободи, скільки потрібно	2	1	0
10	За одне й те саме один раз карає, а інший – пробачає	2	1	0
11	Дуже любить робити щось разом зі мною	2	1	0
12	Якщо призначає якусь роботу, то вважає, що я повинен робити лише її, поки не закінчу	2	1	0
13	Починає гніватися й обурюватися з приводу будь-якої дрібниці, яку я зробив	2	1	0
14	Не вимагає, щоб я запитував у нього дозволу йти туди, куди захочу	2	1	0
15	Відмовляється від багатьох своїх справ залежно від мого настрою	2	1	0
16	Намагається розвеселити й надихнути мене, коли мені сумно	2	1	0
17	Завжди наполягає на тому, що за всі мої провини я маю бути покараний	2	1	0
18	Мало цікавиться тим, що мене хвилює та чого я хочу	2	1	0
19	Дозволяє мені щовечора йти, куди я хочу	2	1	0
20	Є певні правила, проте іноді дотримується їх, а іноді – ні	2	1	0
21	Завжди з розумінням вислуховує мої погляди й думки	2	1	0
22	Стежить за тим, щоб я робив те, що мені сказано	2	1	0
23	Іноді в мене з'являється відчуття, що я йому противний	2	1	0
24	Дозволяє робити все, що мені подобається	2	1	0
25	Мій батько (моя мати)	2	1	0
26	Змінює свої рішення так, як йому зручно	2	1	0
27	Часто хвалить мене за що-небудь	2	1	0
28	Завжди точно хоче знати, що я роблю й де перебуваю	2	1	0
29	Хотів би, щоб я став іншим, змінився	2	1	0
30	Дозволяє мені самому вибирати собі справи до душі	2	1	0
31	Іноді дуже легко мене прощає, а іноді – ні	2	1	0
32	Намагається відкрито показати, що любить мене	2	1	0
33	Завжди стежить за тим, що я роблю на вулиці або у школі	2	1	0
34	Якщо я зроблю що-небудь не так, постійно й скрізь говорить про це	2	1	0

35	Дає мені багато свободи. Рідко говорить „повинен” або „не можна”	2	1	0
36	Непередбачений у своїх учинках, якщо я зроблю що-небудь погане або гарне	2	1	0
37	Вважає, що я повинен мати власну думку	2	1	0
38	Завжди ретельно стежить за тим, які в мене друзі	2	1	0
39	Якщо я його чимось ображу або роздратую, не говоритиме зі мною, поки я сам не почну	2	1	0
40	Завжди легко мене прощає	2	1	0
41	Хвалить і карає дуже непослідовно: іноді занадто багато, а іноді занадто мало	2	1	0
42	Завжди знаходить час для мене, коли це мені необхідно	2	1	0
43	Постійно вказує мені, як поводитися	2	1	0
44	Цілком можливо, що мене ненавидить	2	1	0
45	Проведення канікул я планую, як сам хочу	2	1	0
46	Іноді може скривдити, а часом буває добрим і вдячним	2	1	0
47	Завжди відверто відповідає на будь-яке запитання, про що б я не запитав	2	1	0
48	Часто перевіряє, чи все я зробив, як він наказував	2	1	0
49	Як мені здається, гребує мною	2	1	0
50	Не втручається в те, чи прибираю я свою кімнату (або куточок) – це моя власність	2	1	0
51	Дуже неконкретний у своїх бажаннях і вказівках	2	1	0

Обробка отриманих результатів

Після того, як підліток заповнив обидва бланки (на батька й матір), усі отримані дані виписуються на „оцінний аркуш”. Потім по кожному параметру підраховується арифметична сума сирих балів (POZ – позитивний інтерес, DIR – директивність, NOS – ворожість, автономність і NED – непослідовність).

„Сирі” бали переводяться у стандартизовані відповідно до таблиць. Стандартизовані дані розташовуються від 1 до 5. Норма – середнє значення, тобто 3.

Якщо вийшло 1–2 бали, то можна говорити, що показник слабко виражений, якщо ж 4–5 – вимірювана якість виражена чітко.

Потім на спеціальному бланку будуються оцінні профілі стосунків як із матір’ю, так і з батьком.

Інтерпретація шкал

Оцінка матері сином

Шкала позитивного інтересу. Насамперед психологічне прийняття матері хлопці-підлітки бачать у відносно критичному підході до них.

Підлітки часто відчують необхідність у допомозі й підтримці матері, у більшості випадків сприймають її думки, схильні погоджуватися з нею. Такі форми поведінки, як владність, підозрілість, тенденція до лідерства заперечуються. Водночас сини не чекають від матері надмірного конформізму, аж до тенденції „йти на поводу”. Однак просто компетентної поведінки, дружнього способу спілкування й нормальних емоційних контактів виявляється недостатньо для того, щоб підліток міг стверджувати, що мати відчуває стосовно нього позитивний інтерес. Вони тягнуться до сильної, дорослої й самостійної людини.

Шкала директивності. Директивність матері стосовно сина підлітки бачать у нав'язуванні їм нею почуття провини, її декларацій і постійних нагадувань про те, що „мати жертвує всім заради сина”, повністю бере на себе відповідальність за все, що зробила, робить і робитиме дитина. Мати ніби стверджує споконвічну залежність її статусу й оцінки навколишніх від того, наскільки син відповідає „еталону дитини”, при цьому можливість інших варіантів самовираження виключена. Так мати прагне будь-яким способом виключити неправильну поведінку сина, щоб не осоромитися. Прості ж форми проявів чуйності, симпатії викликані позитивними емоційними стосунками, негативно корелюють із директивною формою взаємодії матері й підлітка.

Шкала ворожості. Ворожість матері у стосунках із сином-підлітком характеризується її агресивністю й надмірною суворістю в міжособистісних взаєминах. Орієнтування матері винятково на себе, її самолюбство, зайве самоствердження, як правило, виключають прийняття дитини. Син сприймається, насамперед, як суперник, якого необхідно притлумити, щоб ствердити свою значимість. Так, емоційна холодність щодо підлітка маскується й найчастіше видається за стриманість, скромність, дотримання „етикету” і навіть підпорядкованість йому. Водночас можна спостерігати яскраво виражену підозрілість, схильність до надмірної критики на адресу сина й навколишніх, метою якої є прагнення принизити дитину в очах інших. Поряд із цим постійно (головним чином на вербальному рівні) демонструється позитивна активність, відповідальність за долю сина.

Шкала автономності. Автономність матері у стосунках із сином розуміється ним як диктат, повне захоплення влади, навіть деяка маніакальність щодо цього, неприйняття ніяких варіантів. Мати при цьому не сприймає дитину як особистість, зі своїми почуттями, думками, бажаннями та прагненнями, вона представляє „сліпу” силу

влади й амбіцій, якій усі зобов'язані підкорятися, незважаючи ні на що. При цьому адаптивна форма авторитету матері, заснована на довірі й повазі, а також прийнятні форми твердості й різкості (коли вони враховують ситуацію), виявляються не характерні для автономності матерів у стосунках із синами-підлітками. Також, на думку синів, ні емоційна прихильність, ні дружній стиль спілкування не можуть бути пов'язані з відгородженістю матері від справ сина.

Шкала непослідовності. Непослідовність материнської лінії виховання оцінюється підлітками як чергування (залежно від ступеня інформативної значимості) таких психологічних тенденцій, як панування сили й амбіції та покірність (в адаптивних формах), делікатність і альтруїзм та недовірлива підозрілість.

Причому є тенденція до екстремальних форм прояву (амплітуда коливань максимальна).

Оцінка батька сином

Шкала позитивного інтересу. Позитивний інтерес у стосунках із сином розглядається як відсутність грубої сили, прагнення до нероздільної влади у спілкуванні з ним.

Підлітки говорять про позитивний інтерес у випадках, коли батьки прагнуть досягти шанування їхнього батьківського авторитету, не вдаючись до декларацій догм. Психологічне сприйняття сина батьком засновано насамперед на довірі. При подібних взаєминах характерно знаходити істину в суперечці, прислухаючись до різних аргументів і віддаючи перевагу логіці здорового глузду. Тут повністю заперечується будь-який конформізм.

Шкала директивності. Директивність у стосунках із сином батько проявляє у формі тенденції до лідерства, шляхом завоювання авторитету, заснованого на фактичних досягненнях і домінантному стилі спілкування. Його влада над сином виражається головним чином у керівництві та своєчасній корекції поведінки дитини (крім амбіційної деспотичності). При цьому він дуже чітко дає зрозуміти дитині, що заради її благополуччя жертвує певною наявною в нього часткою влади; що це не просто заступництво, а прагнення вирішувати все мирно, незважаючи на ступінь подразнення.

Шкала ворожості. Жорстокі батьки завжди погоджуються із загальноприйнятою думкою, дотримуються конвенцій, прагнуть задовольнити вимоги інших бути „хорошим” батьком і підтримувати позитивні стосунки. Виховуючи це, вони намагаються „вимуштрувати” свого сина відповідно до прийнятих у суспільстві та культурі уявлень про те, якою має бути ідеальна дитина.

Батьки прагнуть розвивати в синів різні здібності, що найчастіше призводить до непосильного навантаження на юнацький організм. Водночас проявляється повна залежність від думки інших, страх і безпорадність, неможливість протистояти їй. Одночасно батько стосовно сина суворий і педантичний. Підліток постійно перебуває у стані тривожного очікування низької оцінки його діяльності й покарання батьківським відкиданням: „Як ти смієш не відповідати тому, що чекають від тебе, адже я жертвую всім, аби зробити з тебе людину”. Одразу звучить постійне невдоволення, скептичне ставлення до досягнень сина, що неминуче знижує мотивацію його діяльності.

Шкала автономності. Автономність батька у стосунках із сином проявляється у формальному ставленні до виховання, у зайвій неупередженості під час спілкування. Взаємодія ґрунтується на позиціях сили й деспотичності. Батько „коректує” сина лише у випадках, коли той що-небудь накоїв, причому навіть на розбирання того, що трапилося, зазвичай, „бракує часу”. Батько занадто зайнятий собою, щоб заглиблюватись у життя і проблеми сина. Про них він дізнається тільки з прохань дитини допомогти або порадити в тому чи іншому питанні. Його не цікавлять захоплення сина, коло його знайомств, навчання у школі, він лише робить вигляд, що це його турбує. Часто його просто дратує, коли син звертається до нього. На його думку, син „сам повинен усе знати”.

Шкала непослідовності. Непослідовність застосовуваних батьком виховних заходів щодо ставлення до їхніх синів-підлітків останні бачать у непередбачуваності, неможливості передбачати, як їхній батько відреагує на ту або іншу ситуацію чи подію – суворо покарає сина за дрібні провини або злегка посварить за що-небудь суттєве, просто вислухавши обіцянку в тому, що це більше не повториться. Такий батько або довго й педантично буде „промивати кісточки”, або прийме на віру сказане сином про невинність тощо.

При порівнянні практики матерів і батьків хлопці-підлітки виявляють такі характерні розходження. При психологічному прийнятті батьками сина у батьків, на відміну від матерів, домінує відсутність тенденції до лідерства, оскільки вони прагнуть досягти довіри й шанування свого авторитету, не вдаючись до сили.

Матері, лише у виняткових випадках, дозволяють собі авторитаризм у міжособистісних взаєминах „заради блага” дитини. Водночас у матерів, як позитивний інтерес, хлопчики відзначають критичний підхід до них і надмірне піклування, тоді як у батьків більше виражені незалежність і твердість позицій.

За шкалою директивності в матерів, порівняно з батьками, на перший план виступає тенденція до заступництва, оскільки матері більше схильні впливати на дітей індуктивною технікою. Також матері готові піти на компроміс заради досягнення своєї мети, тоді як батьки віддають перевагу авторитету з позиції сили.

Ворожість матерів відрізняється від аналогічної характеристики батьків тим, що в матерів вона проявляється внаслідок боротьби за свою незалежність, а в батьків – це скоріше тенденція до комфортності стосовно інших.

Автономність матерів і батьків заснована на деспотичній „сліпій” владі, що не терпить потурання, однак у матерів помічений акцент на відсутності вимог-заборон стосовно підлітків, а в батьків – відгородженість. У тих і інших відсутня навіть тенденція до заступництва, хоча батьки можуть, як виняток, відірватися від справ і звернути увагу на прохання підлітка.

Непослідовність у проведенні лінії виховання в обох батьків однаково оцінюється підлітками як тенденція до екстремально-суперечливих форм прояву з максимальною амплітудою вираження. Причому в матерів протилежністю силі й недовірі є поступливість, а в батьків – довірливість і конформізм.

Оцінка матері донькою

Шкала позитивного інтересу. Позитивне ставлення до доньки з боку матері, засноване на психологічному прийнятті, описується дівчатками-підлітками як ставлення до маленької дитини, котра постійно вимагає уваги, турботи, допомоги, і сама по собі мало що може.

Такі матері часто схвалюють звернення доньок про допомогу у випадках суперечок або яких-небудь ускладнень, з одного боку, й обмеження самостійності – з іншого. Водночас дівчатка зазначають фактор потурання, коли мати перебуває немов „на побігеньках” і прагне задовольнити будь-яке бажання доньки.

Шкала директивності. Описуючи директивність своїх матерів, дівчатка-підлітки відзначали суворий контроль із їхнього боку, тенденцію до легкого застосування своєї влади, засновану на амбіціях, неприйнятті при цьому висловлювання власної думки донькою. Такі матері більше покладаються на суворість покарання, вперто вважаючи, що вони „завжди праві, а діти ще занадто малі і нічого не розуміють”.

Шкала ворожості. Ворожість матерів їхні доньки-підлітки описують як підозріле ставлення до сімейного середовища й дистанція стосовно її членів (зокрема до дітей). Підозріла поведінка й відмова від соціальних норм призводять їх, як правило, до відгородженості й піднесення себе над іншими.

Шкала автономності. Автономність матерів виключає будь-яку залежність від дитини, від її стану, вимог. Заперечуються також будь-які форми турботи й опіки стосовно доньок. Такі матері оцінюються підлітками як поблажливі, невимогливі. Вони практично не заохочують дітей, відносно рідко й мляво роблять зауваження; не звертають уваги на виховання.

Шкала непослідовності. Під непослідовністю виховної практики з боку матері дівчатка розуміють різку зміну стилю, прийомів, що представляють собою перехід від дуже суворого – до ліберального й, навпаки, перехід від психологічного прийняття доньки до емоційного відкидання її.

Оцінка батька донькою

Шкала позитивного інтересу. Доньки описують позитивний інтерес батька як батьківську впевненість у собі, в тому, що це не батьківська суворість, а увага до підлітка, теплота й відкритість стосунків між батьком і донькою-підлітком, прояви щирого інтересу. Психологічне сприйняття доньки характеризується відсутністю різких перепадів від уседозволеності до суворих покарань, тобто домінують теплі дружні стосунки з чітким усвідомленням меж того, що можна й чого не можна. Батьківські заборони ж у цьому випадку діють лише на тлі батьківської любові.

Шкала директивності. Дівчатка-підлітки описують директивність батька як образ „твердої чоловічої руки”, готової стиснутися в кулак, указати дитині на її місце в суспільстві й, зокрема, в родині. Директивний батько спрямовує дівчину на правильний шлях, змушуючи її підкорятися нормам і правилам поведінки, прийнятим у суспільстві й певній культурі, вкладаючи в її душу заповіді моралі.

Шкала ворожості. У цьому випадку йдеться про такий несприятливий тип батьківського ставлення до доньки, як поєднання надмірної вимогливості, орієнтованої на еталон „ідеальної дитини” і сприяння залежності. Усе це призводить до порушень взаємовідносин між батьком і донькою-підлітком, що зумовлює підвищений рівень напруженості, нервозності й нестабільності підлітка.

Шкала автономності. Дівчатка-підлітки описують автономність батьків як претензію на лідерство, причому лідерство недосяжне, недоступне для взаємодії з ним. Він здається людиною, відгородженою від проблем родини немов невидимою стіною, такою, що живе паралельно з іншими членами родини. Батькові абсолютно однаково, що відбувається навколо, його дії частіше не узгоджуються з потребами й запитаними близьких, інтереси яких повністю ігноруються.

Шкала непослідовності. Тут батько здається людиною зовсім непередбаченою. З досить високим ступенем імовірності в його

поведінці можуть проявлятися суперечливі психологічні тенденції, причому амплітуда коливань – максимальна.

Отже, характерні розходження в оцінках виховання матерів і батьків дівчатками-підлітками виглядають так. При позитивному інтересі та психологічному прийнятті в матерів, на відміну від батьків, на перший план виступає довіра й підлеглість. У батьків же домінує впевненість у собі й відсутність твердості, авторитарності у стосунках із донькою, що виключає виховання за допомогою силового тиску.

Директивність матерів будується винятково на амбіційних претензіях щодо влади й твердого контролю за поведінкою доньки, а директивність батьків виражається ще й залежно від думки інших і самозакоханості. При ворожості, емоційному відкиданні в матерів виявляється впертий конформізм і слабка залежність від думки інших, що впливає з претензій батька. У батьків же при ворожій виховній практиці стосовно доньки-підлітка на перший план виступає жорстокість і самоствердження владою та силою.

Автономність із боку матерів відрізняється відсутністю добрих людських стосунків і відгородженістю від проблем та інтересів доньки, а в батька автономність виражається в його беззастережному лідерстві в родині й у неприступності спілкування з ним для доньки.

При непослідовній виховній практиці в контексті суперечливості проявів характеристики батьків і матерів представляються однаковими.

Спостерігається розходження лише в таких тенденціях як самодостатнє самоствердження з ворожою непримиренністю в батьків і підпорядкованістю й недовірою – у матерів.

ТЕСТ

„ЧИ ВИХОВУЄТЕ ВИ СВОЮ ДИТИНУ?“

(За матеріалами В. Богословської)

Мета: визначення, наскільки ґрунтовно батьки займаються вихованням своєї дитини.

Респонденти: батьки учнів.

Матеріали: роздруковані бланки тесту, ручки чи олівці.

Інструкція. Відповідаючи на запитання тесту, позначайте найбільш прийнятні для вас варіанти відповіді.

Після проведення тестування відповіді батьків порівнюються з відповідями учнів на аналогічні запитання.

1. Скільки навчальних предметів було у вашої дитини у минулому навчальному і поточному році?

а) названа точна кількість предметів;

б) майже точна відповідь;

в) суттєві розбіжності з розкладом.

2. Скільки батьківських зборів ви відвідали протягом поточного навчального року?

- а) усі або пропустив одні;
- б) пропустив декілька;
- в) не відвідав жодного з певних причин.

3. Скількох викладачів, які працюють із класом, де вчиться ваша дитина, ви знаєте на ім'я й по батькові?

- а) усіх;
- б) деяких;
- в) лише одного.

4. Скільки разів цього року ви переглядали зошити й підручники вашої дитини?

- а) переглядаю періодично;
- б) один-два рази за семестр;
- в) жодного разу.

5. Ви виявили, що в дитини є труднощі з певних предметів, і не можете їй допомогти. Які ваші дії?

- а) звернуся по допомогу до вчителів;
- б) піду до директора школи;
- в) змушу дитину серйозніше вчити складні для неї предмети.

6. Як ви ставитесь до того, що до вашої дитини приходять друзі, аби разом зробити домашнє завдання?

- а) приймаю їх і допомагаю в заняттях, якщо потрібно, створюю умови для занять;
- б) вони мені дуже заважають, але я їх приймаю;
- в) вважаю, що моя дитина має виконувати домашнє завдання сама.

Опрацювання отриманих результатів

Підрахуйте кількість батьківських відповідей, що співпали з відповідями їхніх дітей. А тепер підрахуйте, під яким пунктом найчастіше збігаються ваші відповіді.

Співпали 6-5 відповідей. Ви поділяєте думку про те, що ваша дитина вже доросла й може бути самостійною. Ви прекрасно розумієте, що в будь-якому віці на її шляху можуть зустрітись труднощі, і вона потребуватиме вашої допомоги не лише в навчанні, але й у всьому іншому.

4-3 відповіді. Насамперед вас хвилюють питання, пов'язані з навчанням вашої дитини. Однак великий тиск у навчанні може спричинити дестабілізацію в усій іншій діяльності дитини.

2-1 відповідь. Пам'ятайте, що ви – перша людина, яка повинна прийти на допомогу дитині. Питання навчання мають хвилювати не лише вашу дитину, але й вас та інших дорослих членів родини.

Постарайтеся все робити так, щоб згодом на всі запитання ви змогли дати відповіді під пунктом а).

ДІАГНОСТИКА СІМЕЙНИХ ВЗАЄМИН

(Автори Е. Ейдемільер і В. Юстіцкіс)

Шановні батьки! Цей опитувальник складається з тверджень про виховання дітей. Твердження пронумеровані. Такі ж номери є у „Бланку для відповідей”.

Читайте твердження опитувальника. Якщо ви загалом згодні з ним, на „Бланку для відповідей” обведіть номер твердження. Якщо не згодні, закресліть цей номер. Якщо дуже важко вибрати відповідь, то поставте біля номера знак запитання.

В опитувальнику немає „неправильних” або „правильних” тверджень. Відповідайте так, як ви думаєте. Цим ви нам дуже допоможете.

1. Усе, що я роблю, я роблю заради свого сина (дочки).
2. У мене часто не вистачає часу займатися із сином (дочкою) чимось цікавим, кудись піти разом, поговорити довше про щось цікаве.
3. Я дозволяю своїй дитині такі речі, яких не дозволяють інші батьки.
4. Не люблю, коли син (дочка) звертається до мене із запитаннями. Краще, щоб здогадався(лася) сам (сама).
5. Наш син (дочка) має вдома більше обов'язків, ніж більшість його (її) товаришів.
6. Мого сина (дочку) дуже важко примусити щось зробити вдома.
7. Завжди краще, якщо діти не думають, чи правильні погляди їхніх батьків.
8. Мій син (дочка) повертається ввечері додому, коли захоче.
9. Якщо хочеш, аби твій син (дочка) був (була) людиною, не залишай жодного поганого вчинку без покарання.
10. Я намагаюся не карати сина (дочку).
11. Коли я в хорошому настрої, часто прощаю своєму сину (дочці) те, за що в інший раз покарав(ла) би.
12. Я люблю свого сина (дочку) більше, ніж дружину (чоловіка).
13. Маленькі діти мені подобаються більше, ніж дорослі.
14. Якщо син (дочка) злиться, у мене виникає почуття, що я вчинив(ла) стосовно нього (неї) неправильно.
15. У нас довго не було дитини, хоча ми її дуже чекали.
16. Спілкування з дітьми дуже стомлює.

17. У мого сина (дочки) є певні риси характеру, які виводять мене із себе.
18. Виховання сина (дочки) йшло б набагато краще, якби мій чоловік (дружина) не заважав(ла) мені.
19. Більшість чоловіків легковажніші, ніж жінки.
20. Більшість жінок легковажніші за чоловіків.
21. Мій син (дочка) для мене – найголовніше в житті.
22. Часто буває, що я не знаю, де буває мій син (дочка).
23. Купую своєму сину (дочці) такий одяг, який він (вона) сам (сама) хоче, навіть якщо одяг дорогий.
24. Мій син (дочка) дуже повільно все сприймає. Легше два рази самому зробити, ніж один раз пояснити йому (їй).
25. Мій син (дочка) часто доглядає за молодшим братиком (сестрою).
26. Часто буває так: нагадую, нагадую синові (дочці) зробити щось, а потім „плюну” і зроблю сам (сама).
27. Батьки ні в якому разі не повинні допускати, щоб діти бачили їх слабкості й недоліки.
28. Мій син (дочка) сам (сама) вирішує, з ким товаришувати.
29. Діти повинні не лише любити своїх батьків, але й боятися їх.
30. Я дуже сварю сина (дочку).
31. Деколи ми суворі до дитини, а іноді все дозволяємо.
32. Ми із сином (дочкою) розуміємо одне одного краще, ніж це у мене виходить із чоловіком (дружиною).
33. Мене засмучує те, що мій син (дочка) надто швидко стає дорослим(ою).
34. Якщо дитина чинить опір, тому що погано почувається, найкраще зробити так, як вона хоче.
35. Моя дитина росте слабкою і хворою.
36. Якби у мене не було дітей, я б досягла у житті більшого.
37. У мого сина (дочки) є слабкості, які не проходять, хоча я вперто з ними борюся.
38. Часто буває, що коли я караю свого сина (дочку), мій чоловік (дружина) одразу починає дорікати мені й розважає його (її).
39. Чоловіки більше схильні до подружньої зради, ніж жінки.
40. Жінки більше схильні до подружньої зради, ніж чоловіки.
41. Турботи про сина (дочку) займають найбільшу частину мого часу.
42. Мені багато разів доводилося не відвідувати батьківські збори.
43. Стараюся купити йому (їй) все те, що він (вона) хоче, навіть якщо це коштує дорого.

44. Якщо поспілкуватися довгий час із моїм сином (дочкою), можна дуже стомитися.
45. Мені багато разів доводилося доручати синові (дочці) важливі справи.
46. На мого сина (дочку) не можна покластися в серйозній справі.
47. Головне, чого батьки повинні навчити своїх дітей, – це слухатися.
48. Мій син (дочка) сам (сама) вирішує, курити йому (їй) чи ні.
49. Що вимогливіші батьки до дитини, то краще для неї.
50. За характером я – м'яка людина.
51. Якщо моему сину (дочці) щось від мене потрібно, він (вона) старається вибрати момент; коли я в хорошому настрої.
52. Коли думаю про те, що коли-небудь мій син (дочка) виросте і батьки будуть йому (їй) не потрібні, у мене псується настрій.
53. Що діти старші, то важче з ними спілкуватися.
54. Найчастіше впертість дитини буває викликана тим, що батьки не вміють правильно підійти до неї.
55. Я постійно турбуюся про здоров'я сина (дочки).
56. Якби у мене не було дітей, моє здоров'я було б набагато кращим.
57. Деякі дуже важливі недоліки мого сина (дочки) не зникають, незважаючи на всі вжиті заходи.
58. Мій син (дочка) недолюблює мого чоловіка (дружину).
59. Чоловік гірше розуміє почуття іншої людини, ніж жінка.
60. Жінка гірше розуміє почуття іншої людини, ніж чоловік.
61. Заради мого сина (дочки) мені багато від чого в житті довелося відмовитися.
62. Бувало, що я не дізнався(лася) про зауваження чи двійку в щоденнику тому, що не подивився(лася) щоденника.
63. Я витрачаю на свого сина (дочку) значно більше грошей, ніж на себе.
64. Не люблю, коли син (дочка) щось просить. Сам (сама) краще знаю, що йому потрібно.
65. У сина (дочки) важче дитинство, ніж у більшості його (її) товаришів.
66. Удома син (дочка) робить тільки те, що йому (їй) хочеться, а не те, що потрібно.
67. Діти повинні поважати батьків більше, ніж усіх інших людей.
68. Мій син (дочка) сам (сама) вирішує, на що йому витратити свої гроші.
69. Я вимогливіше ставлюся до свого сина (дочки), ніж інші родичі до своїх дітей.

70. Від покарань мало користі.
71. Члени нашої сім'ї не однаково ставляться до сина (дочки). Одні пестять, інші, навпаки, – дуже вимогливі.
72. Мені б хотілося, щоб син (дочка) не любив(ла) нікого, крім мене.
73. Коли син (дочка) був(ла) маленьким, він (вона) мені подобався більше, ніж тепер.
74. Часто я не знаю, як правильно вчинити зі своїм сином (дочкою).
75. Через погане здоров'я сина (дочки) нам доводилося в дитинстві багато йому(їй) дозволяти.
76. Виховання дітей – важка і невдячна праця, їм віддасш усе, а сам не одержуєш нічого.
77. Моєму синові (дочці) мало допомагає добре слово. Єдине, що на нього (неї) впливає, – це постійне покарання.
78. Мій чоловік (дружина) намагається підбурювати сина (дочку) проти мене.
79. Чоловіки частіше, ніж жінки, діють нерозважливо, не обміркувавши наслідків.
80. Жінки частіше, ніж чоловіки, діють нерозважливо, не обміркувавши наслідків.
81. Я весь час думаю про свого сина (дочку), про його (її) справи, здоров'я тощо.
82. Часто доводиться (доводилося) підписуватися в щоденнику за декілька тижнів одразу.
83. Мій син (дочка) уміє отримати від мене те, що хоче.
84. Мій син (дочка) багато допомагає мені (вдома чи на роботі).
85. Мені більше подобаються тихі та спокійні діти.
86. У мого (сина) дочки мало домашніх обов'язків.
87. Навіть якщо діти впевнені, що батьки неправі, вони мають робити так, як говорять батьки.
88. Бувають випадки, коли найкраще покарання – ремінь.
89. Виходячи з дому, син (дочка) рідко говорить, куди йде.
90. Багато недоліків у поведінці сина (дочки) зникли самі собою з віком.
91. Коли наш(а) син (дочка) щось накоїть, ми виховуємо його (її). Якщо все тихо, знову залишаємо його (її) у спокої.
92. Якби син (дочка) не був(ла) моїм сином (дочкою), а я була(в) молодшою(им), то я б, напевно, покохала(в) його (її).
93. Мені цікавіше розмовляти з малими, ніж із дорослими.
94. У недоліках мого сина (дочки) винен(на) я сам (сама), тому що не вмів(ла) його виховати.

95. Тільки завдяки нашим великим зусиллям син (дочка) залишився(лася) живий(а).
96. Часто заздять тим, хто живе без дітей.
97. Якщо дати моєму синові (дочці) волю, він (вона) одразу ж використає це на зло собі та іншим.
98. Часто буває так: якщо я говорю своєму синові (дочці) одне, то чоловік (жінка) говорить навпаки.
99. Чоловіки частіше, ніж жінки, думають лише про себе.
100. Жінки частіше, ніж чоловіки, думають тільки про себе.
101. Я витрачаю на дочку (сина) більше часу, ніж на себе.
102. Я дуже мало знаю про справи сина (дочки).
103. Бажання мого сина (дочки) для мене – закон.
104. Коли мій син був маленький, він дуже любив спати зі мною.
105. У мого сина (дочки) поганий шлунок.
106. Батьки потрібні дитині, поки вона не виросла. Потім вона дедалі рідше згадує про них.
107. Заради сина (дочки) я пішов би (пішла б) на будь-яку жертву.
108. Моєму синові (дочці) потрібно приділяти значно більше часу й уваги, ніж я можу.
109. Мій син (дочка) уміє бути таким милим(ою), що я йому все прощаю.
110. Мені хотілося б, аби син одружився пізніше – після 30 років.
111. Руки і ноги мого сина (дочки) часто бувають дуже холодними.
112. Більшість дітей – маленькі егоїсти. Вони зовсім не думають про здоров'я і почуття своїх батьків.
113. Якщо не віддати синові (дочці) весь час і сили, то все може погано закінчитися.
114. Якщо все добре, я менше цікавлюся справами сина (дочки).
115. Мені дуже важко сказати своїй дитині: „Ні”.
116. Мене хвилює те, що мій син (дочка) все менше відчуває потребу в мені.
117. Здоров'я мого сина (дочки) гірше, ніж у більшості підлітків.
118. Багато дітей проявляють надто мало вдячності у ставленні до батьків.
119. Мій син (дочка) не може обійтися без моєї постійної підтримки.
120. Більшу частину свого вільного часу син (дочка) проводить поза домом.
121. У мого сина (дочки) неспокійний сон.
122. Крім мого сина (дочки) мені більше ніхто на світі не потрібний.

123. У мого сина (дочки) дуже багато часу для розваг.
 124. Часто думаю, що я рано одружився (вийшла заміж).
 125. Усьому, чого досягнув син (дочка) до теперішнього часу (у навчанні, роботі тощо), повинен(на) завдячувати моїй постійній допомозі.
 126. Справами сина (дочки) переважно займається мій чоловік (дружина).
 127. Закінчивши уроки (чи прийшовши з роботи), син (дочка) займається тим, що йому (їй) подобається.
 128. Коли я бачу чи уявляю сина з дівчиною, у мене псується настрій.
 129. Мій син (дочка) часто хворіє.
 130. Сім'я не допомагає, а ускладнює моє життя.

Обробка даних

- 21 41 61 81 **Г+7**
 22 42 62 82 **Г – 8**
 23 43 63 83 **У + 8**
 24 44 64 84 **У – 4**
 25 45 65 85 **Т + 4**
 26 46 66 86 **Т – 4**
 27 47 67 87 **З + 4**
 28 48 68 88 **З – 3**
 29 49 69 89 **С + 4**
 30 50 70 90 **С – 4**
 31 51 71 91 **Н 5**
 32 52 72 92 **РБП 6**
 33 53 73 93 **ПДЯ 4**
 34 54 74 94 **ВН 5**
 35 55 75 95 **ФВ 6**
 36 56 76 96 **НБП 7**
 37 57 77 97 **ПНЯ 4**
 38 58 78 98 **ВК 4**
 39 59 79 99 **ПЧЯ 4**
 40 60 80 100 **ПЖЯ 4**
 101 107 113 119 125 **Г+**
 102 108 114 120 126 **Г –**
 103 109 115 121 127 **У+**
 104 110 116 122 128 **РБП**
 105 111 117 123 129 **ФВ**
 106 112 118 124 130 **НБП**

Прізвище, ім'я, по батькові _____
 Скільки років синові (дочці)? _____

Заповнював (батько, мати, інший вихователь)
Г+ – підвищений контроль за підлітком;
Г– – недостатній контроль за підлітком;
У+ – надмірний рівень задоволення потреб підлітка;
У– – явно недостатній рівень задоволення потреб підлітка;
Т+ – надмірна кількість важких обов'язків підлітка;
Т– – недостатність обов'язків у підлітка;
З+ – надмірна заборона стосовно підлітка;
З– – недостатність заборон стосовно підлітка;
С+ – надмірна суворість при покаранні підлітка;
С– – недостатність суворості при покаранні підлітка;
РБП – розширення сфери батьківських почуттів;
ПДЯ – повага в підліткові дитячих якостей;
ВН – виховна невпевненість батьків;
ФВ – фобія втрати дитини;
НБП – нерозвиненість батьківських почуттів;
ПНЯ – проекція на підлітка небажаних якостей;
ПЧЯ – перевага чоловічих якостей;
ПЖЯ – перевага жіночих якостей.

АЛГОРИТМ ВИЯВЛЕННЯ ТА ПРОФІЛАКТИКИ СІМЕЙНОГО НЕБЛАГОПОЛУЧЧЯ

*Діти – це наша старість. Правильне виховання –
наша щаслива старість, погане виховання –
майбутнє горе, наші сльози, наша провина перед
іншими людьми, перед усією країною.*

А. Макаренко

Наше селище розташоване за десять кілометрів від міста Назарово – це і добре, й погано. Колись квітуче селище стало економічно нестабільним. Птахофабрика, що кілька років тому була зразковим господарством не лише у краї, але й у Росії, виявилась нерентабельною і безперспективною.

З'явилися дуже багаті й дуже бідні. У тих і в інших – однакові умови для ведення домашнього господарства, але в багатьох сім'ях виник соціальний песимізм.

Це одна з причин соціальної нестабільності селища, зниження моральних підвалин у родині, в молодіжному та підлітковому середовищі.

Тільки за останні два роки в нас майже вдвічі збільшилася кількість малозабезпечених родин, стало більше неблагополучних сімей. Погіршується психологічний клімат і в благополучних родин. Головна

причина – відсутність засобів до нормального існування, загроза безробіття, неповноцінне харчування, ріст цін на продукти, послуги.

Різке збільшення стресових ситуацій позначається на дітях. Відсутність у родині турботи, психологічна депривація, фізичне й сексуальне насильство штовхають дітей до втеч. Саме сімейне неблагополуччя є передумовою різних деформацій процесу соціалізації особистості дитини, що проявляється у бездоглядності або безпритульності неповнолітніх. Більшість із тих, хто працює з дітьми, прийшли до висновку, що легше зробити все можливе, аби дитина не потрапила „на вулицю”, ніж повернути її „з вулиці” до нормального життя.

На основі спостережень, тестування, анкетування створено алгоритм виявлення, профілактики та усунення сімейного неблагополуччя.

Спільна робота

- Органи соціального захисту населення.
- Відділ освіти.
- Органи внутрішніх справ.
- Охорона здоров'я.
- Відділ із молодіжної політики.
- Служба зайнятості населення.
- Сільська адміністрація.

Джерела інформації про сімейне неблагополуччя

- Класні керівники.
- Вихователі дитячих садків.
- Педагоги школи.
- Лікарі.
- Дільничний інспектор.
- Жителі селища.
- Родичі.
- Сусіди.
- Друзі.

Додаткові джерела

- Документи соціально-медичного патронажу.
- Документи психолого-педагогічного консилиуму в школі.
- Матеріали психодіагностики.
- Результати рейдів.
- Скарги та заяви громадян.
- Матеріали про правопорушення.
- Злочини неповнолітніх.

Показники негативного впливу неблагополучної сім'ї на дитину *Порушення поведінки* – 50 %:

- бродяжництво;
- агресивність;
- хуліганство;
- крадіжки;
- вимагання;
- правопорушення;
- аморальні форми поведінки;
- неадекватні реакції на зауваження дорослих.

Порушення розвитку дітей – 70 %:

- низька успішність;
- неврастенія;
- відсутність навичок особистої гігієни;
- неврівноваженість психіки;
- підлітковий алкоголізм;
- підліткова проституція;
- хвороби;
- недоїдання;
- відхилення від навчання.

Порушення спілкування – 40 %:

- конфлікти з учителями;
- часте вживання неформальної лексики;
- метушливість або гіперактивність;
- конфлікти з батьками;
- контакти з криміногенними угрупованнями.

Ефективні міри впливу на не благополучну сім'ю

- Примусове лікування від алкоголізму;
- позбавлення батьківських прав;
- консультування;
- навчальні консультації для батьків;
- допомога громадських організацій;
- вплив через ЗМІ;
- пропаганда здорового способу життя;
- пропаганда сімейних цінностей;
- надання матеріальної допомоги;
- адміністративні штрафи;
- створення клубів за інтересами;
- постійний патронаж;
- забезпечення безплатним харчуванням дітей із неблагополучних родин;

- безплатне лікування дітей та оздоровлення в період канікул;
- взаємодія всіх служб для раннього виявлення й індивідуального підходу до вирішення проблем кожної родини.

КОРЕКЦІЯ ВИХОВАННЯ В НЕБЛАГОПОЛУЧІЯХ СІМ'ЯХ І РОБОТА З ЦИМИ СІМ'ЯМИ

Вивчивши специфіку життя і виховання дитини в родині, потрібно здійснювати корекцію сімейного виховання, корекцію стосунків „батьки – діти”, „батьки – школа”.

У цьому завданні ми виділяємо два аспекти:

1. Робота з неблагополучними родинами.
2. Корегування виховання в окремих родинах.

Прийоми (методи) корекційної роботи з неблагополучними сім'ями

1. Переконання – пояснення та доведення правильності й необ'єктивності певної поведінки або неприпустимості якогось вчинку.

2. Моральна підтримка – стосовно дітей із неблагополучних родин, де дитина почувається непотрібною.

3. Залучення до цікавої діяльності – доручення справи, що приведе до успіху, зміцнить віру у власні сили.

4. Готовність співпереживати часто відсутня у неблагополучних родинах.

5. Формування моральних якостей.

Варіанти неблагополуччя

1. Родина з однією дитиною може виховувати:

а) розбещене дитя з нестримно зростаючими потребами і, рано чи пізно, з неможливістю їхнього задоволення та з конфліктними відносинами із суспільством;

б) самотню людину з комплексом неповноцінності, вразливу, невпевнену в собі, невдачу, що бажає якнайшвидше вирватися з-під опіки батьків.

2. Родина багатодітна може виховувати не тільки дружних дітей-колективістів, але й дітей педагогічно запущених, з асоціальною і навіть антисоціальною поведінкою, якщо батьки зайняті постійним здобуванням засобів до існування, а життя та виховання дітей не організовані.

3. Родина з низьким матеріальним статком, що перебуває за межею бідності через безробіття, низьку зарплату, алкоголізм, невміння планувати бюджет родини тощо може спричинити:

- позбавлення дітей необхідного задоволення матеріальних і духових потреб;
- затримку розвитку дітей;

- експлуатацію дітей для здобування матеріальних благ;
- залучення до торгівлі, невідповідної віку, й готовності до трудової діяльності, що підриває фізичні сили;
- моральне розбещення поєднане з ризиком для життя і здоров'я;
- відрив від навчання;
- допущення, а іноді й стимулювання аморальної та протиправної діяльності, що приносить у родину прибуток.

4. Родина, неповна через брак материнського чи батьківського впливу, може породити маскулінізацію/фемінізацію хлопчиків і дівчаток.

5. Родина зі зведеними дітьми часто спричиняє складні, навіть ворожі взаємини дітей між собою та з оточенням.

6. Сім'я з підвищеною конфліктністю між членами родини. Причому конфліктність у деяких родинах зростає в міру дорослішання дитини, досягаючи максимальних меж у старшому підлітковому та молодшому юнацькому віці.

7. Родина навмисно або ненавмисно допускає бездоглядність дітей, котрі перебувають поза домом і школою у товаристві однолітків, у неформальних об'єднаннях молоді.

8. Родини, в яких жорстоко поводяться з дітьми з різних причин: нервозність батьків через тяжке матеріальне становище, безробіття; відхилення у психіці; невдоволення своїми дітьми; деспотизм батька або вітчима через невиконання дітьми завищених вимог до них; втома й депресія батьків. У всіх випадках жорстокість батьків породжує жорстокість дітей стосовно однолітків, педагогів, тварин та ін.

Є різні варіанти родин, де батьки фактично не займаються вихованням дітей, забезпечуючи їм матеріальні умови існування. Якщо вчасно не здійснити корекцію виховного впливу школи, то доведеться працювати з неблагополучними сім'ями.

Що потрібно знати про неблагополучну сім'ю?

1. Матеріально-побутові умови.
2. Емоційно-моральний клімат.
3. Режим дня дитини в родині.
4. Методи та прийоми впливу дорослих на дітей.
5. Сімейне дозвілля.
6. Рівень педагогічної культури батьків.

Напрями і форми роботи з неблагополучною сім'єю

1. Діагностика сімейного неблагополуччя:
 - спостереження фахівців;
 - анкетування дітей і батьків;
 - опитувальники;

- тести;
 - інтерв'ю вузьких фахівців;
 - міні-консиліуми;
 - тренінги;
 - аналіз документів;
 - аналіз продуктів дитячої творчості;
 - аналіз документації паспортно-візової служби;
 - збирання списків неблагополуччю родин;
 - складання соціально-психологічних паспортів родини (мікрорайону);
 - заявки родини на надання допомоги;
 - аналіз стану здоров'я дітей;
 - аналіз розвитку, успішності.
2. Індивідуальна допомога неблагополучній родині:
- поради з подолання складних життєвих ситуацій;
 - консультації фахівців;
 - сімейна терапія;
 - індивідуальні бесіди;
 - індивідуальний соціальний патронаж родин;
 - психотерапія;
 - батьківські збори вдома.
3. Групова робота з батьками з неблагополучних родин:
- групи ризику;
 - спортивні групи;
 - тренінгові групи;
 - консультування;
 - сімейні вечори.
4. Профілактика сімейного неблагополуччя.
- батьківський всеобуч;
 - ознайомлення з психолого-педагогічною літературою;
 - узагальнення, збагачення та осмислення успішного виховного досвіду батьків;
 - семінари для вчителів і батьків;
 - лекторії для підлітків;
 - влаштування на роботу;
 - літній табір;
 - літній майданчик;
 - постановка на облік РВВС (районний відділ внутрішніх справ), КДН (кримінальний департамент неповнолітніх);

- додаткові заняття для допомоги дитині в навчанні.
5. Допомога суспільства неблагополучним родинам:
- інститут прийомної родини;
 - інститут молоді родини;
 - дитячі притулки;
 - акції милосердя;
 - акція „Допоможи піти вчитися”;
 - матеріальна підтримка;
 - залучення спонсорської допомоги;
 - обмін одягом, що був у вжитку;
 - позбавлення батьківських прав.

РЕКОМЕНДАЦІЇ ПЕДАГОГАМ „ЯК ПРАЦЮВАТИ З НЕБЛАГОПОЛУЧНОЮ РОДИНОЮ”

Переконавшись, що дитина живе в тяжких умовах, педагог повинен:

1. Пояснити батькам, що через їхні конфлікти одне з одним страждає дитина. Дитина не може бути розмінною монетою в складній грі дорослих, котрі протистоять, а не співпрацюють одне з одним.

2. Якщо не вдається зупинити батьків, які є джерелом травматичних ситуацій для своєї дитини, потрібно якось ізолювати дитину від таких батьків: помістити в інтернат, у санаторій, порадити передати на певний час родичам тощо. Варіантів багато, і в кожному конкретному випадку оптимальний із них буде індивідуальним.

3. Якщо у школяра вже є психічні аномалії, на ґрунті сімейних конфліктів, його варто проконсультувати в дитячого психіатра, а той потім сам вирішить, що робити.

4. Дефекти виховання – це найперший і найважливіший показник неблагополучної родини. Ні матеріальні, ні побутові, ні статусні показники не характеризують ступінь благополуччя або неблагополуччя – тільки ставлення до дитини.

Усім добре відомі *наслідки життя та виховання в неблагополучній родині:*

- дитяча бездоглядність і безпритульність;
- втечі з дому;
- статева розбещеність;
- правопорушення та злочинна діяльність;
- алкоголізм;
- наркоманія і токсикоманія.

Можна виділити три *групи неблагополучних родин:*

1. Сім'ї з безвідповідальним ставленням до виховання дітей, де ситуація ускладнюється аморальною поведінкою і способом життя батьків.

2. Родини з низькою педагогічною культурою батьків, де допускаються помилки у виборі засобів, методів і форм роботи з дітьми, де батьки не можуть установити правильний стиль і тон взаємин із дітьми.

3. Родини, в яких допускається бездоглядність дітей із різних причин: розлад у родині, зайнятість батьків особистими переживаннями, тривалі відраджень, зайнятість батьків роботою або суспільною діяльністю.

БЕСІДА ВЧИТЕЛЯ З БАТЬКАМИ ДИТИНИ З НЕБЛАГОПОЛУЧНОЇ СІМ'Ї

1. Що хорошого я можу сказати про підлітка? (З метою забезпечення прихильності до себе батьків, залучення їх у союзники.)

2. Що мене турбує в ньому? (Що є предметом виклику батьків у школу, приходу до них додому, обговорення на батьківських зборах.)

3. Які, на вашу думку, причини цього негативного явища, факту? (Це запитання спонукає до відвертості й дозволяє виявити справжні причини).

4. Що варто зробити з боку школи? (Вироблення спільної стратегії й тактики виховання та перевиховання).

5. Яких загальних вимог, принципів переходу до дитини варто дотримуватися, щоб міри були ефективними? (У цій ситуації батьки відверто стають на сторону вчителя й активно йому допомагають.)

Завдання всього педагогічного колективу, що працює з підлітками, котрі виховуються в несприятливих умовах, – сформувати внутрішню стійкість особистості, критичне сприйняття негативних чинників.

СИСТЕМА ПРИНЦИПІВ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ

- Діти мають рости й виховуватися в атмосфері доброзичливості, любові та щастя.
- Батьки повинні зрозуміти і прийняти свою дитину такою, як вона є, і сприяти її розвитку.
- Виховні впливи мають здійснюватися з урахуванням вікових, статевих, індивідуальних особливостей.
- Поєднання щирої, глибокої поваги до особистості й високої вимогливості до неї повинне бути покладене в основу системи сімейного виховання.
- Особистість батьків – ідеальна модель для наслідування дітей.

- Виховання має будуватися з опорою на позитивне у зростаючій людині.
- Усі види діяльності, що організуються в родині з метою розвитку дитини, повинні бути побудовані на грі.
- Оптимізм і хороший настрій – основа тону спілкування з дітьми в родині.

ПАМ'ЯТКА СОЦІАЛЬНОМУ ПЕДАГОГОВІ „ЯК ПРАЦЮВАТИ З НЕБЛАГОПОЛУЧНИМИ РОДИНАМИ”

1. Ніколи не здійснюйте виховних впливів у поганому настрої.
2. Чітко з'ясуйте, чого хочете від родини, довідайтеся, що думає родина з цього приводу, спробуйте переконати її в тому, що ваші цілі – насамперед їхні цілі.
3. Не беріть усе на себе, дайте родині самостійність, не обов'язково контролювати й оцінювати кожен її крок.
4. Не давайте остаточних готових рецептів і рекомендацій. Не повчайте батьків, а показуйте можливі шляхи подолання труднощів, розбирайте правильні й помилкові рішення, що ведуть до досягнення мети.
5. Соціальний педагог зобов'язаний заохочувати успіхи, зауважувати навіть незначні позитивні зміни і досягнення родини.
6. Якщо ви бачите помилки, неправильні дії, вкажіть на них. Оцініть і зробіть паузу, щоб родина усвідомила почуте.
7. Дайте зрозуміти родині, що співчуваєте їй, вірите в неї, хорошої думки про неї, не зважаючи на помилки батьків.
8. Соціальний педагог зобов'язаний формувати в собі внутрішню стійкість, позитивне сприйняття фактів. Така стійкість позиції дозволяє людині не пристосовуватися до обставин, а враховувати їх і змінювати відповідно до моральних норм життя.
9. Не показуйте, що ви прийшли в родину, аби перевиховати батьків. Дійте, виходячи з логіки системи „перспективних ліній”, – від далекої перспективи до середньої, від середньої до сьогодення.
10. Соціальний педагог повинен бути твердим, але добрим і чуйним. Ні абсолютна твердість, чого б це не коштувало, ні така ж безмежна доброта не можуть бути єдиним і основним принципом виховання. Усе добре у свій час. Треба вміти застосовувати різні методи відповідно до конкретної ситуації.

ШКОЛА МОЛОДОЇ СІМ'Ї ПРОГРАМА ЗАНЯТЬ

Криза інституту сім'ї нині є очевидною. Актуальність осмислення психології сімейних відносин у перші роки подружнього життя, їхніх

основ теоретично і практично важлива для добробуту і стабільності сімейного життя. У формуванні соціально зрілої особистості важливе місце посідає підвищення психологічної культури молодого подружжя, передусім з етики і психології сімейного життя. Багатогранні соціальні ролі чоловіка та дружини, батька й матері, господаря й господині потребують сукупності навичок, широкого кола знань.

Порушення або відсутність системи підготовки особистості у цьому напрямку є джерелом напруження у сімейних стосунках, загострення суперечностей, виникнення конфліктів, послаблення стабільності шлюбу. Програма занять школи молодії сім'ї покликана сформувавши високий рівень етико-психологічної культури у питаннях побудови сімейних стосунків у системах „чоловік – дружина”, „батьки – діти”, сформувавши усвідомлене сприйняття психологічних, моральних, соціальних, правових, господарчо-економічних реалій подружнього життя.

Головними завданнями програми є:

1. Підвищення відповідальності молоді перед шлюбом і сімейним життям.
2. Формування у молодії сім'ї високого рівня етико-психологічної культури.
3. Формування усвідомленого батьківства та навичок виховання дітей. Підвищення соціальної престижності ролі батьківства та материнства.
4. Опанування молодими людьми навичок самоаналізу, саморозуміння, розуміння почуттів і мотивів поведінки інших, уміння робити вибір і брати на себе відповідальність.
5. Засвоєння навичок конструктивного спілкування, усвідомлення потреби у нових знаннях.
6. Висвітлення питань ведення домашнього господарства, організації бюджету сім'ї.

Проблеми програми:

1. Діяльне усвідомлення соціальної суті сім'ї.
2. Виховання і самовиховання життєво необхідних у шлюбі рис.
3. Проблеми формування адекватних шлюбно-сімейних стосунків.

Програма школи молодії сім'ї має сприяти засвоєнню певної суми знань про психологію та соціологію шлюбу й сім'ї.

Цей намір реалізується у процесі однорічного навчання у школі молодії сім'ї протягом 16 зустрічей (занять) на рік (20 годин).

Програма включає 4 розділи:

1. Сім'я як джерело щастя.

Формується усвідомлення відповідальності життя у шлюбі, закріплюються знання про морально-етичні засади, цінності сім'ї.

Йдеться про ті моральні обов'язки, які регулюють спілкування, аналізуються етичні та психологічні умови, що сприяють зміцненню кохання у шлюбі через подолання перешкод. Соціальна та моральна зрілість чоловіка та дружини розглядається як необхідна умова створення сімейного союзу.

2. Особливості стосунків у парі. Розділ передбачає:

- розгляд тем, які дуже хвилюють молоде подружжя;
- психологічний аналіз виникнення та розвитку почуття кохання, причин його послаблення або втрати;
- аналіз різних життєвих ситуацій, вироблення шляхів побудови міцної сім'ї.

Ознайомлення з висловами видатних людей про кохання дає змогу дізнатися про різні прояви людських почуттів, висловити свої думки, навчитися відрізняти вимогливість до себе та до тих, хто поруч, від прагнення до самоствердження та насильства в особистих стосунках, самостійно відпрацювати принципи стосунків, необхідних для того, щоб зберегти сім'ю, наповнити спільне життя взаєморозумінням, підтримкою та коханням.

Особливої уваги варта тема конфліктів у подружньому житті. Подружжя вчиться аналізувати інтереси, потреби та почуття іншого, опановує навички конструктивного розв'язання конфліктів.

3. Господарсько-економічні стосунки у сім'ї.

Розділ висвітлює теми господарсько-економічних відносин у сім'ї, ведення домашнього бюджету. Увага приділяється питанню облаштування житла, естетиці побуту, дозвілля.

4. Сім'я та діти.

До розділу включено матеріали щодо народження і виховання дітей, психологічної готовності чоловіка та жінки до народження дитини, допологової педагогіки.

Кілька занять присвячено вивченню закономірностей формування особистості в різні вікові періоди – від народження до юнацтва. До цього розділу увійшов матеріал про стилі сімейного виховання та вплив негармонійного виховання на формування особистості.

Навчально-тематичний план Школи молоді сім'ї

№ з/п	Назва розділів і тем	Кількість годин		
		Разом	Теорія	Практика
I	Сім'я як джерело щастя	4	2,5	1,5
1.1	У чому сенс життя? Ціннісні орієнтації та їхня роль у сімейному житті	1	0,5	0,5
1.2	Моральні контури сім'ї	2	1	1
1.3	Сімейний обов'язок та його різновиди	1	0,5	0,5

II	Особливості стосунків чоловіка та жінки	5		
2.1	Конфлікти у сім'ї. Як їх вирішувати та як з'ясовувати стосунки	3	1	2
2.2	Розлучення, причини і наслідки порушення сімейних стосунків	2	1	1
III	Господарсько-економічні відносини у сім'ї	3	2	1
3.1	Працелюбність – важлива риса чоловіка чи дружини	1	0,5	0,5
3.2	Бюджет сім'ї	1	0,5	0,5
3.3	Естетика побуту родини, обладнання житла	1	1	
IV	Сім'я і діти	8	6	2
4.1	Таємниці сексуально-романтичного шлюбу	1	1	
4.2	Основи допологової педагогіки. У родині дитина	1	0,5	0,5
4.3	Повноцінна батьківська любов	1		
4.4	Методи виховання	1	0,5	0,5
4.5	Перехідний період у житті дитини	2	1	1
4.6	Дефекти виховання	1	0,5	0,5
4.7	Підсумкове заняття	1	0,5	0,5

СІМ'Я ЯК ДЖЕРЕЛО ЩАСТЯ ЗАНЯТТЯ 1

Щасливими чи нещасними нас роблять не обставини, а те, як ми їх сприймаємо.
Дейл Карнегі

Мета:

- познайомити учасників між собою, згуртувати новостворений колектив молодих людей, створити атмосферу довіри;
- спонукати до роздумів над життєвими цінностями;
- вчити аналізувати свою систему цінностей;
- розвивати бажання працювати над собою, прагнути бути цілеспрямованими, досягати успіху у творенні власного сімейного життя.

Матеріали: ватман, дошка, кольорова крейда, олівці.

Повідомлення теми і мети всіх подальших зустрічей

Вправа „Привітання”

Підходимо до будь-кого із групи, щоб привітатися та побажати успіху. Той, до кого підійшли, також обирає наступного учасника, щоб висловити своє побажання.

Вправа „Знайомство”

Продовжити речення: „Чи знаєте ви, що я...”.

Психолог. От ви і краще познайомилися одне з одним. Водночас, молоде покоління – загадка для того, кому за 50. Ви живете поруч, але що у вас на душі, про що ви мрієте, залишається таємницею не лише

для оточення, а часом і для вас самих. Багато молодих людей живе сьогоднішнім днем, не вдаючись, із різних причин, до самоаналізу. Загалом, кожен із вас знає, чого хоче, але ці бажання автономні, відсутній взаємозв'язок одного життєвого етапу з іншим, часто не узгоджені з тими, хто поруч. Ваше уявлення про майбутнє в основному вертикальне (хронологічне), а які події відбуватимуться паралельно, в горизонтальній площині, ви замислюєтеся дуже рідко.

За бажання, якась подружня пара розповідає про свої плани на майбутнє (один розповідає своє бачення, а інший записує на дошці без коментарів і доповнень), проводиться аналіз, який доповнюють подіями в горизонтальній площині.

Психолог підводить до поняття „сенси життя”, пояснюючи, що надає життю вагомості, цінності.

Бесіда „Що надає сенсу сімейному життю?”

Якщо думки не збігаються, варто організувати дискусію про основні цінності сімейного життя.

Висновок: лише заради досягнення сенсу життя ми і живемо, здобуваємо освіту, прагнемо знайти свою нішу в цьому житті, підтримуємо стосунки із друзями, шукаємо собі пару, виховуємо дітей і прагнемо бути разом, оточеними турботою, повагою та любов'ю.

Життя прожити – не поле перейти. Зберегти кохання на все життя, прожити в мирі та злагоді – це не прогулянки під місяцем, не обіцянки кохати все життя. Це тяжка праця, від якої при бажанні двох можна отримати неймовірне задоволення. У житті всього достатньо: і радості, і смутку, і лише від вас залежатиме, чого буде більше. Придивляйтеся одне до одного, допомагайте одне одному повірити у себе, у свої сили, у силу кохання.

Обговорення

— Як ви гадаєте, сім'я сама по собі – це добро чи зло, благо чи випробовування?

— Від чого це залежить?

— Чи варто плисти за течією? Може, краще самому творити свій сімейний ковчег?

Висновок: сімейне життя – це не добро і не зло. Це те, чим ми наповнюємо його, і лише від нас залежить: буде воно райським чи пекельним.

Вправа „Намалюймо картину”

Психолог пропонує намалювати усім разом картину „Щаслива сім'я”. Акцентує увагу на тому, що художні якості твору у цьому випадку – не головне, важливіше вкласти у картинку душу.

Якщо є дошка, фліп-чарт, можна малювати усім поруч, якщо ні – учасники розбиваються на підгрупи, потім створюють панно і описують малюнок, розповідають, який зміст вони вклали в нього і що, на їхню думку, треба зробити, щоб усе стало реальністю.

Підсумок заняття

ЗАНЯТТЯ 2

Мета: закріпити знання про моральні основи життя сім'ї, показати єдність інтересів сім'ї; вчити молодих батьків цінувати сім'ю як джерело щастя; формувати усвідомлене ставлення до родини; розвивати почуття відповідальності за тих, „кого приручили”.

Матеріали: прислів'я та приказки про чоловіка та дружину.

Повідомлення теми і мети заняття

Налаштування учасників на дальшу роботу з попередньою темою цінностей життя.

Практична робота „Коло цінностей”

Учасники по колу мають коротко сказати про людину, яка є (була) для них взірцем, і назвати ту рису характеру, яку хотіли б перейняти.

Психолог записує на дошці названі цінності і підводить до висновку, що саме вони і є принципами моралі, які регулюють сімейні стосунки.

Дискусія

Підсумок практичної роботи

Ще раз перегляньте наш список. Хоч який моральний принцип ми узяли б, без сумніву, він засвоюється з раннього дитинства, перш за все у сім'ї. Але пам'ятайте, що засвоєння моральних принципів відбувається не зі слів, а безпосередньо з діяльності, про моральність людини судять із її вчинків. Хоч скільки б ви ображалися на чоловіка (дружину) за те, що він (вона) говорить часом неправду, але якщо самі при телефонному дзвінку просите сказати, що вас немає вдома, – у вашій сім'ї така поведінка завжди буде зоною конфлікту.

Тому можна зробити висновок, наскільки ви відповідаєте за моральне здоров'я дітей, а ширше – за моральні засади суспільства.

Кожна історична епоха має свій тип морально-сімейних стосунків. Кохання неможливе без почуття обов'язку і відповідальності одне за одного. Варто відзначити, що всі ми більше говоримо про кохання, ніж про обов'язок.

Практична робота в парах

Кожен член подружжя коротко записує відповідь на запитання: „Обов'язок у коханні, як його розуміти? Подружній обов'язок – у чому він полягає?”. Потім відбувається обговорення. Вислуховується точка зору кожного. Забороняється перебивати і критикувати. Домашнє

завдання: при великих розбіжностях точки зору в подружній парі їм пропонують при нагоді обговорити це вдома і знайти точки дотику, шляхи вирішення потенційного конфлікту.

Видатний психолог Петровський виокремлював п'ять основних, на його думку, типів стосунків у сім'ї: диктат, опіка, конфронтація, невтручання, співпраця. Зрозуміло, що найкращі стосунки – ті, що базуються на співпраці. Але в реальному житті це вдається досить рідко, адже примусити людину щось зробити – легше, ніж переконати вчинити саме так, як ви вважаєте за доцільне.

Екскурс в історію сімейних стосунків. Основні правила збереження кохання

Навіщо людині сім'я? Кожний відповідь по-своєму на це запитання, але прозвучить одна проста, але правильна думка – для щастя.

Шлюб – неперевершене мистецтво. Адже, щоб він був щасливим, дружина і чоловік мають виявити неабиякий талант, дотримуватись основних правил, які дозволять сім'ї бути щасливою.

Усім відомо, що „жениться по любові не может ни один король”. Але... інколи буває так, що жіноча любов, неймовірна сила жіночої краси примушує сильних світу цього чинити не так, як їм велить імператорський обов'язок. Це трапляється нечасто, але одна така історія відома всім.

Наполеон III закохався у найкрасивішу, найпримхливішу жінку у світі – Марію Євгенію Августину де Монтихо – дочку нікому невідомого графа. Справа нечувана. Радники Наполеона III пробували напучувати французького імператора: „Та хто вона така?”

Хто така? Та просто жінка: тендітність, молодість, краса. Що може бути сильнішим?

І ось темпераментний і закоханий по вуха імператор виголошує тронну промову: „Я обрав жінку, яку я кохаю і поважаю, жінку, мені зовсім невідому”.

Усе є у закоханих: краса і любов, багатство і влада, здоров'я і взаємність. Здавалося б, можна позаздрити яскравості та красі цього шлюбного вогню, але...

Що ж було далі? Неперевершена красуня Марія Євгенія Августина де Монтихо виявилась жінкою не тільки нерозумною, але і слабкою.

Ревнощі... Ревнощі до справ, державних і недержавних, до послів і радників. Вона панічно боялася, що імператор знайде собі іншу жінку. Вона плакала, влаштовувала істерики. Вривалася у його кабінет, ображала імператора. Вона перетворила його життя на пекло.

Так дійшло до того, що Наполеон III у насунутому на очі м'якому капелюсі часто тасмно йшов через невеликі задні двері з одним із друзів. Він ішов геть від того місця, де залишалась його втрачена

любов. Він ішов до інших жінок, а Євгенія залишалась одна, мимоволі отримавши те, чого так боялась. Це був безславний кінець так гарно початої любові. Що з того, що вона була гарною, що при ній був французький трон? Поряд із нею не було її коханого чоловіка, її короля.

Тому слід запам'ятати **правило перше – довіряйте своєму чоловікові.**

Всесвітньо відомий російський письменник Лев Толстой помер на маленькій залізничній станції від запалення легенів. Його передсмертне прохання було таким: не пускати до нього його власну дружину. Це був трагічний кінець колись таких гарних стосунків. Відомо, що Лев Толстой не був янголом. Він сам зізнавався, що ще в молодості здійснив усі можливі гріхи.

Софія Андріївна у вісімнадцять років вийшла заміж за 43-річного чоловіка, з великим і непростим життєвим досвідом, домінантою якого був постійний пошук внутрішньої мети. А юна дружина Толстого, до речі, освічена і літературно обдарована дівчина, мала своє, відповідне до устрою її родини, уявлення про норми, правила і мету шлюбного життя. Толстой винаходив ідеали по ходу, а в його дружини вони були стійкими. Розбіжність поглядів на сімейне життя, на взаємні обов'язки, незрозуміння труднощів і прагнень чоловіка та дружини призвели до катастрофи. Софія Андріївна робила одну, притаманну багатьом жінкам, помилку: вона постійно зіштовхувалась із чоловіком, так би мовити, „лоб у лоб”, не вмюючи досягти свого тактом і дипломатичністю. Не можна переробити людину, але можна прагнути, щоб інтереси обох гармонійно поєднувалися, а не суперечили один одному.

Граф Толстой зненавидів свою дружину і не зміг навіть перед смертю пробачити її.

Ніколи не намагайтеся переробити свого чоловіка.

Для підтвердження цього правила слід згадати історію Авраама Лінкольна, у шлюбі якого теж були труднощі. Двадцять три роки дружина Лінкольна Мері повільно вбивала свого чоловіка критикою та невдоволенням.

Вона постійно висловлювала свою думку про те, що їй не подобалось у Лінкольні. Він і ходить не так, і немає в ньому жвавості та пружності, і спину тримає неправильно. Вона пробувала навчити його триматись так, як вчили її саму в пансіоні шляхетних дівчат.

Вони були повними протилежностями у всьому. Знервованості дружини не було меж. Усіх вражало те, як місис Лінкольн ревнувала свого чоловіка. Страшні сцени, які найчастіше відбувались на людях. Очевидно, абсолютно логічним і природним є всім відомий фінал, до якого прийшла ця жінка, – вона з'їхала з глузду.

А що ж Лінкольн? Чи змінився він під впливом її прискіпувань, чи, може, став красивіше ходити? Ні. Можна говорити тільки про одну зміну, яка з ним відбулась: він змінив свої почуття до неї. Ні, він не зненавидів дружину, а став постійно пропадати та намагався уникати зустрічей із нею.

А тепер звернімося до сучасного прикладу.

„Заміж я вийшла з великого кохання. І не шкодую про це, але чому ж так неймовірно важко жити? Навіть із коханим чоловіком? Часто спадає на думку: чи не краще бути самій? Навіщо мені все це, що називають „молодою щасливою сім'єю”?

Збоку все виглядає добре: гарний чоловік, двоє дітей, прекрасна квартира. Здавалося б, чого Бога гнівити? Чого ще бракує для щастя?

Проте я незадоволена. Інколи важко повірити, що десь є інше, вільне життя. Сім років прожили разом, а вряди-годи та й запитую себе: чи любила коли? Ми з чоловіком постійно, довго і нудно критикуємо одне одного, дітей.

Усе починається зі сніданку. Я, втомлена, прискіпуюсь до молодшого сина, той починає рюмсати, чоловік нервується і відсовує від себе бутерброда... І так постійно: то хтось перекинув чай, то хтось плямкає чи поклав лікті на стіл.

Чоловік приходиться із роботи, вся родина разом.

— Де гроші?

— Які гроші?

— Які ти вчора отримав.

Тут я помічаю, що він погано поголився на лівій щоці і, знаючи, що цього робити не варто, говорю йому. Чоловік не відповідає на мій випад.

— А я думав, що ще є гроші.

— А ти що ж, не їси нічого?

У розмові з дітьми я навіть тоді, коли вони мені говорять: „Добраніч, мамо”, – не можу не додати кількох критичних слів.

Але інколи, ось як зараз, коли сиджу і пишу цього листа, неймовірно гірке каяття мучить мене. Навіщо мої прискіпування, критика? Адже ніколи у мене не буде інших дітей. І нізащо я не хочу собі іншого чоловіка...”.

Що можна ще сказати? Залишається сформулювати правило трете – ніколи не критикуйте своїх близьких.

А ось послухайте ще одну історію.

„Зразу скажу: буду відвертим, тому не звертайте уваги на неввічливість, нетактовність і т. д.

Я дуже люблю свою дружину і буду любити завжди, навіть коли ми станемо зовсім старими.

Ми жили добре. Не влаштували мене два невеличкі, але суттєві моменти. По-перше, докори. Докоряла, що я приношу мало грошей.

Шукаючи шляхи подолання проблеми, я вирішив, що потрібно підробляти. Після восьмигодинного робочого дня я йшов у контору і там ретельно мив підлогу, прибирав на столах і підвіконнях. За цю роботу отримував майже половину того, що за місяць на основній. Спочатку було важко, але потім втягнувся, почав звикати, подумав про те, що, можливо, взяти ще більше роботи, але виник новий докір.

Якось я прийшов із роботи втомлений. Коли сів вечеряти, дружина уважно так на мене подивилась і сказала: „Дома не допомагаєш”. Ні, я розумію, що все, що я досі робив удома, їй доводиться робити самій...

Але я – чоловік, і хотів би залишатись ним і надалі. Дивне протиріччя полягає в тому, що моя дружина про це постійно забуває. Вона чомусь не розуміла, що, якщо я не буду протидіяти її проханням, бажанням і настановам, виконувати все, що вона ніжно, але наполегливо вимагає, то дуже скоро відчую себе на других ролях. Мої друзі, родичі радили мені: не піддавайся, тримайся.

Та родичі родичами, але і я відчував, що відстоюю свої права у сім'ї. Які? Та прості, зрозумілі всім, окрім моєї дружини. Наприклад, я маю право зустрітись із друзями і провести вечір у чоловічому товаристві? Маю я право, прийшовши з роботи, почитати газету? Маю я право інколи поїхати за місто на цілий день сам, щоб подихати свіжим повітрям, відпочити від сімейної рутини?..

Ой, нелегко погоджувалась дружина з такими простими істинами. Але зрештою зрозуміла: якщо мене сьогодні відпустити погуляти, то завтра вона теж матиме право на свій вихідний, своє особисте свято, і в цьому немає нічого поганого.

Тому, загалом, жити можна, якщо знаєш сам, чого ти, як голова родини і як чоловік, хочеш. Я хотів волі при тому, що люблю дружину. Тепер у мене є і те, і друге”.

І четверте правило звучить так – надаючи волю іншому, ми отримуємо її самі.

Якщо вірити Дейлу Карнегі, Генрі Джеймс стверджував: „Перше, що потрібно засвоїти у стосунках з іншими людьми: їм не слід заважати бути щасливими так, як вони цього хочуть, якщо тільки це не заважає нам стати щасливими тим способом, як того хочемо ми”. Але якщо ви достатньо мудрі і відчуваєте потребу в родинному теплі, **дотримуйтесь п'ятого правила – не забувайте говорити дружині про її переваги.**

І шостого – говоріть із чоловіком про нього самого.

І сьомого – пам'ятайте, ваш шлюб врятує тільки ви самі.

Жінки мають свої маленькі таємниці, в яких і полягає їхня привабливість. І одна з цих таємниць – пристрасть до свят.

Чому це так – ніхто не знає. Тому чоловік, який себе поважає, має запам'ятати дві дати: рік і число весілля, а також дату народження дружини.

Пам'ятайте: 999 шлюбів із тисячі розпадаються через дрібниці.

Як приклад добре прожитого життя з коханою дружиною можна процитувати невеликий вірш Ф. Тютчева:

Все отнял у меня казнящий Бог:

Здоровье, силу воли, сон,

Одну тебя при мне оставил он,

Чтоб я ему еще молиться мог.

Тютчеву на момент написання цих рядків виповнилося 70 років.

Шлюб – це прагнення двох людей до вершин романтики, пристрасті й кохання. Це прагнення, взявшись за руки, повільно зійти у прірву повсякденності і перевірити своє почуття на міцність, а себе – на людяність.

Дуже погано доводиться тим парам, які, вступаючи у шлюб, не враховують того, що після реєстрації уже не буде ані парубочого, ані дівочого життя.

Шлюбним шляхом слід іти один раз і достойно, нехтуючи труднощі та небезпеки. Пам'ятайте: вдруге це робити буде ще важче.

Б'ємось об заклад, що на світі немає такої жінки, яка б не була прекраснішою за решту жінок.

Б'ємось об заклад, що на світі немає такого чоловіка, який би не зміг витримати всі випробування долі і капризи жіночої натури заради консенсусу.

Якщо ви хочете зберегти своє сімейне життя, зробити його щасливим, дотримуйтеся восьмого правила – **даруйте своїй дружині квіти.**

А дев'яте правило таке – **частіше влаштовуйте маленькі сімейні свята.**

Ввічливість після весілля – обов'язкова умова нормального сімейного життя. Жоден із подружжя не витримає хронічних скандалів, криків і образ. Дейл Карнегі пив „Ввічливість для шлюбу така ж важлив як олія для мотора”.

Зазвичай люди, прийшовши додому з роботи, навіть несвідомо, зганяють на своїй родині злість: за головний біль, за недолугого партнера по бізнесу, за нетактовну поведінку начальника тощо. І якщо немає від початку медового місяця традиції взаємної поваги та уваги, то все може закінчитися сваркою.

Одна сварка, дві сварки, три сварки... Розлучення.

Потрібно пам'ятати, що камертоном, який налаштовує доброзичливі відносини в родині, перш за все є дружина. Звичайно, важко зрозуміти молодій жінці, що нормальний здоровий чоловік 80 % своєї енергії витрачає не на влаштування сімейного життя, а на досягнення професійного успіху.

Доктор Пол Попену думає інакше:

„Людина має кращі шанси бути неперевершеною у шлюбі, ніж у будь-якій іншій справі, за яку вона може взятись. Із тих, хто вирішує зайнятись торгівлею, 70 % зазнають і невдачі. А із тих чоловіків і жінок, які беруть шлюб, 70 % – успішні”.

Відоме прислів'я про те, що щастя людини полягає удвох речах: якщо людині пощастить із роботою і зі шлюбом.

Ми чинимо зовсім нерозумно, покладаючись на волю випадку й обставин.

Чоловік інколи не хоче зрозуміти той чи інший „каприз” своєї дружини, але бажає при цьому, щоб вона залишалась жінкою. Жінка не хоче і не бажає пробачити надмірну твердість рішень і вчинків свого чоловіка. Але не менше прагне, щоб він залишався чоловіком.

Потрібно, напевно, завжди розуміти, що головне у шлюбі – взаємна увага і ласка. Якщо ви хочете, щоб ваш шлюб був вдалим, виконуйте десяте правило – **будьте ввічливими з перших днів існування вашого шлюбу.**

І одинадцяте правило – **будуйте ваше сімейне життя свідомо, не пускайте його на самоплин.**

Це ті правила, які ви повинні пам'ятати впродовж свого життя, щоб у вашій родині панувало щастя і порозуміння.

Тест „Як ви ставитесь одне до одного?”

Дайте ствердну чи заперечну відповідь.

Запитання для дружини

1. Чи дивиться ваш чоловік разом із вами серіал про любов, якщо по іншій програмі йде передача, яка йому подобається?

2. Чи буває, що він вибачається, хоч вважає, що правий?

3. Чи проблема для нього – помити посуд?

4. Ви єдина, кому він дозволяє тримати драбину, коли щось ремонтує вдома?

5. Чи здатний він сказати: „Дуже гарно”, – коли ви купили собі ще одну кофтинку?

6. Чи легко погоджується покинути компанію та йти додому, якщо ви його про це просите?

7. Чи вважає він, що ви гарні в будь-якому одязі?

8. Чи починає він нервуватися за півгодини до того, як ви прийдете додому?

9. Відтоді, як він познайомився з вами, він більше не звертає уваги на гарненьку співробітницю, яка йому раніше подобалась?

10. Заради того, щоб провести з вами вихідні, чи відмовляється він від риболовлі або футболу у чоловічій компанії?

11. Чи здатний він заради вас пожертвувати склянкою холодного пива у спеку?

12. Чи помічає, що ви заставили всю ванну кімнату баночками із кремами, пудрою та іншою косметикою?

13. Чи весело посвистує, прочищаючи раковину, яка засмітилась через вашу неухажність?

14. Чи лишає вам більшу частину парасольки, щоб ви затулились від дощу?

15. Чи скаже щось про зубну пасту, яку ви залишили лежати відкритою?

16. Чи вдягне без зауважень вчорашні шкарпетки, якщо немає чистої пари?

17. Чи носить при собі вашу фотографію?

18. Чи сміється заради вас із того, що його зазвичай нервує?

19. Чи дивиться на вас із ніжністю, коли ви спите?

20. Чи кладе на вашу тарілку найкращий шматок страви?

21. Чи радий від того, що пояснює вам правила футбольного матчу?

22. Чи псується у вас настрої, коли ви зустрічаєте ваших колишніх знайомих?

23. Чи спокійно слухає за кермом автомобіля ваші поради, замість того, щоб лаятись і кричати?

24. Чи запитує вас про те, як ви провели час?

За кожну позитивну відповідь на запитання тесту зарахуйте собі по одному балу.

Запитання для чоловіка

1. Дружина без нагадування пере вашу білизну?

2. Чи скаже, що ви неперевершені, хоча під час роботи ви вимастились із ніг до голови?

3. Чи перереє всю квартиру, щоб знайти загублені вами шкарпетки?

4. Чи наспівує, коли наводить лад у ванній по тому, як ви помились?

5. Чи хвилюється, коли їде з дому?

6. Чи випорожнює попільницю, забиту вашими недопалками, хоч сама не палить?

7. Чи чекає на вас із гарячою вечерею, навіть коли повертаєтесь додому пізнього вечора?
 8. Чи подобається їй майструвати з вами модель автомобіля більше, аніж теревенити з сусідкою?
 9. Чи розчулюється, коли ви їй даруєте квіти?
 10. Чи заглядається вона на інших чоловіків?
 11. Чи не проти того, що в кіно ви дістаєте цукерки з її кишені?
 12. Не нарікаючи, іде з вами за три кілометри до кіоску, де, за чутками, продають пиво?
 13. Не може собі уявити, що змогла б без вас прожити хоч один день?
 14. Чи охоче ходить до вашої мами і не говорить, що та завжди все знає краще за всіх?
 15. Чи дивиться з вами хокейний матч, хоча по іншій програмі показують її улюблений серіал?
 16. Коли на кухні лежать деталі від вашого автомобіля, не чіпає їх?
 17. Не буде сердитись чи посміхатись, якщо ви вирішили власноруч приготувати щось смачненьке?
 18. Чи уважно слухає, коли ви розповідаєте про свої справи?
 19. Відтоді, як ви з'явилися у її житті, більше не закохується в кіноакторів?
 20. Чи так само сміється з ваших анекдотів, хоч чує їх уже вдесьте?
 21. Без коментарів прибирає речі, які ви розкидаєте?
 22. Чи стане демонстративно позіхати, коли ви в колі друзів обговорюєте останній футбольний матч?
 23. Не влаштовує скандал, якщо ви пізно повертаєтесь додому?
 24. Не вважає, що ваша зарплата могла би бути більшою?
- Якщо ви набрали *24-17 балів*, то ваш чоловік (дружина) наймовірно кохає вас. *16-10 балів*: у вашому домі й далі панує любов і злагода. *9-2 балів*: вам варто замислитись – щось не так. *1-0* – потрібно терміново вживати заходів для порятунку сім'ї.

Обговорення висловів про чоловіка та дружину

1. Гарна жінка дістається тому, хто її хвалить.
2. Одружитись – не постоли взути.
3. Із доброю дружиною горе – півгоря, а радість – подвійна.
4. Дружину, з якою не можеш розлучитись, не паплюж.
5. Ревнощі та незгода руйнують шлюбні зв'язки.
6. Акуратну дружину пізнають по чоловіку.
7. Обираєш дружину – довіряй більше своїм вухам, а не очам.

Підсумок заняття

ЗАНЯТТЯ 3

Мета: розширити знання про моральні основи сім'ї; учини розпізнавати „сімейний обов'язок” і „подружній обов'язок”; виховувати почуття відповідальності.

Матеріали: вислови про обов'язок.

Повідомлення теми і мети заняття

Робота над темою

Психолог. Сучасній людині стало складніше зберігати свою любов. Для цього потрібна невтомна духовна праця, яка не кожному до снаги. У випадку, коли подружжя вважає, що їхнє кохання згасло, вони поспішають розірвати шлюб. Але чи завжди правда, що кохання згасло? Адже йому, як і людині, притаманна еволюція. У різні періоди і воно змінюється, наповнюється новим змістом, доповнюється новими відтінками, самого подружжя залежить, яким буде їх почуття, а відповідно, і сімейне життя.

Кохання неможливе без обов'язку, відповідальності. Сімейний, подружній обов'язок – неминуча моральна цінність. Потрібно визнати, що зараз частіше говорять про кохання, ніж про обов'язок. Можливо, тому й відбуваються потворні зрушення в розумінні морального й аморального у деяк частини молоді.

Нещодавно в одному із журналів я прочитала такого листа: „Розповідь про себе. Мені 25 років. Два роки тому познайомився з дівчиною, звати її Люда. Чесна і принципова людина. Завжди прийде на допомогу, навіть незнайомій людині. Ми вирішили одружитися. Моя мама була проти весілля, бо Люда, мовляв, простий кондуктор, а я з дипломом, із машиною, із квартирою. Я виїхав зі свого рідного міста, переїхав у Мінськ, живу в гуртожитку, точніше, жив...

День весілля був призначений на 7 листопада. А у жовтні я потрапив у аварію на мотоциклі. Тепер у мене немає рук. А Люда поряд. Допомагає мені. Учить жити по-новому. Мені здається, що ми будемо щасливі”.

А ось ще один лист: „Мені 19 років. Одружена. Нещодавно мій чоловік постраждав унаслідок аварії на роботі, став інвалідом. Я вирішила залишити його і створити сім'ю з його другом. Що ж, я маю весь вік мучитись?”.

— Скажіть, будь ласка, які думки у вас викликали ці два листи?

Подружній обов'язок – у чому він полягає? Одружуючись, людина бере на себе велику моральну відповідальність за свою половинку. Це не лише моральна і фізична підтримка близької людини у важку хвилину. Шлюб невід'ємний від турботи, уваги, бажання стати кращим самому і зробити кращим свого супутника життя. Це

відповідальне ставлення до власної сім'ї, бажання зміцнити свої почуття, зробити сімейне життя змістовнішим.

Поняття „сімейний обов'язок” ширше, ніж поняття „подружній обов'язок”, воно включає і батьківський обов'язок, і обов'язок дітей, брата, сестри, внуків.

Діти в родині – це безсмертя батьків. Вони вдосконалюють своїх батьків, учать дорослих альтруїзму, ставитись до іншої людини, як до самого себе. Адже, щоб виховати своїх дітей добре, батьки мають постійно працювати над собою, рости духовно, „не дозволяти душі лінуватись”. Сімейне виховання для батьків має бути, перш за все, самовихованням.

Батьківський обов'язок полягає у відповідальності за те, щоб у сім'ї виросла справжня людина – здорова фізично і духовно.

А в чому ж полягає обов'язок дитини? Чи тільки в тому, щоб дбати про батьків у старості? Напевно, ні. У хороших, щасливих родин діти дбають про батьків так само, як і батьки про дітей. У цих родин дітей привчили думати про інших, а не тільки про себе. Обов'язок сина чи доньки – в тому, щоб навчитися якомога швидше піклуватися про батьків, приносити в дім радість, тепло.

Ще більшої турботи потребують бабусі та дідусі. І не тільки тому, що вони старші, а отже – слабші, часто – хворі, але і тому, що вони більше від інших прагнуть спілкування: коло їхніх знайомих і друзів після виходу на заслужений відпочинок звужується. Вони живуть інтересами своїх близьких. Вони хочуть бути потрібними. Тому краще, щоб у кожній родині панував культ старших. Варто підкреслювати повагу до їхньої думки, нехай із ними радяться, до них прислухаються. У всі часи існував заповіт: поважати, любити, дбати про старших.

Але в житті буває по-різному. Інколи виховані, слухняні, покірні діти потрапляють у складні життєві ситуації саме через те, що занадто прямолінійно розуміють свій обов'язок перед батьками. Ось яка драматична історія сталася в одній із родин.

„Сімнадцять років тому молодий життєрадісний хлопець радісно повідомив матері, що хоче одружитися. Мати не кричала, не скандалила. Просто, посміхаючись, пояснила, що хлопець ще молодий, що їм ніде буде жити. І та дівчина знайшла іншого, який умів відстояти своє щастя.

За кілька років, відслуживши в армії, хлопець знову зустрів хорошу дівчину. Можливо він її не любив, але вона йому дуже подобалась. Мама влаштувала їй оглядини, а потім дивувалась: „Звичайна, повновида... Що ти в ній знайшов?”. Сашко глянув маминими очима – і справді, нічого особливого в ній не було... І ця дівчина теж вийшла заміж. Зараз у неї троє синів, гарний чоловік. „Потрібно навчатись, – говорила мама. Без диплома сім'ю заводити не

можна, дружина може завжди неосвіченому щось довести і перемогти в суперечці”. Хлопець вступив до інституту, закінчив його і поїхав працювати на Урал. Там зійшовся з жінкою, в якій була дитина. Не одружився, а тільки зійшовся, бо одружитися без благословення матері не вистачило у нього сміливості. У відпустку приїхав сам. Мама знову логічно вирахувала, що Сашкові з цією жінкою теж не по дорозі.

Потім мама влаштувала його на перспективну роботу, допомогла із квартирою і запропонувала вступати в аспірантуру. Вона висловила думку, що перед аспірантурою Сашкові можна й одружитися. На сімейну раду була винесена кандидатура нареченої: молода, але не дуже; не красуня, але приємна; не п’є, але пригублює; танцює, але лиш танго чи вальс; не сміється, лише стримано усміхається...

Але сталося непередбачуване: їм відмовили... Мама плакала, вона не соромилася сліз – сліз ураженого самолюбства.

Зараз Сашкові далеко за тридцять, а він так і не одружився.

Є немало людей, які самотні тому, що їхнє сімейне щастя зруйнували батьки. Звісно, діти мають слухати їх, але в дорослих синів і доньок є моральне право на вибір супутника життя”.

Дорослі діти можуть чекати від батьків змін у ставленні лише тоді, коли вони своєю поведінкою доводять свою дорослість, – виявляють відповідальність, самостійність, почуття обов’язку. Без виховання цих рис неможливо говорити ні про дорослість, ні про готовність людини до кохання, до створення сім’ї. Формування моральної, всебічно розвиненої особистості неможливе у морально неграмотній сім’ї.

Тест „Чи доживемо ми до срібного весілля?”

Кожна позиція цього тесту потребує однозначної відповіді „так” чи „ні”.

Запитання для дружини

1. Інколи мені здається, що я для чоловіка недостатньо гарна.
2. Мій чоловік у всьому потурає мені та задоволений моїми здібностями, досягненнями, розумом.
3. Він інколи підсміюється з мене і применшує мої успіхи.
4. Мій чоловік хотів би, щоб я більше від нього залежала.
5. Мій чоловік часто сердиться на мене.
6. Коли я пробую сісти на дієту, зайнятися спортом чи якимось інше покращити свою зовнішність, мені здається, що мій чоловік цього не схвалює.
7. Чоловікові подобається, що я можу сама за себе постояти.
8. Він буває радий, коли я сама виявляю ініціативу в інтимній сфері.

9. Чоловік задоволений нашим сексуальним життям.
 10. Моєму чоловікові подобається мій вигляд.
 11. Я думаю, що мій чоловік мене розуміє.
 12. Мій чоловік вважає, що моє прагнення мати друзів – це просто замаскована жага любовних походеньок.
 13. Мій чоловік не претендує на те, що він завжди правий.
 14. Я відчуваю, що мій чоловік мене високо цінує.
 15. Мій чоловік ставиться до мене як до рівної собі.
 16. Мій чоловік прекрасно знає, яка я є насправді, і я йому подобаюсь.
 17. Якщо судити з того, що мій чоловік говорить іншим, – він ставиться до мене як до близької людини.
 18. Мій чоловік думає, що часом я надто романтична.
 19. Мій чоловік охоче поділяє мої захоплення.
 20. Мій чоловік часом доволі жорстко мене оцінює.
 21. Я часто підозрюю, що не відповідаю його уявленням про те, якою повинна бути дружина.
 22. Мій чоловік розповідає стороннім про мої помилки і недоліки.
 23. Мій чоловік щиро вірить у мене.
 24. Мій чоловік може бути дуже ревним, навіть коли для цього немає жодних підстав.
 25. Мого чоловіка не лякає, що в мене є близький друг-чоловік (звісно, просто друг, жодних романів).
 26. Мені часто здається, що чоловік не схвалює моїх подруг.
 27. Мій чоловік поважає як мою потребу в спілкуванні, так і потребу в тиші і самотності.
 28. Чоловік дозволяє мені мати свою власну думку і при цьому не почуватися винною.
 29. Мій чоловік охоче визнає, що ми багато у чому несхожі.
 30. Я соромлюся, коли чоловік бачить мене оголеною.
- Поставте собі один бал за кожну відповідь „так” на запитання: 2, 7, 8, 9, 10, 11, 13, 15, 16, 17, 19, 23, 25, 27, 28, 29.
- Поставте собі один бал за кожну відповідь „ні” на запитання: 1, 3, 4, 5, 6, 12, 14, 18, 20, 21, 22, 24, 26, 30.
- 30-26 балів:* ваш шлюб вдалий, ви відчуваєте, що чоловік вас любить і поважає.
- Його не лякають ані ваша індивідуальність, ані ваша сила, ані ваша особиста свобода. Вам пощастило зустріти людину, яка так доброзичливо віддає свою любов. Ми всі про це мріємо.
- 25-21 бал:* загалом ви відчуваєте, що чоловік розуміє та цінує вас. Проте у ваших стосунках є критичні зони. Було б корисно прямо

поговорити з ним. Можливо, з'ясувати – це порожні страхи чи результат непорозуміння. Адже зрозуміло, що він до вас має сильні почуття.

20-16 балів: у вас є серйозні підстави сумніватись у тому, наскільки сильно чоловік любить вас. Ви занадто часто відчуваєте, що він не підтримує, не довіряє вам, контролює ваші дії. Ви дуже часто думаєте, що він вас не любить і неправильно розуміє. Недовіра і суворість залишають шрами на серці. Не відкладайте серйозної розмови.

15 і менше балів: вам завжди незатишно з вашим чоловіком. Любов навряд чи може вижити в таких умовах.

Запитання для чоловіка

1. Моя дружина вважає, що я більше уваги приділяю роботі, ніж сім'ї, нашим стосункам.

2. Дружина не схвалює, коли я проводжу час із друзями чи дивлюсь спортивні передачі.

3. Вона часто сердиться на мене.

4. Дружина вміє давати раду, як вона говорить, моїм „нападам дитячості“?

5. Моя дружина вважає, що наші обов'язки розподілені правильно.

6. Якщо я, спілкуючись із кимось у присутності моєї дружини, поведуюся невпевнено і виглядаю не найкращим чином, вона не засмучується.

7. Дружина ставиться до мене як до друга і як до коханого.

8. У мене є свої таємниці, яких, я думаю, дружина не схвалила б.

9. Дружина вважає мене хорошим батьком.

10. Дружина часто вказує мені на мої недоліки.

11. Я відчуваю, що не зовсім виправдовую її сподівань.

12. Дружина хоче, щоб я поведився романтичніше.

13. Загалом мені здається, що дружина мене розуміє.

14. Я часто думаю, що дружина надмірно критична щодо мене.

15. Мою дружину турбує думка, що я колись буду повністю залежати від неї.

16. Моя дружина вміє дбати про мене, не перетворюючись при цьому на матір.

17. Моїй дружині подобається моя зовнішність.

18. Моя дружина задоволена нашим сексуальним життям.

19. Моя дружина вважає, що я недостатньо емоційний.

20. Моя дружина ставиться до мене як до рівного.

21. Моя дружина вважає, що шлюбні стосунки слід контролювати.

22. Моя дружина немає ілюзій щодо мене – я їй подобаюсь таким, який я є.

23. Інколи моя дружина поділяє мої захоплення.

24. Моя дружина може бути ворожою до мене та вміє принизити при сторонніх.

25. Моя дружина щиро в мене вірить.

26. Моя дружина любить моїх друзів і насолоджується їхнім товариством.

27. Моя дружина може бути ревнивою без жодних для цього підстав.

28. Моя дружина усвідомлює, що ми можемо мати різні погляди, і робить це так, що я не почуваюсь винним.

29. Мою дружину не лякають мої дружні та ділові (не романтичні) відносини з іншою жінкою.

30. Моя дружина знайшла спільну мову з моїми батьками.

Поставте собі один бал за кожну відповідь „так” на запитання: 4, 5, 6, 7, 8, 9, 13, 16, 18, 20, 22, 23, 25, 26, 28, 29, 30.

Поставте собі один бал за кожну відповідь „ні” на запитання: 1, 2, 3, 10, 11, 12, 14, 15, 19, 21, 24, 27.

30-26 балів: ви – щасливчик. Дружина любить і сприймає вас таким, яким ви є. Це щедре і безмежне кохання варто цінувати.

25-21 бал: ви відчуваєте увагу й турботу вашої дружини. Будьте задоволені тим, що багато особливостей вашого характеру вона приймає і розуміє. А ті, що не зустріли розуміння... На них просто не слід акцентувати уваги.

20-16 балів: ви відчуваєте, що вам не вірять і ставляться до вас критично. Щоб почуття несхвалення не стало постійним, обговоріть це із дружиною. Але перш ніж звинувачувати в надмірних підозрах, обдумайте і свою поведінку.

15 і менше балів: вам здається, що ви у постійній облозі та не відчуваєте від дружини ні кохання, ні розуміння. Потрібно терміново вживати заходів, аби зберегти ваш шлюб.

Робота над висловами про обов’язок

Заключне слово психолога

Отже, найважливішими моральними принципами, на яких ґрунтується сім’я, є любов, обов’язок, взаємоповага, турбота батьків про дітей і дітей про батьків.

ОСОБЛИВОСТІ СТОСУНКІВ ЧОЛОВІКА ТА ДРУЖИНИ ЗАНЯТТЯ 4

Мета: ознайомити з основними правилами з’ясування стосунків; виховувати почуття відповідальності за здоровий мікроклімат у своїй родині.

Основне поняття: з’ясування стосунків.

Повідомлення теми і мети заняття

Робота над новим матеріалом

Психолог. Усі сварки мають свої правила і певні ритуали. Уявіть собі дітей, які б'ються. Усе починається стандартно: вони обзиваються, копилять губи, штовхаються, пхаються і, нарешті, б'ються. Але підходять учителі – і все скінчено. Для з'ясування ж стосунків між дорослими є певні правила.

1. Не забувайте про мету.

Пам'ятайте про те, навіщо ви з'ясовуєте стосунки. Не переключайтесь на інші теми (минулого року..., твоя мама..., уся твоя родина...).

2. Ніколи не ображайте.

Не обзивайтеся. Щоразу, коли ви використовуєте принизливе прізвисько чи характеристику, ви спонукаєте інших бути такими, якими ви їх змалювали. Ви їх обзиваєте, і вони поступово такими стають. Дотримуйтесь формули: „Я відчуваю..., коли ти...”. Ви можете кричати, конкретизувати, перераховувати і заглиблюватись у деталі, але не нагороджувати одне одного образливими епітетами. Якщо той, хто це робить, говорить: „Нічого не можу із собою вдіяти, воно виривається саме...”, – це неправда. Його рот і голова мають контролювати те, що з них вилітає.

3. Визначайте час у висловленні ваших емоцій.

Робіть усі свої заяви про сильні почуття „тут і тепер”: „Зараз я тебе ненавиджу!”, „Зараз я тобі не вірю”. Пам'ятаєте, як сваряться діти? Вони роблять у край різкі, сильні заяви, а за кілька хвилин їхні почуття забуваються. Це схоже на літню зливу. Те, що ви випустите назовні, швидко минає.

Фокус у тому, щоб уникати категоричних заяв і слів „завжди”, „ніколи”. І не тікайте від проблеми, не ходіть похмурі по квартирі та не виправляйте все мовчки. Якщо є проблема, її потрібно вирішувати.

4. Установіть сигнал для тайм-ауту.

Ніколи сварка заходить далеко – втомлює, лякає чи просто починається невчасно. Попередньо домовтеся про сигнал, який може подати кожний із вас, щоб змусити іншого автоматично зупинитись. Одна пара придумала „стоп-капелюха”, що висів на вішалці, і будь-хто з них міг піти і вдягнути його. І це спрацювало!

Перерва у сварці може дати цікаві результати. Ви почуваетесь ніби у підвищеному стані, але за деякий час починаєте розуміти, що все це дрібниці, а проблеми залишаються. Ви повернетесь до сварки, якщо виникне потреба, а можете і не повертатись. Почуття – несталі та

суперечливі, тому не пробуйте зберегти їх замороженими. „Я ненавиджу тебе, я люблю тебе” – нормальні вислови між закоханими людьми.

5. Потіште себе у середині сварки. Коли ви зненацька припиняєте поєдинок, придумайте і зробіть те, що потішить вас: сходите у кіно, з'їжте плитку шоколаду чи поплавайте в басейні. Спочатку вам, можливо, важко буде почати це, адже ви „не в гуморі”, але воно того варте. Це допоможе швидше позбавитись того, чому ви поклали край і що є вашою власною проблемою, а не проблемою вашого партнера. Ці ж учинки допоможу змінити те, що ви точно хочете змінити.

6. Не йдіть на компроміс самі з собою, а будьте гнучкими.

Одного разу ваші почуття зміняться, і ви зможете і „давати”, і „брати”. Далі ви зрозумієте, що повинні наполягати на своїй точці зору – не через гордість, а тому, що робити по-іншому було б нечесно щодо вас самих. Компроміс із самим собою дає зворотний ефект – ви ображаєтесь і, найчастіше, накопичуєте свої негативні емоції для удару-відповіді.

Вам слід помічати свої помилки і погоджуватися зі справедливою думкою чи обґрунтованою критикою. Це шанс дізнатися щось нове про себе і про те, як ваші дії впливають на інших. Краще, де можливо, вибачатись і виявляти доброзичливість.

7. Прийміть теперішнє і не забувайте про минуле.

Минуле вже не можна змінити. Можливо, вам одного разу і потрібно буде вилити ваші думки про минуле, але потім краще вирішувати актуальні проблеми.

8. Пам'ятайте, що мета всього поєдинку – близькість.

Мета суперечки при близьких стосунках – це підготуватись і винести сміття, яке закрило вільний потік енергії та спілкування. „Справедлива боротьба” призведе до прозорості та відвертості, до нових перспектив.

Поєдинок за правилами – це драматична зміна старих припущень, яких дотримуються старі люди.

З'ясування стосунків – це ваш вибір, і його мета – стати ближчими одне одному. Фокус у тому, щоб дізнатися, що ви можете бути емоційно сильними, нікому не завдаючи шкоди. Ви можете злитись і все ж контролювати себе. І якщо відчуваєте, що втрачаєте контроль, тоді підіть в іншу кімнату і заспокойтесь. Узавши тайм-аут, ви зможете опанувати свої емоції, щоб потім повернутися до суперечки.

Ви виявите, що, фактично, вирішити можна все, що вас чують. Також ви почнете чути нове про себе. Ви дізнаєтесь, що сварку вдало завершено, коли обоє відчуєте себе вільними і між вами не залишиться недомовок.

ЗАНЯТТЯ 5

Мета: охарактеризувати основні причини, які викликають порушення сімейних стосунків; розкрити складність і неоднозначність розлучення; показати наслідки розлучень та інших порушень сімейних відносин.

Основні поняття: сімейні розлади, розлучення.

Повідомлення теми і мети заняття

Робота з новим матеріалом

Психолог. Люди одружуються через кохання, але все ж багато шлюбів виявляються невдалими. Подружня гармонія та щастя в родині – це не випадкове доповнення до зареєстрованого шлюбу, а результат спільних зусиль. Молодята можуть перебороти багато початкових труднощів шлюбу. Кохання допомагає не звертати уваги на вади партнера, але тільки якщо воно діяльне, свідоме, відверте, а не егоїстичне. Створюючи сім'ю, молоді люди мають розуміти, що, якщо вони хочуть дати щастя іншій людині, доведеться змінювати смаки, звички, інтереси, обмежувати свою самостійність.

Конфліктні ситуації можуть виникати в кожній сім'ї, але етику вирішення конфліктів опанували, на жаль, не всі. Тому з'являються так звані „хронічні сварки”.

Перш ніж висувати претензії, спробуйте зрозуміти, що саме викликало у вас роздратування – може, річ не в поведінці іншого, а у вас самих.

Сімей, від початку зовсім вільних від конфліктів, не буває. На жаль, не всі конфлікти і сварки, розчарування у своєму чоловікові чи дружині можна перебороти заради збереження сім'ї. У деяких випадках вони призводять до розлучення, тобто до розірвання шлюбних відносин.

Право на розлучення з давніх-давен було предметом обговорення в будь-якому суспільстві.

Які ж бувають причини розлучень? Однією з основних є „надто різні характери”. Дуже часто цією досить модною нині причиною називають звичайне невміння жити одне з одним.

Нерідко трапляється така причина розлучення як пияцтво та алкоголізм. За даними соціологів, ініціаторами розлучень у таких випадках є жінки. Справді, чоловік-алкоголік – це постійні сварки, часті бійки, важке матеріальне становище, негативний вплив на дітей. Але чоловік-п'яниця не завжди був таким. Були зустрічі та залицяння, друзі, свята, гості. Як сприймала дівчина те, що на побачення до неї хлопець приходив, випивши „для хоробрості”? Як вона поводитися? Адже часто дівчата, щоб підтримати компанію, намагаються показати свою повну

„демократичність” у цьому питанні. І коли молоді люди одружуються, позиція дружини щодо алкоголізму чоловіка змінюється.

Однією із причин розлучення є подружня зрада. Невірність одного з партнерів часто є наслідком ставлення до нього іншого. Чоловік, якого постійно принижує дружина, який не відчуває її уваги й турботи, може зрештою зустріти іншу жінку, для якої він буде найкращим. Це справедливо і щодо жінок. Як правило, за мотивацією „невірність” приховане те ж порушення сімейних стосунків, у якому більшою чи меншою мірою винні обое.

Наступна причина розлучення – необдумане одруження. Це так звані „вимушені шлюби” (вагітність і народження дитини), шлюби, які беруть, аби „помститися” комусь третьому, шлюби задля вигоди.

Усі розлучення можна поділити на 3 групи за наслідками:

- для самого подружжя;
- для дітей;
- для суспільства.

Розлучення дуже змінює подальше життя кожного із подружжя. Виникає комплекс зовсім нових проблем: економічні складнощі (особливо у жінок, які залишились із дітьми), зміна особистих звичок, смаків, усього стилю життя, стосунків зі спільними друзями і знайомими, взаємини дітей не тільки з колишнім чоловіком чи дружиною, але і з їхніми родичами.

За даними американських дослідників, розлучені втричі частіше потрапляють у аварії. Вони більше схильні до алкоголізму та різних хвороб. Смертність, а також число самогубств у цієї категорії вище, ніж серед осіб, які живуть у шлюбі. Саме по собі розлучення – це лише фінал драми, юридичне оформлення відносин, що не склались, невдалого сімейного життя. У процесі, що передує розлученню, виділяють кілька стадій. Починається все з емоційного розлучення, яке проявляється у появі почуття відчуженості, байдужості, у втраті довіри та любові.

Потім настає **фізичне розлучення** – подружжя думає про юридичне розлучення, але не вважає його єдиним і найкращим виходом із ситуації, що склалася. Подружжя починає жити окремо.

Розлучення вимушене чи добровільне завжди є джерелом великих потрясінь у житті дорослої людини. Воно увиразнює ті особистісні риси, які могли лише завуальовано проявлятися у спокійному повсякденному житті. Чи зуміли чоловік і дружина з найменшими втратами вийти з такої складної ситуації; як склались їхні стосунки під час процедури розлучення; як вони поділили майно?.. Усе це – теж показник їхньої зрілості й культури.

Якщо розлучення – драма для колишнього подружжя, то для дітей – подвійна трагедія. Більшість із них після розлучення батьків живе у неповних сім'ях, а це призводить до великих складнощів.

Причини неблагополучних сімейних стосунків різні, але багатьох конфліктів можна уникнути, якщо подружжя прагне зберегти та зміцнити сім'ю. У сімейному житті можуть бути зіткнення думок, суперечки і сварки, але важливо, щоб вони не руйнували сімейного щастя, не викликали образ і принижень. У дружних сім'ях прийнято не говорити різких образливих слів, бути терплячими до недоліків одне одного, аналізувати не тільки недоліки іншого, але і свої власні. Це й означає – берегти та зміцнювати сім'ю.

ГОСПОДАРСЬКО-ЕКОНОМІЧНІ СТОСУНКИ У СІМ'І

ЗАНЯТТЯ 6

Мета: розкрити значення праці як основи життя сім'ї, її матеріального і духовного добробуту; показати роль трудової атмосфери для зміцнення родини, для всебічного розвитку всіх членів сім'ї; виховувати любов до праці.

Матеріали: вислови про працю.

Повідомлення теми і мети заняття

Актуалізація знань

- Чи можна працелюбність назвати життєвою цінністю? Чому?
- Яку людину можна назвати працелюбною?
- Чи завжди у нашому суспільстві цінували працелюбність?

Робота з темою заняття

Психолог. Необхідною умовою створення трудової атмосфери сім'ї є любов до праці як старших, так і менших.

Працелюбність формується з раннього дитинства – спочатку на основі копіювання, прагнення дитини до здійснення своїх задумів і намірів у грі чи іншій діяльності, під впливом прикладу оточення, а пізніше – внаслідок усвідомлення ролі праці в житті людини, для реалізації її мети та ідеалів.

У формуванні працелюбності у дітей вирішальну роль відіграють батьки, сім'я. К. Ушинський справедливо писав, що найкращий спадок, який вони залишають дітям, це не гроші, не речі і навіть не освіта, а виховання працелюбності, що є важливою умовою людського щастя.

Якщо батьки прагнуть виховувати дитину у праці, приділяють цьому увагу та час, спокійно і терпляче показують, що і як потрібно робити, то дитина сприймає таке привчання охоче. Цьому сприяє властиве всім дітям бажання копіювати дорослих, а також прагнення до самостійності. Уже у три роки можна почути від дитини вислів „я сам”,

підкріпленій наполегливими спробами виконати ту чи іншу роботу. У таких випадках важливо не відбити у дитини бажання до самостійних дій, а допомогти чи тактовно переключити її увагу на легше заняття.

У родині, де панує трудова атмосфера, дітей із дошкільного віку залучають до праці. Це може бути миття посуду, прибирання квартири, догляд за квітами тощо. Важливо змалечку переконувати сина чи доньку, що в сім'ї всі мають допомагати одне одному, кожному треба робити те, що він може, щоб усім було добре.

Коли дитина йде до школи, у неї з'являється новий обов'язок – навчання. Це серйозна і нелегка праця, яка вимагає чималих вольових, розумових і фізичних зусиль. Проте, якщо ще до школи дитина навчилася сумлінно виконувати будь-яке доручення, доводити його до кінця, якщо вона вміє і любить працювати, то все це їй допоможе досягти успіху у школі.

Водночас, шкільне навчання не має бути приводом для звільнення дітей від домашніх обов'язків і справ. Великої помилки припускаються ті батьки, які, віддавши дитину до школи, вважають, що тепер діти мають тільки навчатися. Звісно, навчання для школярів є важливою справою, але і хатня робота – без шкоди для домашніх завдань – має бути в щоденному розкладі. Важливо, щоб не було поділу на „жіночу” і „чоловічу” роботу. Щоб хлопчик міг сходити в магазин, пришити відірваний гудзик, відремонтувати поламаний стілець, випрати шкарпетки. Постійна участь у побутовій праці підтримує та розвиває звичку працювати, формує риси майбутнього чоловіка чи дружини.

Працелюбність надзвичайно важлива для всіх вікових категорій: і в дитинстві, і в юності, й у зрілому віці.

Працелюбність розвиває здібності, в яких зацікавлена не тільки сама людина, але й суспільство. Адже без працелюбності можна так ніколи і не дізнатись, які у вас нахили, тобто добровільно обмежити свій розвиток. А такі втрати – незворотні.

Працелюбне, відповідальне подружжя сприймає хатню роботу не тільки як необхідність, але й як спосіб виявити увагу, турботу, повагу одне до одного.

Якщо молодих людей у батьківських сім'ях виховували правильно, якщо їм прищепили любов до праці та необхідні трудові навички, якщо хлопець і дівчина розуміють невідворотність і важливість хатньої роботи, то після весілля у них не виникне через це проблем. Молодята зуміють розподілити між собою домашні обов'язки, врахувати нахили кожного, чітко і продуктивно організувати спільну працю, відчуватимуть радість від усвідомлення своєї користі для коханої людини, для сім'ї.

Якщо когось із молодят не підготували належним чином до домашнього господарства, зрозуміло, що для створення нормального сімейного життя їм доведеться терміново наздоганяти втрачене – спільними зусиллями, за допомогою батьків опановувати навички побутової праці. І тут важливі дбайливість, допомога, уміння тактовно підтримати одне одного.

Якщо людина дійсно працелюбна, ця цінна риса зазвичай проявляється у всіх сферах і видах її діяльності. Такі люди, як правило, життєрадісні, оптимістичні, вони самою своєю присутністю створюють атмосферу піднесення, святковості.

Працелюбні й енергійні люди організують суспільно корисну працю, поширюють трудову атмосферу своєї сім'ї на сусідів і оточення.

Вирішення ситуацій

Ситуація 1. Чоловік працює на будівництві, робота важка, він дуже стомлюється. Прийшовши додому, швидко переодягається і йде поратися по господарству. Дружина тим часом зварила вечерю та сіла разом із дітьми дивитися телевізор. Чи правильно вчинила дружина? Чому?

Ситуація 2. Два сини, прийшовши зі школи, взяли м'яча і пішли на стадіон грати з однолітками у футбол. Уже почало сутеніти, коли вони повернулися додому, одночасно з батьком і матір'ю. Не повечерявши, батьки пішли поратися по господарству, а діти сіли вчити уроки. Хто в цій ситуації вчинив неправильно?

Робота над висловами про працелюбність, про роль праці

1. Від лінощів – усі вади.
2. Хліб не падає з неба – працювати треба.
3. Праця возвеличує людину.
4. Лінивий двічі робить, а скупий двічі платить.

Тест „Чи ледача ви людина?“

Дайте відповідь „так” чи „ні”.

1. Якщо я вдома не сам, ніколи не знімаю слухавки, сподіваючись, що це зробить хтось інший. Якщо вдома сам, то вичікую 3-4 дзвінки, перш ніж відповісти.

2. Часто запізнююся на роботу чи на зустріч, оскільки встаю з ліжка останньої миті.

3. Об'їжджаю місця зупинки по кілька разів у пошуках найзручнішого, щоб не йти пішки.

4. Не бігаю, не ходжу пішки, не їжджу на велосипеді, не займаюся спортом. Фізичні навантаження обмежені.

5. Дивлюся телевізор, читаю, лежачи на дивані.

6. Присвячую принаймні 2 години в день биттю байдиків – роздумую, мрію чи просто дивлюсь безцільно вгору.

7. Після роботи не шукаю додаткових занять.
8. Якщо поблизу немає кошика, кидаю сміття на землю.
9. Ніколи не підмітаю під ліжком чи за меблями.
10. Якщо працюю разом із кимось, намагаюся робити якомога менше. Не бачу потреби напружуватися, якщо результат записаний на спільний рахунок.

За кожне „так” отримуєте по 1 балу. Підрахуйте.

10-8 балів. Ви дуже ледачі. У вас просто немає конкурентів. Навряд чи хтось вам буде докоряти за вашу надмірну активність. Лінощі заважають вашій кар’єрі, перешкоджають спілкуванню. Інші мусять компенсувати вашу бездіяльність, а це їх сердить.

7-4 бали. Як і більшість людей, ви схильні до лінощів.

3-0 балів. У вас немає навіть натяку на лінощі. Крайнощі, як-то кажуть, шкідливі. Може, варто хоч деякий час не працювати – це виявиться корисним.

Підсумок заняття

ЗАНЯТТЯ 7

Мета: розширити знання про бюджет, його планування; спонукати опанувати необхідні економічні навички.

Основні поняття: планування бюджету, ведення домашнього господарства.

Повідомлення теми і мети заняття

Психолог. Від того, як складається економічне життя родини, залежить сімейний добробут. Постійний брак грошей – причина частих сварок у багатьох сім’ях. Тому економічна, господарська функція є однією з найважливіших для сім’ї.

Щоб домашня економіка була економною, слід спланувати свої місячні витрати. Варто впродовж кількох місяців вести ретельний облік, аби чітко собі уявити, коли і на що ви витрачаєте гроші. В окремих родин існує система конвертів, у які в дні зарплати розкладають гроші. Кожний конверт відповідає окремій статті витрат: харчування, комунальні послуги, велика покупка. Потім, можливо, потреба в таких конвертах відпаде, але на перший час вона допоможе молодій сім’ї навчитися витрачати свої гроші.

Контроль і облік допоможе у веденні господарства, надасть упевненості в тому, що гроші витрачено не марно. Проте все повинно мати межі.

Сформувати свій стиль економічного життя, свою шкалу цінностей (домовитись про те, чому віддавати перевагу, – подорожам, модному одягу, гарним меблям чи автомобілю) – першочергове

завдання для чоловіка та дружини. Якщо вдасться виробити певну лінію – конфліктів у родині буде менше. Якщо питання про придбання тієї чи іншої речі вирішується колегіально, тоді зона можливих конфліктів ще більше звужиться. І в такому випадку не таким суттєвим стане питання, хто в родині „міністр фінансів”, хто контролює гроші.

Сімейний бюджет багато в чому залежить від стилю життя родини. У кожному домі є осердя спільного життя всіх її членів. У когось це сімейна бібліотека; в інших – щедрий стіл, бо в цій родині вміють і приймають гостей; у третіх – якість хобі. Наприклад, збирання дисків.

Ужитті родини багато що пов'язане з бюджетом. Звісно, гостей можна приймати по-різному, але наскільки їм буде затишно в домі – не завжди залежить від того, чого і скільки господарі виставили на стіл.

Кожному знайомі такі люди, які не можуть собі відмовити в ультимативній речі, вони радше залізуть у борги, ніж відмовлять собі в тому, що є в інших. Проте не слід забувати, що поняття „модно одягнений” і „одягнений зі смаком” не завжди збігаються. Адже модна річ може вам не пасувати, а інколи навіть створити карикатурний ефект. Тому прагнення бути модно одягненим не має суперечити доброму смаку.

Ставлення людини до речей також характеризує її ставлення до життя. Як говорить мудрість: „Хто прагне до речей, той разом із ними і зникає”. Одні вміють користуватись речами, залишаючись внутрішньо вільними, а інші стають їхніми рабами. У цій внутрішній волі виявляється культура людини.

Гардероб має, у першу чергу, бути раціональним, а це можливо в тому випадку, коли мінімальна кількість речей здатна створити максимальну кількість варіантів. Тому, перш ніж щось купити, слід подумати, чи пасуватиме воно до речей, які у вас уже є.

Незабаром подружжя зрозуміє, що задовольнити всі потреби вони поки що не можуть. Тому важливо, щоб від початку у чоловіка та дружини склались єдині погляди на те, як витратити гроші.

Рольова гра „У магазині”

Мета: перевірити набуті знання з теми.

Учасники гри отримують списки товарів, які вони мають придбати у магазині, а також умовну суму грошей, якою можуть оперувати. Завдання: визначити першочерговість покупки, мотивувати своє рішення.

Обмін досвідом у плануванні сімейного бюджету

Тест „Гроші у вашому шлюбі”

Чоловік і дружина виконують тест окремо, потім порівнюють. За кожну однакову відповідь отримують 10 балів. За кожну відповідь, яка приблизно схожа, – 5 балів. Якщо ж відповіді зовсім відмінні – 0.

1. Хто у вашій родині приймав рішення із фінансових питань?

- а) батько;
 - б) мати;
 - в) батько і мати разом;
 - г) хтось інший.
2. Коли ви були малі, мати працювала поза домом?
- а) так;
 - б) ні;
 - в) інколи.
3. Чи мали ваші батьки:
- а) спільний фонд на всі витрати;
 - б) окремі гроші, але був і спільний фонд;
 - в) вони оперували грошима інакше.
4. Як би ви описали своє ставлення до грошей?
- а) мені завжди їх бракує;
 - б) зазвичай їх бракує, я насилу даю собі раду;
 - в) витрачаю дуже економно, думаючи про те, що треба ще купити.
5. Ви почуваетесь добре, витрачаючи гроші на:
- а) себе;
 - б) друзів;
 - в) інших членів родини;
 - г) інші справи (наприклад, на благодійність).
6. Якби ви зненацька отримали 5000 грн., то:
- а) покрили б поточні витрати;
 - б) відклали б;
 - в) розраховалися б із боргами;
 - г) трохи витратили б, а трохи відклали.
7. Як би ви оцінили своє вміння вирішувати фінансові проблеми?
- а) відмінно;
 - б) добре;
 - в) так собі;
 - г) погано.
8. Що ви робите, якщо вам сумно, неспокійно, ви нервуєтеся?
- а) говорю про це з кимось близьким і приємним;
 - б) іду до крамниці в пошуках чогось особливого;
 - в) займаюся спортом, іду погуляти;
 - г) п'ю алкоголь, їм, приймаю транквілізатори;
 - г) лягаю спати.
9. Яким чином краще вирішувати фінансові питання у шлюбі?
- а) у подружжя має бути спільний рахунок;
 - б) у подружжя має бути спільний рахунок, краще разом приймати рішення про витрати;

в) у подружжя мають бути окремі рахунки, а на спільні витрати – спільна каса.

10. Чи вважаєте ви, що дружина (чоловік) мають працювати за спеціальністю?

а) безумовно, так;

б) ні;

в) так, за умови, що діти вже не вимагають догляду й опіки.

100-80 балів: ви відмінно можете вирішувати власні фінансові проблеми. Кожен із вас може бути прекрасним радником із фінансових питань в інших сім'ях.

79-60 балів: ваші незначні здібності у вирішенні фінансових проблем можуть бути джерелом труднощів у особистому житті. Ви повинні звернути на це увагу.

59-40 балів: не у грошах щастя. Проте інколи і кохання тьмяніє, і щастя йде, коли виростають фінансові бар'єри між партнерами. Подумайте над тим, що вас насправді розділяє.

39 і менше: більше ніяких витрат без поради того, хто це вміє робити краще. Ви вже помітили психоекономічну кризу у вашій родині? Час пошукати гарного радника або піти до психолога.

Підсумок заняття

Як ви зрозуміли, вміння раціонально планувати сімейний бюджет – це справжнє мистецтво. Тому кожен, у кого це ще не зовсім виходить, має вдосконалювати своє вміння, прислухатись до думки тих, у кого це виходить добре, читати відповідну літературу.

ЗАНЯТТЯ 8

Мета: розширити знання про естетичну культуру родини, про зв'язок етики й естетики побуту; спонукати до набуття навичок з оформлення помешкання.

Основні поняття: естетична культура сім'ї, естетика побуту.

Повідомлення теми і мети заняття

Робота з новим матеріалом

Психолог. Наш настрій, фізичний стан, працездатність багато в чому залежать від атмосфери, яка панує в житлі. Адже дім – це наша гавань, місце психологічної захищеності, душевного затишку й комфорту. Але сам по собі дім таким не стає.

Щоб було „тепло” і затишно в домі, потрібні, безумовно, турбота, порозуміння, близькість у стосунках між рідними, але важливі й елементарний лад, зручність. Навряд чи можна відчувати затишок у квартирі, де панує безлад. Хоч як ніжно розмовляли б одне з одним члени родини, але якщо після робочого дня приходиш у квартиру, а там все

догори дригом, настрій буде зіпсовано. Затишок не приходить сам, уміння його влаштувати теж приходить не одразу. Хоча навички створення, підтримки затишку в домі можуть складатися дуже рано. Ось діти граються, а ось, погравшись, прибирають за собою іграшки – це і є перший крок до затишку. Адже „порядок” і „затишок” – суміжні поняття.

Напевно, кожен помічав, що лад легше підтримувати, ніж наводити. Покласти річ на місце – секундна справа, а ось розібрати завалену речами кімнату – уже роботи на кілька годин. Знають про це всі.

Порядок легко входить у звичку, особливо якщо з ним пов'язані приємні естетичні емоції. Якщо навчитися помічати, як блищить чисто вимита підлога, як святково на кухні, коли у вимитих до блиску кахлях відбиваються сонячні промені, як легко дихається у прибраній і провітреній квартирі, якщо навчитися радіти всьому цьому, тоді у вас виникне потреба постійно підтримувати святковий стан вашого дому. І це тішитиме вас.

Але якщо лад і затишок прагне підтримувати лише господня – усе марно. Його можна досягти лише спільно. І потрібно зовсім мало: кожен прибирає за собою, завжди готовий допомогти іншому.

Проте „лад” і „затишок” поняття хоч і близькі, але не тотожні. У прибраному до блиску будинку може бути незатишно. Інколи навіть одразу не зрозумієш, у чому ж річ, а потім виявляється, що господарі стали рабами порядку, він скував і підкорив їх собі. Важко і незручно жити в будинку, де боїшся торкнутися до полірованих меблів чи зсунути з місця стільці, де немає свого робочого куточка у кожного члена родини. Знайти розумні межі своєї любові до порядку – означає зробити крок до затишку в домі.

Нікому, очевидно, не треба пояснювати, що поняття „затишок” прямо пов'язане із красою. Із чого ж починається краса у квартирі? Із меблів? Із картин та інших прикрас? Зі зручності? Розуміння краси досить індивідуальне, тому кожний відповідь на це запитання по-своєму. Але краса має бути функціональною, тобто служити нам, допомагати створювати затишок. Однак те, що гарне і зручне для однієї домівки, може бути незручним для іншої. Якщо інтер'єр квартири враховує потреби кожного члена родини, то, хоч там як були б підібрані меблі, він матиме „душу”.

Наш дім дає нам необмежені можливості для творчості, духовного розвитку та самовдосконалення. Хто дбайливо ставиться до свого помешкання, той не буде у вільний час мучитися думкою: чим би зайнятися. Справи і задуми народжуються самі. Дім може навчити нас багатьох професій: облицювальника, столяра, слюсаря, кравця.

Було б бажання. Людям, які люблять свій дім, він відплачує не тільки затишком, а й дарує дещо більше: допомагає об'єднатись

молодій сім'ї, непомітно вирішує деякі конфлікти. Він привчає до спільної праці, творчості, а вони налагоджують наші стосунки, дарують хвилини безцінного спілкування, зближують усі покоління сім'ї.

Почуття прекрасного народжується у батьківському домі. Ось чому важливо, щоб людину з дитинства оточувала краса, щоб вона навчилася розуміти і творити прекрасне.

То у чому ж полягає естетична культура сім'ї? Очевидно, у потребі постійного духовного життя, духовного зростання, у внутрішньому прагненні спілкуватися зі світом прекрасного і, нарешті, у бажанні творити прекрасне самому.

Не менш важлива для естетичного виховання культура домашніх свят. *(Учасники заняття можуть розповісти про те, як вони влаштовують родинні свята).*

Естетика побуту неможлива без естетики вашого зовнішнього вигляду. Не можна гарно вбиратись, тільки коли виходите на вулицю, а вдома доношувати одяг, який вийшов із моди. Адже вдома нас бачать люди зовсім небайдужі нам, то чому ж ми інколи постаємо перед ними у зовсім непривабливому вигляді: у халаті, „несвіжому” спортивному костюмі. Нерідко саме на домашньому одязі намагаємося зекономити.

Говорячи про естетику побуту, ми підкреслювали, що все прекрасне потребує наших зусиль, турботи, творчості, без цього дім ніколи не стане затишним, привабливим, без цього не буде у нас свого родинного багаття, сховку, прихистку.

Розповідь відомої на все село господині про мистецтво опанування естетики побуту

Підсумок заняття. Інтерактивна гра „Інтерв'ю”

— Із чим пов'язана естетика побуту?

— Хто має підтримувати лад у помешканні?

СІМ'Я І ДІТИ ЗАНЯТТЯ 9

Мета: розкрити важливість сексуально-романтичних відносин у шлюбі; виховувати почуття відповідальності за створення сприятливого клімату у сім'ї.

Основні поняття: романтика, сексуально-романтичні відносини.

Повідомлення теми і мети заняття

Слово психолога. Люди живуть одне з одним роками, переборюють купу труднощів, вирішують якісь побутові проблеми, але одним із не менш важливих аспектів подружнього життя є сексуальні стосунки. Дуже часто всередині родин панує абсолютна безграмотність у сфері елементарної фізіології статі. Але ж відомо, що величезний

процент розлучень відбувається через сексуальну несумісність партнерів. Скількох би бід можна було б уникнути, якби в сім'ях існувала культура сексуальних відносин! Тут нам слід звернутися до східних (з Індії, Китаю) трактатів, де ці питання вивчали впродовж тисячоліть, а знання – передавали із покоління у покоління.

У далекі часи романтика була тим, чого так прагнули жінки і чого не могли зрозуміти чоловіки. Мільйони шлюбів розпалися саме через це.

Найбільший романтичний подарунок у світі – це повна увага до когось. Ви проводите час і разом, і нарізно. Коли ви зустрічаєтесь у кінці робочого дня чи навіть на побаченні, важливо розуміти, що перед вами не та людина, яку ви бачили вранці. Необхідно усвідомити, що ніхто і ніколи не залишається тією ж людиною, ми постійно змінюємось.

Припущення, що ваш партнер буде однаковим день у день, може створити справжню перешкоду. Один чоловік змальовує це так:

„Скоро час лягати спати. Увесь день я відчував, що сьогодні ввечері хочу реохатися. Я помітив, що упродовж вечора подумки оцінював Олю. Моя реакція на неї залежить від уявлень про мої почуття щодо неї. Якщо вона сумнівається і не демонструє точнісінького відображення моїх бажань, тоді я відчуваю неприязнь. Я відповідаю критично на будь-який прояв її невідповідності моїм надіям (наприклад, нейтральне зауваження „Ну, я втомилася”), тому вона, відчуваючи атмосферу неприйняття, напружується і змінює своє рішення. Моя програма „Я хочу сексу і боюсь, що не отримаю його” призводить до руйнування близькості”.

Деякі пари виявляють, що інколи кілька тижнів, а то і місяців, вони живуть без сексу, і важливо зрозуміти (особливо чоловікам), що без цього не вмирають. Водночас цикл наростання і спадання сексуальної активності відрізняється від повної її втрати. Краще з'ясувати, у чому річ. Коли виникають проблеми із сексом, то вони відбиваються і на решті вашого життя. Тому слід звернути на це увагу.

У житті пари достатньо буде сексу, якщо обоє почуватимуться добре і відчуватимуть схвалення партнера. Пам'ятайте, що кохання, хатня робота, виховання дітей, читання казок на ніч, дзвінки додому в обідню перерву – усе це частина романтичного обміну і нарощування сили. Секс закінчується у спальні, але рідко там починається.

Якщо жінка впевнена у своїй привабливості, у своєму праві розраховувати на потрібні їй умови, вона може підготувати ситуацію, яка підходить для розрядки. Обоє партнерів вчать того, що секс – це гра цнотливості і чистоти, хованок, спокуси і капітуляції. Інколи ролі змінюються. Цьому сприяють гормони. Коли жінки старшають, рівень тестостерону у них зростає, і вони можуть стати сексуально

агресивнішими. У чоловіків же з віком зростає рівень естрогену, і вони, навпаки, стають спокійними.

Секс приємніший, коли ви знаєте одне одного довше, коли ви більше прожили разом. Секс подібний до бесіди, де замість слів говорить тіло. Коли ваше кохання стає глибшим, ваші душі, як і ваші тіла, звучатимуть в унісон.

ЗАНЯТТЯ 10

Мета: показати значущість впливу сім'ї на розвиток і виховання дітей; охарактеризувати особливості сімейного виховання; виховувати відповідальність за своїх дітей.

Основні поняття: розвиток і виховання.

Повідомлення теми і мети заняття

Слово психолога. Коли в сім'ї з'являється дитина, це стає великою подією для всіх її членів. Адже на їхні плечі лягає відповідальність за її розвиток і виховання. Бо кожна людина пов'язана із сім'єю і піддається її впливу (у різних формах і з різною інтенсивністю) від дня народження і до кінця свого життя. Незамінність впливу сім'ї на дитину визначає і своєрідність процесу сімейного виховання. Усвідомлена і цілеспрямована педагогічна діяльність батьків поєднується з повсякденним і великим впливом на дітей способу життя сім'ї. Велика роль особистого прикладу батька і матері, родинних почуттів, емоційності відносин вихователів і вихованців. Цього не можна отримати поза сім'єю.

Але часто дорослі не розуміють, у чому суть впливу сім'ї на дитину. І цей „гріх” притаманний багатьом батькам. Це наша біда: самі умови людського життя такі, що не завжди навіть батьки можуть побачити і усвідомити свій вплив на дитину. Дитина відчуває на собі багато різноманітних впливів водночас. Роль раннього впливу батьків на дитину дуже велика. Відома історія про дитину, яка потрапила до вовків: „У Північній Індії в 1956 р. мисливці виявили серед вовків незрозумілу істоту, її вдалося спіймати. Це був хлопчик, здичавілий, оброслий. Він кусався, виривався, пробував утекти. Спочатку довелося тримати його у клітці. Він пив із миски, їв сире м'ясо просто з підлоги, ходив і бігав навкарачки. З'явилися і батьки: вони впізнали дитину по шрамах на голові. Виявилось, що мати була з ним у полі, зненацька на них накинулася вовчиця, покусала матір, схопила і забрала дитину. І ось він повернувся в суспільство. Батьки і лікарі оточили дитину увагою. Виховували її. Але їхні зусилля були марні. За рік хлопчик навчився вимовляти тільки кілька слів. Великим досягненням у його житті стало те, що він став гратися зі своїми братами і сестрами...”. Ось така історія.

Англійський письменник Вільям Готвін стверджував: „Усе, чим людина відрізняється від тварини (своїм розумом), є результатом життя в суспільстві”.

Більшість психологів вважає, що без засвоєння досвіду людства, без спілкування не буде розвинутих, власне людських почуттів, не розвинеться здатність до мимовільної уваги і пам'яті, здатність до абстрактного мислення, не сформується людська особистість. Коли маленька мавпочка, залишившись без особин свого виду, все одно поводитиметься як мавпочка, людина тільки тоді стане людиною, якщо її розвиток відбуватиметься серед людей. Отже, з появою дитини ще не народжується особистість; вона формується тільки у людському оточенні. А найближче оточення новонародженого – це сім'я: мати, батько, бабуся, дідусі, брати, сестри. Отже, батькам і членам сім'ї належить вирішальна роль у тому, щоб новонароджений став суб'єктом, господарем розвитку, тобто особистістю.

Діти до трьох років особливо придатні до впливу сім'ї, у першу чергу – матері. Мати з першого дня життя дитини задовольняє всі потреби, оберігає від небезпеки. Вона допомагає впоратися з відчуттям страху й огортає захищеністю, спокоєм, довірою. Тільки мати глибоко розуміє кожен рух душі дитини і відповідає підтримкою, схваленням, а інколи – і необхідним осудом. Уже тоді природний інстинкт зивання до годувальниці поступово переростає у любов до матері. Саме це започатковує перше і головне моральне почуття. Саме від зародження у дитини любові до матері починається особистість. Почуття любові дає могутній поштовх для розвитку багатющої гами моральних і естетичних почуттів. Почуття до матері дитина переносить на батька, на решту членів сім'ї, а далі – і на інших людей.

Це ще раз доводить те, що саме сім'я у перші роки життя дитини впливає на її розвиток. І це зрозуміло: в міру гнучкості та пластичності нервової системи і мозку діти раннього віку найбільш сприйнятливі до різноманітних видів впливу; оскільки у дітей цього віку ще відсутній власний досвід, то сприймання впливу середовища є досить важливим і глибоким.

Ось чому можна стверджувати: формування особистості починається в сім'ї. Її основу закладають батьки і найперше – мати.

Універсального рецепту виховання справжньої людини немає. Запобігти педагогічним помилкам батьків – ось найоптимальніший шлях удосконалення виховання дітей у сім'ї. Існують і певні умови ефективності сімейного виховання:

1. У родині є батько, мати, діти, бажано – ще й дідусь і бабуся.

2. Основою життя сім'ї є чесна праця. Цінність такої праці непомітно, природно передається дітям.

3. Основою стосунків між подружжям є взаємна любов, обов'язок одне перед одним, довіра, відповідальність за виховання дітей, за їхній розвиток.

4. Сім'я – дружній колектив. Цей колектив має спільні перспективи, спрямовані на досягнення кращого майбутнього всієї сім'ї і кожного його члена.

5. Сім'я прагне до того, щоб коло спілкування дорослих і дітей було якомога ширшим і змістовнішим.

6. Батьки постійно підвищують рівень своєї педагогічної культури, займаються педагогічною самоосвітою, беруть активну участь у вихованні дітей, тісно спілкуються з учителями.

7. У родині існує єдність і узгодженість педагогічно доцільних вимог до дітей. Ці вимоги пройняті любов'ю, доброзичливістю і повагою.

8. Батьки, виховуючи дітей, постійно враховують помилки свого минулого досвіду виховання, передбачають, як теперішнє виховання може відбитися на дітях за кілька років, десятиріч.

9. Батьки намагаються брати участь у житті школи.

10. Суспільство постійно тактовно керує сімейним вихованням, у першу чергу, за допомогою надання допомоги сім'ї і підвищення педагогічної культури батьків.

Анкета „Взаємини у сім'ї”

1. Ви оцінюєте взаємини у вашій сім'ї як:

- дуже гарні;
- добрі;
- не дуже гарні;
- погані;
- не дуже погані.

2. Ви вважаєте свою сім'ю дружним сімейним колективом?

- так;
- не зовсім;
- ні.

3. Які сімейні традиції сприяють зміцненню вашої сім'ї?

4. Як часто ваша сім'я збирається разом?

- щодня;
- на вихідні;
- рідко.

5. Чим займається ваша сім'я, коли ви разом?

- спільно вирішує життєві проблеми;
- побутовими справами;

- працює на присадибній ділянці;
- разом відпочиває, дивиться телепередачі;
- обговорює навчання дітей;
- обмінюється враженнями про день, про своє навчання;
- кожен займається своєю справою;
- інше.

6. Чи бувають у вашій сім'ї суперечки, конфлікти?

- так;
- часто;
- інколи;
- рідко;
- не бувають.

7. Що їх спричиняє?

- непорозуміння між членами сім'ї;
- порушення етики взаємин (грубощі, зрада, неповага тощо);
- відмова брати участь у сімейних справах;
- розбіжності у поглядах на виховання дітей;
- зловживання алкоголем;
- інше (вказіть, що).

8. Способи вирішення моральних конфліктів у вашій сім'ї:

- примирення;
- обговорення ситуації та прийняття спільного рішення;
- припинення конфліктів на деякий час;
- звернення по допомогу до інших людей (батьків, друзів, сусідів, учителів);
- конфлікти практично не вирішуються, вони хронічні.

9. Чи бувають діти свідками або учасниками сімейних конфліктів між дорослими?

- так;
- ні;
- інколи.

10. Як діти реагують на сімейні конфлікти?

- переживають, плачуть;
- підтримують одного з батьків;
- намагаються примирити;
- ідуть із дому;
- замикаються у собі;
- ставляться байдуже;
- стають злими, некерованими;

- намагаються знайти підтримку в інших людей.

11. *Що ви плануєте робити для зміцнення сімейно-побутових відносин і покращення мікроклімату у сім'ї?*

Ця анкета допомогла вам подивитися на свою сім'ю з іншого боку і замислитися над тим, чи може бути щасливою дитина у вашій родині.

Підсумок заняття

ЗАНЯТТЯ 11

Мета: показати значущість повноцінної батьківської любові; виховувати відповідальність за виховання своїх дітей.

Основні поняття: повноцінність, батьківська любов.

Повідомлення теми і мети заняття

Слово психолога. Батьківське піклування, батьківська любов... Про неї стільки говорять і пишуть. Вона може бути неосяжною і незначною, сліпою і стриманою, необмеженою й обмеженою, повноцінною і неповноцінною.

Готових рецептів немає, є інформація, опрацювавши яку і примірюючи до своїх сил і дійсності, ви знайдете правильний шлях.

Повноцінна батьківська любов – це любов, яка гармонійно, до певної міри задовольняє потреби дитини. Що ж таке „міра”? У кожному конкретному випадку існує своя міра щодо місця, часу і конкретної особистості. Наприклад, дитина мовчазна, стримана, байдужа (зовні) до проявів батьківської любові. Вона потребує піклування і любові, але любові стриманої, практично невидимої, ніби ненароком. Зовнішня байдужість може викликати неправильне ставлення до дитини батьків, які залишать її без уваги і ласки. Вони ж бо вважатимуть, що дитина цього не потребує.

Або інший приклад. Дитина – емоційна, тривожна, ретельно аналізує кожен жест батьків, кожне їхнє слово, боїться, що її розлюблять. Вона потребує постійного підтвердження любові, а отже тут міра зовсім інша.

У всьому має бути міра. Те, що виходить за її межі, – це або аномалія, або щось на межі норми і патології.

Ще до народження дитини батьки замислюються над тим, як вони її виховуватимуть. Адже вона буде найрозумнішою, найздібнішою, найщасливішою. Вона буде видатною. Дитині ще до появи на світ запланували уроки англійської мови, фігурне катання, балет, танці... Батьки не зважають на те, що закони біологічного і соціального розвитку особистості перестрибнути неможливо, психіка дитини розвивається у певній послідовності, будь-яке примусове прискорення

цього розвитку без урахування сил конкретної дитини може завдати непоправної шкоди.

Східне світобачення віддавна рахує вік дитини з моменту її зачаття, а не від народження. Дитина народжується з певним запасом уявлень про світ, про його звуки, запахи, його небезпеку і радість. На Сході особливо опікувалися матір'ю, бо її ставлення до майбутньої дитини вкрай важливе. Адже мати, розмовляючи зі своєю дитиною, пояснює, як влаштований цей світ, готує її до подальшого життя.

Найбільш сприятливим періодом для створення хорошого емоційного зв'язку між матір'ю і дитиною називають два останні місяці вагітності. Майбутня мама живе одним цілим зі своєю дитиною, оберігає її від усіх небезпек. Дитина розвивається у стані захищеності. Внутрішні діалоги з дитиною в утробі дають заряд на майбутній емоційний зв'язок.

Дитина – дивне створіння. Це безмежна вірність, любов, чистота. Якби діти ніколи не ставали дорослими, якби вони назавжди залишались дітьми і жили у світі, який їм здається кращим, якби вони ніколи не стикались із брехливим і егоїстичним світом дорослих, то світ був би чистішим.

Мати для дитини – захист, опора, надія і радість. Це відчуття у крові у кожної людини, хоч скільки б їй було років. І як гірко, коли мати не відповідає своєму призначенню!..

Дитина народилася. Головним для неї стає задоволення потреби у ласці і певних подразниках. Це дуже сильно залежить від стосунків між членами сім'ї. Якщо в сім'ї лаються і дитина нікому не потрібна, то їй дуже погано. Якщо батьки зайняті боротьбою за владу, якщо вони не помічники одне одному, а найлютіші вороги, що тоді робити дитині? Що відбувається в її душі?

Конкретний приклад із практики:

— Хлопчику, як тебе звати?

— Не знаю.

— А як тебе називають друзі? Мама, тато?

— Мама говорить, що я Мітя, а тато – Діма.

Так це ж одне і те ж ім'я.

— Ні.

— Чого ж? Мітя – Дмитро, і Діма – Дмитро.

— Ні! Я не Дмитро. Не хочу бути Дмитром, мені не подобається, і взагалі мене ніяк не звати.

— Чому?

— Якщо у тебе немає імені, ніхто через тебе не лається.

— Це дуже погано, коли тато і мама сваряться?

— Не дуже. Погано, коли вони не хочуть пробачити, коли брешуть і примушують брехати. – Хто і кого примушує брехати?

— Багатьох дітей примушують брехати. Мама примушують не любити тат, а тата примушують не любити мам, а ще примушують любити нових тат і мам, і діти розгублюються. Вони не можуть не любити своїх поганих тат і гарних мам, тому вони б'ються, не слухаються, у них часом буває енурез.

— Таким дітям тяжко. Я розумію...

Із наведеного прикладу видно, як тяжко дитина переживає сварки батьків. Вона підсвідомо відчуває, що боротьба між ними зробить її нещасливою, тому пробує розв'язувати цей конфлікт по-своєму і робить усе, що їй до снаги. Дитина боїться втратити батьківську і материнську любов. На жаль, часто батьки не розуміють цього. Не розуміють, що аби зробити дитину щасливою, не достатньо нагодувати її, купити все, що вона хоче. До дітей треба ставитися з розумінням, любов'ю.

Якщо дитина завинила, вона має відбутися покарання, але батькам при цьому краще пам'ятати кілька правил.

Побажання до покарання

1. Покарання не повинно шкодити дитині та її здоров'ю. Воно має бути корисним.

2. Не карайте, якщо є сумніви – карати чи ні. Жодної профілактики і покарань про всяк випадок.

3. Якщо провин чимало, покарання може бути одне за всі, а не окремо за кожну.

4. Не позбавляйте дитину любові, хоч би що трапилось. Любов відмінити не можна, відміняється лише покарання.

5. Краще зовсім не карати, ніж карати із запізненням. Запізнілих покарань дитина не усвідомлює, вони не дозволяють їй стати іншою.

6. Вчинок здійснено, інцидент вичерпано – перегорніть сторінку. Про старі гріхи – ані слова, не заважайте жити наново.

7. Хоч якою б тяжкою була провина, дитина не має сприймати покарання як перемогу сили дорослих над її слабкістю, як приниження. Якщо дитина впевнена, що дорослі мають рацію, бо сильні, покарання не подіє.

8. Дитина не повинна боятися покарання чи гніву батьків. А батьки мають усвідомити, що дитина – апріорі істота недосконала, вона не може не розчарувати. Зрештою, ми всі такі.

ЗАНЯТТЯ 12

Мета: познайомити з методами виховання; вчити аналізувати вчинки, виховувати відповідальність за виховання своїх дітей.

Основні поняття: методи виховання. Повідомлення теми і мети заняття

Слово психолога. Традиційна педагогіка пропонує три найпоширеніші моделі виховання – „Правила руху”, „Сад-город”, „Батіг і пряник”.

Модель „Правила руху”

Вважається, що дитина має вивчити певні правила, і цього достатньо. Якщо ж дитина поводиться погано – отже, батьки не пояснили їй, як варто це робити. І в дитячому садочку не пояснили, й у школі теж...

Дорослі безумовно вірять у силу свого слова: „Я ж тобі сказав!”, „Ну скільки разів ще повторювати...”, „Ти що, людської мови не розумієш?”, „Я тебе попереджав”.

Віра в магічну силу слова походить із тих часів, коли життя людини будувалось на системі покори. Чимало батьків учить і повчає. їм здається, що це має подіяти. Але не на одному лише „Я сказав” тримається виховання. Модель „правила руху” – віра в магічну силу повчань і нотацій – не спрацьовує. І уже не діє магічне „Я тобі сказав”, і уже не реагують на фразу „Скільки можна повторювати одне і те ж?”... Відбувся крах усіх уявлень про виховання, не вдалося, не вийшло...

Модель „Сад-город”

Друга модель базується на неправильному уявленні, що дитина – це грядка чи дерево в саду, а батьки „прополюють бур’яни” (вади в її душі) чи прищеплюють позитивні риси на гілочках садових дерев. Але дитина – не грядка і не дерево, вона жива істота і не піддається цим процедурам і маніпуляціям. Батьки пробують у постійній боротьбі викорінити недоліки дітей, але жодного разу ця боротьба не закінчилася успішно.

Багато батьків протягом усього життя не припиняє цю боротьбу – і в 17, і у 25, і у 38 років. Багато років вони невтомно борються, бо впевнені, що це їхній батьківський обов’язок – „полоти бур’ян”. Відомий педагог В. Сухомлинський говорив, що батьки обирають неправильний шлях: „Вади йдуть самі, непомітно для дитини, і викорінення їх не супроводжується жодними болісними проявами, якщо їх витісняє парость чеснот”.

Діючи за тактикою „сад-город”, батьки постійно сваряться з дітьми, руйнують місток до порозуміння, і вся виховна робота стає безнадійним заняттям. При цьому батьки відверто не розуміють, чому ж усе так відбувається.

Модель „Батіг і пряник”

Для багатьох очевидно, що така модель найпрогресивніша і має свої переваги. Усе досить просто: за добрий вчинок – нагородити, за поганий – покарати, полаяти.

Це неправильно. Світ не тримається на нагородах і штрафах, світ влаштований зовсім інакше. Світ – це безперервний ланцюг завдань, вибору мети і засобів.

Із перших днів життя, виховуючи дитину покараннями і нагородами, батьки, з одного боку, полегшують собі життя, а з іншого – вкорінюють у її свідомість образ батога і пряника, підривають віру у справедливість. У житті ж справедливість не полягає у нагороді за добро і покаранні за погані вчинки. Справедливість – не у помсті, світ – не базар, не торгівля, не обмін: „Я зроблю добро, і ви мені щось добре зробите”. А якщо ні? Тоді немає іншого виходу, як стати злим? Справедливість світу – у його творчості, проблемності, у нашій дійсності і боротьбі. Поки людина живе, вона може діяти, прагнути щастя – ось у чому справедливість.

У батьків є вибір – цілком покладатись на внутрішні сили дитини, вірити в них, ростити людину, яка не відчуває страху, яка б регулювала своє ж життя не тому, що боїться, а тому, що вона має внутрішню силу і самоповагу.

Або ж можна не вірити в дитину, у свою внутрішню і моральну силу і діяти за моделлю „батога і пряника” – так простіше. Таке виховання не можна не вважати дієвим. Воно небезпечне для дитини – може вирости людина, яка при першій невдачі думатиме: „За що?”, а не шукатиме шляхів виходу. Вона втрачатиме віру в життя, в любов, у справедливість, керуватиметься своїми законами, а виховання виявиться аморальним. Тоді вже буде черга батьків думати і гадати: „За що?”. Усе робили, як треба, а який результат...

Правила для батьків

1. Пам'ятайте, що ви колись теж були дітьми!
2. Не забувайте: діти – люди, а не тренажери для перевірки різних систем виховання!
3. Поважайте дитину, і вона буде все життя поважати вас.
4. Любов і строгість поєднуйте розумно.
5. У всьому має бути міра.
6. Якщо хочете навчити дитину гарних манер, самі поведіться відповідно.
7. Не мучте дитину постійними повчаннями.
8. Дитина має займатися своїми справами, коли дорослі сидять за столом.
9. Навчіть дітей допомагати одне одному.
10. Розмовляйте з дитиною відверто.
11. Довіряйте дитині.

Ми часто нарікаємо, що наші діти невиховані. А між іншим, самі винні у цьому. Адже наша нестриманість може породити тільки

нестриманість, а нервозність, відповідно, – лише нервозність та істеричність.

Вихована людина починається не за порогом дому, а проявляється у ставленні до своїх близьких.

ЗАНЯТТЯ 13

Мета: розказати про особливості перехідного періоду дітей; розвивати вміння правильно виходити із критичних ситуацій.

Основні поняття: перехідний період.

Повідомлення теми і мети заняття

Слово психолога. Усім добре відома підліткова криза, яку ми звикли називати перехідним віком... Це комплекс проявів, психічних змін, які закономірно виникають у дітей у віці 13-15 років, що проявляються психічною неврівноваженістю, афективною лабільністю і схильністю до депресій, пошуками шляхів самоствердження, опозицією до авторитету дорослих, конфліктами, які пов'язані із пробудженням сексуальності. Батьки мають пам'ятати, що гормональна буря – тяжкий період для самої дитини, яка не розуміє, що з нею відбувається. Це період крайнощів, максимальної впертості, потреби в любові та її запереченні. Парадокс: усі знають про клімакс у жінок, навіть виникло поняття клімаксу у чоловіків, усі співчутливо ставляться до проблем дорослих, оберігають їх, намагаються не травмувати. Про дитину ж, у якої, фактично, такий самий гормональний бум, говорять із відчаєм, роздратуванням, кричать, звинувачують у неслухняності. Батькам, можливо, і на думку не спадає, що на все необхідно подивитися інакше, не з позиції слухняності, а зважаючи на зміни гормонального фону, внутрішній дискомфорт і нерозуміння дитиною, перш за все, самої себе. Нерозуміння, як зовнішнє, так і внутрішнє, породжує неслухняність.

Батьки – у сум'ятті і відчаї перед наглухо зачиненими дверима стукають, і не можуть достукатись, а душі дітей шукають тих, кому можуть відкритись.

Що робити, коли дитина неслухняна, вперта, капризна, агресивна, погано вчиться, курить, зла, нечуйна, неуважна?.. Як усе це сталося?

Зрозуміти причину цього розчарування дуже важливо. Проблема лежить глибоко і на поверхні одночасно. У кожного з батьків у голові існує образ ідеальної дитини, і вони непомітно для себе намагаються припасувати до цього образу дитину реальну, постійно порівнюють її вчинки і слова зі взірцем у своїй голові. Якщо все збігається – батьки хвалять, якщо ні – лають. Хоч як дивно, але жива дитина залежить від ідеального ровесника, який оселився в голові батьків. Отже, батьки виховують дітей не за своїм образом і подобою, а за образом вигаданим.

Перше розчарування чекає на батьків, коли виявляється, що, попри всі старання і зусилля, жива дитина ніяк не хоче відповідати образу ідеальної й анітрішечки на неї не схожа.

Порівняймо ці два образи за допомогою таблиці:

Образ дитини, людини

Образ	Життя	Мета	Бажана риса
Дитини	Дитяче	Виховувати	Несамостійність, свавільність – складніше керувати, виховувати
Людини	Доросле	Жити	Самостійність – самостійному легше жити

Тепер уявіть, що в одній голові сконцентровані два несумісні образи. Процес виховання стає непослідовним. Батьки чекають від дитини абсолютно різного, заплутуються самі і заплутують дитину. Накопичується роздратування, усі незадоволені одне одним, усі легко дратуються, чогось вимагають... Натомість краще зайнятися ідеальною дитиною, яка живе у ваших головах, саме її слід перевиховати, створити такий образ, щоб із нього плавно виростав образ реальної людини.

Слід також з'ясувати поняття „самостійність”. Прагнення до самостійності проявляється у прагненні до волі. У вільної людини більше вибору в житті, але і відповідальності більше. Вільного за невдалий крок карає життя, невільного – батьки, ровесники, закон. Відповідно, що більше волі зовнішньої, то менше волі внутрішньої, волі від необхідності робити вибір, відповідати за щось. Повна свобода поведінки – повна внутрішня неволя, напружене, важке, небезпечне життя. Для незрілих і невідготованих людей вона нестерпна. Коли батьки карають дитину, вони, хоч як парадоксально, не ускладнюють, а полегшують їй життя. Вони самі роблять вибір, а отже звільняють дитину від відповідальності, вони забирають право карати у життя, а у дитини – право на самостійні вчинки. Якщо батьки постійно карають, засуджують, роблять зауваження, із дітей виростають люди, які бояться свободи, самостійності. Але прагнення свободи притаманне всім, важливо, як людина його використає.

Свобода одних дітей робить розкутими, інших – розбещеними. Чому це відбувається? Важливо, яким чином прийшла до них свобода. Самостійність і відповідальність породжує не подарована свобода, а здобута. Підлітка розвиває сам процес здобування свободи, самозвільнення.

Коли підліток звільняється від батьківської опіки, коли він бореться за волю в сім'ї шляхом кухонних скандалів – він не розвивається. Здобуті таким шляхом зовнішня свобода і незалежність легко змінюються на залежність від однолітків. Така воля – лише розмінна монета: тут здобув, там продав. Самозвільнення не відбувається.

Цінність самозвільнення залежить від значущості противника. Одна справа звільнитися від батьківських заборон, друга – від боягузтва, некомпетентності, поганого впливу.

Розбещений підліток у незвичному для нього колективі відчувається незручно, скуто. Вільна ж людина завжди і всюди розкута, вільна у рухах і вчинках, вона повсюди одна і та ж.

Перший крок до волі – народження. Малюк з'являється на світ, і можливості його збільшуються у мільйон разів.

Другий крок до волі – вихід із колиски. Якщо дитину вчасно не спустити на підлогу, вона сама перелізе через бильце ліжка.

Перебудовується внутрішній світ, **розвиток** іде семимильними кроками.

Перший крок – це перше „не можна”, перше обмеження волі. Маленькі діти погано розуміють „не можна”, вони ще його не усвідомлюють. Найпростіший приклад: дитина рве газету, всі мовчать, а візьме іншу – всі кричать: „Не можна!”. Як дитині зрозуміти, що та газета вчорашня, а оця – сьогоднішня?

Якщо прагнення до самостійності у дитини стане провідною рисою характеру, то навіть підлітковий період буде неважким. Привчена із 5 років до свободи, дитина у 15 знає про неї не від когось, а сама вміє нею скористатись. Хто не захотів мучитись із дитиною від 2 до 5 років, вишколив, зробив зручною, той майже стовідсотково сьорбне горя в її 15.

Третій крок – відділення від батьківської родини. У цей період напівволі-напівнагляду починається навчання відповідальності. Нагляд – він же і захист, коли мама поряд, вона попередить, захистить. Але настає мить, і вона йде, а дитина залишається сама.

В ідеалі мати завжди зустрічає дитину радісно, хоч би звідки та повернулася. Усі діти світу поділяються на дві групи: на тих, кого зустрічають із радістю, і тих, кого зустрічають байдуже, похмуро, сердито, з нотаціями.

Горе дитині, коли на неї гримають у школі і зраджують вдома, якщо на неї нападають з усіх боків.

Відправляючи дитину до школи, спробуйте підготувати її до самостійного життя серед ровесників, навчіть її простих правил дитячого спілкування.

Правила дитячого спілкування

1. Не відбирай чужого, але і не все своє віддавай.
2. Попросили – дай, пробують відібрати – захисти.
3. Не бийся без приводу.
4. Не ображайся без діла.

5. Сам ні до кого не чіпляйся.
6. Кличуть gratis – іди, не кличуть – попросись, це не соромно.
7. Грай чесно.
8. Не драгуй, не скигли, не випрошуй. Нікого двічі ні про що не проси.
9. Через оцінки не плач. З учителями за оцінки не сперечайся і на вчителя за оцінки не ображайся. Чесно роби уроки.
10. Не донось за спиною у товаришів.
11. Не будь нечупарою, таких не люблять.
12. Кажі частіше: „Давай гратися”, „Давай разом підемо додому”.
13. Не вип’ячуйся! Ти не кращий за всіх, ти не гірший за всіх.
14. Іди до школи, нехай вона тобі буде в радість, а я чекатиму і думатиму про тебе. Дорогу переходь обережно, не поспішай.

Каменем спотикання для батьків і учителів є шкільна успішність. Що ж це таке? Більшість скаже, що це шкільні оцінки. Але дорослі забувають, що „оцінка” – поняття відносне, вона не завжди об’єктивна, адже передбачає порівняння з еталоном. Не варто тільки забувати, що з еталоном порівнює жива людина, яка теж має певний набір емоцій і проблем. І як образливо дитині, якщо її роботу оцінили погано, адже вона так старалась, а вчителька прийшла на урок не в гуморі чи у неї проблеми вдома. Дорослі не завжди можуть опанувати свої емоції, а страждають діти. Несправедлива оцінка викликає хвилю протесту, а потім дитина зникає отримувати погані оцінки і перестає старатись. Логіка проста: „Навіщо, адже хоч учи, хоч ні, все одно більше за трійку не буде”. І з’явилася неуспішність.

Амбіційність батьків не має меж: тільки на п’ять, тільки на медаль, тільки перший... Але ж усі діти різні, що легко одному, зовсім недосяжно для іншого. Так у дитини викликає страх розчарувати батьків, не виправдати їхніх надій, і росте невротизація, виснажується нервова система. Страх росте, і дитина стає нездатною навчатися далі.

Якщо дитина погано навчається, розберіться з її проблемами, труднощами. Докори, погрози ні до чого хорошого не призведуть. Тільки з’ясування справжньої причини, терплячість, встановлення довіри і розуміння допоможуть упоратися з проблемами. Ну і, звісно, треба займатися додатково, якщо дитина пропустила вже чимало матеріалу.

А як спілкується ваша дитина? Чи дружить з усіма дітьми? Як навчити спілкуватися, знайти друзів, якщо їх немає? Деякі діти не одразу впливаються у колектив. Вони вибіркові у спілкування, але їхні зв’язки міцні і тривалі. Інші – як вихор. Влитися у колектив для них не проблема, у них купа знайомих, але дружба не триває довго. Вони помітні, компанійські, базікала, гумористи. А є діти, для яких спілкування з

однолітками – дуже велика проблема. Вони сидять збоку, тихі і непомітні. Це не означає, що вони не хочуть гратися з усіма. Ні, навпаки, вони понад усе потребують спілкування... Тут учитель і має згуртувати дітей, навчити їх спілкуватися і розуміти одне одного. Батьки теж не мають залишатися осторонь. Якщо дитина не може знайти в собі сил увійти в коло спілкування, необхідно звернутись по допомогу до спеціалістів. Переборовши сором'язливість, невпевненість, дитина знайде місце в дитячому колективі і спокійно переживе підлітковий вік.

Якщо батьки не розуміють важливості спілкування для дитини, то вони наражають її і себе на негатив у старшому віці. Вибірковість спілкування породжує обман і брехливість, адже дитині можуть бути нецікаві обрані батьками діти. Так вона спілкуватися не навчиться.

І ще один момент: є занадто турботливі мами, які не відпускають гратися на вулицю, не дозволяють відвідувати секції... А в результаті – ізоляція, самотність, а в підлітковому віці – посилення самотності, вибух, втеча з дому.

Батьки, надмірно турбуючись про дітей, намагаються зіграти роль щасливої долі, влаштовують у найкращі школи, інститути, купують найкращий одяг. У дітей є все, а чи є щастя? Щасливчики, а не щасливі. Батьки так намагаються зробити дітей щасливими, що не помічають, як роблять їх нещасними.

Батьки часто скаржаться на дітей, що вони все їм дали, а отримали за це лише розчарування. Насправді ж вони обділяють дитину – вона не бачить головного – щасливих батьків і щастя в домі. Діти тікають від нещасних, як від заразних хворих, вигляд нещасливої людини підриває їхню слабку віру у можливість щастя. Що більше батьки звертаються до чуйності і просять їх пожаліти, то важче складаються стосунки, адже проханнями про чутливість її в дитячому серці не викличеш. Дитина швидше пожаліє собаку, ніж батьків, якщо вони нещасливі. Собаче нещастя їй не небезпечне, часом корисне, дає відчуття себе сильним, а нещастя батьків її убиває, знезброює... Дитина часом не витримує тяжкості нещастя батьків і „вмикає” охоронне гальмування – завмирає, стає нечуйною. Нещасливі люди не можуть виховувати щасливих людей.

Коли батьки розлучаються, для них усе перевертається догори дригом, а для дитини – перевертається весь світ.

Усім необхідно, щоб їх цінували, як удома, так і поза ним. „Він у нас розумний, гарні оцінки приносить”, – хвалимось, але не хвалимо. А дитині так хочеться, щоб найрідніші люди її хвалили, радилися з нею, помічали її. Не бійтеся хвалити дитину, схвалення – це великий початок,

що окрилює і дає сили для польоту. Повага до дитини – важлива особливість виховання. Якщо немає поваги, батьки отримують опір, бунт.

Зовсім інакше чинить дитина, яку слухали, сприймали, хвалили, поважали. Вона не впадає у відчай, не змінює поглядів під впливом слів зовсім незнайомих людей, не втрачає віри в життя після першої ж невдачі.

Грубе ставлення до дитини навчає її грубості і більше нічого. Дитина сприймає засоби досягнення мети (грубість), а не якусь далеку і примарну мету її застосування.

Якщо батьки – джерело напруження і небезпеки, то дитина виставляє бар'єри і до неї не достукатись. Сприймаючи дитину такою, якою вона є, дорослі задовольняють її потребу в безпеці і визнанні. І батьківський дім буде безпечним і потрібним. Сприймаючи дитину з усіма її недоліками, батьки усувають озлобленість, через яку і виникають вади характеру.

Дитина – барометр, тонкий прилад, який вловлює як позитивне, так і негативне. Вона бере приклад із вас: „Якщо батькові можна курити, то чого ж мені не можна?“, „Якщо мама кричить на бабусю, то чого мені не можна?“. Ми самі риємо собі яму, діти виростають і роблять те, що чинимо ми.

Тест „Які ми батьки?“

Дайте відповідь „так“, „ні“, „інколи“.

1. Чи дивитесь ви телепередачі про виховання, чи слухаєте радіо, читаєте статті про це?
2. Ваша дитина здійснила поганий вчинок. Чи замислитесь, чи не є її поведінка результатом вашого виховання?
3. Чи одностайні ви з вашим чоловіком (дружиною) у поглядах на виховання?
4. Якщо дитина пропонує вам свою допомогу, чи приймете ви її, навіть якщо від цього справа може затриматись або взагалі зупинитись?
5. Чи забороняєте і відмовляєте у чомусь, тільки коли це конче необхідно?
6. Чи вважаєте ви, що послідовність – один з основних педагогічних принципів?
7. Чи усвідомлюєте ви, що середовище, яке оточує дитину, впливає на неї?
8. Погоджуетесь, що спорт і фізкультура важливі для гармонійного розвитку дитини?
9. Чи умієте ви не наказати, а попросити про щось свою дитину?
10. Вам неприємно відгороджуватись від дитини фразою: „У мене немає часу“ чи „Почекай, доки я закінчу роботу“? За кожно

позитивну відповідь – 2 бали, за відповідь „інколи” – 1 бал, за негативну відповідь – 0.

Менше 6 балів: справжнє виховання ви уявляєте доволі примарно. Але у народі кажуть, що починати ніколи не пізно, тому почніть просто зараз.

7-14 балів: ви не робите великих помилок у вихованні, але все ж про деякі речі задуматися варто. А почати можна, присвятивши найближчий вихідний дітям. І будьте впевнені: вони за це вас винагородять.

Більше 15 балів: ви – добрий батько чи мати. Але... може, все ж є щось, що варто покращити?

ЗАНЯТТЯ 14

Мета: розвивати вміння критично ставитись до власних учинків.

Основні поняття: дефекти виховання.

Повідомлення теми і мети заняття

Слово психолога. Мистецтво бути батьками – це мистецтво ухилитися від айсбергів. Ніхто не знає, де їхня підводна частина. Але існують певні дефекти виховання, які потім спричиняють негативні прояви у поведінці дитини.

1. Виховання за типом Попелюшки, явне чи приховане емоційне відчуження. Дитина відчуває і постійно отримує підтвердження того, що її не люблять. Вона не має якихось ілюзій із цього приводу. Кожна дитина реагує на цю гірку істину по-різному: замикається, занурюється в себе, у світ фантазій і мрій, де проблеми вирішуються казковим, чарівним способом, пробує викликати жалість до себе, звернути на себе увагу, хоче, щоб її помітили і полюбили, метиться батькам за презирство і відторгнення.

2. Виховання за типом гіперопіки, гіперпротекції. Потурання у всьому, здування порошинок, утримання у тепличних умовах, позбавлення самостійності. Із таких дітей виростають капризні, вередливі, позбавлені бійцівських рис, інфантильні, безвідповідальні, не здатні приймати рішення, схильні до алкоголізму, соціальної пасивності люди. Це більше притаманно хлопчикам, яких виховують лише жінки. У їхніх поведінці і характері зберігається чимало дитячого. Часто такі хлопчики стають „трутнями”, їм властиві байдужість, небажання брати на себе відповідальність. Їх ще називають інфантильними.

Найчастіше трапляється гармонійний інфанталізм, при якому дитина поводить ся, як маленька. Емоційно-вольова сфера дев'ятирічної дитини – як у п'ятирічної.

Дисгармонійний інфантилізм – це коли поряд з емоційно-вольовою незрілістю випинаються, гіпертрофуються якісь риси характеру. Найчастіше це – надмірна збудженість, слабодухість, схильність до фантазії, брехні. У кожному з цих випадків різко порушується здатність дитини до адаптації: вона не може гратися з ровесниками, завжди свариться, жалеться, скиглить, їй важко відвідувати дитячий садок, з'являються проблеми у школі, на вулиці, вдома, вона не може знайти спільної мови з учителями, однокласниками, навіть із мамою й татом. У них переважають ігрові інтереси, вони легковажні й безвідповідальні, егоїстичні, безтурботні, нетерплячі, дратівливі, мало замислюються над наслідками, їм важко відкласти отримання задоволення. Для них усе життя лишається грою, а найтяжчою є необхідність поводитися відповідно до свого віку. Отакою виростає занадто балувана дитина, з якої здували порошок.

Батьки часто жаліються на інфантильність синів. Але, щоб вимагати, потрібно навчити. Батькам і на думку не спадає дорікати дитині, що вона не знає китайської, бо вона її не вчила. А як можна дорікати за несамостійність, пасивність, необов'язковість, коли батьки все робили за дитину?..

Слід загострити увагу на дитячій жорстокості. „Вишукану” жорстокість виявляють балувані діти, об'єкти гіперопіки, підлітки, які не мали в дитинстві шансу на вільне самовираження, жорстокі батьки не дозволяли виявляти ініціативу. Жорстокість для таких дітей, хоч якого б віку вони були, – сплав помсти і самоствердження, а також перевірки: „У тебе немає такої машинки, а у мене є, отже, ти ніхто, тебе можна пхнути...”.

Виховання за типом гіпоопіки, гіпопротекції означає відсутність виховного процесу. Гіпоопіка призводить до бездоглядності, уповільнення формування навичок поведінки, хуліганства і лінощів.

3. Казармене виховання. Суворе і сухе виховання формує підвищену відповідальність, слухняність, моральність. Часто цей тип виховання поєднується з тілесними покараннями. На перший погляд, у дітей усе гаразд, вони не викликають занепокоєння, але найчастіше страждають на психічні розлади у вигляді нав'язливих ідей.

4. І особливий вид виховання – суперечливе. Тато говорить одне, мама з бабусею – інше, кожний тягне дитину у свій бік, вимагаючи від неї взаємовиключних форм поведінки. Що ж їй робити? Як виходити із ситуації? Такі крайнощі не проходять безслідно для її психіки.

Дитина – об'єкт виховання. Процес виховання полягає у виборі його методів. Залежно від того, якими методами і як користуються батьки, їх можна поділити на кілька груп. Особливо поширені

гармонійні, неврівноважені, ригідні. Спробуйте визначитись, до якої групи належите ви.

Гармонійні батьки. Певною мірою наближені до рівноваги, прагнуть до розуміння, довіряють інтуїції, погоджуються, що багато чого не знають про свою дитину, тому не перестають її вивчати, можуть гнучко перебудуватися. Загалом оптимістичні, не позбавлені почуття гумору, зокрема і до самих себе. Поєднують ентузіазм і тверезий скептицизм, доброту і трохи егоїзму, працелюбні й водночас трішки ліниві. Можна говорити і перераховувати ще дуже довго різноманітні риси, але у гармонійних батьків є три обов'язкові: самокритичність (але без самоїдства), прагнення до самовдосконалення (але без фанатизму), уміння бути вдячним життю.

Дитині поталанило, якщо таких батьків одразу двоє, гармонійний нащадок виходить із двох половинок: тата і мами. Головне, щоб на недолік одного припадала перевага іншого, нехай навіть не у строгій відповідності.

Неврівноважені батьки. Нестійкі, непослідовні, вони впадають у крайнощі, спонтанно застосовують різноманітні методи виховання без оцінки ситуації. Наприклад, надмірна турбота, тривога за дитину, вседозволеність змінюється тиском, надмірною вимогливістю, покаранням, потім знову потурання.

Дитина спочатку розгублена, не розуміє, чого від неї хочуть, але з часом пристосовується і спрямовує батьків у потрібний їй бік.

Такі батьки відрізняються відносною внутрішньою нерухомістю.

Ригідні батьки. Проводять одну лінію виховання, без комбінацій, без напівтонів – тільки чорне чи біле. Внутрішньо вони майже цілком нерухомі.

У цій групі – найстрашніші і найнебезпечніші для дитини батьки, які тиснуть і переслідують, наражають на страждання, породжують брехливість у тих, хто пручається, і дефект волі у дитини, яка здалася.

Отже, підсумуємо все сказане і заповнимо таблицю, що допоможе вам визначитись, до якого типу, групи належите ви.

Групи батьків

Гармонійні	Неврівноважені	Ригідні
Застосовують різноманітні методи виховання відповідно до ситуації	Спонтанно застосовують різні методи виховання без урахування ситуації	Застосовують лише один метод виховання
Постійно вивчають свою дитину	Не замислюються про проблеми дитини	Вважають, що у дитини не може бути проблем

Самокритичні	При зовнішній рухливості й емоційності внутрішньо відносно нерухомі	Батьківський авторитет непохитний, дорослий завжди має рацію, абсолютна внутрішня нерухомість і ригідність
Прагнуть до самовдосконалення	Точно не знають, як виховувати, постійно на роздоріжжі, часто пливуть за течією	Знають усе, зокрема і те, як виховувати дітей
Оптимістичні, уміють бути вдячними життю	Невпевнені, нестійкі, постійно вагаються	Консервативні

Отже, ви визначились, до якої групи належите. Багатьом це може і не сподобатись...

Ви стаєте батьками. З любов'ю і найкращими намірами виявляєте перед дитиною свій характер з усіма його вадами, свій мінливий настрій, егоїзм, хвороби, невирішені проблеми – усе найкраще і найгірше.

Дитина в родині – постійний об'єкт впливу батьків. Залежно від того, як поведуться батьки, поведитимуться і діти.

Тест „Хто ви своїй дитині: батько чи приятель?“

1. *Ваша донька вимагає перемкнути телевізор із фільму, який вам дуже подобається, на програму рок-музики. Що ви робите?*

- а) Виконуєте бажання і дивитесь рок-шоу разом із нею;
- б) відповідаєте, що їй доведеться почекати, доки закінчиться фільм;
- в) обіцяєте купити для неї портативний телевізор;
- г) записуєте фільм на відео, а дочці дозволяєте подивитись рок-шоу.

2. *Ви бачите у своїх дітях:*

- а) таких самих людей, як ви;
- б) тих, хто може допомогти вам знову пережити свою молодість;
- в) маленьких дорослих;
- г) тих, хто постійно потребує ваших порад.

3. *Ви – батьки середніх років і пишастесь своєю шевелюрою. Яка у вас зачіска?*

- а) Та, що найбільше пасує;
- б) наймодніша;
- в) вона копіює зачіску будь-якої рок-зірки;
- г) вона копіює стиль сина (доньки).

4. *Поговоримо про ваш вік:*

- а) діти знають, скільки вам років;
- б) ви не признаєте і не підкреслюєте різниці у віці;
- в) ви приховуєте свій вік від дітей;
- г) ви наполягаєте на тому, що знаєте більше, тому що ви старші.

5. *Як ви одягаєтесь?*

- а) Копіюєте стиль рок-зірки;
- б) намагаєтесь наслідувати стиль дитини, вважаючи, що це допоможе встановити тісніший зв'язок між вами;
- в) вибираєте одяг, який найбільше вам пасує;
- г) наслідуєте молодіжну моду, бо почуваєтесь молодшими.

6. *Як ви вчините, коли помітите, що син-підліток одягнув у вухо сережку?*

- а) Вважатимете, що це його особиста справа;
- б) станете підсміюватись із його жіночності;
- в) скажете, що це модно (бо не хочете, щоб він вважав вас ретроградом);
- г) купите таку ж сережку і начепите її, щоб скласти синові компанію.

7. *Син (донька) вмикає гучну музику, а ви:*

- а) затикаєте вуха ватою і робите свої справи;
- б) зменшуєте гучність;
- в) терпите;
- г) говорите, що це гарно, хоч насправді музика глушить вас.

8. *При суперечці з дітьми:*

- а) не часто говорите, що вони помиляються, бо не хочете, щоб вони стали ігнорувати вас;
- б) погоджуєтесь змінити позицію, бо подальша суперечка безнадійна;
- в) дозволяєте їм отримати перемогу – життя таке коротке;
- г) зізнаєтесь, що вони мають рацію, якщо це насправді так.

9. *Діти запросили в гості ровесників, а ви:*

- а) залишаєте їх самих: нехай роблять, що хочуть;
- б) складаєте їм компанію, прагнете триматися на рівних;
- в) питаєте гостей, чи вважають вони своїх батьків такими ж веселими;
- г) залишаєте дітей у кімнаті самих, але даєте зрозуміти, що ви поряд на випадок, якщо щось трапиться.

10. *Діти збираються на дискотеку, але вас не беруть. Ви:*

- а) не дивуєтесь, адже вони знають, що вам важко витримати нові танці;
- б) сумуєте, бо хотіли потанцювати разом із ними;
- в) ображаєтесь, що вони не захотіли веселитися разом із вами;
- г) засмучуєтесь, адже готувались похизуватись новомодними джинсами і металевими брязкальцями.

11. Коли ви пробуєте поводитися так, ніби не старші за своїх дітей, ви це робите, аби:

- а) бути з дітьми в хороших стосунках;
- б) скоротити різницю у віці;
- в) досить довго утримати сім'ю разом;
- г) для вас це природно.

12. У відносинах зі своїми дітьми:

- а) поведіться, як із дорослими;
- б) поведіться, як із маленькими;
- в) стараєтесь бути їхніми приятелями;
- г) поведіться так, як належить батькам.

Ключ

	А	Б	В	Г
1	3	0	2	1
2	3	2	1	0
3	0	2	1	3
4	1	3	2	0
5	2	3	0	1
6	0	1	2	3
7	1	0	2	3
8	3	1	2	0
9	1	3	2	0
10	0	2	1	3
11	3	2	1	0
12	2	1	3	0

25-36 балів: ви, напевно, думаєте, що весело проводите час із дітьми, намагаючись бути з ними на рівних у всьому. Та це лише зараз. Пізніше ви можете поплатитися. Ви занадто переграєте, взявши на себе роль приятеля власних дітей. Адже більшість дітей прекрасно це розуміє. Їх це дратує. Просто бути приятелем недостатньо – діти потребують друга і керівника. Вам слід зрозуміти, що з різницею у віці нічого зробити неможливо; важливо усвідомити, що саме ви покликані розвинути у своїх дітей почуття перспективи, допомогти у життєвому виборі.

24-14 балів: ваші діти, схоже, так і не знають точно, як їм правильно триматись. Ви явно намагаєтесь їм потурати, а потім, коли вам це потрібно, пробуєте ввійти в роль батька. Рано чи пізно ви захочете наполягти на своєму в чомусь важливому, і це викличе гнів, неслухняність. Але ви зайшли ще не надто далеко і можете припинити грати у приятеля, щоб показати дітям приклад зрілої і відповідальної людини. І не остерігайтесь, що діти перестануть вас любити, якщо ви почнете стверджуватись у ролі батька.

13-0 балів: ви пробуєте зрозуміти й оцінити мінливі настрої і потреби своїх дітей. Інколи піддаєтесь спокусі поступитися їм. У цьому немає нічого поганого, бо, судячи з усього, ви достатньо розумні і знаєте, як будувати відносини з дітьми на ваших, а не на їхніх умовах. Суперечки неминучі, але діти люблять вас, поважають, і, головне, бачать у вас дбайливого і надійного батька чи матір. Якщо вам усе вдається – на вас чекає таке сімейне щастя, яке дозволить витримати всі неприємності.

Сподіваємось, любі батьки, що ви отримали непогані результати. Якщо ж результат не задовольняє вас і ви бажаєте далі вдосконалюватись, то ми пропонуємо вивчити уроки школи домашнього етикету.

Підсумок заняття

ЗАНЯТТЯ 15

Мета: узагальнити знання батьків із розглянутих тем; розвивати вміння застосовувати їх на практиці.

Матеріали: на дошці прикріплено принципи стосунків батьків і дітей та правила спілкування.

Слово вєдучого. Шановні батьки! Саме з вас ліпиться першообраз світу. Глибина відбитку, який ви залишаєте в душі дитини, не підлягає жодному порівнянню, сильніша за це лише природа. Світ дитини будується зі шматочків вашого світу, а ви цього інколи навіть не помічаєте. Вона пробує наслідувати вас, але ви цього не дозволяєте, і світ руйнується. Вона – ваше продовження, але не ваша власність. Якщо ви хочете дитині добра, запитайте себе, де закінчується „йому це потрібно” і починається „я цього хочу”? Давайте сьогодні спробуємо отримати знання і закріпити їх на практиці.

Вправа „Продовж фразу”

Психолог. Ніщо не дається так дешево і не ціниться так дорого, як усмішка. Давайте з вами подаруємо її одне одному і висловимо свої побажання.

Кожен із нас чомусь радіє у своєму житті. Я пропоную вам виконати вправу „Продовж фразу”. Зараз по черзі спробуємо завершити вислів: „Зона радості в моїй родині – це...”.

Як ви помітили, для більшості з вас зоною радості у ваших родинах є діти. А щоб вони завжди приносили нам радість, треба їх гарно виховати. Отже, сьогодні ми говоритимемо про виховання.

Погляньте, будь ласка, на дошку. Які принципи, перелічені тут, ви використовуєте у взаєминах зі своїми дітьми?

Принципи:

1. Я відчуваю страх, коли беззахисний, тому підходжу до внутрішнього світу дитини з добротою і ласкою.

2. Я – єдиний, хто може прожити моє життя, тому не намагаюсь керувати життям моєї дитини.

3. Я найкраще засвоюю знання, одержані власними зусиллями, тому намагаюсь, щоб моя дитина займалася самоосвітою.

4. Я хочу, щоб мене любили, тому віддаю дитині максимум своєї любові та тепла.

5. Я хочу, щоб до мене ставилися з повагою, тому з повагою ставлюсь і до своєї дитини.

Психолог. А можете ви навести приклад із власного досвіду, коли застосовували у спілкуванні з дитиною якийсь із цих принципів? *(Батьки висловлюються.)*

Я хочу звернути вашу увагу на останній принцип. Якби собі уявляєте „ставитися з повагою”? *(Батьки відповідають.)*

Так. А ще – не підвищувати голосу, не говорити наказовим тоном. І взагалі, кожна людина має стежити за тим, що вона говорить і як, бо словом можна і вбити, а можна і до життя повернути. Мені пригадується легенда про те, як в одного короля було при дворі два мудреці. Покликав їх одного разу монарх і наказав передбачити його майбутнє. Один із мудреців сказав: „Усі родичі твої помруть, ти залишишся сам”. І король наказав відтяти йому голову. А другий мудрець сказав: „Ти переживеш: усіх своїх родичів”. І король нагородив його. Як бачите, одне і те ж саме можна сказати різними словами.

Вправа „У чому помилка?”

Психолог читає фрази, в яких є неточності. Батькам треба визначити, в чому помилка, і написати більш дієве висловлювання.

1. „Обід готовий. Коли ти збираєшся накривати на стіл?”

2. „Я хочу, щоб за 5 хвилин ванна кімната була чиста. Працюй!”

3. „Ні! Я не дозволяю тобі кататися на лижах. Ти зламаєш ногу”.

4. „Тобі не можна іти гуляти на вулицю, доки не прибереш у кімнаті”.

Можливі варіанти відповідей:

1. Не потрібно ставити запитань, слід дати завдання. Краще сказати: „Обід майже готовий. Іди накривай на стіл”.

2. Дуже великий обсяг роботи за короткий час. Краще сказати: „До нас скоро прийдуть гості. Допоможи мені, будь ласка, прибрати ванну”.

3. Передбачає невдачу. Краще: „Ти зможеш поїхати кататись на лижах, коли навчишся їздити достатньо добре”.

4. Неясно, яку роботу слід виконати. Краще: „Після того, як ти застелиш ліжко, повісиш у шафу одяг і підметеш підлогу, можеш іти гуляти”.

(Батьки отримують листівки із фрази ми, в яких треба виправити помилки.)

Психолог. Я думаю, що кожен із нас, батьків, хоче бачити свою дитину успішною. Але щоб вона була такою, треба виховувати в неї почуття відповідальності. Бо відповідальність потрібна не лише в навчанні, а й у виконанні будь-якої справи. Ви знаєте, як ставиться до безвідповідальної людини її оточення.

Я пропоную вам розглянути правила, що допоможуть формувати почуття відповідальності.

(Батьки розглядають правила, закріплені на дошці.)

Правила:

1. Не втручайся у справу, якою зайнята дитина, якщо вона не просить про допомогу. Своїм невтручанням ви повідомляєте їй: „Із тобою все гаразд”.

2. Якщо дитині важко і вона готова прийняти вашу допомогу, обов’язково допоможіть їй.

3. Коли дитина засвоює нові дії, поступово передавайте їй відповідальність за результат.

4. Поступово, але неухильно знімайте із себе відповідальність за особисті справи дитини і передавайте відповідальність їй.

5. Дозволяйте дитині зустрічатись із негативними наслідками своїх дій (чи своєї бездіяльності). Тільки тоді вона дорослішатиме і ставатиме свідомою.

Вправа „Визначте відповідальність”

Психолог зачитує батькам ситуації та пропонує визначити, чому так стається (бо дитина відповідальна, слухняна тощо). *(Відповідають батьки письмово, а потім відповіді обговорюють.)*

1. Марійка швидко миє посуд, бо знає, що не зможе подивитись фільм, доки цього не зробить.

2. Аня любить читати. Після повернення зі школи вона одразу ж сідає за виконання домашніх завдань, а потім читає художню літературу.

3. Микола хоче потрапити на змагання із плавання. Щодня він ходить у басейн і тренується.

4. Сашко обіцяв принести книгу своєму однокласникові і забув.

5. Віталік виносить сміття одразу ж, коли його про це попросить мама.

6. Щосуботи Оксана прибирає у квартирі і лише після цього йде гуляти.

7. Оля прибирає у своїй кімнаті без нагадування, але щось та й недоробить.

Психолог. Інколи наші діти поведуться так, що змушують нас обурюватись. Але ми, дорослі, маємо керувати своїми емоціями і вміти висловлювати свої почуття.

Я пропоную вам виконати тестове завдання. Будь ласка, прочитайте ці ситуації і виберіть варіант відповіді.

Вибери правильну відповідь

Перша ситуація. Ви кличете свою доньку обідати. Вона відповідає: „Зараз”, – і далі робить щось своє. Ви починаєте сердитись і говорите:

- а) „Та скільки ж разів тебе кликати?!”;
- б) „Я починаю сердитись, коли доводиться кілька разів говорити те саме”;
- в) „Мене злить, коли ти не слухаєшся”.

Друга ситуація. У вас важлива розмова з другом (подругою). Дитина постійно заважає вам спілкуватися. Ви говорите:

- а) „Мені важко говорити, коли мені заважають”;
- б) „Не заважай!”;
- в) „Ти не можеш зайнятися своїми справами?”.

Третя ситуація. Ви приходите додому втомлені. У сина в кімнаті грає музика, а на кухні гора немитого посуду, усюди сміття. Ви почуваетесь скривдженою і говорите:

- а) „Ти не подумав, що я теж можу втомитись?”;
- б) „Помий за собою посуд!”;
- в) „Мені прикро, коли я втомлена і бачу вдома безлад”.

Висловлюючи свої почуття без обурення, ми залишаємо за дитиною право самій приймати рішення. І тоді вона починає враховувати наші побажання і хвилювання. (*Батьки обирають стратегії поведінки.*)

А тепер поясніть, будь ласка, чому ви обрали саме такий варіант.

— Що дало вам сьогоднішнє заняття?

Підсумок

Ось і завершено наш курс. Ми дізналися лише про деякі істини правильного виховання. Попереду у вас – усе життя. Нехай супроводжує вас народна мудрість: вік живи – вік учись, вік працею – вік люби. Любові – теж вік учись. Адже мудрість любові – джерело всепереможного життя – невичерпна. Хочеться пригадати декілька висловів В. Сухомлинського про любов:

1. „Людська любов – це союз душі і тіла, розуму й ідеалу, щастя і обов’язку. І через усе це червоною ниткою проходить праця – невтомна праця, яка створює багатство людського духу в тобі самому”.

2. „Людська любов – це не тільки безцінне багатство людського духу. Вона, водночас, – і вічно змінюване багатство. Це не перли, блиск яких не змінюється десятиліттями. Це коштовний камінь, гра барв якого інакша щороку, навіть щомісяця. І дивно, що господарем і повелителем такої гри барв стає той, кому належить цей камінь”.

Терпіння, розуміння і любов допоможуть вам вистояти для блага вашої дитини. І найбільше схвалення полягатиме у тому, що вона захоче піклуватися про своїх дітей так, як ви дбаєте про неї. А ще – ваш син чи донька, обговорюючи глобальні питання майбутніх досягнень людства, захотіли б пересадити собі серце батька чи матері.

ЛЕКТОРІЙ ДЛЯ БАТЬКІВ

ЛЕКЦІЯ 1.

УРАХУВАННЯ ПОТРЕБ ДИТИНИ ЯК УМОВА УСВІДОМЛЕНОГО БАТЬКІВСТВА

(За матеріалами Л. Буніної, к. п. н. Луганського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка)

Нині в Україні та в усьому світі спостерігається спалах інтересу до такої незвичайної для вітчизняного суспільно-гуманітарного контексту проблеми, як потреби та права людини й особливо потреби та права дитини. Висунення її на передній план політичного, педагогічного й соціального життя зумовлене кількома причинами. Перша з них – рух українського суспільства й відповідно суспільної думки до громадянського, відкритого, європейського суспільства. Ці питання всебічно розглядаються, стають предметом дискусій, обговорень широкого суспільного загалу, громадських асоціацій тощо.

Друга, не менш важлива причина актуалізації цієї проблематики, – сучасне становище дітей в Україні. Статистичні дані свідчать, що дитинство в Україні перебуває у кризовому стані. Тому соціальний статус дитини, способи її життєдіяльності, стосунки з дорослими перебувають якщо не в центрі уваги суспільства, то, принаймні, усвідомлюються як проблеми, що потребують якнайшвидшого розв’язання.

Третя причина – це зміна ставлення до дітей, культури дитинства, до внутрішнього світу дитини, її інтересів, потреб, запитів, побажань. Сьогодні відображаються дитиноцентричні, гуманістичні підходи, які захищають самобутність і неповторність дитинства. Це передбачає

перегляд багатьох психолого-педагогічних аспектів розвитку дитини, діяльності інституцій щодо її виховання (включаючи й родину), а також засобів, методів і форм виховання. Становлення та формування особистості починається з раннього дитинства. Тому питання врахування й задоволення потреб особистості від самого початку життя є особливо важливим аспектом соціально-педагогічної роботи з батьками, сім'єю як першим і основним середовищем розвитку особистості, де задовольняються її необхідні потреби, як фізіологічні, так і соціальні. Сьогодні відповідальність за виховання та навчання дітей покладена на батьків значно більшою мірою, ніж на державу. Зростає роль сім'ї у задоволенні потреб особистості, і саме в цьому полягає її нова – соціальна функція.

Мета нашої зустрічі – визначити основні потреби дитини, показати важливість комплексного задоволення всіх потреб для становлення особистості дитини та роль батьків у цьому процесі.

Національною доктриною розвитку освіти в Україні проголошено пріоритет розвитку дитини як особистості, а базовим компонентом у цілому визнано основні напрями педагогічної роботи, спрямованої на розвиток дитини як особистості. Сутність особистості становлять не так можливості дитини, її знання та навички, як потребово-мотиваційна сфера. Для уточнення цих позицій у базовий компонент дошкільної освіти введено поняття фонду „можу” й фонду „хочу”. Основними складниками фондів є можливості дитини (знання, вміння, навички, здібності, звички) і потреби (бажання, прагнення, наміри, ставлення, плани). Також підкреслюється, що в ідеалі можливості дитини належить задіювати, а потреби – задовольняти (принаймні, найголовніші, значущі для особистісного становлення).

Сім'я формує практично всю сукупність людських потреб. Батьки є першим соціальним середовищем розвитку дитини, яке забезпечує задоволення практично всіх її потреб, у тому числі потреби в любові та прихильності, у безпеці й захисті.

Оскільки дитина є біосоціальною істотою, основні складові, що визначають її потреби, повинні охоплювати обидва її основні рівні – біологічний (рівень організму) і соціальний (особистісний).

До природжених біологічних потреб належать потреби в їжі, безпеці, сні; різні форми активності – фізична, перцептивна, емоційна.

Протягом усього життя людина повинна задовольняти свої потреби. Насамперед мають бути задоволені *фізіологічні потреби*, тобто потреби, необхідні для виживання та нормального функціонування організму (в їжі, воді, житлі, відпочинку тощо).

Потреба у *безпеці* та *захисті* (безпечному середовищі існування) – це потреба у відсутності фізичних і психічних загроз із боку навколишнього світу й упевненості в тому, що фізіологічні потреби будуть задоволені в майбутньому. Перша й головна потреба малюка – у безпеці. Лише тоді, коли малюк відчувається надійно захищеним, він може почати досліджувати світ навколо себе, пізнавати його, тобто розвиватися. Тому на перших етапах життя дитини важливим є такий компонент батьківської любові, як опіка.

Серед домінуючих потреб дитини передусім слід назвати потребу в любові й теплоті почуттів, або, як її можна назвати, *потребу в емоційному контакті*. Потреба в батьківській любові – одна з найсильніших і найтриваліших потреб людини в будь-якому віці, особливо в ранньому.

А. Лоуен зазначає, що недостатність любові в ранні роки життя зумовлює емоційну недорозвиненість людини. Особистість, сформовану внаслідок депривації батьківської любові, характеризує почуття внутрішньої порожнечі, пристрасне прагнення до контакту і близькості; їй притаманна потреба в тому, щоб про неї піклувалися. Нестаток любові ставить людину в залежність. Такі люди особистісно незрілі.

Батьківська любов забезпечує наявність почуття безпеки в дитини, підтримує сприятливий стан емоційно-чуттєвого світу, вчить любові, моральної поведінки й загалом виступає як джерело життєвого досвіду, необхідного дитині, котра росте, як потенційному батькові. Від задоволення цієї життєво важливої потреби багато в чому залежить фізичний і психічний розвиток дитини, відчуття захищеності.

Батьківська любов – складна, мінлива і суперечлива. У ній немає абсолютної норми, як немає й норми-ідеалу люблячого батька. Люблячі батьки можуть робити помилки, сумніватись у своїх почуттях до дитини, карати її, а не тільки піклуватися, приносити радість, задовольняти всі потреби дитини.

Отже, *батьківська любов* – базове людське почуття, що формується впродовж очікування й виховання дитини, ґрунтується на батьківському інстинкті й потребі дитини в любові та прив'язаності. Отож, у батьківській любові присутні як біологічні, так і соціальні засади.

Задоволення біологічних потреб є важливим критерієм для сприятливого зростання й розвитку дитини. Але потреби дитини – це не тільки необхідність у їжі, певних речах, умовах, навіть не так у діяльності, як у спілкуванні з нею. Лише через спілкування з близькими людьми може відбуватися соціалізація й індивідуалізація дитини.

Тому наступною важливою потребою дитини слід визнати *потребу в спілкуванні з батьками*, в їх активній присутності в

дитячому житті. Спілкування з дорослими взагалі та з батьками зокрема є найважливішим каналом соціалізації дитини, розвитку її внутрішнього світу. Спілкуючись, дитина пізнає світ, реальність, що її оточує, навчається в ній орієнтуватись.

Найчастіше батьки будують своє спілкування з малюком стихійно, несвідомо. А між тим, на кожному етапі дитинства існує оптимальна форма взаємодії з дитиною, що найбільше відповідає її віковим особливостям. Знання таких форм допоможе батькам уникнути помилок у вихованні й навчанні дітей.

Якщо попередні потреби задоволені, виникає необхідність у потребах вищого рангу – у повазі, визнанні – потреби, які забезпечують самоповагу й повагу з боку інших (потреби в усвідомленні своєї значущості й цінності для інших, позитивній самооцінці, особистих досягненнях, компетентності, майстерності, статусі, престижі, повазі, визнанні тощо). *Потреба у повазі*, визнанні також відіграє велику роль у становленні особистості дитини. Віра у власні сили, впевненість у собі народжуються з поваги близьких і рідних людей.

Потреби самовираження – це необхідність реалізації своїх потенційних можливостей – самореалізації (потреби у творчості, у створенні чогось нового, оригінального, у реалізації себе як професіонала, в особистісному зростанні, розкритті власного творчого потенціалу тощо).

Виходячи з вищесказаного, робимо висновок, що і фізіологічне зростання дитини, здоров'я, досвід, харчування, й інтелектуальне, емоційне та соціальне зростання відіграють життєво важливу роль для загального розвитку особистості. Тому батькам особливу увагу треба приділяти такому аспекту, як потреби дитини, оскільки від задоволення всіх необхідних потреб, починаючи з першого дня народження, залежить те, як розвиватиметься дитина.

ЛЕКЦІЯ 2.

ТІЛЕСНІ ПОКАРАННЯ ДІТЕЙ: ЕФЕКТИВНИЙ ЗАСІБ ВИХОВАННЯ ЧИ ПОРУШЕННЯ ПРАВ ДИТИНИ?

(За матеріалами К. Левченко, кандидата юридичних наук, народного депутата України, президента Міжнародного жіночого правозахисного центру „Ла Страда-Україна”)

Мета нашої лекції: на основі вивчення ситуації з поширенням тілесних покарань дітей у батьківській громаді сформулювати стратегію протидії застосуванню тілесних покарань щодо дітей.

- Що таке тілесні покарання дітей?
- Наскільки вони поширені у суспільстві?
- Чому батьки та вихователі і сьогодні активно застосовують їх

як метод виховання?

- Чому їх застосування викликає занепокоєння в європейській спільноті?
- Які наслідки застосування тілесних покарань щодо дітей?
- Які є альтернативні методи виховання? Що це взагалі таке? Де цього можна навчитися?
- Чи є адекватна реакція української держави та суспільства на факт застосування тілесних покарань до дітей? Що потрібно робити?

Застосування тілесних покарань порушує низку прав дитини, закріплених у Конвенції ООН про права дитини та підтверджених Конституцією України та Законом України „Про охорону дитинства”:

- право на рівний захист перед законом;
- право не піддаватися жорстокому ставленню;
- право на життя й фізичну недоторканність;
- право на найвищі стандарти фізичного та психічного здоров'я тощо.

Це означає, що їх застосування фактично в Україні заборонено правовим чином. Проте...

Англійські законодавці розподіляють тілесні покарання на „помірні тілесні покарання”, які здійснюються в межах розумного покарання, та „знуцання”. У 2004 році в Англії та Уельсі введено закон, за яким дозволено „помірні тілесні покарання”. Але якщо дітей шльопають так, що у них залишаються сліди, – це підсудна справа. Бити дітей заборонено, так само, як і дорослих.

Мета нашої зустрічі – проаналізувавши отриману під час лекції інформацію, дати відповіді на поставлені запитання.

АНКЕТА 1

Інструкція. Скажіть, як часто до вас особисто застосовувалися тілесні покарання, коли ви були дитиною?

Майже щодня	Один-два рази на тиждень	Один-два рази на місяць	Дуже рідко	Ніколи

Давно вже досліджено, що дитина відтворює в майбутньому ту модель поведінки, з якою вона мала справу в дитинстві. Фізичне насильство стає життєвою нормою.

Крім цього у частини дітей, до яких застосовуються тілесні покарання, потім формується занижена самооцінка, невіра у себе,

неактивна життєва позиція, або спостерігається підвищений рівень агресії, насамперед стосовно слабших.

В українському суспільстві панує стереотип: насильство, жорстоке поводження з дітьми, недбале ставлення – це проблеми виключно кризових або бідних сімей.

АНКЕТА 2

Інструкція. Чи вважаєте ви необхідним і доцільним застосування до дітей тілесних покарань у виховних цілях?

Так, завжди, коли дитина поводиться погано	Так, в окремих випадках	Ні, в жодному випадку	Важко відповісти, не знаю

Ці запитання не риторичні, а абсолютно практичні.

Тілесні покарання дітей можна розглядати не лише як насильство, але, в певних випадках, і як жорстоке ставлення до дитини. Як зауважують дослідники, „жорстоке поводження” та „жорстоке ставлення” є ширшими поняттями, ніж „тілесні покарання”.

Для ліквідації наслідків жорстокого поводження, адекватного та вчасного реагування на такі факти у 2004 році було прийнято спільний наказ МВС, МОН, МОЗ, Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту (на той час Державного комітету України у справах сім'ї та молоді) від 16.01.04 № 5/34/24/11 „Про затвердження Порядку надання звернень і повідомлень із приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної погрози його здійснення”. Тілесні покарання є одним із виявів жорстокого поводження та насильства.

Відповідно до Сімейного кодексу України батькам забороняється застосовувати фізичні покарання до дітей, а також інші покарання, які принижують людську гідність дитини. Так, у ст. 150 „Обов'язки батьків щодо виховання та розвитку дитини” містяться такі положення:

2. Батьки зобов'язані піклуватися про здоров'я дитини, її фізичний, духовний і моральний розвиток.

4. Батьки зобов'язані поважати дитину.

6. Забороняються будь-які види експлуатації батьками своєї дитини.

7. Забороняються фізичні покарання дитини батьками, а також застосування ними інших видів покарань, які принижують людську гідність.

Але в Кодексі немає процесуальних норм, які б давали можливість застосовувати проголошені матеріальні норми захисту прав дитини.

У Кримінальному кодексі України є низка статей, що передбачають притягнення до кримінальної відповідальності батьків за незаконні дії стосовно власних дітей (зловживання опікунськими правами – ст. 167; умисне вбивство дітей – ст. 115, 116; доведення дітей до самогубства – ст. 120; нанесення тілесних ушкоджень – ст. 121-125; побої та мордування – ст. 126).

Але на практиці такі норми майже не працюють. Тут уступають у суперечність принципи захисту прав дитини та принцип невтручання у внутрішні приватні справи родини. Тільки вже найбільш „крайні” та жорстокі випадки потрапляють у поле зору громадськості й викликають увагу правоохоронних органів.

Більшість чоловіків, схильних до насильства, пишуться тим, що здатні навіювати членам родини страх, і впевнені в тому, що так має бути.

Назвемо деякі з можливих причин жорстокого поводження з дітьми в сім'ї:

- особистісні якості батьків (агресивність, авторитарність);
- відсутність у батьків позитивного прикладу поводження з дітьми;
- алкоголізм, наркоманія, релігійний фанатизм;
- фізичні чи психічні недоліки батьків (розумова відсталість, психічні захворювання, глухота, сліпота тощо);
- невміння виховувати дітей;
- незнання своїх прав та обов'язків щодо дітей, відповідальності за них, незнання прав і потреб дітей;
- невміння долати сімейні та життєві кризи, відсутність самореалізації.

Причинами жорстокого поводження батьків із дітьми можуть бути й фактори сімейного виховання, які призводять до дезінтеграції „Я” дитини (за О. Захаровим):

- нерозуміння батьками своєрідності особистісного розвитку дитини;
- неприйняття дорослими дитячої індивідуальності;
- невідповідність вимог і очікувань батьків можливостям і потребам дітей;
- нерозуміння особливостей виховання в різні вікові періоди;
- непослідовність у взаєминах дорослих і дітей;
- неузгодженість змісту, цілей і засобів виховання між батьками;
- прагнення визнання в якійсь сфері (професійній, економічній, соціальній) і неможливість його досягти;

- раптові серйозні зміни у різних сферах життя (втрата роботи, хвороба, смерть дружини/чоловіка тощо);
- афект, невміння зупинити себе;
- приклад власних батьків, психічні хвороби;
- гендерні стереотипи суспільства: уявлення про стать у суспільстві, соціокультурне сприйняття статі, яке диктує певну поведінку, культурні норми, стиль одягу;
- психологічні якості: здібності, види діяльності, професії.

При цьому заохочується поведінка, яка відповідає соціостатевій ролі, і пригнічується та, що їй не відповідає.

У більшості ситуацій людина, котра застосовує тілесні покарання, не усвідомлює поганих наслідків такого поводження, вважаючи, що її дії, викликані позитивними намірами, є легітимними та виправданими.

Але ж наслідки застосування методів фізичного впливу на дітей можуть бути негативними та пролонгованими. Дитина, яка зазнала насильства, одержує травматичний досвід, що супроводжується травматичними переживаннями, відтворюється у формі неадекватних поведінкових реакцій. Усе це призводить до дезорганізованої поведінки. Для дитини важливими є довіра до батьків, почуття захищеності в сім'ї. Це втрачається при застосуванні насильства. Наслідки жорстокого поводження з дітьми описані в науковій і педагогічній літературі.

ЛЕКЦІЯ 3.

ЖОРСТОКЕ ПОВОДЖЕННЯ З ДІТЬМИ

Жорстоке поводження та зловживання дітьми в родині визначається сьогодні як головна причина дитячого травматизму та смертності в усьому світі, а отже є однією з найгостріших проблем громадського здоров'я. Незважаючи на свою поширеність, явище жорстокого поводження з дітьми привернуло до себе увагу психіатрів, психологів, соціальних працівників лише в середині ХХ століття, коли травматолог С. Кетре описав „синдром дитини, яку б'ють” (*battered child syndrome*) – наявність поєднаних травм, які неможливо отримати „природним” шляхом (під час гри або внаслідок падіння з висоти). З 1973 року в США, Канаді та інших країнах проводяться постійні дослідження поширеності насильства щодо дітей, розвивається система допомоги дітям, які пережили зловживання, вивчається вплив жорстокості в родині на формування психіки дитини, створюються програми психологічної реабілітації таких дітей. Останнім часом багато уваги приділяється цій проблемі і в Україні.

Як правило, насильство стосується найуразливіших членів родини, а отже категорією, яка найбільше потерпає від сімейного насильства (як прямо, так і опосередковано), стають діти. Самі ж діти, котрі зазнають жорстокого поводження, звертаються по допомогу до психологів і соціальних працівників у край рідко через загальну недовіру до дорослих та навколишнього світу. А от на вулицю такі діти тікають усе частіше – це якраз і є ті самі підлітки, з якими повсякденно стикається суспільство як із правопорушниками, споживачами токсичних речовин або наркотиків, неповнолітніми проститутками або просто бездомними дітьми.

Особливість української ситуації полягає в тому, що до недавнього часу проблема насильства щодо дітей була прихованою, її ніби й не існувало. Зрозуміло, що діти можуть стати жертвами насильства вдома, у школі, на вулиці, але статистичні дані свідчать, що саме сімейне насильство є найбільш значущим негативним фактором, який впливає на зростання соціального сирітства, бездоглядності, безпритульності та злочинності неповнолітніх у мирний час.

Дитині легко заподіяти шкоду. Вона дуже вразлива, що пояснюється її фізичною, психічною та соціальною незрілістю, а також залежним (підлеглим) становищем щодо дорослих – батьків, піклувальників, вихователів, учителів. Насильство з боку батьків – це різнобічне явище, яке проявляється у вигляді нанесення дитині тілесних ушкоджень, створення та підтримки економічної залежності, морально-психологічного тиску, примушування вживати алкоголь та наркотики, здійснювати сексуальні контакти (в тому числі й залучення до проституції та порнографічних дій).

Закон України „Про попередження насильства в сім'ї” (далі – Закон) визначає сімейне насильство як „будь-які умисні дії фізичного, сексуального, психологічного чи економічного спрямування одного члена сім'ї по відношенню до іншого члена сім'ї, якщо ці дії порушують конституційні права та свободи члена сім'ї як людини і громадянина й наносять йому моральну шкоду, шкоду його фізичному чи психічному здоров'ю”. Жертвою насильства в сім'ї, згідно із Законом, є член сім'ї, котрий постраждав від *фізичного, сексуального, психічного або економічного насильства* з боку іншого члена сім'ї.

Фізичне насильство у сім'ї визначається Законом як умисне нанесення одним членом сім'ї іншому члену сім'ї побоїв, тілесних ушкоджень, а також умисне позбавлення свободи, житла, їжі, одягу та інших нормальних умов життя, що може призвести того, хто постраждав, до смерті, викликати порушення фізичного і психічного здоров'я, нанести шкоду його честі й гідності.

Сексуальне насильство в сім'ї Законом трактується як протиправне зазіхання одного члена сім'ї на статеву недоторканність іншого члена сім'ї, а також дії сексуального характеру стосовно неповнолітнього члена сім'ї. Слід зазначити, що фахівці розуміють під діями сексуального характеру щодо неповнолітніх залучення дитини за її згодою або без такої згоди до сексуальних дій із дорослим (або людиною, яка старша за дитину не менше, ніж на три роки) з метою отримання останнім сексуального задоволення або вигоди.

Психологічне насильство в сім'ї Закон визначає як насильство, пов'язане з дією одного члена сім'ї на психіку іншого члена сім'ї шляхом словесних образ або погроз, переслідування, залякування, чим навмисно викликається емоційна невпевненість, нездатність захистити себе, і може наноситися або наноситься шкода психічному здоров'ю.

Як свідчить практика, діти часто зустрічаються хоча б з одним із проявів психологічного насильства: їх або принижували (зокрема й нецензурною лайкою), або зневажливо критикували їх особистість, або до них застосовували погрози та/чи невиправдані заборони чи обмеження, які не мали на меті забезпечення дитині належного рівня життя та розвитку (або навіть перешкоджали цьому) чи утримання від небезпеки для її життя, здоров'я, нормального соціального функціонування. Слід також зазначити, що психологічне насильство супроводжує всі інші форми насильства в сім'ї, адже побиття або інцест завжди обумовлює не лише фізичне, а й психічне травмування особистості постраждалих.

Економічне насильство в сім'ї, згідно із Законом, – це навмисне позбавлення одним членом сім'ї іншого члена сім'ї житла, їжі, одягу та іншого майна або засобів, на які потерпілий має передбачені законом права, що може призвести до його смерті, викликати порушення фізичного або психічного здоров'я.

Найхарактерніші *різновиди економічного насильства щодо дітей*:

- примушування батьками або піклувальниками неповнолітніх до жебрацтва або праці, що перешкоджає або унеможливує отримання дитиною освіти і ставить під загрозу життя, здоров'я, нормальний фізичний і психічний розвиток дитини;
- примушення до протиправних дій в економічній сфері;
- позбавлення та/або погроза позбавлення житла та грошового утримання;
- існування за рахунок дитини (наприклад, дитини-інваліда).

Економічне насильство в родині є дуже небезпечним із точки зору криміналізації дітей і підлітків – якщо вони не мають змоги

легально отримувати й витратити кошти, то вдаються до жебрацтва, крадіжок, азартних ігор тощо.

Багато батьків, котрі зловживають дітьми, відіграють на останніх свої ранні переживання, пов'язані з недостатністю емоційного тепла та любові. У переліку особистісних рис жорстоких батьків можна назвати: *імпульсивність, ригідність (психологічну негнучкість), хронічну агресивність, нарцисизм, інфантильність, низьку самооцінку.*

Групу ризику також складають неповнолітні батьки та батьки віком до 21 року, що пояснюється не так їх віком, як неадекватним рівнем знань про дитину, відносно низьким рівнем освіти, тяжкою фінансовою ситуацією.

Зарубіжні дослідження свідчать, що у 60 % батьків дітей, котрі зазнали жорстокого поводження і пережили значну нестачу батьківської любові у дитячому віці, є психіатричні патології (депресії, тяжкі тривожні розлади, алкоголізм, гострі маячні реакції). 15 % батьків хоча й не страждають психічними розладами, все-таки потребують психологічної допомоги.

У низці причин, що призводять до формування жорстокого поводження з дитиною в родині, можна назвати психологічні особливості самих дітей, які провокують насильницькі дії з боку батьків. Це не означає, що дитина „винна” в поганому ставленні, йдеться про те, що батьки, котрі не можуть прийняти певні особистісні, соматичні, психічні особливості власних нащадків, „зривають” на них своє невдоволення. *Батькам важко прийняти:*

- *фізичні та психічні аномалії, природжені аномалії розвитку дитини*, які не лише утруднюють виховання, а і вкрай обурюють і дратують нарцисичних батьків;

- *розумову відсталість або хронічні психічні захворювання* (якщо в середньому поширення інтелектуальних вад серед дітей складає 2-3 %, то в популяції дітей, які зазнали жорстокого ставлення, цей показник сягає 20-40 %). Батьки вдаються до насильства, оскільки не вміють інакше долати утруднення, пов'язані з вихованням „особливої” дитини, а також зганяють на ній своє розчарування, пов'язане з невинуватим власних надій щодо неї. Додатковим фактором стає нервово-психічне перевантаження, пов'язане з доглядом за дитиною із затримкою розвитку або із психічними порушеннями;

- *передчасне народження* та, як наслідок, необхідність спеціальних заходів із підтримки життєдіяльності та нормального розвитку дитини протягом тривалого часу. Ця ситуація дратує батьків, схильних покладати на дітей великі надії, оскільки їм здається, що всі їх зусилля марні, а надії повністю зруйновані, адже дитина „ніколи не

зможе стати видатною особистістю”;

- *гіперактивність, імпульсивність, агресивність дитини*, які призводять до зниження здатності підкорятися вимогам батьків;
- *плаксивість або крикливість дитини*, яка в низці випадків призводить до зниження материнської прив’язаності та підвищення її дратівливості через нервово-психічне навантаження;
- *надмірна в’ялість і пасивність дитини*, що „ображає” матір, яка вважає, що малюк „недостатньо її любить” або байдуже ставиться до неї. Для частини матерів це почуття є настільки нестерпним, що вони починають насильницьким шляхом вимагати від дитини проявів любові.

Загалом, причини формування насильницьких взаємин у родині не вичерпуються одним фактором. Розвиток стосунків такого типу між батьками та дітьми є наслідком сукупності соціально-економічних і психологічних чинників.

Виокремлюють такі закономірності насильницьких стосунків у родині. По-перше, жінки, котрі потерпають від насильства в подружніх стосунках, часто схильні до несвідомого „відігрування образ” на власних дітях, що проявляється у зневажанні потребами неповнолітніх членів родини (в тому числі життєвими).

По-друге, більшість чоловіків, схильних до насильства, пов’язують його з необхідністю „показати жінці чи дитині місце”, закріпити їх підлеглий стан. Вони пишаються тим, що здатні навіювати членам родини страх („Боятися – значить поважають”), і впевнені в тому, що так і має бути.

Насильство з боку батьків – це явище, що проявляється у вигляді нанесення дитині тілесних ушкоджень, створення та підтримки економічної залежності, морально-психологічного тиску, примушення до вживання алкоголю та наркотиків, а також до сексуальних контактів (зокрема до проституції та порнографічних дій). Очевидно, такі форми „батьківської турботи” не можуть вважатися „необхідними для забезпечення виховного процесу”.

ЛЕКЦІЯ 4. ШЛЯХИ ПОПЕРЕДЖЕННЯ ПОРУШЕНЬ ВЗАЄМИН МІЖ БАТЬКАМИ ТА ДІТЬМИ

Застосування альтернативних методів виховання дітей залежить від педагогічної культури батьків, педагогів, соціального оточення, культури в мікросередовищі, моральних цінностей тощо. Так, антиподом насильства і жорстокого ставлення є толерантність, необхідна для спілкування, співжиття і спільної діяльності, яка є основою формування атмосфери доброзичливості в сім’ї, громаді, суспільстві.

Основні риси толерантної особистості: прихильність до інших людей, терплячість, милосердя, почуття гумору, чуйність, довіра, альтруїзм, вміння володіти собою, доброзичливість, неупереджене ставлення, гуманізм, вміння слухати співрозмовника, допитливість, здатність до співпереживання. Швидше за все, кожен дорослий знайде в собі недоліки чи скаже, що не завжди буває толерантним.

Основою *толерантності* є прийняття людини такою, якою вона є. Коли запитуєш батьків, якою вони хочуть бачити свою дитину, вони відповідають: розумною, чесною, здоровою, успішною. А якщо дитина хвора чи не дуже розумна, чи будуть батьки її менше любити? Дитина має бути в родині щасливою. Сім'я повинна бути „колискою демократії”, а не „колискою насильства”.

Виховання в сім'ї на демократичних засадах – це побудова стосунків через:

- установлення суб'єкт-об'єктних взаємин у процесі взаємодії батьків і дітей, діалог;
- відмову від прямого примусу;
- урахування індивідуальних якостей особистості дитини, вивчення потреб, інтересів, особливостей дитини;
- прийняття одне одного такими;
- визнання права на відмінність, несхожість;
- спрямованість на самоактуалізацію і самореалізацію, розвиток кожного члена сім'ї і родини в цілому;
- повагу до особистості членів сім'ї, визнання пріоритету їх прав, звернення до відповідальності й обов'язку.

Порушення гармонійного розвитку дитини пов'язують насамперед із розладами взаємин між батьками та дітьми. Порушення поведінки, часті конфлікти зазвичай є свідченням занедбання батьками основних психологічних потреб дитини або невміння їх ефективно задовольняти (табл. 2, 3).

Таблиця

МОВА ЛЮБОВІ

Види	Ознаки гармонійних взаємин
Безумовне прийняття	Безумовне прийняття дитини – це любов до неї не за те, що вона красива, розумна, слухняна, талановита, а просто за те, що вона є. Потреба в безумовній любові – одна з фундаментальних людських потреб, її задоволення необхідне для гармонійного розвитку особистості. Задовольняється ця потреба за допомогою доброго, лагідного слова, привітного батьківського погляду, лагідного дотику. Такі вияви насичують дитину потрібними для її психологічного розвитку позитивними емоціями. Але це не означає потурання, не означає, що батьки не мають права сердитись на дитину.

	<p>Навпаки, ще більшої шкоди може завдати придушення батьками негативних почуттів. Для <i>вираження гніву</i> є певні правила:</p> <ul style="list-style-type: none"> • виражати своє невдоволення не самою дитиною, а її окремими діями (заміна „Ти-повідомлень” на „Я-повідомлення”); • осуджувати дії дитини, а не її почуття (якщо вони виникли в дитини, то для цього були певні підстави); • невдоволення діями дитини не повинно бути систематичним, інакше воно переросте в загальне неприйняття. Безумовне прийняття дитини передбачає донесення до неї знання того, що вона найдорожча для батьків. Американські вчені виокремили й описали п’ять специфічних каналів, через які людина розуміє, що її люблять. Вони назвали їх „мовою любові”
Мова дотику	<p>Це мова обіймів, прогладжування по голові чи поплескування по плечу для підбадьорення тощо. Психологи рекомендують обіймати дитину кілька разів на день: чотири рази абсолютно необхідні кожному для виживання, а для хорошого самопочуття необхідні вісім обіймів щодня</p>
Мова схвалення	<p>Схвалення та підкріплення відрізняються від прямої похвали тим, що в них відсутній елемент оцінки. Вони передбачають вираження власного почуття чи ставлення до дитини, її діяльності за допомогою „Я-повідомлень” замість „Ти-повідомлень”: „Я дуже рада!” замість „Ти в мене молодець!”, „Я пишаюся тобою!” замість „Ти – геній!”. Чуючи схвалення типу „Ти – найздібніший у класі” можна почати боятися помилитися, зробити щось гірше за інших, подумати, що батьківську любов можна „купити” лише за найкращі досягнення. Так формується така риса характеру, як перфекціонізм, що призведе в майбутньому до надмірної вразливості до критики, негнучкості в поведінці</p>
Мова подарунків	<p>Подарунки мають особливе значення, якщо вони справді є виявом ставлення, намаганням зробити приємність. Такі подарунки перетворюються в пам’ятку, нагадують про людину, котра зробила цей подарунок. Натомість у край негативним явищем є подарунки-відкуплення („аби не заважав”), подарунки-звільнення від почуття провини („замість свого часу подарую ще одну ляльку”), подарунки-угоди („за хороші оцінки отримай обіцяний подарунок”). У таких подарунках немає нічого спільного з безумовним прийняттям, формуванням почуття безпеки, довіри, ширості, доброзичливості, психологічного здоров’я загалом</p>
Мова допомоги	<p>Відчуваючи підтримку в своїх справах, дитина знає, що батьки її люблять. Але, щоб допомога не стала проявом надмірної опіки, слід дотримуватися таких порад:</p> <ul style="list-style-type: none"> • не втручайтесь у справу дитини, якщо вона не просить допомоги (важливо спершу окреслити низку справ, з якими дитина може справлятися самостійно, хоч і не завжди досконало); • виберіть із цієї низки справи, до виконання яких ви зовсім не будете втручатися. Потім схваліть зроблене, не зважаючи на результат; • знайдіть спокійний час і місце, щоб поговорити з дитиною про

	особливо прикрі її помилки; • виберіть справу, яка дитині не вдається, та запропонуйте зробити її разом. Уважно стежте за тим, щоб вчасно віддати ініціативу в руки дитини. Обов'язково відзначте самостійні успіхи дитини, привітайте її
Мова якісно проведеного часу	Час, проведений разом із дитиною, – також вияв любові. Проте цей час має бути якісним, тобто треба дотримуватися основних принципів ефективної взаємодії, а саме: уважності (проявляється у зоровому контакті, в інтонації, тембрі голосу, темпі мовлення); підтриманні ініціативи (проявляється у мовленнєвій увазі до ситуації („Я бачу, що ти зараз будеш вежу”)); вербального чи невербального схвалення; участі у діяльності дитини. Така взаємодія є запорукою не лише налагодження взаєморозуміння з дитиною, покращення її поведінки, а й її емоційного та розумового розвитку
Уміння слухати і чути дитину	Найважливішим кроком для налагодження стосунків між батьками та дітьми є здатність почути дитину, зрозуміти її потреби, нездоволення яких призводить до погіршення взаємин, а часто й до порушення гармонійності розвитку. При задоволенні основних (базових) психологічних потреб дитина вчасно та безболісно переходить на новий щабель розвитку. Натомість, занедбання якоїсь потреби негативно впливає на формування характеру дитини та її психологічну адаптацію. Щоб з'ясувати, про що „говорить” проблемна поведінка дитини, необхідно навчитися активно слухати дитину (уважне положення тіла, зоровий контакт, налаштованість на спілкування), повертати дитині те, про що вона говорить, називати її емоції та переживання. Застосування активного слухання, по-перше, сприяє послабленню негативних емоцій дитини, по-друге, зростанню довіри, а отже, саморозкриттю, по-третє, спонукає до самостійного вирішення проблеми
Мудра дисципліна	Знання дитини про те, що можна, а що ні, робить її життя передбачуваним, формує почуття безпеки. Звичайно, дисциплінарних методів повинно бути не надто багато, і вони мусять бути гнучкими. Дотримання дисциплінарних правил передбачає одне „але”: батьківські вимоги не повинні суперечити задоволенню важливих потреб дитини (бігати, малювати, лазити по деревах, усе хапати, стрибати по калюжах тощо). Натомість для забезпечення задоволення цих потреб повинні бути створені зручні та безпечні умови

Таблиця

Я-ПОВІДОМЛЕННЯ

Ти-повідомлення (вираження зневаги, осуду, приниження)	Я-повідомлення (вираження негативних почуттів, налаштування на вирішення конфлікту)
Ти ніколи не допомагаєш мені по господарству	Мені б дуже хотілося, щоб ти частіше допомагав по господарству. Твоя допомога справді потрібна

Чому ти мені кажеш в останню хвилину про те, що тобі треба приготувати це до школи?	Мені дуже важко змінити свої плани, коли ти кажеш це в останню хвилину. Я буду тобі дуже вдячна, якщо ти в майбутньому казатимеш про це заздалегідь
Ти не можеш вислухати мене до кінця. Не смій перебивати	Коли ти мене перебиваєш, мені здається, що це прояв неповаги. Мені дуже прикро через це. Проте, хотілося б думати, що це не так
Ти зовсім не поважаєш мою працю. Тільки-но прибрала, і знову навколо бруд	На підлозі з'явився бруд уже після того, як я ретельно все прибрала. Мені було б приємно, якби ти цього разу прибрав за собою сам
Ти надокучив мені своїми запитаннями. Не будь таким тугодумом. Хоч раз спробуй вирішити це самостійно!	Я відчуваю роздратування, якщо ти запитуєш мене під час того, як я чимось зайнята. Пропоную тобі спочатку самостійно поміркувати над відповіддю, а якщо все-таки буде потрібна моя допомога, я з радістю допоможу
Ти прийшов дуже пізно. Чому ти не телефонуєш мені, коли затримуєшся?	Я хвилююся за тебе, бо вже пізній час. Мені хочеться, щоб ти попереджав мене про затримки
Ти не вигуляв собаку	Я сподівалася, що ти погуляєш із собакою
Ти мене дратуєш, коли не прибираєш у своїй кімнаті	Коли я заходжу у твою кімнату і бачу там безлад, мене це дратує й дуже псує настрій

ІНТЕРАКТИВНИЙ ДІАЛОГ ЛЕКТОРІЙ ДЛЯ БАТЬКІВ

Замість вступу

А місто живе своїм життям... Опадає кленове листя, тануть у холодних росах ранкові тумани, бавиться павутиною вітерець. І зовсім не віриться, що десь існує зло. Страшне зло, інколи відкрите, всім зрозуміле, а інколи, навпаки, заховане за трьома замками людської підлості, байдужості.

Та рано чи пізно зло виливається у сльозах дітей і дружин, які потерпають від принижень, фізичних покарань, примусу, пригнічення.

Це страшне зло проникає в наші сім'ї, перетворюючи рідних людей на ворогів, батьків – на насильників, які руйнують життя власних дітей, їх внутрішній світ, роблять дітей жорстокими і безжалісними.

А потім ці скалічені морально і фізично діти, які не вміють любити і не знають, що таке „бути любимими”, йдуть у широкий світ, руйнуючи все на своєму шляху.

— Про яке зло, на вашу думку, йдеться в цьому нарисі?

(Домашнє насильство.)

Родинне виховання і право на виховання дітей закріплені в Кодексі про шлюб та сім'ю. У сімейному Кодексі України передбачено, що виховання дітей родиною є обов'язковим, так само обов'язковим має бути піклування батьків про здоров'я дітей: фізичне, психічне, моральне, про їх розвиток і навчання. Виконуючи свої обов'язки щодо виховання, батьки мають поважати гідність дитини, не застосовувати жорстоких і грубих методів виховання.

Вправа „Очікування”

Мета: визначення сподівання й очікування учасників щодо спільної роботи психолога і батьків.

Ведучий пропонує батькам написати на паперових аркушах, що саме вони очікують від заняття.

Вправа „Мозковий штурм”

Мета: виявити розуміння учасниками поняття „наси́льство”.

Батькам пропонують відповісти на запитання: Що таке, на вашу думку, „наси́льство”?

Ведучий записує відповіді на дошці.

(Можливі варіанти: образи, бійка, примус, приниження, обмеження, тотальний контроль, залякування, умисне завдання шкоди, порушення прав, лайка, суперечки, ігнорування.)

Вправа „Емоційний фон”

Мета: сприяння розуміння учасниками емоцій (переживань) людини, яка зустрічається з насильством.

Інструкція. Батькам пропонується розділити аркуш на дві частини: на одній написати негативні емоції, що породжує насильство, на іншій – позитивні. Після закінчення роботи – порівняти.

Психолог. Давайте всі разом оцінимо насильство стосовно емоцій (переживань), які відчуває кожна людина, котра зустрічається з насильством (негатив – позитив).

Ми з вами розуміємо, що нічого хорошого в насильстві немає, а навпаки... Немає сумніву в тому, що більшість батьків люблять своїх дітей і бажають їм добра. Турбуючись про дітей, вони нерідко готові поступитися своїми задоволеннями і зручностями, аби бути корисним дитині чи принести їй радість.

Легко уявити собі реакцію матерів і батьків, якщо хто-небудь чужий – сусіди, няня чи вчитель – намагатиметься вдарити їхню дитину чи якось образити її. При цьому багато батьків самі можуть підняти руку на своїх дітей. Доречно відзначити, що словесні образи, грубі слова, постійні зауваження, насмішки можуть принести не менше шкоди, ніж фізичні покарання.

Вправа „Чи завжди ми розуміємо свою дитину?”

Мета: сприяння розвитку вміння дорослих розуміти своїх дітей.

Інструкція. Чи завжди ми розуміємо свою дитину? Ми пропонуємо вам, шановні батьки, провести невеличкий експеримент. Я зачитуватиму певну поведінкову реакцію, а ви спробуйте визначити, що вона означає, що дитина хоче вам сказати.

Плач. Я хочу показати, як мені погано. Я хочу досягти свого, щоб відчувати, що контролюю ситуацію, що я не такий вразливий. Можливо, ви мене відпустите, якщо пожалієте.

Крик. Мене не слухають. Ви не розумієте, що я відчуваю. Я не хочу, щоб ви здогадувалися, що я почуваю насправді, оскільки тоді я буду більш уразливим.

Втеча. Прийдіть, знайдіть мене. Мені потрібно бачити, що я важливий для вас. Мені необхідно втекти, адже я перебуваю поряд із тими, хто є загрозою для мене. Я не знаю, як зарадити своїм почуттям, отже, мені потрібно втекти.

Тиск на інших. Я хочу відчувати силу і контроль над кимось. Я не хочу, щоб було погано лише мені, – потрібно, щоб і інші відчували те саме, що і я.

Невиконання прохання. Я відчуваю своє безсилля і пробую відновити контроль над ситуацією. Я хочу перевірити, чи насправді ви мені віддані.

Насильницька агресивна поведінка. Чи можу я вас відштовхнути, чи ви справді підтримуєте мене, як і говорите. Я не знаю іншого способу виразити злість. Я відчуваю потребу зігнати на когось свою злість, і це моя захисна реакція.

Спалахи роздратування з метою настояти на своєму. У мене немає ні голосу, ні сили, але я хочу володіти ситуацією.

Куріння. Я вже дорослий, мене не потрібно контролювати. Я не турбуюся про себе.

Зачинення дверей у свою кімнату. Мені потрібний захист. Я маю самостійно подбати про себе. Чи насправді ви будете сприймати мене, що б я не робив?

Самоізоляція. Небезпечно перебувати дуже близько до інших, отже, я маю тримати дистанцію. Я не достатньо хороший, щоб брати участь у спільних справах.

Завдання шкоди самому собі. Мені погано, але я не знаю, як мені про це розповісти. Мені потрібно сконцентруватися на фізичному болі, щоб подолати емоційні розлади.

Вправа „Подивися в очі”

Мета: формування здатності розуміти внутрішній стан іншої людини.

Інструкція. Пропонуємо вправу, що допоможе вам за виразом обличчя, очей зрозуміти внутрішній стан вашої дитини.

Для цього, шановні батьки, об'єднайтесь у пари, поверніться обличчям одне до одного і впродовж 30 с уважно вдивляйтесь у вираз обличчя, очі партнера, намагаючись відчутти, зрозуміти його емоційний стан, думки, переживання.

А тепер парами по черзі розкажіть, що ви відчували, й оцініть, наскільки відчуття партнера відповідають вашому стану.

Інтерактивне спілкування

Мета: запобігання жорсткому поводженню з дитиною; визначення шляхів допомоги дітям, які зазнали насильства.

Батькам пропонують об'єднатися у групи та обговорити запропоновані запитання.

1. Чи приносять тілесні покарання результати? Які? Обґрунтуйте відповідь.

Можливі варіанти відповіді:

- маленька дитина, якщо її вдарити, починає плакати голосніше;
- дитина, яку б'ють, відчуває образу і приниження;
- дитина, яку постійно б'ють, відчуває глибоку неприязнь, буквально ненависть до себе й інших, її подальша поведінка може бути викликана бажанням помотатися і потребою компенсації. Її постійно мучить страх, що погано впливає на розвиток.

2. Якщо ваша дитина зазнала насильства, як ви вчините?

Можливі варіанти відповіді:

- прислухаюся до дитини і спробую зрозуміти її погляд;
- оточу дитину турботою та увагою;
- заспокою дитину;
- висловлю свою підтримку і розуміння;
- відкинувши емоції, спробую знайти вихід із ситуації.

3. Як, окрім насильства, можна вплинути на дитину? Обґрунтуйте відповідь.

Можливі варіанти відповіді:

- насамперед дитині треба пояснити негативну сторону її вчинку, і пояснити так, щоб, не дивлячись на вік, вона зрозуміла і зробила правильні висновки. Є багато методів, із допомогою яких можна виховати у дитини почуття відповідальності і слухняності. Потрібно хвалити дітей за хорошу поведінку так само, як і вказувати на їх помилки;

- потрібно висловлювати дітям повагу і залучати їх до співпраці;

- намагатися уникати порожніх погроз;
- пам'ятати, що ми є для дитини зразком правильної поведінки;
- залучати дитину до процесу прийняття рішення;
- використовувати будь-яку можливість, щоб виявити дитині свою любов.

Вправа „Ромашка”

Мета: своєчасне запобігання жорстокому поводженню з дитиною.

Ведучий. Дуже часто батьки використовують такі форми звертань, які принижують гідність дитини.

Для запобігання цього ми пропонуємо витягти з ромашки пелюстку, на якій написано звернення батьків до дитини, зачитати його та виразити свою думку з приводу висловлювання, перефразувати:

- Горе ти моє...
- Нічого ти не вмєєш робити, незграба...
- Ти такий, як твїй тато (мама)...
- Сїдай їсти, негайно...
- Що ти там бубониєш? Говори голосно, я нічого не чую...
- Не твоя справа...
- От дурний, усе хотїв роздати...
- А я тобї кажу: не можна...
- Я даю тобї не бїльше хвилини...

Вправа „Підсумки”

Мета: визначення, чи справилися очїкування батьків від заняття.

На паперових аркушах іншого кольору батьки записують свої враження від заняття.

Слово-побажання батькам

Виховання дитини – справа нелегка. Міфи про чистих і скромних ієтот не відповідають дійсності. Дїти – не ангели, а маленькі люди. І тому зі складних ситуацій можна і потрібно намагатися вийти з повагою до людської гідності, без застосування фізичних покарань чи словесних образ.

ПОПЕРЕДЖЕННЯ СУЇЦИДУ ТА НАСИЛЬСТВА У СІМ'Ї

У дев'яти випадках із десяти суїцидальна спроба – це не бажання вкоротити собі віку, а крик про допомогу.

Г. Отто

Загальні стратегії, що пропагують позитивну поведінку та подолання труднощів і проблем:

1. Якщо можете, ігноруйте негативну поведінку дитини та концентруйте увагу на позитивних рисах. Дїти потребують уваги.

Відзначаючи позитивні риси, ви спонукаєте дітей виявляти їх якомога частіше.

2. Мотивуйте позитивну поведінку нагородами. Це можуть бути лише ваша увага або доброзичливі слова.

3. Критикуйте поведінку, а не людину. Наприклад: „Битися неможна, тому що...”, – а не „Ти поганий, тому що б'єшся”.

Діти, які зазнали насильства, вже мають низьку самооцінку та хиткі цінності. Коли ми вважаємо причиною зовнішні обставини, це допомагає дитині відокремлювати себе від них, а відтак і змінювати свою поведінку на краще.

4. Створюйте умови для навчання. Наприклад: „Ти розбив чашку. Будь-ласка, не неси наступного разу стільки чашок, адже ти бачиш, що їх легко розбити”.

Спонукайте дитину зрозуміти, що вона може помилятися, і це не загрожуватиме вашим стосункам із нею, вони не припиняться через те, що сталося.

5. Будьте твердим. Діти мають почуватися в безпеці; частково ця безпека створюється знанням „правил”.

6. Уникайте конфліктних ситуацій. Краще запобігти конфлікту, аніж вирішувати його.

7. Чітко наголошуйте, чого ви очікуєте від поведінки дитини, та що станеться, якщо вона щось зробить не так. Не думайте, що діти телепатично розуміють, чого ви хочете від них. Чітко пояснюйте свої бажання і вимоги. Наприклад, не кажіть „не роби безладу”, а поясніть, що саме ви називаєте безладом.

8. Використовуйте позитивне мовлення. Наприклад: замість „Не став туди чашку” скажіть „Постав чашку на стіл, а не на тумбочку”. Таке спілкування дозволяє дитині взаємодіяти у позитивному середовищі, що підвищує її самооцінку.

9. Будьте справедливими і давайте дітям розповідати свої історії. Діти часто почувуються жертвами і безсилями, вони мають упевнитися в можливості стосунків із людьми, які їх не експлуатують.

10. Вмотивуйте позитивну поведінку дітей позитивними словами. Помічайте речі, які діти виконують добре. Позитивна реакція на сильні сторони дитини підвищує її самооцінку.

11. Дозволяйте дитині брати на себе відповідальність за інших. Це підвищує значущість досягнень дитини та її самооцінку.

12. Стимулюйте почуття самоконтролю. Робіть це через надання дитині змоги обирати та приймати рішення, хоча не завжди доречно залишати за дитиною останнє слово. Це посилює почуття відповідальності за своє життя та зменшує безпомічність і вразливість.

У такий спосіб дитина зрозуміє, що вона може отримати те, що потрібно, без „загравань”.

13. Слухайте дитину та співчувайте їй почуттям і думкам, які дитина висловлює (або які, на вашу думку, вона переживає), навіть якщо не згодні з ними. Це дозволяє дитині зрозуміти, що ви цікавитесь її життям, що ви справедливі, що їй не потрібно „загравати”, щоб бути почутою або отримати те, чого прагне.

14. Наблизьте дитину до себе, виведіть її з небезпечної ситуації. Хоча відсторонення від дитини на певний час може мати позитивний вплив, однією з проблем використання цього методу є те, що ним можна посилити відчуття ізольованості та відторгнення. Краще наблизьте дитину до себе, а не відштовхуйте її, виводячи з небезпечної ситуації. Наприклад, якщо виникла бійка, краще запропонувати дитині піти разом із вами, аніж відсилати її за чимось.

15. Не перебільшуйте з покараннями. Запитайте себе (тільки чесно!): якби ви були дитиною, чи здалося б вам таке покарання справедливим?

16. Виходьте зі складних ситуацій з гумором. Зауважте: жарти не мають доходити до висміювання або приниження дитини.

17. Вибачайтеся. Якщо ви помилилися, якщо це доречно, то поясніть, чому ви повелися саме так. Це покаже дитині, що помилятися – нормально, що на помилках потрібно вчитися. Така поведінка сприятиме встановленню довіри і поваги.

Щорічну акцію „16 днів проти насильства” ініціював Перший всесвітній інститут жіночого лідерства 1991 року. Це відзначення зв'язку між насильством стосовно жінок та правами людини. Дати проведення акції символічно наголошують на цьому зв'язку: 25 листопада – Міжнародний день боротьби з насильством щодо жінок (згідно з резолюцією Генеральної Асамблеї ООН, 1981 р.); 10 грудня – Міжнародний день захисту прав людини, коли народи всього світу святкують прийняття у 1948 році „Загальної декларації прав людини”.

У цей 16-денний період відбуваються й інші важливі для демократичної спільноти дати: 1 грудня – Міжнародний день боротьби зі СНІДом, 3 грудня – Міжнародний день людей з обмеженими фізичними можливостями, 5 грудня – Міжнародний день волонтера, 6 грудня – річниця інциденту в Монреалі (6 грудня 1989 р. – у Монреальському університеті 25-річний чоловік відкрив стрілянину з автомата, внаслідок чого загинуло 14 жінок, 13 поранено). Перед тим, як застрелитися, він залишив передсмертного листа, в якому виступив проти фемінізму. Загиблі стали символом несправедливості щодо жінок.

1991 року уряд Канади оголосив 6 грудня Національними днем пам'яті і боротьби з насильством над жінками.

У ці 16 днів усі, хто поділяє ідею боротьби з насильством щодо жінок, на знак підтримки приколюють до одягу бузковий бейджик із білою стрічкою.

Під час розмови з жертвою насильства необхідно заспокоїти її, для цього потрібно:

- співбесіду з жертвою насильства проводити наодинці;
- не уникати погляду жертви;
- дати зрозуміти жертві насильства, що ви маєте досвід у вирішенні таких проблем;
- не переривати розповіді, посилаючись на брак часу;
- запевнити жертву насильства в конфіденційності бесіди;
- ставити запитання так, щоб на них можна було дати декілька варіантів відповідей;
- ставити прості, прямі запитання, що не містять критичних або суб'єктивних суджень;
- не заперечувати факту насильства;
- не висловлювати підтримки, якщо жертва говорить, що „сама винна”;
- не применшувати серйозності насильства;
- зберігати спокійну й неосудливу манеру поведінки;
- співчувати жертві насильства, віддавати належне її почуттям;
- підкреслити, що ніхто не заслуговує на таке поводження, що жертва вже сама зробила перший крок для зміни ситуації на краще; допомогти їй скласти план підтримання власної безпеки, одразу записати її на прийом до психолога, домовитися про зустріч із дільничним міліціонером.

Надати жертві насильства моральну підтримку, застосовуючи, наприклад, такі фрази:

- Насильство в сім'ї – це злочин.
- Ви не самотні, допомога – поруч.
- Вас захищає Закон. Ви варті кращого ставлення.
- Ви можете контролювати тільки власні дії.
- Усі мають право на вільне від насильства життя.
- Я розумію, що ви говорите правду.

При спілкуванні з жертвою насильства потрібно:

1. Виявляти повагу і розуміння, адже рішення про виклик міліції є спробою протистояти агресивності кривдника, на таке йдуть у ситуації крайньої небезпеки.

2. Звертати увагу на всі сигнали, що можуть свідчити про застосування насильства, наприклад, на сліди побиття, ознаки переляку, жаху, тремтіння рук або навіть усього тіла, емоційну неврівноваженість, роздратування, плач, апатію.

3. Переконати жертву в тому, що ви тут, аби допомогти їй.

4. Уважно вислухати розповідь про інцидент.

5. Чітко назвати те, що відбулося, насильством. Дуже важливо, щоб жертва дізналася, що все, пережите нею, є насильством, а не певним конфліктом, який можна розв'язати, змусивши винуватця пообіцяти виправитися. Відзначити, що насильство в сім'ї вважається серйозною проблемою і часто має ознаки злочину.

6. Запевнити, що ніхто не має права застосовувати насильство до інших людей, і що виправдати насильство нічим не можна.

7. Переконати жертву, що вона не винна в тому, що сталося. За насильство відповідає той, хто його чинить. Варто зважати на те, що жертву домашнього насильства упродовж багатьох років піддавали специфічній психічній „обробці”, мета якої – переконати жертву в тому, що насильство в сім'ї – це її провина, що на краще вона не заслуговує, бо „робить усе не так”.

8. Забезпечити жертву конкретною, краще друкованою інформацією про те, де та яку допомогу вона може отримати, залишаючи їй на власний розсуд прийняти рішення щодо того, коли і в який спосіб шукати допомоги. Слід переконати жертву: що швидше вона це зробить, то раніше буде покладено край її стражданям. Обов'язково потрібно наголосити на існуванні різних шляхів отримання допомоги.

Під час розмови з жертвою насильства не можна:

1. Виявляти нетерплячість, роздратування.

2. Обтяжувати її відповідальністю за те, що трапилося.

3. Ставати на бік винуватця насильства.

4. Легковажно ставитися до факту вчинення насильства.

5. Виявляти сумнів у правдивості свідчень жертви.

6. Умовляти жертву насильства примиритися із ситуацією.

7. Умовляти її змінити поведінку як гарантію припинення насильства; відмовляти в допомозі до моменту подання заяви про злочин; говорити, що вона мусить сама собі зарадити у цій ситуації; покладати на неї відповідальність за подальшу долю винуватця після встановлення факту насильства, наприклад: „Через вас він матиме проблеми; він може потрапити до в'язниці”.

**МАТЕРІАЛИ ДЛЯ РОБОТИ
З ПРОФІЛАКТИКИ НАСИЛЬСТВА
Класні години з право виховної тематики
Я – громадянин України.
1 – 4 класи**

Мета: знайомство з правовою культурою.

Цикл годин спілкування „Ми – майбутні громадяни України”, „Твої обов’язки у школі та вдома”, програми „Формування гендерної рівності у дітей молодшого шкільного віку” (1 – 2-й клас) і „Наші права” (3 – 4-й клас).

Надається перевага проведенню годин спілкування в ігровій формі, подорожей, казок з елементами правового виховання.

На цій сходинці ведеться ознайомлення з основними положеннями Конвенції про права дитини.

Я вчусь поважати себе та інших.

5 – 7 класи

Мета: формування свідомості; засвоєння психологічної та правової культури.

Друга сходинка містить цикл годин спілкування з використанням активних форм. Теми: „Подорож країною права і моралі” (з елементами психотренінгу), „Я і моє ім’я”, „Я і колектив”, „Твій стиль – здоровий спосіб життя”.

Вивчення Конвенції про права дитини, ознайомлення з основними положеннями Декларації про права людини, Конституції України.

До навчального процесу рекомендовано включити предмети „Етика” та факультативний курс „Права дитини”.

Моя правова відповідальність.

8 – 9 класи

Мета: розширення кола правових знань і інтересів.

Проведення годин спілкування, колективних творчих справ у формі рольових правових ігор (брейн-ринги, конкурси знавців правознавства тощо); цикл годин спілкування „Я – за здоровий спосіб життя!”.

Знайомство з основною законодавчою базою України на предметах „Історія України”, „Основи правознавства”.

Я знаю свої права та обов’язки.

10 – 12 класи

Мета: формування відповідальності в учнів за свої дії, вчинки.

Години спілкування, колективні творчі справи у формі ситуаційно-рольових тренінгів, правових дебатів, диспутів, ток-шоу; метод „займи позицію”; цикли годин спілкування щодо реалізації

програми „Запобігання торгівлі людьми та експлуатації дітей”, „Здоров’я – шлях до успіху”.

До навчального процесу рекомендовано вводити факультативи, курси за вибором: „Людина і суспільство”, „Риторика”, „Основи психології”.

АНКЕТА
„МОЯ ПРАВОВА ОБІЗНАНІСТЬ”

для учнів 5 – 8 класів

1. Як ви вважаєте, чи потрібно знати свої права?
2. Які права дитини вам відомі?
3. Як ви вважаєте, чи порушуються ваші права:
 - а) у школі (які?);
 - б) удома.
4. З якими формами насильства ви найчастіше стикаєтесь у вашому шкільному оточенні?
5. Які ви знаєте нормативні документи, що захищають права дітей?
6. Куди б ви звернулися у випадку порушення ваших прав?
7. Чи хотіли б ви більше дізнатися про свої права?
8. Чи вважаєте ви актуальним у наш час проблему експлуатації дітей?

АНКЕТА
„МОЯ ПРАВОВА ОБІЗНАНІСТЬ”

для батьків, учителів

1. Як ви вважаєте, чи потрібно знати свої права?
2. Чи необхідно знати дітям про свої права?
3. Як ви вважаєте, чи порушуються ваші права?
4. Які ви знаєте нормативні документи, що захищають права дітей?
5. Чи вважаєте ви актуальним у наш час проблему експлуатації дітей?
6. Чи хотіли б ви більше дізнатися про свої права?
7. Чи вважаєте ви актуальним розширення роботи з правового виховання та освіти в рамках навчально-виховного процесу школи?

АНКЕТА
МОЇ ВРАЖЕННЯ ВІД ПРОЕКТУ „ПОПЕРЕДЖЕННЯ
НАСИЛЬСТВА” для всіх учасників НВП

1. Чи дізналися ви щось нове стосовно своїх прав?
2. Про які нові права дитини ви довідалися?
3. З якими нормативними документами ознайомилися?
4. Чи хотіли б ви продовжити розширювати свої знання про права дитини, людини?

5. Чи вважаєте ви актуальною в наш час проблему експлуатації дітей?

6. Яка тема викликала найбільший інтерес?

ВИЯВЛЕННЯ ПРИХОВАНИХ ФОРМ НАСИЛЬСТВА ЩОДО ДИТИНИ

Виявити й зафіксувати всі ознаки сімейного насильства щодо дітей досить важко, тому фахівці-психологи О. Кочемировська та А. Ходоренко створили методику, що дозволяє виявити картину поведінки з дитиною. Ця індикативна методика створена на підставі попереднього вивчення досвіду та потреб спеціалістів, які стикаються з проблемою попередження насильства в сім'ї.

У методиці визначено основні характеристики (психологічні, фізичні та сексуальні) дітей, котрі потерпають від сімейного насильства. Базова індикативна методика може бути доповнена психодіагностичним тестуванням, глибинним інтерв'ю тощо. Для працівників освіти найважливішими її частинами є:

- базові індикативні таблиці наявності сімейного насильства;
- карта спостереження за поведінкою дитини (якщо планується подальша психологічна реабілітація дитини та її направлення до психологічної служби).

Ця методика складається з двох таблиць. У першій таблиці виокремлені *видимі ознаки насильства* над дитиною (таблиця 4). У другій – *непрямі ознаки* насильства щодо дитини. Кожна таблиця складається з чотирьох стовпчиків (таблиця 5):

1. Перший містить у собі *характеристики* тих чи інших ознак насильства.

2. У другому стовпчику подається *спосіб визначення цих ознак*. Основні способи – це огляд і безпосереднє *спостереження* за дитиною, станом її житла, родичами; *бесіда* з дитиною, *опитування* родичів, сусідів додатково висвітлені в методичному посібнику.

3. У третьому стовпчику таблиці соціальний працівник власноруч робить *відмітку про наявність* тієї чи іншої ознаки насильства в сім'ї (*обов'язково чорнилом або кульковою ручкою*).

4. Четвертий стовпчик використовується для *приміток* і нотаток. Нотатки також роблять чорнилом або кульковою ручкою.

При аналізі результатів необхідно пам'ятати, що одна або дві відмітки в таблицях не можуть свідчити про наявність насильства в сім'ї.

**ІНДИКАТИВНІ ТАБЛИЦІ НАЯВНОСТІ
СІМЕЙНОГО НАСИЛЬСТВА**

П.І.Б. дитини _____
 Посада та П.І.Б. особи, яка заповнювала таблиці _____
 Дата заповнення _____

Таблиця 4

Видимі ознаки насильства

Ознака насильства	Спосіб виявлення	Відмітка про наявність	Примітки
Зсуви й переломи кісток, крововиливи	Спостереження		
Забиті місця, синці, подряпини на видимих частинах тіла, особливо незвичної форми – від ремня, лозини тощо	Спостереження		
Опіки, незвичайні за формою та/або походженням (наприклад, від цигарки або розпаленого посуду)	Спостереження		
Сліди укусів	Спостереження		
Брак ваги	Спостереження		
Застарілий бруд на відкритих частинах тіла (обличчі, руках, волоссі)	Спостереження		
Алкогольне або наркотичне сп'яніння дитини	Спостереження		
Набряк обличчя (внаслідок ляпасів)	Спостереження		
Відмова говорити	Бесіда		
Уповільнене мовлення	Бесіда		
Заплакане обличчя дитини, набряклі очі	Спостереження		
Поганий запах від дитини	Спостереження		
Вагітність малолітньої дитини	Спостереження		
Травми молочних залоз, сідниць, нижньої частини живота, області геніталій та анального отвору	Ознайомлення з медичною карткою		
Сторонні предмети в геніталіях, анальному отворі чи сечовивідному каналі	Ознайомлення з медичною карткою		
Збільшений вагінальний отвір чи почервоніння геніталій	Ознайомлення з медичною карткою		

Непрямі ознаки сімейного насильства

Непрямі ознаки сімейного насильства щодо дітей	Спосіб виявлення	Відмітка про наявність	Примітки
Відмова показати закриті одягом частини тіла – руки, шию тощо	Спостереження, бесіда		
Зачіску зроблено в домашніх умовах невідходячим інструментом (волосся обрізане нерівно, „сороче гніздо” на голові)	Спостереження		
Незвичний одяг (шарф улітку, рукавички тощо)	Спостереження		
Одяг, що не відповідає віку дитини (надто малий або завеликий)	Спостереження		
Одяг із застарілими плямами бруду або рваний	Спостереження		
Відсутність одягу, який відповідав би погодним умовам	Спостереження		
Відмова від медичної допомоги	Бесіда, опитування		
Зухвала й агресивна та/або сексуалізована поведінка дитини	Спостереження, бесіда, опитування		
Дитина надмірно мовчазна, скута	Спостереження, бесіда		
Дитина апатична, не проявляє жодних емоційних реакцій із приводу того, що відбувається	Спостереження, бесіда		
Схильність до знущання над тваринами	Спостереження, опитування		
Схильність до сексуалізованих виявів прихильності за відсутності інших форм вияву прихильності	Спостереження, опитування		
Неналежне медичне забезпечення потреб дитини	Спостереження, опитування		

Щоб краще зрозуміти психологічні причини проблемної поведінки дитини чи її агресивної поведінки, необхідно зібрати анамнез розвитку дитини.

КАРТА СПОСТЕРЕЖЕННЯ ЗА ПОВЕДІНКОЮ ДИТИНИ

П.І.Б. дитини _____

Посада та П.І.Б. особи, яка заповнювала карту _____

Дата заповнення _____

Підкресліть у таблиці порушення поведінки дитини, виявлені протягом спілкування з нею.

Характер порушення	Прояви
Агресивність	Ламає речі, штовхає ровесників, б'є, щипає чи кусає інших людей, плюється, свариться
Негативізм	Робить усе „навпаки”, відмовляється навіть від цікавих занять, часто застосовує слова „не хочу” або „не буду”
Демонстративність	Відвертається, повертається спиною, здійснює „підкреслені” рухи, намагається будь-якою ціною привернути до себе увагу, стежить за реакцією на свої дії негативістського характеру
Емоційна відгородженість	Уникає дивитись у вічі співрозмовнику, прагне самотності, мало розмовляє, прагне „відмовчатися”, майже не рухається
Псевдоглухота	Не виконує прохань або не відповідає на запитання соціального працівника, незважаючи на те, що чує та розуміє зміст звернення
Запальність	Легка збудливість, імпульсивність, дратівливість, постійна готовність уступити в бійку
Уразливість, дратівливість	Легке виникнення образи, постійно незадоволений вираз обличчя, легкий перехід на крик і сльози
Конфліктність	Поведінка, що провокує конфлікти
Нерішучість	Постійна невпевненість у правильності власних дій, страх помилки, улесливий погляд і страх перед покаранням через помилку
„Дурашливість”	Реагує сміхом на слова вчителя, кривляється, перекривлює знайомих
Страхи (які саме?)	
Тривога	Блукання очима, відсторонений погляд, напружена поза, дитина несподівано здригається, демонструє немотивовану боязкість і обережність
Скутість	Рухова скутість у новій ситуації
Егоцентричність	Дитина сконцентрована на власній особі, вважає, що всі події пов'язані з нею, з її поведінкою
Дефіцит уваги	Легко відволікається, не може сконцентруватися на запитаннях соціального працівника, їх треба повторювати кілька разів
Рухова розгальмованість (гіперактивність)	Швидко збуджується та довго заспокоюється; починає діяти й говорити раніше, ніж повністю вислухає завдання чи запитання; не може спокійно сидіти на місці; темп рухів прискорений; кількість рухів надмірна
Мовна розгальмованість	Розмовляє голосно, темп мовлення прискорений, „говорить швидше, ніж думає”, „захлинається” словами
Нерозуміння складних мовних конструкцій	Не розуміє складних речень або довгих пояснень учителя, легко стомлюється

Нерозуміння простих мовних конструкцій	Не розуміє простих речень і звернень до себе
„Застрягаюча” поведінка	Певні елементи постійно повторюються; постійно повторює одну і ту саму фразу; довго не може переключитися з одного запитання чи завдання на інше; „нав’язливість” при спілкуванні; довго пам’ятає образ
Знижена розумова та фізична працездатність	Швидко стомлюється

Друга частина карти спостереження призначена для фахівців-психологів. Це низка *незакінчених речень*.

Як уже зазначалося, дитина, котра пережила насильство, схильна приховувати цей факт, а прямі запитання можуть спричинити подальшу травматизацію. Отже, для того, щоб сформувані уявлення про характер сімейної ситуації дитини, не хвилюючи її, шкільні психологи можуть застосувати метод незакінчених речень. Речення дібрані так, щоб у них були представлені теми любові, сімейних стосунків, ставлення до батьків тощо.

Аналіз результатів методики дозволяє виявити наявність і характер проблемних зон у сімейному оточенні. Окрему увагу слід приділити тематиці тих речень, які дитина утруднилася, не змогла (або відмовилася) продовжити, а також тих, де тема сімейних стосунків розкрита у „надмірно позитивному”, „надто схвальному” тоні, що суперечить іншим даним. Проблема дитини часто полягає саме в таких ситуаціях.

Під час виконання дитиною завдання психолог продовжує спостереження, робить необхідні висновки та заносить їх у відповідні бланки.

Незакінчені речення

Інструкція. Будь ласка, заверши наведені речення одним чи декількома словами у будь-якому порядку. Якщо якимось реченням викликає ускладнення, повернися до нього пізніше.

Коли я був зовсім маленьким (маленькою) _____

Мої батьки іноді _____

Мені здається, що моя родина _____

Думаю, що мій батько рідко _____

Я завжди хотів(ла) _____

Мої діти в майбутньому ніколи _____

Знаю, що нерозумно, але боюся _____

Моя мати та я _____

Зробив(ла) би все, щоб забути _____

Якби мій батько захотів _____

Не люблю людей, які _____
Моя мати _____
Я хотів(ла) би, щоб мій батько Я дуже хочу _____
Настане день, коли _____
Мені б хотілося перестати боятися Думаю, що мій батько _____
Найбільше в житті я хотів(ла) би Я люблю свою матір, але _____
Я почуваюся винним(ою), якщо Мій найяскравіший спогад _____
Мені дуже не подобається, коли батьки _____
Найгірше, що я робив(ла), це _____
Коли мені хочеться щось купити _____
Мої батьки часто _____
Сподіваюся на _____
Більшість моїх друзів не знають, що я боюся _____
Моя родина поводить ся зі мною _____
Найбільше я люблю людей, які _____
Коли я стану дорослим (дорослою) _____

ДОПОМОГА ДІТЯМ, КОТРІ ПОСТРАЖДАЛИ ВІД СІМЕЙНОГО НАСИЛЬСТВА

Перший контакт із дитиною, котра постраждала від насильства в сім'ї або стала свідком насильства, надзвичайно важливий. Загальним принципом бесіди з дитиною – жертвою насильства є отримання повного обсягу інформації впродовж спонтанної розповіді дитини (але, зрозуміло, що можливості вчителя тут обмежені). Корисну інформацію під час бесіди може надавати зовнішня поведінка дитини та її батьків, їх міміка, жести, інтонації. Водночас слід пам'ятати, що встановлення довірчого контакту з дитиною і ретельне з'ясування сімейної ситуації потребує довгого часу та спеціальної підготовки, а тому покладається на працівників відповідальних соціальних служб. Надання їм первинної інформації щодо стану справ у родині є важливим завданням педагога, а тому необхідні відомості мають бути зібрані якомога ретельніше (зокрема і шляхом бесіди з дитиною та її сім'єю, якщо це можливо). Отже, основна увага вчителя має бути спрямована на спостереження за дитиною та її станом, а також на те, щоб заспокоїти дитину та якомога швидше передати інформацію про неї до соціальних служб.

Якщо з'являється потреба поставити дитині певні запитання, вчитель має пам'ятати, що успіх бесіди з нею залежить від правильного розуміння рівня її розвитку. Складність запитань має відповідати інтелектуальному рівню дитини та її життєвому досвіду. Слід пам'ятати, що діти (особливо молодшого віку) надають, здебільшого, правдиву інформацію, та їх свідчення є достовірними.

Особливу увагу треба звернути на складність виявлення обставин та ознак сексуального насильства, але при підозрі щодо наявності статевих зловживань огляд та опитування треба проводити дуже обережно й делікатно.

Умовою успішної роботи є довіра дитини до педагога, створення ним сприятливої психологічної атмосфери, хоч установлення близькості з постраждалою дитиною – складне завдання. Зазвичай, дитина не просить допомоги, і це ставить її в залежне становище щодо дорослих людей, насамперед членів власної родини.

Спільна робота з фахівцем може сприйматися дитиною як вступ до ще одного „таємного зв'язку”, сприяти формуванню опору до цієї взаємодії та виникненню страхів, оскільки життєвий досвід навчив дитину розглядати стосунки з дорослими крізь призму небезпеки або загрози. Крім того, протидія контакту з фахівцем може бути обумовлена відтворенням у пам'яті дитини негативних почуттів і переживань.

Водночас вступ учителя або шкільного психолога в контакт із дитиною дозволяє сфокусувати увагу всіх членів родини на особистості дитини; сформулювати їх мотиваційну готовність до подальшої спільної роботи з корекції внутрішньосімейних стосунків і психологічної реабілітації дитини (особливої значущості цей момент набуває в умовах, коли дитина зазнала сексуальних зловживань). Слід також зазначити, що намагання виявити повну картину сімейного насильства передбачає реалізацію низки психокорекційних заходів, спрямованих на зменшення рівня травматизації дитини та відновлення її психічного стану.

Основним завданням на першому етапі взаємодії з дитиною є формування відчуття психологічної безпеки не лише через систему юридичних гарантій, але й на рівні самовідчуття.

Первинна бесіда з дитиною, побудована на м'якій, недирективній взаємодії, має допомогти фахівцю відповісти на такі запитання:

1. Які негативні прояви наявні в поведінці дитини, і наскільки вони небезпечні для неї та її оточення?

2. На якому рівні розвитку знаходиться дитина, які її ресурси? Наскільки терміново вона потребує реабілітації, наскільки глибоким має бути втручання?

3. Що в родині заважатиме заходам, спрямованим на допомогу дитині? Які можливості є в сім'ї для зниження рівня насильства щодо дитини?

4. Чи готові члени родини взяти участь у процесі психологічної реабілітації дитини та сімейних взаємин?

5. Яким чином можна залучити заклади освіти (школу, дитячий садок), охорони здоров'я, органи та служби у справах неповнолітніх,

кризові центри та служби психологічної підтримки, родичів дитини до участі в реабілітаційній роботі?

Коли дитина розповідає про насильство щодо неї:

1. Поставтеся до дитини серйозно, покажіть, що ви їй повністю вірите.

2. Залишайтеся спокійними (незважаючи на те, що саме та якими словами розповідає дитина, адже вона через відсутність словникового запасу може застосовувати нецензурну лайку та жаргонізми, які чує від батьків чи інших родичів).

3. Заспокойте і підтримайте дитину словами: „Добре, що ти мені сказала(в)”, „Ти правильно зробила(в)”, „Ти в цьому не винна (не винний)”, „Не ти одна (один) потрапила(в) у таку ситуацію, це трапляється і з іншими дітьми”, „Бувають такі секрети, які не можна зберігати, якщо тобі зробили погано. Я хочу допомогти”, „Мені треба переказати іншим людям (соціальному працівнику, психологу) інформацію про те, що сталося, вони захочуть поставити тобі кілька запитань”, „Вони допоможуть зробити так, щоб ти відчувала(в) себе в безпеці”.

4. Не думайте, що дитина обов'язково ненавидить свого кривдника або сердиться на нього. Батьки залишаються для неї батьками незалежно від того, як вони поведуться з дитиною, вона продовжує їх любити й боїться зашкодити їм своїми словами чи діями.

5. Терпляче відповідайте на запитання та розвіюйте тривоги дитини.

6. Стежте з тим, щоб не давати обіцянок, які ви не зможете виконати (наприклад: „Твоя мама не засмутиться”, „З тим, хто тебе скривдив, нічого не зроблять”).

Розмовляючи з дитиною, яка зазнала зловживань від інших членів родини:

1. Проводьте бесіду наодинці.

2. Ставте прямі запитання у м'якій формі (наприклад: „Чи правильно я розумію, що тобі зробили боляче? Розкажи, будь ласка, як саме це сталося. Покажи, де в тебе болить”, „Мені здається, що тобі не вистачає їжі. Чи я правий/права?”).

3. Слухайте, не виносячи суджень (наприклад, не слід переривати дитину, яка описує, що сталося, за допомогою брудної лайки, – можливо, вона не знає інших слів для опису ситуації).

4. Надайте інформацію про місцеві служби допомоги (якщо це відповідає віку дитини або родичам, які зацікавлені у розв'язанні ситуації) та якомога швидше передайте відомості щодо інциденту насильства.

5. Скажіть дитині, що насильство в сім'ї повторюватиметься, але вона вже зробила перший і дуже важливий крок для його подолання.

6. Скажіть дитині, яка зазнала насильства, що ви її підтримуєте, і що вона не винна в тому, що трапилось.

Фахівець, спілкуючись із дитиною, не має права:

- бути нетерплячим і перебивати її;
- робити поспішні висновки;
- намагатися завершити думки дитини, її висловлювання;
- втрачати зоровий контакт із дитиною;
- жестами та рухами тіла демонструвати неуважність;
- відповідати недоречно;
- змінювати предмет розмови;
- залякувати дитину (зокрема тим, що її родичів буде суворо покарано);
- критикувати дитину або глузувати з неї.

Слід зазначити, що вже дворічні діти можуть досить точно розповісти про події, які відбулися, а трирічні діти здатні давати адекватні свідчення в суді. Загалом, діти будь-якого віку можуть розповісти про те, що вони знають, якщо ставити їм запитання у зрозумілій для них формі.

Ці факти створюють підґрунтя для побудови бесіди з дитиною:

1. Соціальний педагог або шкільний психолог не „допитує” дитину.
2. Ставлячи запитання, слід урахувати, що для маленьких дітей дуже складно стежити за двома (або більше) думками й темами.
3. Діти й дорослі розмовляють „різними мовами”, отже, необхідно вибрати доступну для дитини форму діалогу. Наприклад, маленькі діти не розуміють метафор і застосовують усі слова у прямому значенні. Загалом, діти не здатні давати „дорослі” пояснення щодо особистих переживань.
4. Слід пам’ятати, що суперечливість у розповідях дітей є нормальною. Крім того, дитина не завжди зізнається, що не розуміє поставленого запитання. Необхідно також враховувати, що вміння відтворювати тексти „напам’ять” не означає, що дитина розуміє, що саме вона відтворює.
5. Необхідно враховувати, що реакція дітей на запитання не завжди є відповіддю. Це відбувається, коли відповідь не несе в собі потрібної інформації, або коли дитина розуміє запитання інакше, ніж гадає дорослий.

Для успішної первинної бесіди з дітьми молодшого віку потрібно:

1. Назвати себе.
2. Домовитися з дитиною про правила бесіди та переконатися, що вона їх зрозуміла: „Якщо я не зрозумію твоєї відповіді, я запитаю тебе

кілька разів”, „Скажи мені, якщо не зрозумієш запитання”, „Скажи мені, якщо не знаєш відповіді”, „Поправ мене, якщо я неправильно тебе зрозумію”.

3. Визначити рівень розвитку дитини та її здатність розуміти запитання: запитати в дитини: день тижня, місяць або інші прості речі, що покажуть, наскільки дитина орієнтується в навколишньому світі; попросити дитину перерахувати її улюблені кольори та показати предмети відповідного кольору в кабінеті; попросити назвати предмети, більші, ніж... (менші, ніж...).

4. Ознайомити дитину з темою бесіди, уникаючи слів на кшталт „тяжкий”, „страшний”, „наси́льство”, „напад” тощо, які можуть створити певні настанови.

5. Домовитися з дитиною, що вона говоритиме правду: визначити, чи розуміє дитина відмінність між правдою та брехнею. Навести кілька прикладів та попросити дитину визначити, де була правда, а де брехня (наприклад: „Ти – дівчинка. Це правда?”, або „Якщо я скажу, що в тебе вісім рук, це буде правда чи брехня?”); взяти в дитини письмове зобов’язання говорити правду; сказати, що зараз ви почнете ставити різні запитання, і нагадати про домовленості.

6. Визначити характеристики побутового життя дитини, поставивши їй такі запитання: „Як тебе звать, скільки тобі років, коли в тебе день народження”, „Де ти живеш?”, „Хто живе разом із тобою?”, „Який твій дім? Хто в якій кімнаті живе?”, „Що ти сьогодні снідала? А вчора? Яка їжа тобі подобається найбільше?”, „В якій школі ти вчишся (який дитсадок відвідуєш)?”, „Як звать твою вчительку (виховательку)?”, „Що тобі подобається у школі найбільше? Чому?”, „Чи є в тебе найкращий друг? Розкажи про нього?”.

7. Перейти до вільної бесіди. М’яко попросити дитину розповісти про те, що трапилося: „Розкажи мені все, що знаєш про...”, або „Я чула (чув), що з тобою щось трапилося. Розкажи мені про це...”.

8. Заохочуйте дитину говорити, застосовуючи коментарі з відкритою кінцівкою на кшталт „І тоді...”, або „Розкажи мені докладніше...”. Уточнюйте інформацію про найважливіші події, якщо вони здаються неймовірними або неможливими: де саме стався інцидент насильства, в який час доби („на вулиці було темно чи ні?”); як давно це сталося; як часто відбуваються такі ситуації („Коли це відбулося востаннє? А до того? А після того?”); що робила доросла людина, що робила сама дитина.

9. Опитування родичів і сусідів має проводитися на тих же засадах, що й бесіда з дитиною, оскільки для них розмови про ситуацію насильства теж зазвичай є досить важкими. Це пов’язано з тим, що

родичі часто не хочуть „виносити бруд із хати”, бояться подальшої відповідальності, втрати якихось благ, розголошення інформації, а тому намагаються применшити серйозність того, що сталося.

При встановленні обставин сімейного насильства:

- не піддавайтеся так званому „першому враженню”;
- детально досліджуйте ситуацію;
- дотримуйтеся дистанції щодо винуватця подій і не вступаєте з ним (нею) у дискусію;
- не заперечуйте факт наявності насильства (навіть якщо вам здається, що дитина перебільшує проблему або викликає у вас недовіру чи відразу);
- не висловлюйте підтримки чи згоди, якщо постраждала дитина стверджує, нібито вона сама винна в тому, що сталося;
- підкреслюйте, що ніхто не заслуговує на таке поводження, і що дитина вже зробила перший крок для зміни ситуації на краще;
- не применшуйте серйозність інциденту;
- зберігайте спокійний і безоцінювальний спосіб поведінки;
- співчуйте постраждалій дитині, віддавайте належне її почуттям;
- надавайте інформацію щодо притулків та інших місцевих осередків, де можна отримати юридичну та психологічну допомогу.

Недотримання зазначених правил може серйозно зменшити можливості вирішення проблеми сімейного насильства щодо дитини та навіть зашкодити їй.

Учителю необхідно пам'ятати, що:

1. Жоден сигнал щодо насильства в сім'ї не можна сприймати легковажно, навіть якщо він надходить від дитини.
2. Кожне втручання має індивідуальний характер. Ні в якому разі не можна переносити на конкретний випадок висновки, зроблені вами або вашими колегами у схожій, на вашу думку, ситуації сімейного насильства.
3. При спілкуванні з постраждалими необхідно враховувати, що діти перебувають, як правило, у стані сильного емоційного збудження (або пригніченості) внаслідок пережитої загрози та психічного перенапруження.
4. Спосіб ведення розмови має сприяти заспокоєнню та підтримці тих, хто постраждав.
5. Дитина, як правило, не здатна оцінити ситуацію і рідко називає пережите саме насильством.
6. Кривдник дуже часто видається спокійною, врівноваженою людиною, котра не розуміє, чого від неї хоче вчитель. Зовні це виглядає досить вигідно.

7. Винуватець часто покладає відповідальність за скоєне на жертву, мовляв, сама напросилася, довго дошкуляла йому, і він (вона) в якийсь момент просто втратив контроль, не стримався(лася).

8. Винуватець обіцяє зробити все, що тільки побажають члени сім'ї та шкільні фахівці, аби лише останні відмовилися від втручання.

ОРГАНІЗАЦІЯ РОБОТИ СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА ІЗ СІМ'ЯМИ, ЯКІ ПОТРЕБУЮТЬ СОЦІАЛЬНОГО НАГЛЯДУ КОРЕКЦІЙНЕ ЗАНЯТТЯ

Усі ми знаємо, що особистість формується не у вакуумі, а в певному соціальному середовищі. Серед соціальних інститутів (дитячий садок, школа, сім'я, дитячі об'єднання) головну роль відіграє сім'я: майже ні в кого не викликає сумнівів, що негаразди в сім'ї найчастіше призводять до дисгармонії в особистісному розвитку дитини.

Якщо сім'я злагоджена, то і середовище, в якому виховують дітей, сприятливе для особистісного становлення. Якщо ж ні, тоді ми говоримо про проблемні сім'ї і несприятливе для виховання дітей середовище.

Велика перевага роботи соціального педагога у навчально-виховному закладі в тому, що він може надавати допомогу таким сім'ям як на етапі їхньої кризи, конфлікту або розпаду, так і займатися профілактикою сімейних дисфункцій, налагодженням сімейних комунікацій у передкризовому стані.

Тому одним із напрямків роботи освітнього закладу і функцій соціального педагога є організація соціального патронату сім'ї.

Для того, щоб усвідомити важливість цього напрямку роботи соціального педагога, визначити етапи роботи з різними категоріями проблемних сімей, закріпити теоретичні знання, ми провели обласне метод об'єднання для соціальних педагогів „Психолого-педагогічний патронаж сім'ї”, з теоретичної і практичної частин.

Теоретична частина полягала у розгляді таких питань:

1. Соціальний статус сім'ї як умова формування стратегії соціально-педагогічного патронажу.

2. Організація соціального супроводу сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах.

3. Основні повноваження суб'єктів соціального патронажу сім'ї на рівні державних служб і установ.

Практична частина, яку я проводила у вигляді корекційного заняття, була спрямована на закріплення теорії.

Знайомство

Мета: згуртувати колектив, підвищити розумовий потенціал для здійснення подальшої діяльності.

Кожен учасник, сидячи в колі, називає своє ім'я й рису характеру, яка йому притаманна і яка починається з першої букви імені.

Привітання

Мета: згуртувати колектив, підвищити розумовий потенціал для здійснення подальшої діяльності.

Учасники стоять колом. Один з учасників називає ім'я й рису свого сусіда ліворуч і вітається з ним своїм способом.

Запити й очікування

На дошці заздалегідь прикріплено малюнок глечика. Усі учасники отримують паперові „зернятка”, де пишуть свої запити та очікування. Потім прикріплюють це „насіння” на дно глечика.

Мета, завдання, правила гри

На стіні заздалегідь вивішують правила групи.

Мета: розширити психолого-педагогічний світогляд учасників заняття з питань позитивного досвіду виховання в сім'ї; формувати правильні підходи у сімейному спілкуванні нарівні „батьки – діти”; розробити основні напрями роботи з окремими видами проблемних сімей.

Вправа „Ми з тобою схожі”

Мета: згуртувати колектив; формувати позитивний настрій.

Учасники стоять у колі. Один із них кидає м'яча іншому і каже при цьому, чим вони схожі між собою. Наприклад, ми схожі, бо у нас однакові зачіски, любимо співати. Той, хто кинув м'яча, – сідає. Гра триває доти, доки м'яч не побуває у всіх учасників.

Ведучий. Ми всі схожі, бо в нас є родина! У нас є сім'ї. А сім'ї умовно поділяють на злагоджені і незлагоджені, здорові і проблемні.

Вправа „Мозковий штурм”

Мета: визначити категорії сімей, які потребують соціального нагляду.

Поділ групи на дві команди – ранжування за кольором: який колір асоціюється зі здоровою сім'єю, а який із проблемною.

На дошці вивішують плакат із критеріями, за якими сім'ї поділяють на здорові і проблемні. Критерії: система (відкрита чи закрита), сімейні правила, проблеми сім'ї, ієрархія ролей, інтимність, потреби, почуття членів та емоції, інформаційне наповнення, спілкування тощо.

Командам пропонують схематично зобразити здорову і проблемну сім'ї, визначити за вивішеними критеріями їхні основні ознаки. Одна команда представляє здорову сім'ю, друга – проблемну.

Потім один із команди представляє свою роботу, інша команда-суперник доповнює, пропонує свої зауваження.

— Які сім'ї потребують психолого-педагогічного патронажу?

Вправа „Пригадай казку”

Мета: розробити основні напрями роботи з проблемними сім'ями; розказати про різні стилі виховання в сім'ї та їхні наслідки.

Дві команди – „здорова” і „проблемна” сім'ї – пригадують дитячі популярні казки за цими категоріями сімей. За командою ведучого вони обмінюються аркушами паперу і дописують до наданого списку команди-суперниці протилежні казки. Тобто якщо команда „здорова сім'я” записує здорові казкові сім'ї, то, отримавши список від „проблемної сім'ї”, доповнює їхній список „проблемних” казкових сімей.

— Які казки легше згадувати – здорові чи проблемні?

Команди пропонують низку казок, ось як їх зазвичай трактують відповідно до статусу (здорова чи проблемна):

„Білосніжка” – батько-одинак, є мачуха – проблемна.

„Попелюшка” – авторитарність мачухи, батько-одинак, є мачуха – проблемна, діти мачухи – проблемна.

„Дикі лебеді” – батько-одинак, є мачуха – проблемна.

„Снігуронька” – гіперопіка – проблемна.

„Дюймовочка” – мати-одиначка – проблемна.

„Кривенька качечка” – дитина-інвалід – проблемна.

„Івасик-Телесик” – опікунство – здорова.

„Троє поросят” – індиферентна сім'я, діти з інтернату – проблемна.

„Колобок” – схильність до бродяжництва – проблемна.

„Ріпка” – здорова.

„Гидке каченя” – опікунство – проблемна.

„Рукавичка” – діти-бродяги – проблемна.

„Гуси-лебеді” – батьки-бізнесмени – проблемна.

„Теремок” – діти-бродяги – проблемна.

„Зайчикова хатка” – діти-сироти – проблемна.

„Червона Шапочка” – ліберальна сім'я, мати-одиначка – проблемна.

„Снігова королева” – опікунство – проблемна.

„Буратіно” – авторитарний стиль виховання, батько-одинак – проблемна.

„Чиполіно” – багатодітна, батько у в'язниці – проблемна.

„Малюк і Карлсон” – здорова.

„Мері Попінс” – здорова.

„Вовк і Коза” – багатодітна, мати-одиначка – проблемна.

„Зимівля звірів” – діти в інтернаті, або ж діти-бродяги – проблемна.

„Маша і Ведмідь” – індиферентна сім'я – проблемна.

„Оленка і брат Іванко” – діти-сироти – проблемна.

Вправа „Відгадай стиль виховання і програй його наслідки”

Мета: ознайомити з різними стилями неправильного виховання та їхніми наслідками.

Група ділиться на 4 команди за порою року. Усім роздають характеристики „неправильних” стилів виховання з їхніми негативними наслідками для розвитку дитини. Представник кожної підгрупи витягує картку, на якій написано назву казки. Завдання: визначити стиль виховання у казковій сім’ї і спробувати зобразити його наслідки на подальше життя дитини в сім’ї та її психосоціальний розвиток.

Наприклад: „Попелюшка” – авторитарний стиль; „Червона Шапочка” – ліберальний стиль; „Буратіно” – авторитарний стиль; „Маша і Ведмідь” – індиферентний стиль.

Варіант вправи: кожна наступна група розказує наслідки неправильного виховного стилю на дитину попередньої групи (друга пропонує результат першої, третя – другої...).

Вправа „Проект”

Мета: розробити основні напрями роботи з проблемною сім’єю.

Група ділиться на 3-4 підгрупи – гра „Хаотичні атоми”.

Учасники ходять хаотично по кімнаті. За командою ведучого об’єднуються по 2, 3, 4 „атоми” у групі, залежно від кількості учасників.

Командам пропонують на вибір казки („Попелюшка”, „Гуси-лебеді”, „Кривенька качечка”, „Червона Шапочка” – різні проблемні сім’ї). Вони мають означити шляхи, основні напрями роботи з такими сім’ями. Потім один із команди презентує свою роботу.

Вправа „Я – Сонце” (релаксація)

Мета: зняти напруження, розслабитися.

Звучить спокійна музика.

Ведучий. Сядьте, як вам зручно, вільніше, зіпріться на спинку стільця, опустіть руки.

Глибоко вдихніть і видихніть. Повільно заплющте очі й уявіть себе сонцем, від якого йде безліч промінчиків любові, доброти, ніжності, вміння зрозуміти іншого...

Ваші промінчики падають на землю – і ви бачите, як там виростають чудові квіти, падають на дерево – і розпускаються листочки, дерева зацвітають. Від їхнього ніжного дотику співають птахи...

Промінчики падають на людину, з якою у вас складні стосунки, – о диво! – вона усміхається, і вам уже приємне це спілкування.

Тож несіть своє „Я – Сонце” у ваші домівки, в чужі сім’ї. Даруйте ці промінчики вашим дітям! І дітям, які чекають вашого тепла...!

Вправа „Якщо весело тобі...”

Мета: зняти втому, підняти настрій, активність, закріпити дружні стосунки між учасниками, сприяти згуртованості.

Один з учасників промовляє: „Якщо весело тобі, то роби так...”, – і показує рух, жест, який повторюють усі учасники заняття. І так по колу.

Зворотний зв'язок

Учасникам роздають вирізані на стікерах квіти і пуп'янки.

Ведучий. Прикріпіть свої „почуття, емоції, пропозиції” у вигляді квітів (якщо ваші очікування справилися), пуп'янки (якщо не справилися чи справилися частково) до горщика (як у вправі „Запити й очікування”).

Ритуал прощання

Учасникам роздають кульки із зім'ятого аркуша паперу і пропонують розгорнути його тільки мізинцями. Потім вони мають написати побажання чогось усім учасникам чи комусь конкретному. Далі – знов зробити кульку і за командою ведучого підкинути їх угору.

ТРЕНІНГОВІ ВПРАВИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ ПРОБЛЕМНИМ СІМ'ЯМ

Тема. Складні життєві ситуації, в яких опинилися сім'ї, способи вирішення цих ситуацій.

Мета: виявити складні життєві ситуації, в яких опинилися проблемні сім'ї; знайти способи вирішення цих ситуацій.

Вправа „Потиснемо руки” (15 хв.)

Мета: створити у групі розкуту атмосферу, спрямовану на досягнення стану, який дозволив би ефективно працювати.

Ведучий пропонує всім встати і привітатися, потискуючи руку і називаючи своє ім'я. Головне – привітатися з кожним.

Після того, як вправа проведена, і всі сідають колом, ведучий запитує: „Подивіться одне на одного уважно. Ви з усіма привіталися?”. Якщо виявиться, що якась пара не привіталася, їм пропонують потиснути одне одному руку. Ведучий запитує: „Як почуваетесь? Можна розпочати роботу?”.

Варто запропонувати учасникам оцінити готовність до заняття за 10-бальною шкалою: 10 балів – повністю готовий працювати „тут і тепер”; 1 бал – зовсім не готовий.

Після того, як учасники оцінюють свою готовність, можна запитати у того, чия готовність найнижча: „Що треба зробити, щоб ваш стан змінився, і ви могли розпочати заняття?”.

Вправа „Сліпий і поводитир” (15 хв.)

Мета: установлення довіри між учасниками заняття.

Учасники діляться на пари: один грає роль „сліпця”, а другий – „поводиря”. „Сліпець” заплющує очі, „поводир” бере його за руку і водить за собою. Вправа продовжується 5 хвилин, після чого партнери міняються ролями.

Обговорення після завершення завдання:

— Як ви почувалися, коли були „сліпцем”?

— Як почувалися, коли були „поводирем”?

Вправа „Інтерв’ю” (25 хв.)

Мета: налагодити співпрацю між учасниками; акцентувати увагу на унікальності та неповторності кожної людини.

Проводиться інтерв’ю у парах. Запитують про сім’ю, дітей. Потім кожен малює портрет сім’ї того учасника, в кого брав інтерв’ю, й усно розповідає групі. З малюнків-портретів роблять „стенд”.

Вправа „Який я є та яким хотів би бути?” (15 хв.)

Мета: виявити реальне сприйняття членів групи; уявлення про себе реального та ідеального.

Кожен учасник має продемонструвати жестами, мімікою, знаками, яким він є, а потім – яким хотів би бути.

Вправа „Крок до вирішення життєвої ситуації” (30 хв.)

Мета: формувати вміння конструктивно вирішувати складні життєві ситуації.

Ведучий пропонує учасникам для обговорення актуальну для них життєву ситуацію, пов’язану з конфліктними взаєминами. Після обговорення учасники повинні розробити схему аналізу за планом „Крок за кроком до вирішення життєвої ситуації”.

Маючи готову схему аналізу, учасники ділять ситуацію на елементи, а потім синтезують цілісну картину, що відображає вищий рівень усвідомлення ситуації.

Малювання „Я, мої проблеми. Допомога у розв’язанні цих проблем” (20 хв.)

Мета: визначити рівень усвідомлення учасниками своїх проблем і спроможність вирішити їх.

Матеріали: фломастери, альбомні аркуші паперу.

Учасникам пропонується зобразити на малюнку свої проблеми і життєві труднощі, в яких вони опинилися. Після завершення завдання учасники мають за годинниковою стрілкою передавати аркуші паперу по колу, доки аркуші не повернуться до авторів малюнків. Кожен повинен намалювати своє бачення вирішення проблем інших учасників групи.

Вправа „Досягнення мети за допомогою цінностей” (20 хв.)

Мета: дати змогу учасникам отримати реальний досвід відчуття значущості своїх цінностей і життєвої мети.

Матеріали: альбомні аркуші паперу (6 штук на одну людину), кольорові аркуші (по 1 на людину), ручки.

Учасникам пропонується на 6 аркушах одного кольору написати 6 найважливіших, найцінніших речей, які є в їхньому житті. Потім учасники повинні розташувати аркуші так, щоб найважливіше було найближчим до них, а решта – залежно від значущості.

Після цього на аркушах іншого кольору учасникам пропонується записати щось одне – найбажаніше, найважливіше, чого в них немає, але вони хотіли б отримати, досягнути у майбутньому.

Після того, як усе написано, учасникам пропонується уважно подивитися на свої цінності і свою мету, відчутти, що це дійсно найважливіше в їхньому житті. Далі потрібно визначити, яка цінність може допомогти досягти мети. Аркуш із записаною цінністю відкласти і подумати, наскільки мета може після цього бути здійснена.

Потім обрати наступну цінність і так – до використання всіх зазначених цінностей.

Коли завдання будуть виконані, учасникам надається можливість поділитися своїми почуттями.

Вправа „Легенда” (15 хв.)

Мета: виявити враження учасників від заняття (до його початку і в кінці заняття).

Матеріали: альбомні аркуші паперу, ручки.

Учасникам пропонується скласти легенду про себе до і після заняття. На підготовку дається 3-5 хвилин, після цього учасники по черзі розповідають свою легенду.

Вправа „Подарунки на пам’ять” (10 хв.)

Мета: зняти напруження після заняття, підвищити загальний настрій групи.

Учасникам пропонується уявити „найдорожче”, що є в їхньому житті, узяти його в руки і передати сусіду. Далі „найдорожче” передається по колу, доки не повернеться до того, хто почав передавати. Така вправа проводиться кожним учасником.

Обговорення після завершення вправи:

— Які почуття виникали, коли я передавав чиєсь „найдорожче”?

— Що я відчував, коли передавали моє „найдорожче”?

Вправа „Побажання на майбутнє” (5 хв.)

Мета: передати учасникам заряд позитивної енергії.

Учасники стають колом і по черзі передають одне одному присмні побажання на майбутнє.

ПОРАДИ ЩОДО СПІЛКУВАННЯ І ВИХОВАННЯ ПРОБЛЕМНОЇ ДИТИНИ

1. Якщо дитина проявляє садистські нахили, жорстока стосовно інших людей, тварин – це проблема емоційна і психічна. Щоб вирішити її, необхідно звернутися до дитячого психотерапевта.

2. Якщо дитина гіперактивна – потрібна консультація педіатра, який поставить діагноз і призначить лікування.

3. Якщо дитина запальна чи войовнича – переконайтеся, чи її батьки не провокують таку поведінку. До агресивної дитини треба бути уважним, роз'яснювати наслідки її поведінки, вчити регулювати взаємини з інтими людьми.

4. Якщо дитина не вміє стримувати гнів, необхідно залучити її до активного слухання, щоб вона вчилася вербально висловлювати агресію і знімати збудженість, нервовість.

5. Із кінозалу (домашнього) виключити перегляд фільмів і телепередач зі сценами насилля, жорстокості.

6. У жодному разі не можна застосовувати фізичні покарання.

7. Роз'єднати хулігана і жертву. Хулігана слід зайняти корисною роботою, щоб його енергія використовувалася на мирні цілі.

8. Учити дітей самим вирішувати свої проблеми так, як вони можуть без стороннього втручання.

9. Не дозволяйте такій дитині сидіти без діла. Спрямуйте її енергію на щось корисне.

10. Доброзичливість і теплі стосунки з такими дітьми, постійне спілкування і вміння слухати дитячі проблеми, переконання, а не фізична сила допоможуть запобігти агресивності.

Сім'я є і залишається природним середовищем для фізичного, психічного, соціального і духовного розвитку дитини, її матеріального забезпечення і несе відповідальність за створення належних умов для цього. Вона має виступати основним джерелом матеріальної та емоційної підтримки, психологічного захисту, засобом збереження і передачі національно-культурних і загальнолюдських цінностей прийдешнім поколінням. Сім'я передусім повинна залучати дітей до освіти, культури і прищеплювати їм загальнолюдські норми суспільного життя. Основними методами збереження та зміцнення здоров'я в умовах сім'ї має стати профілактика захворювань і дотримання певних гігієнічних правил у повсякденному житті, оптимальна фізична

активність, загартування організму, повноцінне харчування, запобігання шкідливим явищам – курінню, алкоголізму тощо.

Я ЗБУДУЮ ЩАСЛИВУ СІМ'Ю
ТРЕНІНГ ДЛЯ ДІТЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ З
АСОЦІАЛЬНИХ, НЕПОВНИХ СІМЕЙ ТА ДІТЕЙ-СИРИТ АБО
ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ШКЛУВАННЯ

Мета:

- сприяти усвідомленню учнями цінності сім'ї та батьківства в житті людини;
- допомогти підліткам сформувати уявлення про позитивні сімейні міжособистісні стосунки;
- ознайомити з правилами культури поведінки і взаємин у сім'ї;
- формувати навички культурних взаємин між дівчиною та хлопцем;
- розкрити особливості взаємодії дітей і батьків у гармонійній сім'ї;
- сприяти підвищенню рівня поінформованості учнів про стилі батьківського виховання;
- розвивати позитивні взаємодії у групі;
- формувати навички ефективного спілкування.

Матеріали: аркуші паперу, ручки, папір для фліпчарту, маркер, фарби, пензлики.

Структура тренінгу

1. Вправа на знайомство „Я люблю...”.
2. Прийняття правил роботи групи.
3. Слухання притчі з наступним обговорення.
4. Вправа „Проекція”.
5. Бесіда „Закоханість чи кохання?”.
6. Виведення формули кохання.
7. Слухання легенди.
8. Інформаційне повідомлення „Правила культури поведінки і взаємин у сім'ї”.
9. Мозковий штурм „Функції чоловіка та жінки в сім'ї”.
10. Діалог „Як батьки повинні любити своїх дітей?”.
11. Вправа „Моя майбутня сім'я”.
12. Малюнок сім'ї.
13. Рефлексія „Я у групі”.

Вправа на знайомство „Я люблю...”

Кожен учасник тренінгу називає своє ім'я і продовжує речення: „Я люблю...”.

Прийняття правил роботи групи

Правила роботи групи написані на плакаті:

1. Добровільність участі при чіткому визначенні своєї позиції: не хочеш говорити або виконувати завдання – не роби цього, але сповісти про це за допомогою умовного знаку (квадрат білого кольору, що вказує – „не хочу говорити”).

2. Щирість у спілкуванні.

3. Анонімність ситуацій, випадків із життя, про які розповідають. Таємниця інформації гарантується.

4. Право на думку. Немає правильних і неправильних відповідей.

5. Не критикувати й не висловлювати оцінку думки іншого. Кожен має право на свої особисті судження.

6. Не обговорювати проблеми учасників із людьми, які не брали участі у тренінгу.

7. Учасникам тренінгу пропонується ознайомитися з правилами, внести свої пропозиції та корективи і прийняти змінені й доповнені правила роботи у групі.

Слухання притчі з наступним обговоренням

Одного разу Бог вирішив подивитися, як живуть люди на землі. Спустився він на землю і побачив зовсім юних хлопця і дівчину, котрі гуляли, тримаючись за руки. З їхніх поглядів було зрозуміло, що вони щасливі.

Прийшов Бог на землю через кілька років. Відшукав тих хлопця і дівчину. Вони вже стали чоловіком і дружиною. У них був свій дім. Дружина тримала на руках немовля. Чоловік порався по господарству. Подружжя було трохи стомлене, але в їхніх очах світився дивний і глибокий вогонь. А їхній погляд свідчив про те, що вони – щасливі.

Минуло багато років. І ось знову відшукав Бог на землі знайому сім'ю. Побачив добротний дім, красиве подвір'я. На ньому гралося багато маленьких дітей, за ними доглядали їхні батьки. Це були діти і внуки тієї сімейної пари – зрозумів Бог. На веранді сиділи сивочолі бабуся та дідусь. Важко впізнати в них тих молодих хлопця й дівчину, яких Бог уперше побачив багато років тому. Бабуся і дідусь ніжно тулились одне до одного. Немало труднощів випало на їхню долю, немало перешкод пододала їхня сім'я, але в очах і далі світився дивний і глибокий вогонь, а погляд свідчив про те, що подружжя було щасливе. Давайте поміркуємо разом:

— Чому ця сім'я прожила щасливо весь свій вік?

— Що за дивний вогонь горів у їхніх очах?

Вправа „Проекція”

Мета: сприяти усвідомленню учасниками тренінгу наявності у кожному з них позитивних і негативних рис.

Час: 20 хв.

Матеріали: аркуш паперу, ручка.

Тренер просить учасників поглянути одне на одного і подумки вибрати серед присутніх значущу людину, риси характеру якої найбільше подобаються.

Після цього учасники записують у стовпчик 5 позитивних і 5 негативних рис характеру, які, на їхню думку, притаманні обраній людині.

Потім потрібно навпроти кожної з 10 рис поставити велику літеру Я і прочитати вголос речення, що утворилися.

Особистісний самоаналіз.

Бесіда „Закоханість чи кохання?”

Тренер. Спробуємо простежити за стосунками чоловіка та жінки від моменту їхнього знайомства.

Ось зустрілися двоє молодих людей, юнак і дівчина. Сподобалися одне одному, покохали одне одного. Але чи справді вони кохають одне одного, чи це просто короткотривала закоханість.

Як можна відрізнити *закоханість* від справжнього *кохання*.

Закоханість від великого кохання відрізняється тим, що закоханість ніколи не спрямована на особистість як таку. Можна закохатися у волосся, очі, руки, постать, фігуру, навіть у суспільне становище людини.

А що ж таке *кохання*?

Формула кохання

Східна мудрість пропонує таку „формулу кохання”. Якщо ми людину кохаємо, то нам у ній подобаються її: розум, ми поважаємо її; душа, ми хочемо дружити з нею; тіло, ми бажаємо її.

Якщо ж нам подобається не все перелічене, то це тільки закоханість.

Закоханість схожа на сірник, а кохання – на свічку: сірник яскраво спалахує, але швидко гасне, тоді як свічка довго горить яскравим і чистим вогнем.

Слухання легенди

Тренер. Послухайте ще одну легенду.

Колись давно жили на землі андрогени – чотириногі і чотирирукі істоти, такі сильні та розумні, що боги злякалися їх і розрубали кожного на дві частини. Відтоді ці половинки блукають по всьому світу, шукаючи одне одного. А коли знайдуть, то зливаються в єдине ціле і знову стають дуже розумними і сильними.

Інформаційне повідомлення „Правила культури поведінки і взаємин у сім'ї”

Але ось молоді люди зрозуміли, що вони не просто закохані, а по-справжньому кохають одне одного і вирішують створити сім'ю.

Буває таке, що молоді люди думають: якщо вони одружилися, значить – отримали своєрідну перемогу (адже людина, яку вони кохають, знаходиться поруч). Але ж виходить, що кожен із них переможець. А сім'я – це не поле бою. І тоді молодому подружжю стає зрозуміло, як вони ще мало знають одне одного. Починається вивчення одне одного.

Партнери мають урахувувати, що кожен із них прийшов у сім'ю зі своїми:

- цінностями;
- переконаннями;
- поглядами;
- правилами;
- очікуваннями;
- уявленнями про те, як бути разом.

І тут дуже важливо прийняти розбіжності, а не намагатися кардинально змінити їх. Перш ніж спробувати щось змінювати в іншій людині, слід добре подумати: а чи зможу я сам змінити в собі ту чи іншу рису, яка не подобається моему партнеру. І якщо ви відповісте „ні”, то чи є у вас право вимагати таких змін від свого партнера.

Сімейне щастя не отримують готовим. Воно є результатом того, наскільки добре подружжя знає закони шлюбу та батьківства. Тому сьогодні давайте спробуємо визначити, які ж функції в сім'ї виконують чоловік і жінка.

Мозковий штурм „Функції чоловіка та жінки в сім'ї”

Давайте спробуємо визначити, які основні функції в сім'ї виконує чоловік, а які дружина. *(Усі варіанти відповідей занотуються на великому аркуші паперу з наступним обговоренням).*

Діалог „Як батьки повинні любити своїх дітей?”

Перейдемо до наступного етапу в житті сім'ї. У народі кажуть: „Двоє – це ще не сім'я. Це тільки її початок”. Сім'я визначається з появою дитини.

Споконвіків особлива роль у вихованні дитини належить матері. Перша людина, яку відчуває і бачить дитина, – мама. Контакт між матір'ю і малюком виникає ще в утробі. Потім, після народження малюка, жінка на перше місце ставить дитину, а не чоловіка. І чоловікові слід бути готовим до цього. Увагу, яку колись жінка приділяла тільки чоловікові, вона тепер ділить на двох. І малюк, звичайно, потребує значно більшої уваги.

Не менш важлива роль у вихованні дитини належить батькові.

Як батьки повинні любити своїх дітей?

Добре, коли батьки проявляють дієву любов, що базується на симпатії, повазі та близькості. Іншими словами, про цю любов можна сказати так: „Ми хочемо, щоб наша дитина була щасливою, і будемо допомагати їй у цьому”:

- опиратися на сильні сторони малюка;
- надавати дитині інтелектуальну допомогу, розвиваючи її розумову діяльність;
- проявляти віру в дитину, емпатію до неї;
- давати зрозуміти, що задоволені дитиною;
- демонструвати оптимізм;
- психологічно підтримувати словами: „красиво”, „акуратно”, „продовжуй”; висловлюваннями на кшталт: „Мені подобається, як ти працюєш”;
- виявляти свою любов дотиками до плеча, руки, легкими обіймами, виразом обличчя (посмішка, кивок голови).

Вправа „Моя майбутня сім'я”

Мета: сприяти формуванню позитивного настановлення на майбутню сім'ю підлітка.

Час: 20 хв.

Дітям пропонується сісти у зручну позу, уявити себе в затишному місці зі своєю сім'єю. Роздивитися, скільки дітей у сім'ї, що вони роблять, який у них дім, чи щасливі вони разом.

Малюнок сім'ї

Діти зображають на своїх малюнках сім'ю, яку вони уявляли в попередній вправі, та розповідають про те, що намалювали.

Підсумкова рефлексія „Я у групі”

Повна довіра (упевненість у тому, що обоє можуть отримати бажане, якщо довіряють одне одному).

Рівноправність (обоє повинні дійти згоди проте, що мають рівні права на задоволення своїх потреб і бажань, а також рівну відповідальність у сім'ї).

Відкритість (обоє вирішують бути щирими одне з одним, говорити про свої почуття і потреби, не мати одне від одного таємниць).

СІМ'Я ПРОСТІР БЕЗ НАСИЛЛЯ

ТРЕНІНГ

Жорстоке поводження і зловживання в родині порушують фізичне та емоційне здоров'я дитини, її розвиток. Захистити дитину,

озброївши знанням законів, які надають їй право на свободу від усіх форм насильства, – обов'язок педагогів, психологів, соціальних працівників.

Мета: сприяти усвідомленню учнями проблеми насилля у сучасному середовищі; формувати практичні навички для попередження домашнього насильства.

Завдання:

- ознайомити учнів із теоретичними поняттями „насилля” і „жорстоке поводження”, з видами і формами насилля;
- ознайомитися з правовими нормами, що захищають право дітей на свободу від усіх форм насилля;
- сприяти усвідомленню наслідків негативного впливу насилля на формування особистості.

Тривалість: 1 год. 50 хв.

Матеріали: стікери, плакати, маркери, закладки-пам'ятки, таблиці-додатки, картки-ситуації.

Хід заняття

Вправа „Знайомство” (5 хв.)

Мета: познайомити учасників між собою; створити невимушену довірливу атмосферу в групі.

Учасники пишуть на спікерах своє ім'я, прикріплюють стікер до одягу. Потім називають ім'я і відповідають на запитання: „Які якості ви найбільше цінуєте в людях?”

Вправа „Правила роботи в групі” (6 хв.)

Мета: ознайомити учасників із порядком роботи в групі; закріпити правила роботи групи у пам'яті дітей.

Учасникам зачитуються правила. Тренер дає розшифровку кожного правила.

Після цього діти виконують завдання: на стікерах символом відобразити правило (номер правила роздається учасникам заздалегідь). Діти виконують завдання і кріплять стікери навпроти свого номера на загальному плакаті з правилами роботи групи.

Оголошення теми і завдань тренінгу (3 хв.)

Тема і завдання тренінгу зачитується тренером із плакату, заздалегідь прикріпленому на дошці.

Вправа „Очікування” (7 хв.)

Мета: з'ясувати сподівання, цілі учасників від зустрічі; визначити, що саме вони хочуть і можуть взяти для себе з цієї проблеми.

Учасники записують свої очікування на стікерах (у формі зерняток) і зачитують написане. Потім прикріплюють стікери до плакату із зображенням стеблинок квітів (на зону, з якої починає рости стеблина).

Мозковий штурм (7 хв.)

Мета: з'ясувати рівень обізнаності учасників із проблемою.

Запитання: „Які дії ви вважаєте насильством у сім'ї?”.

Відповіді записуються на плакаті або на дошці.

Інформаційне повідомлення (10 хв.)

Мета: дати визначення понять „насильство” і „жорстоке поводження”.

Тренер. Ми живемо у світі, однією з характерних ознак якого є насильство. Країна потерпає від економічних і політичних криз, що викликає зростання злочинності. На цьому фоні дуже актуальна проблема насильства, зокрема в сім'ях.

За даними Центру соціологічних досліджень при НАН України, близько 70 % жінок потерпають від різних форм приниження і знуцання в родині. Це відображається на дітях, тому жінки й діти – найменш захищені члени суспільства.

Що саме ми розуміємо під поняттям „домашнє насильство”?

Домашнє насильство – це дія або бездіяльність одного з членів сім'ї, спрямована проти інших членів сім'ї; використання переваги сили або влади, що позбавляє членів родини особистих прав і свобод, стає загрозою для їхнього життя та здоров'я.

Виокремлюють **4 ознаки насильства:** умисна дія, порушення прав, перевага однієї людини над іншими, заподіяння шкоди.

Коментування таблиці „**Форми насильства**” (додаток 1).

Рухавка „Намалюй цифри частинами тіла” (5 хв.)

Мета: змінити вид діяльності; сприяти емоційному підйому.

1 – пишемо носом, 2 – правим плечем, 3 – лівим плечем, 4 – правою ногою, 5 – лівою ногою, 6 – ліктем правої руки, 7 – ліктем лівої руки, 8 – усім тілом.

Вправа „Ситуації” (10 хв.)

Мета: сфокусувати увагу на проблемі насильства, навчитися розрізняти форми насильства у життєвих ситуаціях.

Діти поділяються на групи за кольорами стікера (тренер задалегідь роздає стікери).

Робота у групах із картками (додаток).

Узагальнення. Домашнє насильство – порушення прав і свобод людини, відповідно, насильство над дітьми – порушення прав дітей.

Інформаційне повідомлення „Українське законодавство про попередження насильства в сім'ї” (15 хв.)

Мета: ознайомити учасників з основними законодавчими актами України щодо попередження *насильства* в сім'ї (додаток 3).

Рухавка „Погода в Занзібарі” (5 хв.)

Мета: сприяти зняттю втоми. Учасники стають у коло, повертаються праворуч і йдуть, повторюючи рухи за тренером:

- у Занзібарі гріє сонечко (*гладити по плечах того, хто йде попереду*);
- дме легенький вітерець (*провести пальцями по спині*);
- та ось хмарки закрили сонце, почав накрапати дощик (*стукати пальцями*);
- здійнявся вітер (*терти спину того, хто йде попереду*);
- почалася злива (*енергійно стукати пальцями по спині*);
- град (*стукасмо кулаками*);
- але що це? Буря вщухає (*усе робимо у зворотному порядку*).

Злива переходить у дрібний дощик, буря перетворюється на дрібненький вітерець. У Занзібарі знову сонечко.

Можна продовжити гру, розвернувши учасників на 180 градусів, і запропонувати таку руханку:

- в Україні холодно. Коли виходиш на вулицю, мороз хапає за щоки (*щипати за щоки*);
- за вуха (*масажувати вуха того, хто йде попереду*);
- пробирається під куртку (*щипати за спину*);
- мерзнуть ноги (*тупотіти ногами*);
- та коли заходиш у дім, стає тепліше, пощипують вуха, щоки (*терти вуха, щоки*);
- поступово зігріваєшся, розслаблюєшся (*гладити по плечах, спині*).

Творча робота „Наслідки насильства в сім’ї для дитини, сім’ї, суспільства” (30 хв.)

Мета: підвести учасників до самостійного усвідомлення рівня наслідків домашнього насильства.

Учасники діляться на 3 групи (лелеки, снігурі, орли). Кожна група зображує на плакаті розуміння своєї теми: „Наслідки насильства в сім’ї для дитини”, „Наслідки насильства в сім’ї для самої сім’ї”, „Наслідки насильства в сім’ї для суспільства”.

По черзі представники захищають роботу групи.

Коментар тренера (якщо не всі наслідки обговорені):

- **наслідки для дітей** – суїцидальна поведінка, схильність до зловживань наркотиками й алкоголем, народження хворих дітей (від постраждалої матері), втечі з дому (всі бездомні діти-жертви домашнього насильства), злочинні дії підлітків, погане піклування про дітей;

• **наслідки для сім'ї** – розлучення, явище „соціальної естафети”, коли діти, які спостерігали за насильством у сім'ї, переносять негативний досвід у власне життя;

• **наслідки для суспільства** – значною мірою виснажує економіку країни і громадян, негативно впливає на населення, побутові злочини, бездомність жінок, виїзд за кордон.

Обговорення:

— Чи дійсно проблема домашнього насильства така актуальна для українських сімей?

— Потрібно говорити про цю проблему в суспільстві, чи не обов'язково „виносити сміття з хати”?

— Чи можуть діти самі подолати жорстке ставлення до них?

— Куди б ви звернулися по допомогу, якби така проблема виникла?

Узагальнювальне слово тренера. У країні існує законодавча база з попередження насильства в сім'ї, та, на жаль, закони діють не завжди. Але терпіти приниження і знущання люди не повинні, тому що наслідки жорстокого поводження у родинах згубні і для дітей, і для сімей, і для країни.

Підбиття підсумків (7 хв.)

Мета: з'ясувати враження дітей від зустрічі; виявити сильні сторони тренінгу, що найбільше вразили учасників на емоційному рівні; визначити, які знання з проблеми діти закріпили у пам'яті.

Учасники записують свої враження від тренінгу на спікерах (у формі квіток), промовляють і прикріплюють стікери до плакату із зображенням стеблинок квітів (на зону, де має рости квітка). За результатами вправ „Правила роботи в групі” та „Очікування” утворюється плакат – квітник (із зернини з очікуваннями та сподіваннями дітей проросла квітка із враженнями та результатами роботи).

ДОДАТКИ

Додаток 1

Насильство – це спосіб, що забезпечує панування, владу людини над людиною; примус, який відбувається всупереч волі того, проти кого він спрямований; зазіхання на людську свободу. **Жорстоке ставлення** – безжалісні, грубі дії, які завдають потерпілому фізичних чи психічних страждань (мордування, систематичне заподіяння тілесних ушкоджень чи побоїв, позбавлення їжі, води, одягу, житла тощо), принижують людську гідність, шкодять розвитку дитини, завдають емоційної шкоди шляхом зумисних дій, а також недбалим ставленням батьків, вихователів чи інших осіб.

Форми насилля

Фізичне	Психічне	Моральне	Релігійне	Духовне	Сексуальне	Економічне
Побиття рукою, іншими предметами, штовхання, шльопання, викручування рук, нанесення тілесних ушкоджень	Глузування, пригнічення волі, образа, приниження, примус, пліткарство, шантаж, зневага, нехтування, відсутність турботи про людину	Залякування, погрози	Примушування до участі в релігійних обрядах	Позбавлення людини змоги вчитися і розвиватися	Сексуальна експлуатація людини	Умисне позбавлення однією людиною іншої житла, одягу, майна чи коштів

Залучення дітей до небезпечних видів дитячої праці (жебраківання, проституція, використання дітей у виготовленні порнографії).

Торгівля дітьми – вербування, викрадення, перевіз, передача, приховування або утримання дітей із метою експлуатації.

Втягнення у злочинну діяльність.

Залучення до вживання алкоголю, наркотичних засобів і психотропних речовин.

Психологічне насилля в сучасному інформаційному просторі.

Додаток 2

З'ясуйте, які види насильства присутні в цій ситуації.

Мати хлопчика вдруге вийшла заміж, із вітчимом стосунки не склалися. У сім'ї часті скандали. Мати обзиває сина принизливими прізвиськами і дає йому ляпаси.

З'ясуйте, які види насильства присутні в цій ситуації.

Батьки виганяють сина щодня на вулицю і змушують жебракувати. Без 25-30 гривень він не може повернутися ввечері додому.

З'ясуйте, які види насильства присутні в цій ситуації.

Дівчинка-семикласниця в останній день семестру плаче біля вікна. На запитання вчителя відповідає, що боїться йти додому, бо в таблиці погані оцінки, за що її покарають паском. Батьки дівчинки в минулому – „круглі” відмінники. Вони вимагають від доньки відмінних оцінок. Мати каже дівчинці: „Краще б тебе не було! Я вб'ю тебе, відсиджу у в'язниці, а потім буду спокійно жити”. Батько взагалі з донькою не розмовляє.

З'ясуйте, які види насильства присутні в цій ситуації.

Мати дівчинки-підлітка вийшла заміж за чоловіка, молодшого за себе. Коли її немає вдома, вітчим примушує дівчинку до сексуальної близькості. Коли донька говорить про це мамі, та не вірить сказаному.

**ПРАВОВІ ДОКУМЕНТИ, ЩО РЕГУЛЮЮТЬ ЗАХИСТ
ДІТЕЙ ВІД УСІХ ВИДІВ І ФОРМ НАСИЛЬСТВА**

Конвенція ООН про права дитини (1991 р.) Ст. 19. Захист дитини від усіх форм фізичного і психічного насильства, образи, зловживань, відсутності піклування чи недбалого і брутального поводження та експлуатації, включаючи сексуальні зловживання.

Ст. 32. Захист прав дитини від економічної експлуатації та від виконання будь-якої роботи, яка може бути небезпечною для здоров'я.

Ст. 34. Захист дитини від усіх форм сексуальної експлуатації.

Ст. 35. Захист дітей від викрадень, торгівлі чи контрабанди в будь-яких цілях і в будь-якій формі.

Конституція України (1996 р.)

Розділ І. Ст. 3. Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю.

Ст. 5. Будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються законом.

Закон України „Про охорону дитинства” (2001 р.)

Ст. 10. Право на захист від усіх форм насильства.

Держава здійснює захист дитини від усіх форм фізичного і психічного насильства... втягнення у злочинну діяльність; залучення до вживання алкоголю, наркотичних засобів і психотропних речовин; використання її для створення та розповсюдження порнографічних матеріалів, примушування до проституції, жебрацтва, бродяжництва, втягнення до азартних ігор тощо.

Закон України „Про захист суспільної моралі” (2003 р.)

Цей закон забороняє залучення неповнолітніх до діяльності з виробництва та обігу продукції сексуального чи еротичного характеру, порнографічних матеріалів, надання послуг, а „також організацію та проведення видовищних заходів сексуального чи еротичного характеру; розповсюдження порнографічної продукції серед неповнолітніх; використання образів неповнолітніх у будь-якій формі в продукції сексуального чи еротичного характеру”.

Закон України „Про попередження насильства в сім'ї” (15.11.01)

Цей Закон визначає правові й організаційні основи попередження насильства в сім'ї, органи та установи, на які покладається здійснення заходів із попередження насильства в сім'ї.

Кодекс України про адміністративні правопорушення

Ст.173-2. Вчинення насильства в сім'ї або невиконання захисного припису.

Сімейний Кодекс України

Ст. 7. Загальні засади регулювання сімейних відносин.

Ст. 164. Підстави позбавлення батьківських прав.

Кримінальний Кодекс України (статті, які передбачають притягнення до кримінальної відповідальності батьків за незаконні дії по відношенню до дітей).

Ст. 121-125. Нанесення тілесних ушкоджень.

ВЧИМОСЯ РОЗУМІТИ І ПОВАЖАТИ ІНШИХ

Тренінгове заняття

Мета: встановити емоційний контакт, згуртувати групу; розвивати вміння самоаналізу, вміння долати психологічні бар'єри, які заважають повноцінному самовираженню; активною психологічною взаємодією вдосконалювати комунікативні навички.

Вступне слово

Запитав якось Конфуцій у мудреця: „Як слід ставитися до богів, а як – до демонів?“. Мудрець відповів: „Що нам боги й демони?. Необхідно спочатку навчитися правильно ставитися до самого себе та одне до одного”.

Кожна людина – це унікальна й неповторна особистість, одна-єдина така на світі. Тому вона має дбайливо і з любов'ю ставитися до себе. Людина, яка любить і поважає себе, дотримується „золотого правила”: „Стався до інших так, як би ти хотів, щоб ставилися до тебе”. От і сьогодні ми з вами спробуємо перевірити, як ми ставимося до себе, а отже, і до інших.

Вправа „Релаксація”

Сядьте зручно, розслабтеся. Вдихніть глибше, зафіксуйте подих і розслабтеся. Видихніть (тричі). Стисніть руки в кулаки і розслабте їх (щоразу сильніше). Розправте пальці, напруживши їх. Опустіть руки вниз, потрусіть ними. Усміхніться якомога ширше. Зробіть повітряний поцілунок правою, лівою, обома руками.

Правила роботи у групі:

- не перебивати одне одного;
- не оцінювати і не засуджувати жодних висловлювань, хороших чи поганих;
- не давати порад, коли цього не просять;
- намагатися дотримуватися теми обговорення;
- дотримуватися конфіденційності того, що може статися на занятті;
- брати участь в обговоренні тем за бажанням;

- враховувати час обговорення;
- критикувати не людину, а конкретний вчинок.

Вправа „Знайомство”

Матеріали: картки для оформлення візитівок чи бейджики, шпильки, ручки, І олівці.

Учасники мають право взяти собі будь-яке ім'я: своє справжнє, ігрове, псевдонім. Оформлення візитки з тренінговим ім'ям.

Надається повна свобода вибору. Тренінгове ім'я краще написати розбірливо, великими літерами. Візитівки прикріпіть шпилькою на груди так, щоб усі могли прочитати ваше ім'я. Надалі усі будуть звертатися одне до одного тільки так.

За п'ять хвилин треба обрати ім'я, оформити візитівку й підготуватися до взаємного представлення. Основне завдання – підкреслити свою індивідуальність. Слід розповісти про себе так, щоб учасники одразу вас запам'ятали. Для цього всі сідають поруч, утворюючи велике коло. По черзі називають ім'я, пояснюють, чому саме це ім'я взяли на час тренінгу. При цьому необхідно підкреслити свої особливості (звички, риси, уміння), які відрізняють вас від інших, є стрижнем вашої індивідуальності.

Після закінчення представлень учасники згадують особливості одне одного. Для цього кожен учасник по черзі називає ім'я та індивідуальність свого сусіда, який сидить поруч (праворуч чи ліворуч), поки кожен не зробить спроби згадати-ім'я та індивідуальність свого сусіда.

Навіть найпростіше вітання та знайомство можуть дати багато чого для розуміння людини. Потрібно вчитися запам'ятовувати отриману інформацію, виявляючи увагу не тільки до зовнішності індивіда, але й до змісту його слів. Основний принцип, що допомагає зрозуміти себе й інших, – це увага до людини.

Вправа „Нетрадиційне вітання”

Ведучий. Людина живе у світі стереотипів. І це дуже добре! Вони допомагають їй заощаджувати енергію для творчості й роздумів по сенс життя.

Але вони й заважають, збіднюючи наше життя та стосунки із близькими людьми. Наприклад, як ви привітаєтеся при зустрічі? Хто готовий розповісти і продемонструвати традиційні прийоми, способи, манеру привітання?

Що ви при цьому відчуваєте? Напевне, не дуже багато емоцій, тому що ця справа звична – ви завжди так вітаєтесь. Тепер давайте спробуємо відчути нові емоції, водночас опанувати нетрадиційні вітання. Які? Ви можете самі придумати і показати всім. Хто хоче це зробити? Прошу. Для початку пропоную кілька варіантів вітання:

- долоньями, але тільки тильною стороною;
- стопами ніг (внутрішньою частиною, тільки дуже легко, щоб не було боляче);
- коліньми (внутрішньою частиною лівої ноги злегка торкнутися коліна правої ноги партнера);
- плечима (праве плече легенько торкається лівого плеча партнера, а потім навпаки);
- лобами (але дуже обережно, щоб не ушкодити ні власної голови, ні тим більше голови партнера).

Назвіть інші варіанти. Ми готові їх спробувати.

Вправа „Представлення”

Учасники розбиваються на пари й упродовж однієї хвилини один розповідає іншому про себе все, що бажає. Далі учасники міняються місцями.

Далі один учасник із пари стає за спиною свого партнера і від його імені розповідає все, що запам’ятав. Потім міняються місцями. Після закінчення вправи відбувається обмін думками.

Вправа „Знайди пару”

Матеріали: шарф.

Група обирає ведучого, якому зав’язують очі шарфом і пропонують обмацати руку одного з учасників гри. Після цього йому роз’язують очі і ведучий намагається знайти „вивчену руку” серед простягнутих йому всіма учасниками.

Вправа „Тінь”

Матеріали: 2 шарфи.

Учасники розбиваються на пари. Один із них буде людиною, інший – тінню. Людина робить будь-які рухи, тінь – повторює. Тінь має діяти в тому ж ритмі, що й людина. Тінь має здогадатися про фізичний стан, думки та цілі людини, вловити всі відтінки її настрою.

— Чи важко було виконувати цю вправу? Чому?

Вправа „Стикування”

Гра в четвірках. Двоє сідають навпроти одне одного, торкаючись колінами. їм зав’язують очі шарфами. Вказівні пальці рук – „космічні станції” – учасники витягають назустріч одне одному.

Двоє інших стоять за учасниками, які сидять. За сигналом кожний із тих, хто стоїть, починає словесно керувати рухами правої руки того, хто сидить перед ним, аби звести кінці вказівних пальців рук.

Вправа „Скульптура”

Ведучий. Наш час вичерпано. Я хочу запропонувати вам вправу, правила якої дуже важко пояснити. Але я можу показати вам, як її виконувати.

Візьміть, будь-ласка, ручку або олівець. Один із вас розпочинає: він кладе ручку посередині на підлогу. Другий кладе свою ручку поруч із попередньою так, щоб вони торкалися одна одної. Третій – торкається однієї з раніше покладених. Гра триває доти, доки не буде викладено на підлогу ручки кожного з учасників.

Дякую, ви мені дуже допомогли. Тепер мені буде набагато простіше пояснити суть вправи. Зараз ми заберемо ваші ручки, а ви самі займете їхні місця. Вам потрібно буде розташуватися таким чином, щоб вийшла скульптура. При цьому кожен із вас має торкатися хоча б когось із групи (долонями, плечима, коліними). Запам'ятайте цю картину!

А тепер пройдіться. І знову станьте так, як стояли.

Обговорення

— Чи вдалося вам зрозуміти своїх партнерів?

— Чи важко було бути відвертим?

— Що сподобалося, що ні?

— Що порадувало, що засмутило?

Вправа „Прощання”

На цьому етапі наша робота завершується, і ми пропонуємо вам попрощатися одне з одним. Для цього, будь-ласка, підведіться. І тепер, коли заграє музика, мовчки, тільки очима і тілом, скажіть одне одному „до побачення” і „спасибі”. А тепер тричі потисніть одне одному руки зі словами: „До нових зустрічей! Спасибі за приємний день! Спасибі за приємну годину!”.

**Методика діагностики суб'єктивного відчуття самотності
Д. Рассела та М. Фергюссона**

Пропонуємо вам низку тверджень. Оцініть їх відповідно до ваших відчуттів, користуючись такими оцінками: 3 – часто, 2 – інколи, 1 – рідко, 0 – ніколи.

1. Я відчуваю нещасливим, коли виконую багато справ сам.
2. Мені ні з ким поговорити.
3. Я не можу бути таким самотнім.
4. Мені бракує спілкування.
5. Мені здається, що ніхто по-справжньому не розуміє мене.
6. Я часто чекаю, що люди напишуть мені або зателефонують.
7. У мене немає нікого, до кого б я міг звернутися.
8. Я зараз не маю близької людини.
9. Ті, хто мене оточують, не поділяють моїх інтересів та ідей.
10. Я відчуваю покинутим.
11. Я не вмю бути розкутим і спілкуватися з тими, хто мене оточує.
12. Я відчуваю зовсім самотнім.
13. Мої соціальні стосунки і зв'язки поверхові.

14. Мені погано без компанії.
15. Ніхто насправді не знає мене досконало.
16. Я відчуваюся ізольованим від інших.
17. Я нещасливий, тому що я поза колом спілкування.
18. Мені важко знаходити друзів.
19. Я відчуваю, що інші мене ізолюють і виключають зі свого оточення.

20. Люди навколо мене, але не зі мною.

За кількістю набраних балів: максимально можливий показник самотності – 60; високий рівень самотності – від 40 до 60; середній рівень самотності – від 20 до 40; низький I рівень самотності – від 0 до 20 балів.

Самооцінка психічних станів (за Г. Айзенком)

Відповідно до вашого емоційного стану оцініть кожне з наведених нижче тверджень: 3 – повністю згоден, 2 – частково погоджуюся, 1 – не впевнений, 0 – не згоден.

Перша група показників:

1. Я не відчуваю впевненості у собі.
2. Часто червонію через дрібниці.
3. Мій сон неспокійний.
4. Легко засмучуюся.
5. Хвилююся через неприємності, які собі придумую.
6. Боюся труднощів.
7. Люблю розбирати свої вади.
8. Мене легко переконати.
9. Я недовірливий.
10. Важко витримую чекання.

Друга група показників:

11. Часто мені здається безвихідним стан, з якого я не можу знайти вихід.
12. Неприємності мене дуже хвилюють.
13. Якщо неприємності серйозні, я схильний без достатніх причин звинувачувати себе.
14. Нещастя і невдачі мене нічого не вчать.
15. Я часто відмовляюсь від боротьби, вважаючи її марною.
16. Я часто відчуваюся беззахисним.
17. Інколи у мене буває стан відчаю.
18. Перед труднощами я відчуваю розгубленість.
19. У важкі хвилини життя інколи поводжуся, як дитина, хочу, щоб мене пожаліли.
20. Недоліки свого характеру вважаю невинними.

Третя група показників:

21. Останнє слово залишаю за собою.
22. Інколи перериваю співрозмовника.
23. Я легко починаю сердитись.
24. Люблю робити зауваження іншим.
25. Хочу бути авторитетом для оточення.
26. Мені замало малого, хочу більшого.
27. Погано себе стримую, коли серджуся.
28. Більше люблю керувати, ніж бути підлеглим.
29. Я різко, грубо жестикулюю.
30. Я мстивий.

Четверта група показників:

31. Мені важко змінювати звички.
32. Нелегко переключати увагу.
33. З обережністю сприймаю все нове.
34. Мене важко переконати.
35. Часто „переживаю” в голові безглузді думки.
36. Довго не можу прийти до тями, „охолонуту” після сварки, суперечки.
37. Дратуюсь навіть через незначні порушення моїх планів.
38. Часто виявляю впертість.
39. Неохоче йду на ризик.
40. Різко переживаю відхилення від прийнятого режиму дня.

Підрахуйте суму балів за кожною з чотирьох груп. Найбільша сума балів (по групах) вказує на домінуючий стан: перша група (запитання 1-10) – тривожність; друга група (запитання 11-20) – фрустрація; третя група (запитання 21-30) – агресивність; четверта група (запитання 31-40) – ригідність.

Інтерпретація результатів

1. Тривожність: *0-7 балів* – ви не стривожені; *8-14* – середня тривожність, припустимий рівень; *15-20 балів* – дуже стривожені.

2. Фрустрація: *0-7 балів* – у вас висока самооцінка, ви не боїтеся труднощів і стійкі до невдач; *8-14 балів* – середній рівень, існує фрустрація; *15-20 балів* – у вас низька самооцінка, ви намагаєтеся втекти від труднощів і боїтеся невдач.

3. Агресивність: *0-7 балів* – ви спокійні, стримані; *8-14 балів* – середній рівень; *15-20 балів* – ви агресивні, нестримані, існують труднощі у спілкуванні з людьми.

4. Ригідність: *0-7 балів* – ригідність відсутня; *8-14 балів* – середній рівень; *15-20 балів* – яскраво виражена ригідність, для вас небажані зміни місця роботи та складу родини.

ГЕНДЕРНІ СТОСУНКИ У СІМ'Ї ТРЕНІНГОВЕ ЗАНЯТТЯ ДЛЯ БАТЬКІВ

Мета: сформувати уявлення батьків про гендерну рівність, надати інформацію про рівні спілкування, засади традиційної та партнерської сімей, формувати цілісність взаємин у сім'ї та їхній вплив на дитину.

Вправа на знайомство „Інтерв'ю”

Мета: знайомство учасників між собою та створення розкутої атмосфери.

Учасники розраховуються на 1-го та 2-го, об'єднуються в пари. За 3 хв необхідно взяти одне в одного інтерв'ю, щоб отримати найважливішу інформацію про співрозмовника, після чого презентувати співрозмовника у великій групі.

Прийняття правил „Пантоміма”

Мета: прийняти правила продуктивної роботи під час тренінгу, показати необхідність вироблення й дотримання певних правил, на яких базується взаємодія людей у групі.

Кожній парі пропонують витягнути з мішечка заздалегідь підготовлені правила та відтворити їх пантомімою.

Визначення очікувань учасників „Зоряна карта неба”

Мета: визначити очікування кожного учасника від тренінгу.

Кожен учасник забезпечується роздатковим матеріалом (зірочкою), на якій пропонують записати свої очікування від тренінгу, оголосити їх на всю групу та прикріпити зірочку на заздалегідь підготовану карту неба.

„Мозковий штурм”

Мета: вироблення узагальненого погляду на поняття гендерної рівності, активізація розумової діяльності та вирішення проблеми.

Батькам пропонується сформулювати своє визначення поняття „гендерна рівність”.

Міні-лекція „Партнерська та домінаторна сім'ї”

Мета: ознайомити учасників із типовими ознаками партнерської та домінаторної сімей, сприяти усвідомленню неможливості створення партнерської сім'ї на засадах психологічної нерівності чоловіка і жінки.

Ведучий. Переважна більшість чоловіків і жінок різного віку та стажу подружнього життя орієнтовані на партнерські стосунки як у шлюбі, так і поза ним, проте тільки одиниці можуть сказати, що такі взаємини їм вдалося побудувати на практиці. Як ви вважаєте:

— Що легше чоловікові – вчитися будувати подружні стосунки на засадах дружби чи практикувати безумовне підпорядкування дружини своїй волі?

— Що легше жінці – жити з чоловіком, як за кам'яним муром, знаючи, що за тебе вирішать усі проблеми, чи брати відповідальність і на себе, ставати творцем власної долі?

У контексті нових моральних цінностей, які обумовлені новими реаліями життя, незалежність, особистісне зростання, розвиток внутрішнього світу жінки і чоловіка стають поступово першочерговими цінностями, оскільки свобода особистості може бути досягнута тільки шляхом саморозвитку, часом ціною відмови від загальноприйнятої моралі, порушення стандартів і стереотипів у різних сферах життя.

Серед принципових змін спостерігається послаблення соціальних обмежень у сфері сімейної поведінки і розширення рамок індивідуального вибору, а суспільні норми стають менш імперативними. Традиційна сім'я, яка базувалася на обмеженні свободи індивіда, особливо жінки, поступово перестає бути моделлю для наслідування.

Вашій увазі пропонуються нормативні засади традиційної та партнерської сімей (таблиця).

Таблиця

Домінаторна (традиційна) сім'я	Партнерська (егалітарна) сім'я
Нерівномірний розподіл влади, зловживання нею	Авторитет кожного, кооперативне використання влади
Керівництво, базоване на силі	Керівництво, базоване на авторитеті
Ригідність статевих ролей	Взаємозамінність статевих ролей
Статевотипізовані родинні обов'язки та статева сегрегація інтересів	Гнучкість розподілу сімейних обов'язків та розмежуванням інтересів
Деструктивний спосіб розв'язання конфліктів	Конструктивний спосіб розв'язання суперечок
Невдачі та помилки приховуються, засуджуються, зазнають обструкції, довго пригадуються	Невдачі та помилки не приховуються, обговорюються без дорікань, прощаються, забуваються
Відсутність поваги до приватних справ, особистих таємниць, тотальна підконтрольність поведінки	Повага до приватних справ, особистих таємниць, невтручання в інтимний світ „без запрошення”
Почуття незахищеності, підпорядкованості, самотності, переживання почуття провини, тривожності, депресії	Сприйняття сім'ї як найбезпечнішого місця, де набувається впевненість у собі, зникають сумніви, тривожність, підвищується настрій
Закритість сімейного життя, подружніх стосунків від суспільства	Відкритість сімейного життя для соціуму, активне включення подружжя в суспільне життя
Суворі правила родинного життя	Лабільність правил родинного життя

Справжнє кохання між батьком і матір'ю, пошана одне до одного, допомога і турбота, відверті вияви ніжності і ласки є могутнім

виховним фактором, що пробуджує у дітей уважність до таких серйозних і гарних взаємин між чоловіком і жінкою.

Вправа „Згори, знизу, на рівних”

Мета: представити інформацію про рівні спілкування та визначити найефективніший з них.

Об'єднаним парам учасників дається інструкція: усі перші номери стоять, другі сидять. Потрібно протягом 2 хв. розіграти проблемну ситуацію, в якій довести своє лідерство в сім'ї; потім перші номери сідають, другі встають і розігрують ситуацію далі. Через 3 хв. другі номери сідають, і ведеться розмова „На рівних”.

Вправа „Ідеальна сім'я в колективному малюнку”

Мета: сприяти прийняттю відповідальності за своє сімейне життя, створити дружню атмосферу в групі.

Групі батьків (по черзі протягом 2 хв.) пропонується відтворити на малюнку складові ідеальної сім'ї.

Малюнок вивішують на дошку та коментують.

Підбиття підсумків „Зоряна карта неба”

Мета: узагальнити результати роботи під час тренінгу.

Кожного учасника забезпечують роздаковим матеріалом (зірочкою), де пропонують записати, чи справдились очікування від тренінгу, та розмістити зірочку на карті, де попередньо були прикріплені зірочки з очікуваннями. Це дасть змогу з'ясувати, чи було досягнуто мети, поставленої на початку тренінгу.

Kharchenko S. Y., Krasnova N. P., Yurkiv Y. I. Innovative technologies of social-pedagogical work with the families of the „group of risk”

Family represents a system of social functioning of a man and one of the major institutions of person's socialization. Its functions are transformed not only by socio-economic conditions, but also because of the internal processes of its development.

Modern family experiences the difficult stage – transition from a traditional model to a new one. Besides the traditional functions associated with the birth and education of a child and solving everyday problems family is designed to be reliable psychological "shelter" that helps a person to survive in harsh, rapidly changing environment of modern life.

Family provides its members with economic, social and physical safety concern for the young, old and sick, creates conditions for the socialization of children, young people and, most importantly, brings its members a sense of love and community and provides an opportunity to share with other difficulties and joys of life.

In recent years, there is a decrease of the composition and structure of the family (the growth of divorces, single mothers having children, etc.).

Today, the predominant type of family is the nuclear family consisting of a married couple with children or without them. There is a significant proportion of single-parent families. In an overwhelming amount they are the families of single mothers, divorced women and widower. The majority of these families have one, rarer two children. A lot of single-mother families need the State Financial Support. A special category of families are deviant ones. Among them there are families of alcoholics, drug addicts, criminals, and "high-risk group" ones, that include having many children families, youth, foster and others.

Social pedagogue has to solve the family problems and to strengthen and develop the inner potential of the family as well for carrying out of its important public functions. So the social pedagogues' activities need some innovative technologies to do their duties with this category of families.

The manual consists of four chapters that analysis the particular problem of social-pedagogic activities with the "high-risk group" families.

The first section is devoted to the technological approach, so the specific technologies in social-pedagogic activities and the technological process are analyzed; the typing of social-pedagogic technologies is done.

In the second section social pedagogues' activities with the pedagogical incapable families are exposed. They are the social-pedagogical work with antisocial families; methods of work with families having disability children; technology of work with young family.

The third section covers the technology content of socio-educational work with different groups of families. The work with the family that is the factor of exclusion of the child is revealed; the social and educational activities with having many children family; methods of working with disadvantaged families are exposed.

The fourth section is devoted to professional social teacher interaction with the family. It includes the organization and technology of the work with families of migrants and refugees, the content of social and educational activities with foster families, the essence of social and educational work with the families of soldiers.

An important place in a manual is occupied by additions. They contain the information about the systematic groundwork of practical educational activities, trainings of different directions and types of work that can help social pedagogy teachers in the different activities with different categories of families and can serve as guidance for independent informatively-methodical activity of social pedagogue.

The manual is intended for a wide audience of professionals and future specialists – students, undergraduates, graduate students on specialties "Social Education" and "Social Work".

Навчальне видання

ХАРЧЕНКО Сергій Якович
КРАСНОВА Наталія Павлівна
ЮРКІВ Ярослава Ігорівна

ІННОВАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ РОБОТИ З СІМ'ЯМИ „ГРУПИ РИЗИКУ”

*Навчальний посібник
для студентів вищих навчальних закладів*

За редакцією авторів
Комп'ютерна верстка – Юрків Я. І.

Здано до склад. 22.02.2013 р. Підп. до друку 22.03.2013 р.
Формат 60x84 1/16. Папір офсет. Гарнітура Times New Roman.
Друк ризографічний. Ум. друк. арк. 31,4. Наклад 1000 прим. Зам. № 144.

Видавець

Видавництво Державного закладу
„Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”
вул. Оборонна, 2, м. Луганськ, 91011. Т/ф: (0642) 58-03-20.
e-mail: alma-mater@list.ru
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3459 від 09.04.2009 р.

Виготовлювач

Видавничо-поліграфічний центр ТОВ „Елтон-2”
вул. Коцюбинського, 2/2, м. Луганськ, 91016. Тел./ факс: (0642) 55-19-83